

31

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA TAGJAIRÓL.

31

SZERKESZTI

A FŐTITKÁR.

HETEDIK KÖTET.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

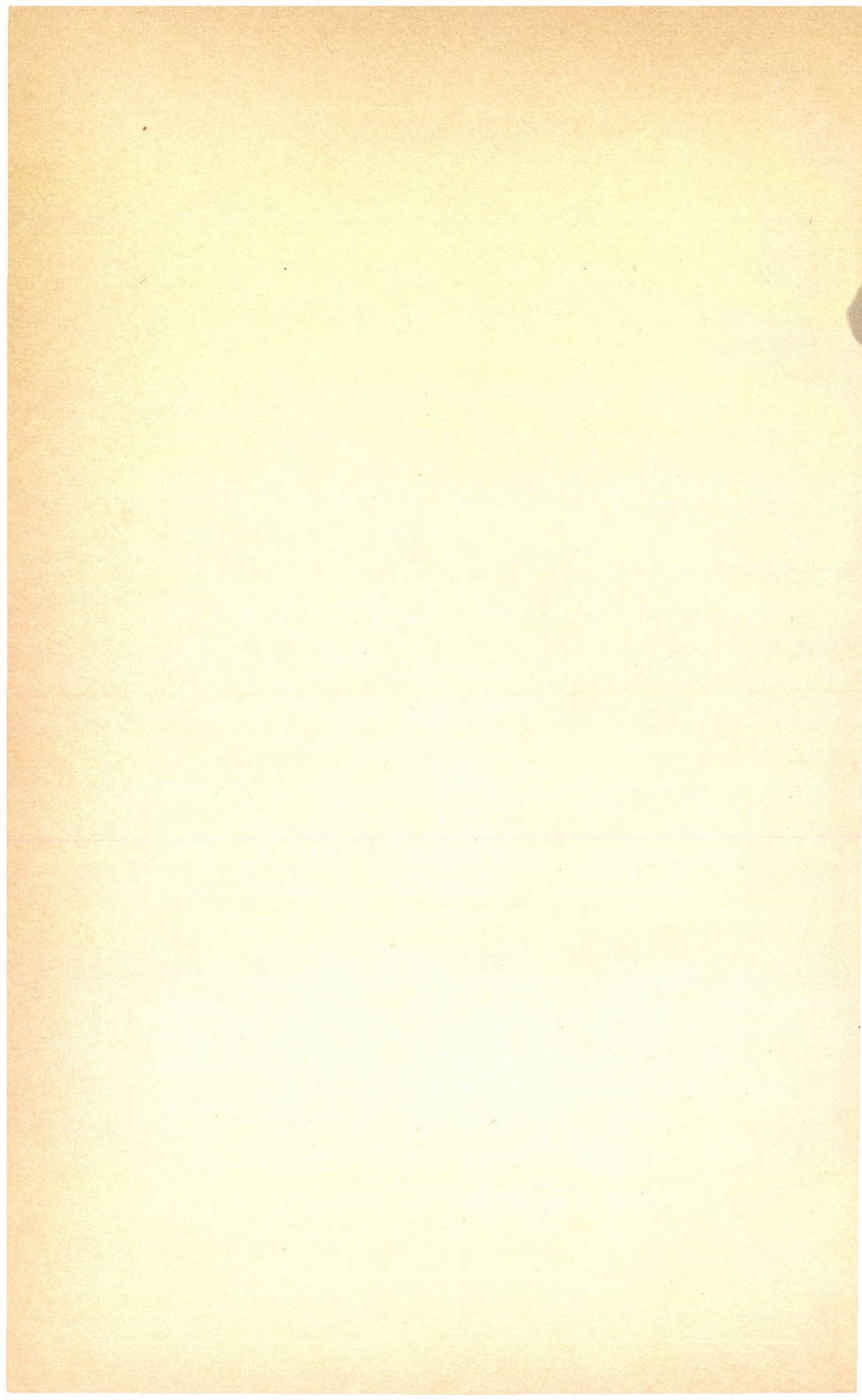
BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

TARTALOM.

- I. Emlékbeszéd *Pesty Frigyes* r. tagról. *Ortvay Tivadar* l. tagtól.
- II. Emlékbeszéd *Gorove István* t. tagról. *György Endre* l. tagtól.
- III. Emlékbeszéd *Beöthy Leo* l. tagról. *György Endre* l. tagtól.
- IV. Emlékbeszéd *Jendrássik Jenő* r. tagról. *Klug Nándor* l. tagtól.
- V. Emlékbeszéd *Rádzsa Rádzsendralála Mitra* k. tagról. *Duka T.* l. tagtól.
- VI. Emlékbeszéd *Kacskovics Lajos* l. tagról. *Nagy Iván* r. tagtól.
- VII. Emlékbeszéd *Ballagi Mór* r. tagról. *Imre Sándor* r. tagtól.
- VIII. Emlékbeszéd *Dr. Lenhossék József* r. tagról. *Dr. Miháلكovics Géza*
r. tagtól.
- IX. Emlékbeszéd *Haan Lajos* l. tagról. *Zsilinszky Mihály* l. tagtól.
- X. Emlékbeszéd *Keleti Károly* ig. és r. tagról. *Jekelfalussy József* l. tagtól.
-

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PESTY FRIGYES

RENDES TAGRÓL.

(ARCZKÉPPEL.)

ORTVAY TIVADAR

L. TAGTÓL.

(Olvasatott az 1891. október 26-án tartott összes ülésen.)

Ára 40 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1891.

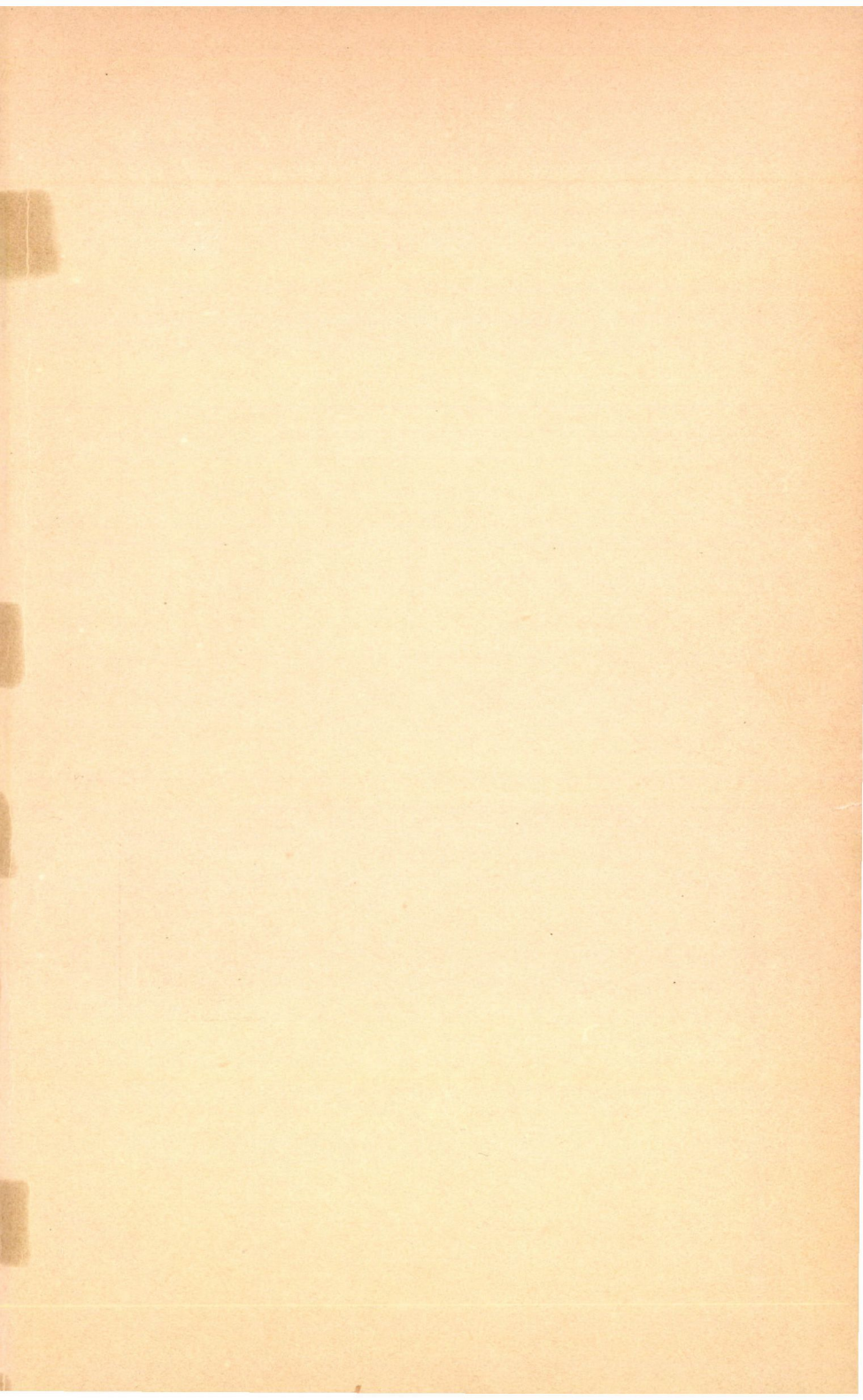
A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

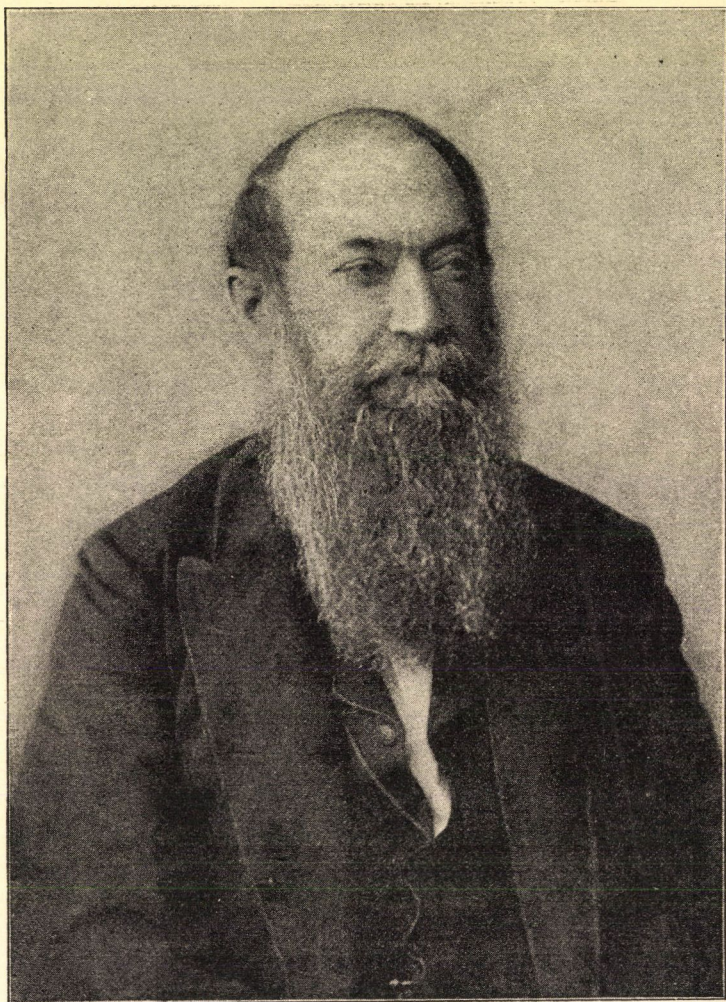
I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. t. felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	„ 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	„ 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	„ 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	„ 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	„ 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tandárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szeccsen Antal</i> t. tagtól	„ 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	„ 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> I. tagtól	„ 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	„ 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	„ 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	„ 10 kr.

Lesly Fairgry
as a lady's letter

PESTY FRIGYES, RENDES TAG EMLÉKEZETE.

ORTVAY TIVADAR, levelező tagtól.

Pesty Fr. arcképével.

(Olvastatott az 1891. évi október 26-án tartott összes ülésen.)

A tudósok között, kik az újabb időkben alapvetőleg járultak hazai történeti, földíratí és politikai ismereteink gyarapításához, kétségkívül a legjelentékenyebbek egyike *Pesty Frigyes*. Született 1823. márczius 3-án Temesvárott, mint szerény polgári állású szülők gyermeke. Atyja becsületességénél fogva a legtiszteltebb polgárok közé tartozott a városban. Nagy családját kiváló gondossággal részesítette s főleg Frigyes fia iránt táplált nagy reményeket. E fia a gymnasialis iskolákat Temesvárott, a lyceumot Szegeden látogatta, hol egyik hírneves tanára, Horváth Cyrill, méltónak tartotta különös figyelmére és kitüntető társalgására. Bejáratos volt még Reisinger és Koiecz tanároknál is, bár azokkal való érintkezése kevésbbé volt tartós. De nyilatkozó tehetségét egyik is, másik is, egyaránt észrevette és kiemelte. Iskolái végeztével, atyja kértére, egy katonai hatóság hivatalába lépett, s ezen idő alatt, néhány éven át, közte és Horváth Cyrill közt élénk levelezés folyt, mi nyilván a köztük fönnálló viszony bensőségét hirdeti. Horváth Cyrill, a neves akademikus, bölcséleti értekezéseit közölte vele, melyeken éppen dolgozott és elemezte azok irányát; a fiatal Pesty viszont verseit küldte be neki, melyeket amaz bírálólág bonczolgatni érdemesnek tartott, mert föl-

ismerte az idealistikus ifjú komoly gondolkodását.* Idővel azonban az ifjú Pestynek a költészet iránt való hajlama változott. Olvasmányainak köre egyre tágult. Ezentúl az aesthetika és bölcsélet, a nyelvészet, jogtudomány, politika, nemzetgazdaság, történet, hadászat, a természettudomány, nevezetesen a vegytan és geologia lettek kedvelt szakmái. Hátrahagyott könyvtárának alkatrészei is fennen tanúsítják, hogy mily sokféle szakmában iparkodott tájékozást, ismereteket szerezni. De bizonyítja ezen, a maga erejéből, megtakarított filléreiből, sokszor a szükséges egyéb dolgok nélkülözésével, mintegy 8000 kötetig összeszerzett könyvtár azt is, hogy őt olvasásában és tudományszerzésében elejétől fogva szerencsés tapintat vezette, mert csak a legjelesebb irodalmi termékek kerültek kezeire. Azt a mellett ki kell emelnem, hogy már legkorábbi ifjúságától kezdve a külföldi irodalom előtte ismeretesebb volt, mint sok egyéb hazai író előtt, s ennek öntudatára későbbi korában maga is rájött, mikor bámulva tapasztalta, hogy hazai íróink egy része akkor mennyire hitte a külföld szellemi kincseit nélkülözhetni.

Az 1848-iki korszak előtti időből származó irodalmi termékeit nem tette közzé;** de annál inkább buzgólkodott azon, hogy hazafias működése mielőbb üdvös gyümölcsöket teremjen. Egy temesvári német lapba, befolyása által, hazafiasb lélek szállott, a polgárság nagy bámulatára. E kis lap egyszerre hazafiasb gondolkozásra ösztönözte a temesvári polgárságot, sőt egy, a magyar nyelv megtanulására célzó kör alakítására is.*** Nagyobb ellentétet, mint az ő nézetei és azon kör nézetei közt, melybe őt hivatalánál fogva a véletlen helyezte, alig gondolható. Az összekocczanás azért kikezrelhetetlen is volt. S erre az akkori országos események bő

* E verseire vonatkozólag maga Pesty azt írja egyik levelében: «Az ifjú, idealistikus kebelnek megbocsátható az, hogy egy ideig hivatottnak vélte magát a szépirodalom terén nevet, érdemeket szerezni. Kárt nem tettem, mert nyomtatásban nem jelentek meg».

** Maga írja, hogy: «Az 1848-as korszak előtt irodalmi kísérleteimmel nem alkalmatlankodtam a sajtónak».

*** Lásd erről az örvendező jelentést az 1848-iki *Honderü* 9-ik számában.

alkalmat szolgáltatottak. Midőn 1848. október 12-én a császári haditanács Temesvárat ostromállapotba helyezte, és a polgári hatóságokat magától függővé tette, az alkotmányos s magyar érzelmeiről akkor már általánosan ismert Pestyt a várból kiutasították és az egyik külvárosba internálták.

Nevezetes, hogy ő, fiatalsága daczára, az akkori politikai helyzetet jobban ismerte föl, mint az ország akkor szereplő férfiai, kiket nem egy ízben megintett, hogy a főhadi kormányzékttól óvakodjanak, mert attól veszély közeledik az országra. Az események megmutatták, hogy az e részben ápolt optimismus Temesvárt és vele Dél-Magyarországot elvesztette.

Midőn Bem 1849. ápril végén Temesvárt ostromzár alá vette, Pesty Debreczennek vette útját s fölajánlotta szolgálatait Klapkának, ki is őt a hadi minisztérium hadigazságügyi osztályába osztotta be. Ezentúl a forradalom esélyeivel Budára, Szolnokra, Szegedre, Aradra, Lugosra került, a temesvári csata után pedig a végvidékre, honnan 1849. augusztus 23-án, harmincz emigráns-kocsi kíséretében, török földre lépett át. Az utolsó honvédekkel mondott búcsút levert hazájának s aztán Viddinben élte át a számkivetés fájdalmait. Összes vagyona, melylyel kibújdosott s melyből elhagyatottságának érzetét megítélhetni, egy öt forintos magyar bankóból és egy aranyból állott. A segélyforrások teljes hiánya következtében, nemkülönben betegség és lelki fájdalmak által is megtörve, eredeti szándékával: a végleges kivándorlással fölhagyott és Hauslab császári tábornokkal október 21-ikén visszatért hazájába. Tekintettel phisikai állapotára, Chavanne császári őrnagy, ki a visszatérő menekülők katonai kíséretét vezényelte Orsovától kezdve, neki megengedte, hogy magát családja körében ápoltassa és gyógyíttassa. Sőt még nem is tartotta szükségesnek őt őrizet alá helyezni.

A szerető család körében némiképen fölgyógyulván, a nevezett őrnagy személyesen jelent meg nála, tudakolva, hogy hol kívánná magát múltjáért igazolni? «Osztozni kívánok bajtársaim sorsában és azokkal Pestre kísértetni», volt válasza.

Ezen óhaja aztán teljesült is. Kiséretöket a császári hadsereghez tartozó olaszok képezték, kik, dicséretökre legyen-

mondva, a fogoly magyarok iránt kimondhatatlan figyelemmel és gyöngédséggel viseltettek. Alig hogy közülök valaki a kocsiról útközben leszállt, a szó teljes értelmében, azt tenyerükön hordták. Így érkeztek föl Pestre és november 10—12-én utánok az Újépület kapui becsukódtak. Pesty az V. számú pavillon második emeletének azon szobájába került, melyben nemrég azelőtt gróf Batthyány Lajos tett kísérletet öngyilkossággal megelőzni kivégeztetését.

Mint képzelhető, a börtönben vajmi szomorú napjai voltak Pestynek. E szomorú helyt senki sem volt biztos életéről és arról, hogy egy fondorkodás-sugallta följelentés őt is holnap nem juttatja-e az Újépület előtt levő fatérre. Pestyre nézve a sors úgy dőlt el, hogy 1850. február közepén újépületi fogságának kapui ismét fölnyíltak.

Innét ő Temesvárra alig visszajöve, Mehádiára rándult, a törökmenekevés idejekor ott hagyott holmijai kiváltására. Ezen utazás új bajba keverte őt. Ez időben ugyanis, felsőbb parancs folytán, Ó-Orsován vegyes bizottság alakult Karger Titus cs. hadbíró elnöklete alatt. E bizottságnak hivatása volt a magyar korona rejtkehelyét kinyomozni. De hihetőleg az a megbízása is volt, hogy a Törökországban időző menekülőknél a belföldiekkel való érintkezéseit szemmel tartsa és e végett a végvidéken járjon-keljen. Ezen bizottság véletlenül a mehádiai fürdőkben is megjelent, hol Pesty ott tartózkodását csakhamar észrevéven s éjfélig való gyertyaégetéseiből (mi olvasási szokásából történt) őt gyanúba véven, róla nem kevesebbet tett föl, mint hogy a magyar korona rejtkehelyét ismeri. E gondolatról áthatva, Karger a Pestyével szomszédos szobát szállta meg, és ajtótévesztést színelve, hozzá benyitott, csakhogy meggyőződjék, hogy vajjon nincs-e szobájában azon láda, melyben ő rögeszméjében a koronát elrejtettnek gyanította. Őt egyszerűen letartóztatta és katonai őrséggel Orsovára kísértette, hol hat hétig kínos vallatásokon ment keresztül. A félreértés ugyan kiderült, de ez nem akadályozhatta meg azt, hogy ismét katonai kíséret mellett Temesvárra vissza kísérjék, hol azonban őt szabad lábra állították.

1850-ben, az év második felében, ősszel, az éppen akkor megalakult temesvári kereskedelmi és iparkamara Pestyt

titkárává választotta, a mely hivatalában aztán 1864. augusztus közepéig működött.* Eme működésének fényes eredménye volt. Mert a pesti kamara mellett, bizonyára a temesvárinak volt legnagyobb tekintélye Magyarországon. Ezen intézmény 1850. előtt ismeretlen volt hazánkban s Pestynek e téren kifejtett buzgósága és szakértelme nagyot lendített ez intézmény felvirágzásán. Szervezetét ő fejlesztette, az étellel ő hozta összhangzásba és ugyancsak ő használta föl annak emeltyűit az ország anyagi érdekében. Az ötvenes években nem volt Magyarországon közeg, mely az ország általános viszonyairól nyilatkozhatott volna. A kereskedelmi kamarák tették azt és dicséretükre legyen mondva, ezt ők nyíltan tették, a nélkül, hogy a hatalmat legyezgették volna. Midőn az absolutismus már jelét adta tarthatatlanságának, Pesty a temesvári kamara nevében fölterjesztést tett a bécsi császári miniszteriumhoz, azon értelemben, hogy a magyar országgyűlés összehívása az egyedüli orvosság sok bajaink ellenében. Akkor ezen repräsentatiót merésznek tartották, és Lonovics József egri érsek, egykori csanádi püspök, nagy örömmel említette főúri környezetének, hogy egykori székhelyéről mily bátor fölszólalást intéztek a bécsi miniszteriumhoz.

A temesvári kamara Pesty vezetése alatt már évekkel előbb, hogy az alkotmányos fordulat bekövetkezett, tettelegesen minden közlekedést a bécsi miniszteriummal megszakított és bármennyire sürgették legyen is, hogy jelentéseit küldje föl oda, hivatalos izeneteit mégis csak a helytartó-tanácshoz intézte.

Temesvárott 1857-ben, kivált Pesty közreműködése mellett, *gazdasági egyesület* alakult, melynek őt egyhangúlag titkárává választották szeptember 29-én. A társulat megalakítása czéljából egyébiránt már 1856. február 1-én történtek az első összejövetelek és azóta Pesty volt az alakító bizottság tollvivője. A társulat az ő munkásságát folyvást osztatlan elismeréssel fogadta és ismételve köszönetet szavazott neki buzgó működéseért. Önzetlenségét legjobban azzal mutatta,

* Wurzbach tévesen teszi Pesty ezen hivataloskodásának idejét egy évre. Különböznék néhány szóval eléggé jól jellemzi ő Pestynek e téren kifejtett tevékenységét.

hogy a neki járt fizetést többnyire visszaajándékozta a társulatnak.

A gazdasági egyesület a földbirtokosok osztályában nem igen válhatott népszerűvé. Bizonyos fondorkodás folytán az egyeslet címébe a «cs. kir.» kifejezés is becsúszott, a mely bajon az akkori időben nem lehetett segíteni. Később mindinkább burokratikus lett a társaság, mi ellen orvoslásul Pesty arra törekedett, hogy a temesvári gazdasági társaság a pesti gazdasági egyesületbe beolvasszassék. Ez azonban nem sikerülvén, Pesty a társulattól kilépett, mire aztán nemsokára maga a társulat is elszenderült.

1857-ben a kereskedelmi kamara Pestyt képviselőjéül a statisztikai congressusra küldötte, mely Bécsben augusztus 31-én nyílt meg. E congressuson Pesty báró Redennek nagy segítségére volt. Ugyanez évben Reuter Jakab cs. tanácsos járta be az alsó vármegyéket, czélszerűbb kenderáztatási mód meghonosítása ügyében. Reuter e törekvését Pesty szóval, tettel, írással támogatta. Ő lett az e célra alakult bizottságnak első tagja és tollvivője.

1858-ban a krassóvármegyei és határvidéki bányavárosokat utazta be, helytartótanácsi nyílt rendelet mellett. Ez alkalommal a bányaiipar állapotát tanulmányozta.

Az 1862. évi londoni világkiállításra szintén mint a temesvári kereskedelmi kamara küldöttje és az osztrák állami vasúttársaság megbízottja ment ki. Ott egy hónapig tartózkodott, más két hónapot pedig utazásra fordított déli és éjszaki Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában.

Politikai nézetei eléggé ismeretesek lévén, annál meglepőbb volt, hogy a szerencsétlen alkotású «szerb vajdaság» kormányzója gróf Coronini János tábornok, egy felette szigorú ember és a magyarok nem nagy barátja, Pestynek engedélyt adott egy magyar folyóirat kiadására. E folyóirat a «Delejtű» című encyclopædikus hetilap volt, az első magyar lap, mely ama vidéken valaha megjelent. Úgy látszik Coronini nagyon méltányolta Pestynek a «Temesvarer Zeitung»-ban közzétett cikkeit, melyeknek az a nagy hasznuk volt, hogy a most nevezett hivatalos, a magyar nemzet érzékét folytono-

san sértegető lap tartalmától eltérőleg mindig magyar tárgyakat ismertettek. Pesty e cikkekben magyar helyneveket fejtegetett, magyar társadalmi és művészi mozgalmakat ismertetett s történeti emlékeket idézett fel, hogy ezek olvasásakor az olvasó a jobb jövőre gondolhasson. Coronini nyilván nagyon szerette volna, ha az ő kormányzósága alatt a déli vidéken anyagi és szellemi haladás mutatkozik és ez egy további ok lehetett arra, hogy a «Delejtű» megindítására, habár magyar lap volt is, engedélyt adott, természetesen a politika kizárásával.

A «Delejtű» az 1858-iki év második felétől kezdve 1861 július 16-ikáig Pesty szerkesztése és kiadása mellett jelent meg. Csak 1861. ápril 16-ikától fogva ment át a szerkesztés más kézbe. Pesty neve mint kiadóé az 1861. június 28-iki számban még előfordul, ezentúl még csak három szám jelent meg belőle. A szerkesztést abban kellett hagynia, mert midőn Temesvármegye új-aradi kerületében 1861. márczius 26-ikán országgyűlési képviselőnek megválasztatott, a vállalatot Pestről igazgatnia nem lehetett.

A «Delejtű» szerkesztése egyébiránt sok bajjal járt. Pesty még 1861. évi márcziusban folyamodott a «Delejtű» ellen hozott intések megszüntetéseért és annak politikai lappá való átváltoztatásaért. A bécsi rendőri miniszterium pár hónap múlva adott válaszában ezt az engedélyt megtagadta. A lapot három évi fennállása alatt többször lefoglalták, Pestyt megintésekkel zaklatták, rendőrségre idézték, házát megmotozták, írásait kosárszámra válogatás nélkül elvitték stb. Végre is a legnagyobb csapás 1860. szeptember végén következett be. Akkor Saint-Quentin cs. tábornok volt a kormányzó, ki nem rég váltotta fel Coroninit. A mitsem gyanító Pesty színházból hazajövet vacsorához ült. Kevéssel reá kopogtattak ajtaján, egy rendőrbiztos lépett be azzal, hogy: Ő excellentiája gróf Saint-Quentin kívánja, miszerint látogassa meg. Pesty gúnyosan azt felelte: «ha nem sürgös a dolog, üljön le és várjon míg megvacsoráltam, úgy is tudom, mit kíván tőlem ő excellentiája». Rövidre aztán felkelt, téli ruhákat kért nejétől, bensőleg meg lévén győződve, hogy hosszú útra kell készülnie. Szállása előtt kocsi várt, melynek

bakján zsandárok ültek. A koezi Pestyt nem Saint-Quentin-hoz, hanem a kazamátákba vitte, honnan még az éjjel, minden kihallgatás nélkül és a nélkül, hogy valaha okát mondták volna, rendőri kísérettel Csehországba, Josefstadt várába vittek fogságba. Ez szeptember 26-ikán történt. Ugyanazon vonattal elhurezolták családai köréből Murányi Ignácot a későbbi temesi főispánt, Sulyok Mór és Túry Samu, későbbi országgyűlési képviselőket, azonkívül még egy nyomdászt és egy mérnököt is. Az őket elkísérő rendőri biztos csak annyit mondott, hogy ezek elővigyázati rendszabályok. Kihallgatáshoz Csehországban sem jutottak és sorsuk javulása, sőt felszabadításuk is csak hetek múlva történt az októberi diploma kiadása után. Hazabocsátásuk szintén minden indokolás nélkül történt, mitsem törődve azon roppant kárral, mely mindegyikökre polgári teendőik oly rögtön való megszakadása folytán háromlott.

A közhírszót Pesty elhurezoltatása után az által nyilatkozott iránta, hogy akkor neje * egyebet sem tehetett mint látogatásokat fogadni a magyar ügy legbuzgóbb hordozói részéről, kik sorsáról tudakozódtak. Hangosabban nyilatkozni veszélylyel járt volna.

Mi okozhatta az osztrák kormány ezen zsarnoki rendszabályát Temesvárotn? azt Pesty soha meg nem tudhatta. Annyi tény, hogy Bács- és Aradmegyében is történtek hasonló elfogatások. A hangulat ennek következtében Magyarországon oly nyomott volt, hogy közvetlenül 1849. után sem nyomottabb. Ez a személyes szabadság legkegyetlenebb megsértése volt, bizonyítván azt, hogy midőn a háború kockájára már a nemzet ellen fordúlt, a reactio a háborút még 10 esztendőnél tovább folytatta a védtelen nemzet ellen. Meglehet, hogy a kormányt azon szándék vezérelte, hogy miután egy népszavazási comédiát akart inscenirozni azon kérdést illetőleg, hogy vajjon a «szerb vajdaság» visszacsatoltassék-e Magyarországhoz vagy ne? azon egyéneket, kik a népre befolyással voltak, láb alól eltenni kívánta, nehogy általuk tervei-

* Fiala Mária, kivel 1846. okt. 20-ikán kelt egybe s kitől Géza, Aranka, Gizella, Jolán, Árpád, Hajnalka, Irma, Tihamér és Villám nevű gyermekei születtek.

ben meggátoltassék. Pestyre nézve Saint-Quentin személyes bosszúja is hozzájárulhatott, úgymint ki neki azt meg nem bocsáthatta, hogy midőn alig Temesvárra jöven, a rendőrfőnök által több ízben neki megizenteté: szeretné, ha meglátogatná — Pesty ezen óhajlásának soha meg nem felelt.

Október végén a josefstadti foglyok kiszabadultak rabságukból. A temesváriak majdnem diadalszerűen már Szegedtől kezdve roppant embertömeg közt tartották Temesvárra bevonulásukat. Ekkor Saint-Quentin már nem ült a kormányzói széken. Utódja gr. Mennsdorf-Pouilly tábornoszernagy lett, ki november 19—20-ika közt az éjjeli vonattal érkezett Temesvárra. Már 24-ikén megkezdte a tanácskozásokat és kihallgatásokat Temes, Torontál, Krassó és Bács vármegyéknek az anyaországhoz való visszacsatolása ügyében. Az eredményt ismerjük.

Az újra megjelenő «Delejtű», a josefstadti foglyok egyikének, Tury Samunak: «A magyarok Csehországban» című költeményével indult meg, s Pestyre nézve jellemző, hogy ő, ámbár e korszak szomorú napjait soha sem felejtette el, mégis lelki ébersége s élcelési kedve őt akkor sem hagyta el egészen. Kempelen Győző író följegyezte emlékirataiban, hogy midőn ő Josefstadtba megérkezett s Pestyt czellájában fölkereste s tőle elfogatása okát tudakolta, attól ezt a választ nyerte: azért hoztak ide, mert delejtűm mindig éjszakra mutatott. Murányit még későbbi években is nevetésre bírta azon nyilatkozata: most már a börtönöket Orsovától Josefstadtig mind ismerem.

Az októberi diploma következtében a vármegyei municipiumok visszaállítottak. Pesty ez időben Temesvármegye újra szervezésében tevékeny részt vett s Murányi a vármegye akkori főispánja Pestyt egyik közgyűlésen, a nemzeti szellem ébrentartása körül szerzett érdemei elismerésül, tiszteletbeli főjegyzőnek nevezte ki, a mely kinevezést Pesty azonban el nem fogadta.

Roppant elfoglaltsága daczára, temesvári tartózkodása alatt még arra is talált időt, hogy a zeneegylet titkárságát elvállalja. Mindig rendkívüli kedvelője volt a nemesebb zenének. Fuvolája őt Törökországba is elkíserte, és voltak esték, midőn ő és bajtársai csakis a zenében kereshettek szóra-

kozást. Pesty ilyenkor fuvolázott, Gorove István hegedült, gr. Batthyány István tánczolt. Bulharin tábornok többször besompolygott hozzá, mondván, hogy rendszerint nem valami nagy barátja ugyan a zenének, de ezt már mégis csak meghallgatja.

E mellett különösen még ki kell emelnem azt is, hogy Pesty hazafias jelleme mindvégig megvesztegethetetlen volt. Daczára a zaklatások és üldözések hosszú sorának, melyeknek prononcírozott politikai vallásáért kitéve volt, a hatalom hordozói nem egy ízben kedvében jártak, sőt kitüntették. Úgy látszik, azon hiszemben éltek, hogy képesek öt megnyerni. Így Coronini, így Pálffy Móricz. De rajta sem megfélemlítés, sem kecsegtetés nem fogott.

Hogy szavának milyen súlya, ítéletének milyen értéke volt, azt legjobban az bizonyítja, hogy fontos kérdésekben véleménye sokszor ki volt kérve. Így 1858-ban azon kérdést illetőleg: miként lehetne a nagybirtokosok hitelszükségletein segíteni és mi oka annak, hogy a nemzeti bank jelzálogi osztálya csak kevésbé vétetik igénybe? Szintén ez évben a polgári perrendtartás ügyében; 1859-ben az év elején a pálinkaadó tárgyában. Midőn a katonai végvidék területe Magyarországhoz visszacsatolandó volt, befolyása által történt, hogy ott a historiai jog életbe lépett. Írt egy representatiót a miniszterelnökhöz, mely figyelembe vétetvén, *Szörény* vármegye újra feleledt a karánsebesi végvidék területén.

Még többször nyilatkozott ő a kereskedelmi kamara nevében. A «Pester Bote» című lap 1864. évi 9-ik száma azt írja: «Bekanntlich sind sämmtliche Handelskammern Ungarns vom Handelsministerium aufgefordert worden, auch ihrerseits ein Gutachten über die projectirte deutsch-österreichische Zolleinigung abzugeben. Die betreffenden Gutachten sind zum grossen Theile schon vor längerer Zeit erstattet und veröffentlicht. Neuerdings liegt das der Temesvarer Handels- und Gewerbekammer vor, das wir als das *unzweifelhaft gediegenste* der bisher erschienenen, und als eine in jeder Beziehung *tüchtige Arbeit* bezeichnen können. Obwohl dieselbe bei der gegenwärtigen Lage der Dinge selbstverständlich ohne praktischen Erfolg sein dürfte, halten wir es

doch geboten, auf dieselbe, die ebensowohl einen allgemewirtschaftlichen freien Standpunkt einnimmt, als das besondere Intresse *Ungarns* gebührend würdigt, morgen noch ausführlicher zurückzukommen». A bécsi «Wanderer» is megdicséri a kamara jelentését, kivált azon, egy egész tartomány képviselőéhez méltó nyiltlelkűségért, melylyel egy jó községi törvény jótékonyosságát fejtegeti. Pesty vezérelve mindig Magyarország érdeke volt, és midőn a bécsi világkiállítás eszméje legelőször (tán nyolcz évvel valósulása előtt) megpendítettett, ellene nyilatkozott csak azért, mert Magyarország az akkori viszonyok közt mint önálló ország nem lett volna kitüntetve.

A hirlapok Pestyt már az ötvenes években a legjelesebb hazai publicisták egyikének nevezték.* Még névtelenül megjelent dolgozatai is ritkán kerültk ki a hirlapirodalom figyelmét.

1864-ben a kereskedelmi kamara megbízásából a csanádi püspökkel értekezései voltak egy Temesvárott közös erővel felállítandó reáliskola ügyében. Londonból történt visszajövele után pedig a mellett buzgólkodott, hogy az alsó vidék gabonakereskedése, részben a külföldre való liszt-szállításra változzék át. Buzgalma ugyan nem ért célzt, hihetőleg mert azon vidéken a kellő tőkék nem voltak találhatók, de hogy maga az eszme mily életre való volt, ezt azon lendület mutatja, melyet a lisztkereskedés vett, midőn pár év múlva Budapesten számos nagyszerű gőzmalom keletkezett.

Meg korábban, a bányavidék látogatása alkalmával nyert benyomások következtében, állandó terménykiállítás rendezését indítványozta. De ez eszme horderejét és gyakorlati hasznát, akkor még csak kevesen méltányolták.

Nemzetgazdasági czikkeinek tárgyai leginkább a dohánytermelés, a bormívelés, selyemtenyésztés, bányaipar, a közlekedési eszközök, kendertermelés, az ipar és kereskedelmi törvények, a pénzviszonyok, az iparos szakművelés, a vásári intézmény, a gabonakereskedés, a biztosítási ügy, a vámpolitika stb. és ritka eset volt, hogy cikkeit más lapok át nem vették, vagy át nem fordították volna.

Az 1861. év elején Temesvárt is élénkítő politikai moz-

* L. *Pesti Napló* 1857. év 37. számát.

galmak alatt egyik jelölt volt a temesvári polgármesterségre. Miután azonban többségre kilátása nem volt szülővárosában, jókor visszalépett, és a következés megmutatta, hogy rá nézve anyagi és szellemi tekintetben roppant nyereség volt polgármesterré meg nem választatni. A morális elégtétel csakhamar bekövetkezett, midőn országgyűlési képviselővé választották. Ezzel régóta ápoltt óhaja is teljesült, az, hogy lakhelyét a fővárosba áttegye. Ez 1864-ben augusztus közepén történt, midőn a Pesten alakuló Első Magyar Iparbank titkárává választott meg. Mint ez intézet vezértitkára sok éven át működött és pedig oly sikeresen, hogy ez intézet jó hírnevét, melynek az egész monarchiában örvend, nagyrészt neki köszöni. Az intézet vezetése főleg az ő kezeiben feküdt és hogy a bizalomnak még a legnehezebb helyzetekben is mennyire megfelelt, mutatja az intézet szilárd és virágzó állapota.

Bár az intézet ügyeinek vezetése idejének legnagyobb részét igénybe vette, mégis talált időt arra is, hogy az üzleti ügyeken kívül a szorosan vett tudományos kutatásokat is folytassa. Az e téren szerzett bokros érdemei elismerésül őt a Magyar Tudományos Akadémia már 1859-ben levelező tagjává választotta. A választást vele tudató oklevélben az Akadémia méltánylását nyilatkoztatja ki történeti dolgozatai «és a magyar nyelv, tudomány és ügynek egy végszéli tartományban buzgó előmozdítása által szerzett érdemei iránt» és bizodalját fejezi ki, hogy e téren és általán a nemzeti érzelemnek emelése és terjesztése körül ezentúl is buzgón közre fog működni. És ebben az Akadémia nem is csatlakozott.

Az Akadémia elnöke gr. Dessewffy Emil 1860. évi január 19-ikén a nemzethez azon felhívással fordult, hogy e tudományos intézet alaptőkéjének növelésére és egy saját háznak szerzésére önkéntes adakozásokat tegyen. E felhívás igen helyesen választott időben történt. A nemzet akkor az Akadémiában palladiumát látta és oly egyedüli nemzeti intézetét, mely az 1848—49-iki korszakot túlélte. Az akadémiai elnök felhívását senki buzgóbban nem karolta fel, mint éppen Pesty. Mint a kereskedelmi kamara titkára az ipar és kereskedelmi testületek által, mint szerkesztő pedig a «Delejtű»-ben agitált

az eszme mellett. Már 1860 január 6-ikán bizottságokat alakított Temesvárott és a vidéken a pénzgyűjtés céljából; a következő napokon maga is felhívást intézett a különféle testületekhez, melyekkel érintkezésben állott és az eredmény 15,000 forint volt, mely összeg hazafias adakozások útján gyűlt be és az eredmény még nagyobb lett volna, ha a temesvári helytartó-tanács már február 24-ikén jónak nem látta volna, ezen agitatót egy par excellence művelődési célra betiltani, a bizottságokat feloszlatni, sőt még azt is ellenezni, hogy az önkéntes adakozások nyilvánosan nyugtáztassanak.

Székét Pesty az Akadémiában 1861. június 10-dikén foglalta el «A templariusok Magyarországon» című értekezéssel, melynek írásához még a jofestadti fogság napjaiban fogott. Ő ugyanis azalatt, míg mások a zwinger falai közt desperáltak, egy láda könyveket és írást hozatott fel magának Temesvárról a térparancsnok engedelmével, és — nem sejtve, hogy fogsága csak hetekre fog terjedni — tanulmányába elmélyedve éjjel-nappal dolgozott, alig áldozván némi időt egy kis sétára vagy sakkipartiera. Nyomta lelkiismeretét, hogy fogsága miatt az akadémiai alapszabályoknak nem tud megfelelni, melyek szerint minden tag megválasztatásától egy esztendő alatt székét elfoglalni tartozik. Elmulasztatlannak vélte, hogy az Akadémiát, október 1-én hozzá intézett levelében elnézésre kérje azért, hogy rajta kívül fekvő okok miatt nem tud az alapszabályoknak megfelelni.

Midőn Pestre átköltözködött, határozottan a történetirodalom művelésére szánta el magát. Legelőször is gr. Pálffy Móricz Magyarország akkori kormányzójától engedélyt nyert egy történeti szaklap megindítására, mely terve szerint «Századok» cím alatt hetenként jelent volna meg. Emlékezvén azonban temesvári tapasztalásaira, jobbnak látta utóbb a történettudomány művelésére társaságot alakítani. Tervét Ipolyi Arnolddal közölte, előbb bizottságokat hívtak össze és így a terv, Ipolyi és Horváth Mihály hathatós befolyásával is, testté lőn. A «Magyar Tört. Társulat» 1867-ben megalakult és azóta tagokban és munkálkodásban folytonosan gyarapodik.* E tár-

* Hogy e társulat Pesty iniciatívája folytán keletkezett, azt maga a *Századok* elismeri. Lásd az 1867. évf. 1. füzetét.

sulat szakközlönye tudvalevőleg *Századok* czímen jelenik meg hónaponként. Előbb Thaly Kálmán, jelenleg Szilágyi Sándor szerkeszti s egyik legjelesebb munkása évek hosszú során át Pesty Frigyes volt, ki tartalmas, magvas, alapos cikkekkel gazdagította e közlöny tartalmát. Ugyanő volt a Történelmi Társulatnak 7 éven át pénztárosa, mi hogy összehalmozódott teendői sokasága következtében lenni megszűnt, elég baj volt a társulatra, mert az ő pénztároskodása mellett az egy nagy katasztrófától megmenekült volna.

A Történelmi Társulat megalakulta után Pesty mindinkább azon tér felé közeledett, melyet közel két évtizeden át ritka buzgósággal s bámulatos munkaerővel művelés alatt tartott. Értjük *Dél-Magyarország* történetének terét, melyet eddig nálánál senki sikeresebben át nem kutatott s meg nem világított, bár e specialis művelési tér mellett a hazai történettudomány és segédszakainak, a diplomatikának és geografiának egyéb Dél-Magyarországon kívül eső vonatkozásait is sok szerencsével és ritka eredménynyel fejlesztette. Tényleg alig van a magyar történelem terén oly jelenség, melyet meg ne vizsgált, meg ne figyelt, föl ne derített volna. Ha végig tekintünk tudományos kutatásainak eredményein, elbámulunk azok sokaságán, változatos sokféleségén s valamenynyinek komoly, alapos, helytálló okadatolásán. Termékeny kezéből cikkek, értekezések, vaskos könyvek kerültek ki s mindezek telvék tanulsággal, nagy és meggyőző igazságokkal, fényes értelmi sikerekkel. A mit elméje termelt, az mind a hazai tudományra nézve első rangú nyereség volt. Ott is, hol kritikájának éle a sűrű ködön át nem hatolhatott, annyit használt nekünk, hogy kísérlete után legalább is megtudhattuk, merre, mily irányban kell tartanunk, hogy célhoz érjünk.

Addig, míg ő fel nem lépett, a hazai történeti tudomány mezéjén egész tájak heverték szemünk előtt csaknem teljesen parlagon. Némely politikai, közjogi, államtani kérdések alig voltak a tudományos kutatás körében megérintve s annál kevésbbé megoldva. A fordulat akkor következett be, a midőn ő e parlag tájakon megjelent. Ő a kietlen tért gazdag ismereteinek szövétnekével bevilágította s a rejtelmes kérdésekből

igen sokat, mondhatni javarészét, alaposan, biztosan s megdönthetetlenül megoldotta. Mit tudunk mi ő előtte hazánk területileg legjelentékenyebb s a múlt eseményei tekintetében legérdekesebb vidékéről, az úgynevezett temesi bánságról? Hazánk eme délvidéki területe történetismereti tekintetben még jóformán pusztasivatag, terra incognita volt. Mintha egy szeszélyes és írgy véletlen agyon akarta volna hallgatni a történelem muzsáját ott, hol az nagykihatású események és momentos dolgok elbeszélésében leginkább megszólalhatott volna. Legelőbb az olasz *Griselini* kezdett a múlt század végén némi történeti és természetrajzi anyagot összegyűjteni s rendszeres formába csoportosítani. A jeles műveltségű külföldinek két quart-kötetnyi műve aztán félszázadon át kizárólagos forrás- és segédkönyve maradt annak, ki e jelentékeny délkeleti földdarab eseménydús múltjáról tudomást akart szerezni.

Azonban a jelen század első tizedeiben nyilván már nagyon érezhették *Griselini* munkásságának hiányait. A derék *Bárány Ágoston* a *Griselini*énél szűkebb történeti térre szorítkozva, az emez által felkarolt nagy területből három meggyének írta meg monografiáját. 1845-ben jelent meg tőle Torontál, 1848-ban Temesmegye egyedírata, míg Keve vármegyéé kéziratban maradt. És a megjelent két munka képezte a *Griselini*ével együtt folyton Dél-Magyarország történetének főtárházát. Alapjává vált e három munka a későbbi történetírásnak, mert *Böhm* és *Schwicker* is ezen alapon indultak ki, midőn az úgynevezett «Bánság» történetének megírásába fogtak. De ezekből merítették ismereteiket *Schwarzott*, *Ilic Luca*, *Wlad*, *Preyer*, *Boleszni* és mások, kik helyi monografiákat állítottak össze.

Ám minden, a mit *Griselini* és később *Bárány* alkotott, csak egy vézna kezdeményezésnek nevezhető. Maga *Griselini* sem merte munkáját «kísérlet»-nél egyébbnek nevezni, bár mint ilyen becsületére válik szerzőjének. Forrásai nyomtatott művek voltak túlnyomólag, bár összeköttetéseinél fogva egy-egy érdekes levéltári adalékhoz is jutott. Autopsia útján is szerzett magának egyről-másról tudomást. De a mi főfogyatkozását képezi, főleg a legrégibb korra nézve, az a

kritika. Bármennyire elismerjük is, hogy ismereteinek gazdagsága nem volt mindennapi, mégis kritikájának gyarlósága elől nem húnyhatjuk be szemünket. Munkájának legnevezetesebb tételeit, hol a kritikának kellett döntenie, korunk gondosabb, avatottabb kritikája már rég felforgatta vagy legalább is módosította. Ő lett tényleg számos anachronismus első árusává, úgy hogy a mit egyik kezével egyengetett, azt másikával összekúsálta és burjánnal tele hinté, melynek későbbi kigyomlálása sok szóba és időbe, nem csekély fáradságba és vesződésbe került.

A mi pedig Bárányt illeti, ez a nyomtatott segéd munkák mellett már okiratokra is inkább támaszkodik és munkálkodásában ennyiben a Griselinéhez képest előhaladást képvisel, habár sem tudományos műveltségre, sem irodalmi apparátusra nézve amazzal meg nem mérkőzhetik. Az általa feldolgozott s függelékben közölt okiratok sem képeztek addig ismeretlen, új anyagot. A legtöbbjét Fejértől, a többit Kaprinay, Pray, Katona, Jankovich, Horvát István, Kovachich, Wagner, Gorove, Fábián gyűjteményeiből vette át s csak elvétele közöl egyet s mást első kézből. Nem rójjuk ezt fel neki, ellenkezőleg állítjuk, hogy akkor közönséges íróembernek másképp történetet írni még bajos dolog lett volna, csak-hogy másrészt a nehézség, melylyel munkái létesítésében meg kellett küzdenie, nem teheti ítéletünket azok fogyatkozásaira nézve elfogulttá. Ő a Grisellini által kutatott tárgy szűkebb részleteit bővebben és sok tekintetben alaposabban dolgozta fel, de az általa elért siker azért ennek daczára is csak nagyon aránylagos. A történeti anyag nála még nagyon lazán függ össze. Munkáinak minden lapján óriási hézagok tátonganak s előleges kritika nélkül bizony kockáztatott dolog volna manap rája mint forrásra támaszkodni. Az általános történeti tények pragmatikai összekapcsolásában, az úgynevezett «történeti menet» kijelölésében nála a chablonszerűség félreismerhetetlen. Sokat állít vizsgálat, tehát tulajdonképi tudományos meggyőződés nélkül, jóhiszeműleg mások után indulva. Elfogultan vagy meggondolatlanul követi nem egy ízben Griselinit, s így történt, hogy habár munkái, mint úttörők határozott nyereségek voltak idejökre, mégis más-

részt szaporíták is vagy legalább állandósíták Grisellini tévedéseit.

Grisellini és Bárány után ifjabb erők léptek fel az irodalmi versenytéren. Egymástól függetlenül, de közös forrásalaplóból kiindulva jelent meg egyidejűleg 1861-ben két német munka. Egyik Lipcsében Wiegand Ottó, a másik Nagy-Becskereken Bettelheim kiadásában. Amazt *Böhm* Lénárt, emezt *Schwicker* Henrik írta. Két oly név, mely azóta nem csak Dél-Magyarországon, hanem az egész hazában, sőt hazánk határain kívül is ismertté lett. Mindkét műnek egy s ugyanaz a tárgya, mert mindkettő az úgynevezett «Bánság» történetét tartalmazza. A Böhmé annál hasonlóbb prototypjához, a Grisellini munkájához, a mennyiben szintén nem csak a politikai történetre, hanem a földirati és természetrajzi viszonyokra is kiterjeszkedett. Schwicker szűkebb térre szorítkozott, mert csakis a historiai anyagot vette tárgyalásba, még pedig annyira önállástalanul, hogy előadásának fonalát épp ott ejti el, hol azt egy századdal előbb Grisellini megszakította vagyis 1779-ben, míg Böhm azt 1860-ig gombolyítja le.

Nem lehet feladatomban e két munka behatóbb bírálgatásába bocsátkoznom, de kötelességem fölemlíteni, hogy mindkettő, minden egyéb gyarlósága mellett, nagyon is alkalmas volt a történeti érzéket a délmagyarországiak kebelében a historicum iránt fölébresztetni. Grisellini munkája ekkor már csak ódondászi úton volt megszerezhető, de elavult nyelvénél, sőt némely előítéletes egyoldalúságainál fogva sem ingerelhette már annyira a közönséges laikus tudásvágyát, miért is a Böhm- és a Schwicker-féle munkák megjelenését Dél-Magyarországon bizonyos fokban egy közös szellemi igénynek kielégítéseül lehetett tekinteni. Böhm szorgalma és ügyszere-tete, Schwicker ékes, emelkedett és meleg, habár nem éppen kifogástalanul hazafias iránya a Grisellini munkájában elmosódott történeti kép felfrissítéséhez jelentékenyen hozzájárultak. Munkáik keresettek és olvasottak lettek, a Böhmé kivált, miután kiadását egy tevékeny külföldi czég gondozta, úgy hogy ezek folytán Grisellini munkájának megfogyása mindkevésbé volt érezhető. Csakhogy ez még nem egyjelentésű a tudományos igények kielégítésével is. Ezen e művek alig len-

dítettek valamit. A két német munka nyilván laikusok számára készült olvasókönyvül, tájékoztató kalauzúl. Maguk a szerzők is dicséretes őszinteséggel vallák be azon nehéz körülményeket, melyek miatt irodalmi termékeiket fensőbb tudományos niveaura emelni képtelenek voltak. Különben szerzőiknek éppenséggel nincsen okuk átallani azt, hogy szellemi produktumaikat nem nevezhetni tulajdonképi tudományos vívmányoknak. Céljuk és feladatuk más volt: rekonstruálni azon kopott képet, melyet egy századdal előbb az olasz tudós színezett volt. Egyébiránt tudományra, olvasottságra, szóval történetirodalmi apparatusra ők sem mérkőzhettek Griselinivel, daczára, hogy már fejlettebb segédszerek állhattak volna rendelkezésükre. Schwickernek feltűnően kevés tudományos forráskészlet volt hozzáférhető, gazdagabb a Böhm apparatusa, de egészben ez is sokkal fogyatékosabb, mint hogy vele kielégítő tudományos munkát alkothatt volna. Úgy látszik mindkettőnek nyelvi nehézségek miatt éppenséggel figyelmen kívül kellett hagynia mind a latin mind a magyar forrásműveket, melyek adatait csak Grisellini és Bárány kezeiből vettek át töredékekképen. Nem csoda azért, hogy történeti anyaguk legott felette hézagosnak tűnt fel az avatottabb szem előtt. A kritika csakhamar constatólta is, hogy a hézagosság mellett mindkét műben igen szaporák a történeti valótlanságok. Egyik szerző sem bizonyított bűvárnak és kritikusnak. Hoztak ugyan újabb részleteket előadásuk keretébe, mi Griseliniből hiányzott, de az jobbára csak kölcsönzött anyag volt a Bárányéhoz hasonlóan és bizonyára igazolhatatlan mulasztás is lett volna részükről, ha például a colonisatióra nézve oly alapmunkát ignoráltak volna, mint milyen a *Czoernig* Ethnografiája. Kritikájuk is még nagyon a Grisellini és a Bárányénak hatása alatt próbálkozott meg feladatával. Itt-ott javígtatták mesteröket, de másutt annál súlyosabban vétkeztek. De ha főfogyatkozásuk is az, hogy nem tudtak sem a buvárlatban, sem az ítésetben *önállóká* lenni, úgy viszont szűkkeblűség volna eltagadni abbeli érdeköket, hogy a közkézen forgó régibb keltű, már elavúlt anyagot, érdekes részletekkel fölszaporítva, tetszetősb s gondosabb formába átalakították. Oly érdem ez, melyre nézetünk szerint

mindkét szerző — minden ellenök támasztott jogos bírálati kifogásolás daczára is — önérzettel tekinthet. Nem is szenved kétséget, hogy ha a tehetséges Schwicker oly hüen és függetlenül és oly hazafias irányban írt volna, mint szépen; ha Böhm oly önállóan és tárgyilagosan munkálkodott volna, mint jóakarólag: e két kiváló hazánkfia mindenesetre nyomós jelentőséget biztosíthatott volna szellemi terméköknek.

Böhm különben nagyrészt jóvá is tette korábbi mulasztásait. Ügyszeretettel megkezdett irodalmi munkálkodását, vissza nem ijedve a bírálat kemény hangjától, ernyedetlen buzgalommal és elismerésre méltó írói szívóssággal tovább folytatta. 1867-ben jelent meg tőle Emich Gusztáv kiadásában Pesten magyar nyelven «Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme» című két kötetes munkája. Ezt már össze sem lehet hasonlítani első, lipcei német munkájával, melytől lényegileg annyiban is különbözik, hogy a természetrajzi részt egészen elhagyta. Látjuk, hogy Böhm színvonalra akarta emelni azon anyagot, melynek hat évvel előbb kellő emelkedettséget adni nem tudott. Forrásai, segédszerei, irodalmi apparatusa az előbbenhez képest meglepő, ismeretei gazdagabbak, nézetei tárgyilagosaak, kritikája tisztultabb, de a miben ezúttal is leginkább elmaradt, az az önállóság a történeti nyomozásban. Minden előny mellett is, melylyel e munka a régi német mű felett bír, nem állíthatni, hogy *búvárrá* lennie sikerült volna. Annyiban is érheti őt vád, a mennyiben az Akadémia által közkinccsé tett forráspublikációkat ugyancsak figyelmen kívül hagyta. Innen van az, hogy habár e munka minden tekintetben valamennyi elődeinél tökéletesebb, mégis épp az eredeti nyomozás hiányosságánál fogva, alapvető munkául szintén nem tekintethetik.

E hiányon volt segitendő azon irodalmi vállalat, melyet ezen sorok írója egyik lelkes barátjával, Szentkláray Jenővel, a csanád-egyházmegyei intelligens papság közreműködése és támogatása mellett 1871-ben megindított. A «Történelmi Adattár»-nak főcélja ugyan az *Oltványi* Pál által felkarolt egyháztörténeti momentumokra irányult, de a vállalat négy kötete nyilván nagyon is mutatja, hogy mennyiben nem mondható az kizárólagosnak. A politikai momentum e köte-

tekben épp oly gondos figyelemben részesült, mint az egyházi és társadalmi. Szóval az általunk közölt monografiákban pótolni akartuk, viszonyainkhoz képest, a korábbi irodalmi mulasztásokat. Igen sok ismeretlen anyagot hoztunk napfényre úgy az egyházmegyei, a csanádkáptalani, valamint az egyes parochialis levéltárakból és illetőleg házi krónikákból. A részrehajlatlan bíráló talán azt sem fogja elvitatni, hogy az anyagot nagyrészt tudományosan földolgozni csakugyan törekedtünk. Dolgozatainkban száz és száz anachronismus el lett oszlatva, a plébánia-alapítás történetéhez tetemes új adat került tudomásra, és mindenek felett a csanádi püspökök egy oly okiratilag igazolt névlajstroma készült, mely a Szentiványi, Pray, Révai, Batthyány, Palugyai, Preyer, Böhm, Czinar és Gams által összeállítottakat és az egyházmegyei schematismusban levőt jelentékenyen túlszárnyalja. Ám ha az elért eredményeket összevetjük a tátongó hiányokkal; ha a feldolgozott anyagnak a történelmileg feldolgozandó terület nagyságához mért megszorított szűkkörűségét tekintjük; ha vesszük, hogy a nagynak tervezett munka már megindulása első éveiben fennakadt: akkor nyilván be kell valanunk, hogy bizony bennünk is több volt a jóakarát, mint milyen az elért eredmény. Nevezetesen azok az okiratok, melyek a gyulafehérvári országos káptalani levéltárból az Adattár II. és III. kötetében közölvék, fájdalom, nagyrészt hiányosak és hibásak. Úgy közöltük, mint a hogy másolataikat a káptalani conservatura részéről kaptuk, és másrészt tagadhatatlan az is, hogy sok oly aprólékos dolgot kellett közlőnyünkbe, mint havi folyóiratba, felvennünk, melynek nagyon is efemer helyi jelentősége van s a múltnak tisztázásához kevésbé járul. Mindezt tekintetbe véve, világos, hogy azon nagy tudományos igénynek, melyet történelmi tekintetben a délkelet-szaki terület múltja iránt támaszthatni, mi sem felelhettünk meg.

De még kevésbé tette azt ama délmagyarországi történelmi és régészeti társulat, mely későbbben Múzeumegyletté alakult át. Ki tagadhatná, hogy itt is csupa jóakarattal, példás szorgalommal, igazi ügyszeretettel és hazafias áldozatkészséggel találkozunk. E társulat 1872. óta egy folyton tevé-

keny elnökkel s fáradságot nem ismerő, lelkesedni tudó titkárokkal egy a múlt erényei és érdemei iránt kegyelettel viseltető és a fennsőbb szellemi életigények iránt fogékony közönség részvéte mellett működik. Ám ha a társulati közlönynek régibb füzetait tekintjük, nem lehet tagadnunk, hogy azok tartalma messze marad el a fennsőbb tudományos igények mögött. A társulat közlönye, a «Történelmi és régészeti Értesítő» dicséretesen népszerűsítette a szűkebb hazai rögre vonatkozó történelmi tudományt, tova szívérogtatta az újabban kivívott ismereteket, ébresztette, élénkítette és serkentette a historiai és archæologiai érzéket a nagy délvidéki közönségben, de magát a tudományt eredeti buvárlatok és kritikai nyomozások alapján csak vajmi csekély mérvben mozdította elő. Gyűjtő és ismertető, de nem úttörő közeg volt az. Azzá csak újabban kezd lenni, midőn a Pesty-féle publicatiók után arra kívánt mód és alkalom nyílt.

Ezek lévén Dél-Magyarország történetírásának phazisai, érthető, hogy minden lépésnél éreznünk kellett, miszerint jobb, bővebb, igazibb felvilágosításra van szükségünk. Egy szerencsésebb geniusz után tekintettünk s ezt *Pesty Frigyes*-ben ismertük fel, kiről tudtuk, hogy nagy feladatok megoldására szentelte szellemi erejét. A mint ő fellépett, a történelmi anyag nagy hirtelen s nagy mennyiségben szaporodott fel előttünk, a kritika szilárdabb alapot nyert s a tényekből levont és levonható következtetések a múltak képét összefüggőbb vonásokban tüntették föl szemeink előtt.

Pesty Frigyes, mint hivatott bűvár és történetíró, első gondját a *történelmi anyag* föl kutatására fordította. Hozzá látott a *levéltári* kutatásokhoz.* Mindenekelőtt a budai kamarai archivumban kutatott 1869. év ápril eleje óta. A következő 1870. év május havában már hosszabb útasra indult Erdélybe, hol a kolozsmonostori és gyulafehérvári levéltárakban dolgozott egy hónapnál hosszabb időn át. Még ugyanezen év október havában másodízben ment Gyula-

* A belügyminiszterium 1870-ben Erdély-, 1872-ben az ország valamennyi nyilvános levéltárának tudományos czélból való átvizsgálására adott neki engedélyt.

fehérvárra, sem pénzt, sem fáradságot nem kímélve. Az erdélyi út megnyitotta előtte a Bánffyak, Bethlenek, Jósikák és Macskásiak levéltárait is. 1871. év május végén és június elején Bécsben a császári titkos levéltárban, a császári udvari kamarai, a császári hadügyminiszteriumi és az udvari cancelláriai levéltárakban dolgozott. Ugyanezen év szeptember havában részt vett a történelmi társulat kirándulásában és ez alkalommal a leleszi convent s a gróf Barkóczy-család pálóczi levéltárait, valamint a gróf Sztáray-család sztárai levéltárát kutatta át. 1872-ben, május havában, Nagy Kállóba ment, az ősi Kállay-család levéltárát átvizsgálni. Itt majdnem három héten át, mindennap 16—18 óráig oly megerőltetéssel dolgozott, hogy jobb karja teljesen megbénult, úgy, hogy hónapokon át fürdőket, orvosszereket kellett használnia. Baja oly súlyos volt, hogy nevét is alig tudta leírni s erre is gyakran balkezét kellett igénybe venni. Midőn szeptember felé, physikailag némileg összeszedte magát, már újból munkához fogott. Ekkor ő a történelmi társulattal a Szepességbe indult, mely alkalommal Lőcsén a gróf Csáky-, a palocsai Horváth-féle és több apróbb levéltárakat, Szepesvárott pedig a káptalani levéltárt vizsgálta át. Kirándult azonkívül Liptóvármegyébe is, a Pongrácz-család levéltárának megismerésére. Augusztus havában a nagyváradi káptalan archivumát kereste föl. 1873-ban, szeptemberben, ismét Bécsben volt, idejét a császári titkos levéltár és a világkiállítás közt megsosztva. Sok család, mint a báró Fiáth, báró Révay, gróf Keglevich, tinkovai Macskási, stb. családok okleveleiket egyenesen neki küldötték. 1875-ben Zólyomba vándorolt, ott Zólyom és Besztercze városok, valamint a Radvánszky-család levéltárait kutatta át. 1876-ban Gömörmegyébe irányozta lépteit, s itt a rimaszombati és rozsnyói városi levéltárakat, a rozsnyói bányabiztosság jegyzőkönyveit, a kövecsesi Dancs-család és Nátafalussy Kornél oklevél-gyűjteményét vizsgálta át. Majd Kraszna-Horkára rándult, itt a gróf Andrassy-család levéltárában másolt okmányokat. 1877-ben Pozsonyban kutatót, hol nevezetesen a megyei, városi, káptalani, a gr. Pálffy-család senioratusának, valamint a gr. Esterházy Dániel-féle levéltárakat kutatta át. 1880-ban a horvát országos, a zágrábi

érsekség és káptalan, a délszláv Akadémia, a turóc-sz.-péteri és iztebinyei Dávid-, valamint a nemes-tacsikándi Csergheő-családok ungmegyei levéltáraiban kutatott. 1881-ben Sáros-megye, Eperjes és Bártfa városok, valamint a Berzeviczy-, Dessewffy-, Szinnyei-Merse-, Uz-, Bánó-, Berthóti-, Füzy- és újfalusi Péchy-családok, azonkép a gr. Teleki-család gyömrői és az egri káptalan levéltárait kutatta át. 1884-ben a vatikáni levéltárban dolgozott, Rómában, de átkutatta ez évben Sopron városa, herczeg Esterházy kismartoni, valamint Krassó és Temes vármegyéek levéltárait. 1885-ben Erdélyben volt, hol az Ugron-család Székely-Udvarhelyen levő levéltárát kutatta át. Majdan a bajor királyi országos levéltárban is sikerrel kutatott Münchenben. Ha mindezekhez hozzáadjuk még a gr. Erdődy-család vörösvári, monyorókeréki és galgóczi, a báró Wesselényi-, bárczai gróf Fánffy-, a gr. Forgách-családnak a Múzeumban letéteményezett ghymeszi, a gr. Zay-, a magyarsombori Sombory-, Jonly-, Draveczky-, Bossányi-, a Csicseri-, Orosz-, a nyitraszerdahelyi Zerdahelyi-, a Kapuvári-, Justh-, a gr. Festetich-, gr. Sztáray-, gr. Toldalagi-, a Matyasovszky- és Niezky-családok, valamint a szász nemzetnek nagyszebeni, a Batthyány-intézet gyulafehérvári, az Erdélyi Múzeum-egylet kolozsvári, a királyi Egyetem és tudományos Akadémia budapesti, általa kiaknázott levéltárait, akkor könnyen érteni fogjuk, hogy egy ilyen, évek hosszú során át törhetetlen erélylyel, mondhatni önfeláldozással folytatott nagymérvű munkásság folytán hogyan vált neki lehetővé egy rendkívül becses oklevél-gyűjtemény létesítése.

E gyűjtemény mind eredetiekből vett sajátkezű másolatokból áll, melyek száma valami tízezer darabra tehető s így tevékenysége s munkabíró erejének fényes próbáját adja. Valóban páratlan oklevél-másolat-gyűjteménynek mondható. Másolatai kivétel nélkül mind hűek, megbízhatóak, s így a történet épületének szilárd építőanyagául szolgálhatnak.

Temesvármegye közönsége 1868-ban pályázatot hirdetett a vármegye monographiájára.* De az elég tekintélyes pályadíj daczára sem jelentkezett pályázó. A vármegye ezért

* Lásd *Századok*, 1868. évf. 742. l.

Bonnaz Sándor püspök és Ormós Zsigmond főispán ajánlatára, Pestyt kérte föl a monographia megírására, ki is elvállalta azt, azon föltétel alatt, hogy időhatárhoz kötve ne legyen. Temes példáját, Szende Béla honvédelmi miniszter ajánlatára, Krassóvármegye is követte és annak történetének megírására szintén Pestyt szőlitotta föl.

Miután levéltári kutatásai napról-napra nagyobb arányokat öltöttek, Pesty irodalmi termékei is mind sűrűbben hagyták el a sajtót. Egymás után monumentalis művek kerültek ki teremtő kezéből. Még 1865-ben jelent meg tőle «A perdöntő bajvívások története Magyarországon», mely mű rendkívüli olvasottságról tanúskodik. 1868-ban kiadta «A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága» című értekezését, mely teljes tárgyismerettel van írva s méltán közfigyelmet keltett. Ez értekezés alapos megvitatása egy közjogi kérdésnek, melyet a történelem nyomán, a történelmi emlékek útmutatása szerint vizsgált meg s minek közvetlen eredménye volt, hogy azóta a «temesi bánság» elnevezés mind jobban kezd elveszni az irodalomból és közéletből. Társulatok, melyek előbb a bánsági melléknévvel éltek, azt elejtették. Így az elsők közül a bánsági tanító-egylet 1869. december 30-án egyhangúlag délmagyarországi egylet címet vett föl, s ezen melléknévvel él a temesvári történeti és régészeti társulat, illetőleg a délmagyarországi Múzeum-egylet is.

1870-ben jelent meg tőle «A világtörténelem napjai» című két kötetes nagy munkája, melylyel nagy praktikus szolgálatot tett hazájának, mert e mű minden műveltségű egyénnek jó hasznára van. Könnyen és gyorsan tájékoztatja az embert a világtörténelem és ebbe befoglalólag Magyarországnak a múltban való napi eseményei iránt. Nyilván nélkülözhetetlen munka minden művelt ember asztalán s megszerzése annál ajánlhatóbb, mivel az egyes kétes történeti események kritikailag vannak e műben tisztázva. Nem kisebb tekintély, mint Horváth Mihály, ezt írta ezen műről: «A magyar irodalomban szerző lépett először e pályára, munkájánálunk egymagában áll a maga nemében. De bár úttörő is e könyv, némi büszkeséggel sorozhatjuk azt a hasonnemű külföldiek mellé, mert ezeket meghaladja tökélyével. E világ-

történelmi Naplót ugyanis, a felett, hogy még a külföldi irodalomban is ritka terjedelemmel s adatbőséggel kedveskedik, az adatok szigorú kritikai megrostálása s felhasználása igen előnyösen jellemzi; egyes, eddigelé meg nem határozott, bonyolódottabb tárgyaknál pedig a fölvilágosítások és bizonyítgatások oly tartalmasak, hogy majdnem értekezésekké növekedtek, a tudomány nem csekély előnyére. E két tulajdonsága a munkának az, mi neki a hasonló külföldi munkák közt is biztosítja a diadalt.» *

1876-ban «A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek»; 1877-ben «Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon»; 1878-ban «A helynevek és a történelem» című akadémiai értekezés láttak napvilágot. Ezek mindegyike telve van addig ismeretlen adatokkal, de úgy tartalomra, mint jelentőségre, fölülmúlja ezeket az 1877—78-ban megjelent «A szörényi bánság» című három kötetes nagy munkája. E mű egyszerű átlapozása is meggyőz arról, hogy az eddig ismert forrásokból lehetetlen lett volna a szörényi bánság monographiáját az újabb kor igényei szerint megírni. A mi okmányos anyag a Fejér, Theiner és Teleki diplomatariumaiban található, az annyira csekély, hogy a szörényi bánság történetének megírására nem is gondolhattunk volna. Pesty merően új aknákat nyitott meg, melyeket az örményesi báró Fiáth-, a tinkovai Macskási-, a nagysombori Sombory-, az Ivuly-családok levéltáraiban fedezett föl. Az ezekből nyert nagyszerű anyagot kiegészítette aztán a gyulafehérvári káptalani, a budai kamarai, a bécsi és titkos és hadi levéltárakból s az ekkép szerzett anyagból a szörényi bánságnak egy oly történetét írta meg, mely századok múlva is komoly forrásműül fog szolgálni.**

E nagy művet már 1880-ban «Az eltűnt régi vármegyék» s 1882-ben «A várispánságok története» című korszakalkotó munkái követték.*** Amaz két, emez egy vaskos kötetben

* E műhöz írt *Bevezetésében*.

** E mű behatóbb ismertetését lásd a *Századok* 1878. évfolyam 646., 733. és 841. ll.

*** Ezek ismertetését is lásd a *Századok* 1881. évf. 344—356. és 1882. évf. 861—865. ll.

közjogi életünknek legjelentősebb alakulásait tárgyalja annyi adattal, akkora éles kritikával s oly tetszetős formai szépséggel, hogy e művek bátran legjobb alkotásai, irodalmunk legértékesebb gyöngyei közé számítandók. E művek a történeti előítéletek és anachronismusok egész sorozatának elejét veszik s visszaállítják a történeti jogot ott, hol azt akár a közöny, akár a tudatlanság fölforgatta s elejtette. Ha Pesty egyebet nem írt volna e két munkánál, neve akkor is a legtiszteltebbek közé tartoznék a magyar Pantheonban.

E művekben ugyanis Pestynek legfőbb célja volt, az egykor hazánk vagy a társországek s kapcsolt részek területén létezett s közigazgatásilag szerepelt, de a századok folytán eltűnt megyék számát, fekvését, terjedelmét kijelölni s azok viszonyát a politikai élethez ismertetni. E föladatok nehézsége önmagától értődik. Hiszen a régi vármegyék számának megállapítását nagyon megnehezítette azon körülmény, hogy az okleveleinkben előforduló comitatus szó rendesen vármegye értelemben vétetett, holott a comitatusnak épp úgy, mint a comes szónak, nagyon is sokféle értelme volt. A nádortól kezdve a falusi bíróig igen sokan éltek a comes czímével: a főispán, az alispán, a szolgabírák. A királyné birtokai, a királyi erdőségek vidékei, a főpapok uradalmai s kisebb jószágkerületei, egyes kiváltságokkal fölruházott megyei járások, de sőt egyes magánbirtokok is comitatus néven szerepelnek diplomáinkban. Mind e különféle fogalmakat sortírozni, a vármegyéket megkülönböztetni a várispánságoktól s magánbirtokoktól, nyilván tömérdek ismeretet, kiválóan éles kritikát szükségelt. A mellett az egyes megyék geográfiai térfogatának kijelölése még a legaprólékosabb földirati ismereteket is követelte a szerző részéről, kinek e tekintetben sokkal többet kellett tudnia, mint a mit közönséges atlaszaink mutatnak. A régi megyéknek a politikai élethez való viszonyának földerítése pedig nem csak theoriát, de praxist, jelen-tekeny gyakorlati készséget is tételez föl s nagyon élesnek kell lenni azon szemnek, mely a közigazgatási individualitások szervezetében a hűbérséget meg tudja különböztetni az autonomiától. Már pedig ismeretes, hogy a régi Horvátország területén az egykori zsupánságok, melyek sem nemesi gyűlé-

seket nem tartottak, sem politikai jogkörrel nem bírtak, sem követeket nem küldtek az országgyűlésre, tehát melyeknek belszervezete lényegileg különbözött a magyar vármegyék szervezetétől, a magyar királyok egész korszaka alatt comitatuskoknak neveztettek a diplomatika nyelvén.

Az igaz, a régi vármegyéknek terjedelmét, térfogatuk határát, Pesty sem tudta minden egyes esetben szabatosan kijelölni, de ennek daczára is igen nagy hálával tartozunk neki, már csak azért is, mivel egyáltalán megmutatta, hogy az ilyen geográfiailag körül nem írható megyék hol feküdtek. Egy szóval, ő a célt, melyet maga elé tűzött, tökéletesen elérte s most már nagyon könnyű leendő a jövő topografusainak az egyes hézagokat kitölteni. Az útát Pesty nem csak hogy kijelölte, hanem járhatóvá is tette. A mellett pedig még sok más tekintetben is nagyon okulásunkra vannak jeles munkái, hiszen számos illusiótól mentenek meg s az anachronistikus tételek egész seregét semmisítik meg. Pesty e művekben sikeresen eloszlatta azon hitet, hogy a Magyarország álladékat képező vármegyék földrajzi minősége, mint valami megkövesült eszme, élte túl a századokat s megmutatta, hogy az 52 vármegyéről regélő hagyományos hit egy noli me tangere-féle anachronismus; hogy továbbá a vármegyék életében szintén megvolt az a folyton alakuló, fejlődő, sarjadzó szervi processus, mely az anyagi és szellemi világ minden jelenségének jellegét képezi; hogy későbbi századok hogyan illesztették saját közigazgatási állapotjaikat korábbi századok keretébe, fenn nem akadva azon, hogy amaz időkben még hiányzottak a vármegyei szervezethez szükségelt előfeltételek, a termő kulturföld, az akadálytalan közlekedés módja a sűrű rengeteg közepett. És mily szerfelett becses előadása ott, hol megismerteti velünk, kik a hagyományos fölfogással szemben a vármegyék kivételes ellenállási képességében már úgy sem hiszünk, azon kezdetleges állapotokat, melyek a mai földrajzi viszonyokat előkészítették és létre szólították. Vagy a hol az iránt nyújt megbízható fölvilágosítást, hogy milyen falu, község, város dicsérte egykor az eget urát ott, hol most pusztá avar minden.

Mindezeket s ezekhez hasonló tételeket Pesty tömérdek

ismerettel képes velünk megértetni s bizonyára nem túlozzuk a dolgot, ha azt állítjuk, hogy száz meg száz, eddig közkeletű, de téves állítást igazít e munkában is helyre. Kritikája ezekben is épp oly jeles, oly óvatos s oly következetes, mint korábbi dolgozataiban s munkáinak egyes részei, például az, mely Slavoniára és Croatiára vonatkozik, oly plastikus tömörséggel s oly történetírói elegantiával van írva, hogy meg lehet vele a legszigorúbb forma embere is elégedve. Szóval, a szerzőnek oka van végzett munkájával megelégedettnek, nekünk pedig kétszeres okunk van a nagy szolgálatért, melyet tudományos irodalmunknak tett, hálásoknak és elismerőknek lenni.

Alig hogy az e művek által az irodalmi téren keltett zaj némiképen lecsendesült, már is egy újabb terméke okozott a monarchia mindkét feleben méltó feltűnést. Kiegyezésünk óta Horvátország mind erőszakosabban szét akarja tépni azon történeti fonalakat, melyek azt hazánkhoz, Magyarországhoz fűzik. Horvátország, melynek érdeke azt hozná magával, hogy a panszlav kísértettel szemben Magyarországgal való hű szövetségben keresse legbiztosabb menedékét, részint lelketlen agitatorok által félrevezetve, részint pedig önerejének könnyelmű avagy rövidlátó túlbecslésében a történeti jogalap helyett mindhevesebben merő fiktióra óhajtja existenciáját alapítani. Ha valaha mű kijózanítólag hatott a mámoros értelemre, úgy kétségkívül Pesty emez itt szóban levő műve bír e sajátsággal. Az 1882-ben német nyelven közzétett «Die Entstehung Croatiens» című füzeté alaposan s minden szenvedélytől menten, bár a meggyőződés egész melegével, historiai hűséggel előadja azt az alapot, melyen a horvát-kérdés nyugszik. Oly tisztán és meggyőzőleg fejtegeti Horvátországnak Magyarországhoz való viszonyát, hogy mindenki, ki nemzetiségi és párt szenvedély nélkül nyugodtan olvasni tud, e mű olvasásából rendkívüli hasznot merithet és mindenkivel könnyen megérteti, hogy a mily jogtalan merő fiktio alapján követelni, épp annyira bűnös merő tudatlanságból történeti jogokat feladni, termékeny, virágzó tartományrészeket feláldozni.

Egy évvel későbbben egy nagy monografiája indult meg. Már előbb mondtuk, hogy Krassómegeye Pestyt Krassóvár-

megye történetének megírásával bízta meg. 1883-, és 1884-ben e monografiából három kötet látott napvilágot. Fájdalom, az első kötetet, mely a bevezető általános történetet tartalmazná, az időközben beteggé lett Pesty már el nem készíthette. A három kötet tartalma méltó nagynevű szerzőjének korábbi dolgozataihoz. Annyira új és gazdag e mű anyaga, hogy általa hazánk legvégső délkeleti vidékére szokatlan fény ömlik. A krassómegyei apró helységekről, melyekről e mű megjelenéseig jóformán mitsem tudtunk, most egyszerre nagyérdekű történeti dolgokat hallunk. Előttünk eddig ismeretlen családok támadnak fel; eltűnt avagy névszerint átváltozott helységekről értesülünk s oly országos eseményekről, melyek e mű megjelenéseig teljes sötétségben lappangtak.

1885-ben kiadta «100 politikai és történeti levél Horvátországról» című testes kötetét. E levelek nem csak igazán, de nyelvészetileg is igen szépen vannak írva. A ki ezeket pártszenvedély nélkül elolvassa, az a horvát-kérdésre nézve tisztában van magával.

Alig mondható, hogy ezek után élte alkonyán Pesty Frigyes mily rendkívül jelentős szolgálatot tett középkori geografiáinknak az által, hogy Rómában a pápai tizedjegyzékek lajstromát lemásolta. A Fraknoi püspöknek s Akadémiánk nagynevű alelnökének buzgósága s teremő geniusza által létrejött Magyarországi Vatikáni Okirattár-Bizottság egyik feladatává tette a tizedjegyzékek lemásoltatását. Messzire vezetne, ha mi e helyt e dézsmalajstromoknak geográfiai és egyháztörténeti jelentőségét tüzetesebben vázolnók,* elég e helyt annyit mondanunk, hogy e jegyzékek rendkívüli fényt árasztanak középkori egyházgeográfiai és egyháztörténeti viszonyainkra, úgy hogy e jegyzékek alapján mi e tekintetben előbb állunk immár az egész külföldnél. Nagyon szerencsés volt a Bizottság választása akkor, mikor Pesty Frigyes és Fejérpataky Lászlót szemelte ki e nagy és nehéz munka végzésére. Pesty hónapokon át tartózkodott Rómában, hanyagaszorgalommal másolva a vatikáni levéltárban az elfakúlt,

* Ezt más helyt tettük: *Magyarország egyházi földleírása* című mű Bevezetésében.

elrongyollott dézsmalajstromokat, s a ki összeveti a Bizottság által eszközölt ezen másolatot azzal a hiányos és hibás másolattal, melyet a magyarországi püspöki kar Theiner Ágoston által adatott ki 1859-ben,* az csakhamar meg fog győződni az újabb másolatnak a régibb másolathoz hasonlóan nagy előnyéről.

1888-ban jelent meg Pesty utolsó munkája: «Magyarország helynevei» czímen. Egy nagyra tervezett munkának kezdete az, mely egy egész életen át czéltudatos elhatározottsággal eszközölt gyűjtés és kutatás eredménye. Még Temesvárott szerzett hozzá roppant adathalmazt, mely nagyrészt hivatalos úton, az ország minden zugába mintegy 60,000 példányban szétküldött programja alapján kezébe jutott. Kezdetben Magyarország helynév-magyarozóját tervezte, de minél inkább megismerkedett a levéltári forrásokkal, annál inkább geográfiai munkává nőtte ki magát vállalatát.** Ha ő e művet terve szerint befejezhette volna, akkor az kétségtelenül a jelen irodalom egyik leginkább számbaveendő műve lett volna, melyet még századok buvárlata sem helyezhetett volna ki egészen a közhasználatból. Fájdalom, a mű úgy, mikép tervezve volt, befejezetlen maradt, mert a kérlelhetlen halál megakadályozta őt nagyszabású conceptiója

* *Monumenta historica sacra Hungariam illustrantia* I, 556—589.

*** E művet illetőleg maga írja ezeket: «Kezdetben Magyarország helynév-magyarozója volt tervezve, de minél inkább megismerkedtem a levéltári forrásokkal, annál inkább geográfiai munkává nőtte ki magát. A fentemlített két monographia (Krassó és Temes) után legfőbb tevékenységemet ezen geographiának kívánom szánni, ha ugyan erőm elbírja, mert nem kevesebbről van szó, mint Magyarország (bele értve Erdélyt, Horvátországot és Dalmátiát is) minden helynevét, mely jelenleg még él, sőt mely az emlékezetből már el is tűnt és csak (magyar s minden egyéb nyelven) írott emlékekben található, betűrendben felsorolni, a név minden phasisait kimutatni, melyen idő folytán átment, kijelölni, hogy az illető topographiai individuum (tehát nem csak városok és falvak, hanem puszták, dülők, dombok, hegyek, erdők, patakok, tavak stb.) hol fekszik, mikor említetik először stb. stb. Legnagyobb bánatom, hogy időmet nem egészen fordíthatom ezen munkára, melyet utánam alig fog valaki ily alapon folytathatni».

megvalósításában. Izlelőül csakis egy kötetet adhatott ki, melynek, hogy mekkora értéke van, daczára annak, hogy a helynevek magyarázásában Pestyben a nyelvész nem érvényesült azon mérvben, mint a történész és geográfus, azt leghivatottabban Akadémiánk egy elismert nagy tekintélye, Hunfalvy Pál mutatta ki egyik tanúlságos cikkében, elismerve azt, «hogy Pesty Frigyes Magyarország helynevei rengeteg történeti és földrajzi adatokat tárnak ki, melyek mind becsesek, s hogy (az értelmezést illetőleg, mely nem könnyű feladat) köszönetünkre tarthat számot, a ki abból annyit adhat, a mennyit Pesty Frigyes adott».*

— Az eddig felsorolt műveken kívül egész sort tesznek az általa közrebocsátott kisebb cikkek, bírálatok, értekezések. Mindezek is buzgó, fáradhatatlan kutatásának és érett, higgadt ítéletének fenséges bélyegét viselik magokon. Utánuk egy egész nemzedék indult meg s ha tán egyik-másik állítását a folyton fejlődő tudomány módosította is, egészében és zömében mégis évtizedekre irányadókul fognak kutatásainak ezen eredményei szolgálni. Mi betetőzhetjük az épületet, az alapot hozzá ő vetette meg s annak elismerése fogja, míg magyar történetművelés lesz, fényes dicsőségét képezni.

A betegség, mely már huzamosabb idő óta sorvasztotta életerejét s lankasztotta munkabírását, sok szép és hasznos tervnek megvalósulását hiusította meg. Pesty Frigyesnek még nagy tervei voltak, hiszen hazai tudományunk terén még annyi a tenni való. Egyebek között Temesmegyének monografiáját és a magyar nemzetiség történetének megírását is tervezte. Az elsőhöz az okmányos anyagot mondhatni teljesen egybegyűjtötte. S tekintve buzgóságát, bizonyára ki sem fogyott volna soha a feldolgozandó anyagból, mert helyesen jegyezte meg egyik bírálója: hogy senkinek sincs több türelme mint neki egyes oly kérdésekre, *melyek keveseknek jutnak eszébe*.** Mennyi s mily megható lelkesedéssel beszélt terveiről még élete utolsó napjaiban is. Mikor a hidegen mosolygó napsugár, áttörve a zimankós őszi ködön, szenvedő halvány

* Századok 1888. évf. 448. l.

** Budapesti Közlöny 1867. évf. 132. sz.

arczát érintette, beszédes szemeiben újból fellobogott az ádáz betegség által el nem nyomhatott lelkesedés. Elméje még az utolsó napon is a tudománynyal foglalkozott s látszólag jobban is érezte magát, midőn 1889. nov. 23-ikán egy váratlan heves szívgyöres egyszerre s örökre lezárta szemeit.

Két éve már, hogy körünkből elköltözött. Ma kegyelettel újítjuk meg e helyen, melynek működése java részét szentelte, emlékét. Családtagok, jó barátok, méltányló tudósok, mindnyájan, kik most itt egybegyűlve vagyunk, őszinte, igaz fájdalommal gondolunk vissza nemes, rokonszenves, daliás alakjára. Szelleme közöttünk van, mert élete a tudományé volt. És szelleme élni fog, mert bár író keze örökre megdermedt, oktató ajkai mindenkorra elnémultak, — írásai, könyvei fennvannak. Ezek ezentúl is okulásunkra, útbaigazításunkra s lelki örömünk ébrentartására fognak szolgálni. Halhatatlan művei a jövő nemzedékeknek is szellemi kincses tárait fogják képezni.*

* Kiegészítésképp megemlítiük még, hogy Pesty másod ízben is volt képviselő az országgyűlésen. 1876-ban ugyanis Körmöczbánya város választotta őt meg. Ugyanez évben lett királyi tanácsossá. 1877-ben választatott meg az Akadémiában rendes tagnak, majd a II. osztály titkárának. Nagybecsű kéziratait a M. Nemzeti Múzeum, okleveles gyűjteményét a M. Tud. Akadémia vette meg. Tizenöt év óta folytatott naplói a család birtokában maradtak.

FÜGGELÉK.

PESTY FRIGYES IRODALMI TERMÉKEINEK SOROZATA.

1. A kereskedési szellem. (Pesti Napló 1852. évf. 745. sz.)
2. Takarékpénztárak. (Hetilap 1852. évf. 12. sz.)
3. Az államgazdászati ismeretek befolyása nemzetünk jólétére. (Hetilap 1852. évf. 3. sz.)
4. Magyar borok összehasonlítása az idegenekkel. (Hetilap 1852. évf. 1. sz.)
5. A bányaipar. (Pesti Napló 1852. évf. 709., 711., 712. sz.)
6. A bányászati közlekedési eszközökről. (Hetilap 1853. évf. 22. sz.)
7. A bányászati vasbánya-ipar. (Pesti Napló 1853. évf. 1090., 1104. sz.)
8. A történet kosmopolitikája. (Hetilap 1853. évf. 66. sz.)
9. Temesvár múltja. (Magyar Sajtó 1855. évf. 148. sz.)
10. Irodalmunk emelkedésének néhány nagy akadályairól. (Pesti Napló 1855. évf. 14—1457. sz.)
11. Kenderipar Magyarországon. (Pesti Napló 1856. évf. 502., 504. sz.)
12. A tatárjárás korabeli magyar nádorokról. (Magyar Sajtó 1856. évf. 223. sz.)
13. Az ipar és a magyar rokonszenvek. (Pesti Napló 1856. évf. 228. sz.)
14. Valami a nemzetgazdasági elvekről. (Pesti Napló 1856. évf. 352., 353., 355. sz.)
15. Nemzeti védelem és önvád. (Pesti Napló 1856. évf. 413. sz.)
16. Chronologiai vizsgálat Bánk bán körül. (Pesti Napló 1856. évf. 263. sz.)
17. Petőfi születéséről. (Magyar Sajtó 1857. évf. 14. sz.) ✓
18. Magyar helynevek. (Magyar Sajtó 1857. évf. 244. sz.)
19. Újabb stadium a magyar kenderiparban. (Pesti Napló 1857. évf. 35. sz.)
20. Magyar helynevek. (Magyar Sajtó 1857. évf. 244. sz.)

21. Irodalmunk ügye. (Pesti Napló 1857. évf. 42—2130. sz.)
22. A magyar tudományosság. (Kolozsvári Közlöny 1857. évf. 48. sz.)
23. Krassó-, Torontál- és Temesvármegyék kereskedelmi és iparos viszonyainak leírása 1853—1856-ban. (A temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentéseképen. Temesvár, 1858.)
24. Magyar helynevek (Magyar Sajtó 1858. évf. 3. sz.)
25. Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen. (Delejtű 1858. évf. 15. sz.)
26. Időtani észlelések. (Delejtű 1858. évf. 23. 24. sz.)
27. Statisztikai adatok Temesvár fogyasztásáról. (Delejtű 1858. évf. 15. sz.)
28. A selyemtenyésztés ügye a Bánságban. (Delejtű 1858. évf. 5. sz.)
29. Az arany előfordulása a Bánságban. (Delejtű 1858. évf. 3. sz.)
30. A temesvári gazdasági egyesület. (Delejtű 1858. évf. 9. sz.)
31. A dohánytermelés a Bánságban. (Kolozsvári Közlöny 1858. évf. 3. 6. 8. sz.)
32. A karánsebesi lánczhíd. (Delejtű 1859. évf. 51. sz.)
33. A versecz-alibunári mocsárok. (Delejtű 1859. évf. 36. 37. sz.)
34. Etellaka vagy Attila hún király székhelye. (Delejtű 1859. évf. 37. sz.)
35. Limmer Ferencz zenész. Életrajz. (Delejtű 1859. évf. 4. sz.)
36. Theiner Vetéra monumentái ismertetése. (Delejtű 1859. évf. 26. sz.)
37. Hogyan ragadt a Bánság nevezete Temes vidékére? (Delejtű 1859. évf. 29. sz.)
38. Magyar helynevek (Delejtű 1859. évf. 24—40. sz.)
39. Gróf Fáy István a magyar zeneművész. (Delejtű 1859. évf. 43. sz.)
40. Régi levéltárcaza. (Delejtű 1859. évf. 30. sz.)
41. A Rákóczy-induló eredete. (Delejtű 1860. évf. 6. sz.)
42. Az ipartársulatok. (Delejtű 1860. évf. 21. sz.)
43. Brocky Károly festész. Életrajz. (Delejtű 1860. évf. 26. sz.)
44. A templariusak Magyarországon. 1861.
45. A magyar ruha külföldön. (Vasárnapi Újság 1862. évf. 47. sz.)
46. A névmagyarosítások napjainkban. (Politikai Ujdonságok 1862. évf. 10. sz.)
47. Világ iparmű-kiállítási jelentések (Pester Lloyd 1862. évf.)
48. Zsigmond király fogságának ideje. (Magy. Tnd. Ért. 1862. évf. 419. l.)
49. A bánsági monographiák. (Budapesti Szemle 1862. évf. 220. 243. sz.)
50. Kéjútazás Turnu-Severinbe. (Pesti Napló 1863. évf. 182. sz.)
51. Tengerészeti egylet Triesztben. (Ország 1863. évf. 6—81. sz.)

52. Papírkészítés kukoriczalevélből. (Vasárnapi Újság 1863. évf. 5. sz.)
53. A helyíratok érdekében. (Vasárnapi Újság 1863. évf. 49. sz.)
54. A magyar főváros. (Arany János: Koszorú című folyóiratában 1863. évf. Második félév 4., 5. sz.) Németül is.
55. Temesvármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök. (Magyar Tört. Tár 1863. évf. XII, 157.)
56. Az első magyar iparbank. (Pesti Napló 1864. évf. 179. sz.)
57. A magyar iparbank tőkeforrásai. (Pesti Napló 1864. évf. 189. sz.)
58. Hazánk helynévtára ügyében. (Pesti Napló 1864. évf. 53. sz.)
59. Magyarország helynévtárának ügye. (Pesti Napló 1864. évf. 254. sz.)
60. Elsülyedt falvak a Fertő mentén. (Vasárnapi Újság 1865. évf. 2. sz.)
61. Temesvármegye alispánjai. (Győri tört. és rég. füzetek 1865. évf. III, 352.)
62. A perdöntő bajvívások története Magyarországon. 1867.
63. Magyarország vízhálózata a régi korban. (Századok 1867. évf. 68—78. II.)
64. Temesvár, mint közsiklán fekvő fellegrvár. (Századok 1867. évf. 196—199. II.)
65. Szontagh Dániel emlékezete. (Századok 1867. évf. 385—389. II.)
66. A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága. 1868.
67. A magyar nemzet mostohasága saját maga iránt. (Századok 1868. évf. 11—21. II.)
68. Magyarországi helynevek, Buziás, Kerlés, Szeben. (Századok 1868. évf. 109—119. II.)
69. Martinuzzi bíbornok és a reformatio Magyar- és Erdélyországban. (Századok 1868. évf. 259—261. II.)
70. Kanitz Szerbiájának ismertetése. (Századok 1868. évf. 494—500. II.)
71. M. Moët de la Forte Maison könyvének ismertetése a frankokról. (Századok 1868. évf. 561—564. II.)
72. W. E. Hartpole Lecky könyvének ismertetése az európai felvilágosodás eredetének és befolyásának történetéről. (Századok 1868. évf. 564—565. II.)
73. Korbuly Imre könyvének ismertetése a báni méltóságról. (Századok 1868. évf. 649—655. II.)
74. Ismeretlen magyar községi pecsétek. Tass, Botthyán, Püspöki, Ordas, Vecse, Tószeg. (Századok 1868. évf. 734. I.)
75. Hún-mongol-magyar rokonság. (Századok 1869. évfolyam 61—64. II.)
76. A magyar tört. Társulat jövedelem- és költségkimutatása az 1868. évre. (Századok 1869. évf. 272. I.)

77. A világtörténelem napjai a legrégibb időtől kezdve a jelenkorig. Bevezetéssel Horváth Mihálytól. Pest, 1870. Két kötet.
78. Lumpertzaza és a munkácsi uradalom (Századok 1870. évf. 256—257. ll.)
79. Magyarország történeti térképeinek némely kelleiről. (Századok 1870. évf. 291—296. ll.)
80. Békésvármegye hajdanának ismertetése. (Századok 1870. évf. 465—478. ll.)
81. Baranyai főispánok. (Századok 1870. évf. 483—485. ll.)
82. Újabb adalék a baranyai főispánokhoz. (Századok 1870. évf. 566—567. ll.)
83. Fehértemplom monographiájának ismertetése. (Századok 1871. évf. 702—705. ll.)
84. A Tört. adattár ismertetése. (Századok 1872. évf. 706—707. ll.)
85. A határvidéki kérdéshez. (Pesti Napló 1871. évf. 140. sz.)
86. Az eltűnt régi magyar vármegyeék 1872. Két kötet.
87. Emlékirat gr. Lónyay Menyhért miniszterelnökhöz Keve- és Szörényvármegyeék fölélesztése tárgyában. (Századok 1872. évf. 193—196. ll.)
88. A Kállay-család levéltára. (Századok 1872. évf. 387—394. ll.)
89. A vármegyeék történeti monographiájának tervrajza. (Pest és Frankl közös dolgozata. Századok 1872. évf. 412—416. ll.)
90. Jelentés a szepességi levéltár buvárlatairól. (Századok 1872. évf. 518—525. ll.)
91. Némely régi letűnt magyar vármegyeékről. Horom, Gecske, Orbász, Ozora és Rinesa vármegyeék. (Akad. Ért. 1872. évf. VI, 218.)
92. Levéltári hulladékok: szepes-, arad-, beregvármegyei alispánok. (Századok 1873. évf. 645—648. ll.)
93. Magyar fejedelmi levél a XV. századból. (Századok 1873. évf. 716—719. ll.)
94. Horomvármegye. (Századok 1874. évf. 17—24. ll.)
95. Levéltári hulladékok: szabolcsvármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 132—136. ll.)
96. Levéltári hulladékok: torontál-, gömör-, veszprém-, bodrogvármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 217—219. ll.)
97. Levéltári hulladékok: zaránd-, zemplén-, nyitravármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 287—289. ll.)
98. Levéltári hulladékok: nyitra- és trencsénvármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 420—423. ll.)
99. Levéltári hulladékok: nándorfehérvári püspökök. (Századok 1874. évf. 503—506. ll.)
100. Az esztergomi érsekség oklevéltára. (Századok 1874. évf. 568—570. ll.)
101. Zólyomvármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 579—582. ll.)
102. Zalavármegyei alispánok. (Századok 1874. évf. 717—719. ll.)
103. Az ellenséges zászlók. (Temesi Lapok 1874. évf. 12. sz.)

104. Magyarország új területi beosztása. (Pesti Napló 1874. évf. 9. sz.)
105. Temesvár környéke a középkorban. (A délmagyarországi tört. és rég. társulat 1874. évi Evkönyvében.)
106. Két vétkes mulasztás. (Temesi Lapok 1874. évf. 5. sz.)
107. A szó özönvíz csapásai. (Temesi Lapok 1874. évf. 21. sz.)
108. Jelentés a zólyommegyei és uradalmi levéltárakról. (Századok 1875. évf. 73—82. ll.)
109. Nándorfehérvári, szreberniki, jajczai bánok és barsi alispánok. (Századok 1875. évf. 132—133. ll.)
110. Gömörvármegyei alispánok. (Századok 1875. évf. 345. sz.)
111. A macsói bánok. (Századok 1875. évf. 361—381. ll. és 450—467. ll.)
112. Zólyom vármegyei alispánok. (Századok 1875. évf. 419—420 ll.)
113. Bakacs Tamás nemzetsége. (Századok 1875. évf. 498. l.)
114. Magyar helynevek. (Századok 1875. évf. 650—653. ll.)
115. Az itebői prépostság. (Századok 1875. évf. 678—683. ll.)
116. Okiratbeli személynevek. (Nyelvőr 1876. évf. XI. füz.)
117. A Hunyadi-vár Temesvárott. (Magyarország és a Nagyvilág 1876. évf. 9. sz.)
118. A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek. 1876.
119. Ostörténeti szokások a magyaroknál és más nemzeteknél. (Századok 1876. évf. 86—87. ll.)
120. Egy XVII. századi magyar történetíró. (Századok 1876. évf. 92. l.)
121. Vaniesek határőrvidéki történetének ismertetése. (Századok 1876. évf. 144—159. ll.)
122. A bakonyi erdőispánság (Századok 1876. évf. 296—305. ll.)
123. Jireček bolgár történetének ismertetése. (Századok 1876. évf. 409—415. és 462—569. ll.)
124. Huszár. (Nyelvőr 1877. évf. 1. füz.)
125. Műveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században. (Századok 1877. évf. 49—56. ll.)
126. Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota cím 1877.
127. A szörényi bánság. 1877—1878. I—III. kötet.
128. A helynevek és a történelem. 1878.
129. Vitéz János emberismerete. (Századok 1879. évf. 613. l.)
130. Új adat Szörényvármegye topographiájához és magyarságához. (Tört. és rég. Értesítő 1879. évf. 90—93. ll.)
131. A történeti földrajz kérdései Torontálban. (Tört. és rég. Értesítő 1879. évf. 153—165. ll.)
132. Az eltűnt régi vármegyék. 1880.
133. A szerbek politikai történetének ismertetése. (Századok 1880. évf. 168—174. és 233—237. ll.)

134. Dél-Magyarország száz éves történetének ismertetése. (Századok 1880. évf. 331—335. és 246—433. ll.)
135. Jelentés a sárosmegyei levéltárakról. (Századok 1881. évf. 82—88. ll.)
136. A várispánságok története. 1882.
137. Olaszországi levelek Rómából és Genuából. (Egyetértés 1882. évf. nov. 23., 29. és decz. 7. és 18. sz.)
138. A horvátok történetének ismertetése. (Századok 1882. évf. 499—506. ll.)
139. Fiume közjogi helyzete. (Századok 1882. évf. 662—671. ll.)
140. A Monumenta Ecclesiae Strigoniensis ismertetése. (Századok 1882. évf. 854—856. ll.)
141. Die Entstehung Croatiens. 1882.
142. Bizere és Zasty. (Tört. és rég. Értesítő 1883. évf. 164—166. ll.)
143. A horvátok. (Pesti Napló 1883. évf. 228., 230., 237., 239., 242., 247., sz.)
144. A horvátok. (Egyetértés 1883. évf. 250—254. sz.)
145. Az Akadémia és a Millenium. (Egyetértés 1883. évf. 54. sz.)
146. Ős Csanádvármegye. (Nemzet 1883. évf. 67. sz.)
147. A Száváig. (Nemzet 1883. évf. 131. sz.)
148. Integritás és opportunítás. (Pesti Napló 1883. évf. 137. sz.)
149. Die staatsrechtliche Stellung Ungarns. (Ung. Revue 1883. évf. 2. füz.)
150. Krassóvármegye története. 1883—1884. I—III. kötet.
151. Száz politikai és történeti levél Horvátországról. 1885.
152. A horvátok a nemzetközi jogban. (Pesti Hirlap 1885. évf. 257. sz.)
153. A magyar zenéről. (Budapesti Hirlap 1885. évf. 248. sz.)
154. Közös és nem közös. (Budapesti Hirlap 1885. évf. 249. sz.)
155. Das staatsrechtliche Territorium Ungarns und die Rechte der ungarischen Krone. (Ung. Revue 1885. évf. febr. füz.)
156. A királyi székhely Magyarorszáiban. (Pesti Napló 1885. évf. 188—199. ll.)
157. Államalkotás. (Pesti Hirlap 1885. évf. 249. sz.)
158. Lehet-e államjogi szerződést kötni Horvátországgal? (Egyetértés 1885. évf. 185—186. sz.)
159. Az egynyelvű ország Szent-István elvei szerint. (Egyetértés 1885. évf. 188. sz.)
160. Horvát szövetségesek. (Pesti Hirlap 1885. évf. 246. sz.)
161. Szatmár mint helynév. (Budapesti Szemle 1885. évf. 107. sz.)
162. Aspirationen der Croaten. (Ung. Revue 1886. évf. 1. füz.)
163. Bánca mint helynév. (Magy. Akad. Értesítő 1886. évf. Philolog. Közl. 1886. évf. jún. és júl. füz.)
164. Az államegység és a horvátok. (Budapesti Hirlap 1886. évf. 107. sz.)

165. Válasz Pliverics József tanárnak. (Ung. Revue 1886. évf. 2—3. füz.)
166. Politikai hazugságok. (Szabadság 1886. évf. 49. sz.)
167. Rationes collectorum Pontificiorum in Hungaria. 1887.
168. Failure of Home Rule in Croactia. (The Truth about Home Rule című műben. London és Edinburgh. 1888.)
169. Pessimismus. (Budapesti Hirlap 1888. évf. okt. sz.)
170. Magyarország helynevei. 1888.
-

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos r. tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	„ 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	„ 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	„ 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	„ 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	„ 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	„ 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom r. tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	„ 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	„ 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	„ 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól (Tárkányi B. J. arczképével)	„ 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. <i>Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	„ 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	„ 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	„ 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál l. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	„ 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	„ 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	„ 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor r. tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ara 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	„ 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	Ara 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik k. tag felett. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	" 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichardt Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	" 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	" 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	" 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Arthur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfaly Sámuel</i> l. tagtól	" 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól.	" 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól.	" 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	" 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	" 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	" 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	" 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	" 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	" 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	" 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	" 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	" 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	" 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 2. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
GOROVÉ ISTVÁN

TISZTELETI TAGRÓL.

GYÖRGY ENDRE

L. TAGTÓL.

Ára 20 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1892.

157
X

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

GOROVÉ ISTVÁN EMLÉKEZETE.

(1818. aug. 23—1881. május 31.)

(Levelező taggá választatott 1843. okt. 7.; tiszteletivé 1860. jan. 30.)

GYÖRGY ENDRE levelező tagtól.

Ha a boldogság — egyesnél úgy, mint népeknél — egy kíváncsú cél felé való folytonos közeledésben áll a siker biztató reményével: akkor boldogabb korszaka aligha volt valaha hazánknak az 1840-es évek küzdelmes, dicső korszakánál.

Szép, elragadóan szép volt bizonyára.

Új élet mindenfelé. A szellemeknek új iránya, a kedélyeknek új melege, a hitnek új fuvallata és a reménynek minden eddiginél biztatóbb új sugara. Mintha azt a nagy úrt, melyet az 1790/1-ki országgyűlés hatalmas fellángolására következő közöny vágott a nemzet életén, egyszerre be akarná tölteni a szellem erejével. Minden téren szokatlan mozgás indul meg, s a mozgás mind ellenállhatatlanabbul ragadja magával a nép zömét. Nem egyes kísérletek már egy-egy kimagasló alak körül, de a közvélemény folyton erősödő szózata, az átalakulás vágya. Nem theoretikus óhaj, melynek megvalósítása messze jövőre bizatik, hanem a nap postulatuma, mely testet igényel. Nem kiáltó szó többé a pusztában: de erős visszhang ezerek ajakán. És más oldalról, az egyesek alakját nem mossa még el az áradat; sem a zaj nem fojthatja még el a vezető szót. Az egész ország egy

tábor, — pártokra szakadva bár, de a regeneráció óhajában mégis egyetlen tábor, — a melynek már nem csak vezérei vannak, — mert hisz azok korábban is lettek volna, — hanem hadseregei is; a melynek nemcsak lelkes katonái vannak, — mert hiszen azok voltak későbbben is, — hanem az áramlatok zúgása közt is fegyelmet tartó, öntudatos tábor-kara is.

A nagymérvű átalakulás a szellemek egész világát átölelte.

Az Akadémia megalapítása nem csak központot adott a magyar nemzet szellemi munkásainak, de egyúttal véglegesen eldöntvén a harczot a reformerek javára, az új irány megteremtőjévé lett. Az irodalom megszűnt pusztán hazafias műkedvelés lenni. Az igaz és szép összhangzatát kereső új szellem tartotta oda — Kölcseyvel élén — bevonulását s ülte mindjárt kezdetben legszebb diadalait. Kivetkőztetni az irodalmat nem csak az ósdiság és provincialismus sarából, de egyúttal a frázisok és szónokolás örökösen ismétlődő — és éppen ezért unalmas — cothurnusából is, az egyszerű, pipe-rétlen, de éppen ezen egyszerűségében szép nyelvezet által: ez volt az Akadémia legelső és legsikeresebben megoldott feladatainak egyike. Az irodalom művelése megszűnt kezei közt pusztán és kizárólag nemzetiségi és magyar demonstráció lenni, hanem lett egyúttal a valódi magyar műveltség csatornája, s azon kérlelhetlen kritika üdvös befolyása, — melyet oly megragadó közvetlenséggel ír le Kölcsey Berzsenyi felett tartott emlékbeszédében — bármely keserű perczeket okozott is egykor a sújtottnak és sújtónak egyaránt, — megteremtette egymásután Bajza finom ízlését, Vörösmarty ragyogó nyelvét, Petőfi magyar zamatát, hogy teljes pompájában élvezhesse mindazt, a mire a magyar nyelvi bűbája képes, a következő nemzedék Arany utólérhetlen költészetében.

Ez irodalmi küzdelem, és az új irány diadala voltak első nagyobb tényei a megindult nemzeti mozgalmaknak. De nem csak nagyobb, hanem egyúttal irányt mutató ténye is. A fejlődő magyar irodalom kebelén szívták magokba úgy a hazafiság, mint a haladás igényeit a nemzet legjobb elméi;

s azon egyetlen egy, ki mintegy isteni inspiráció által vezéreltetve került a nemzet élére, legelső gondjává megint azt tette. A szegény, kevesektől olvasott magyar irodalom hívei voltak a nemzeti szellem fentartói 1825. előtt, a nemzeti lélek tüzes ébresztői e korszakban, és a nemzeti szellem hatalmas művelői az után.

Politikai történelmünk nem csak nem teljes, hanem egészen megfoghatatlan e csendes munkások kitaró fáradozása nélkül. Az első virágzás — Zrinyi a költő — idejétől a nemzeti aléltság korszakain keresztül, ők táplálták a magyarság tüzeit; az újraéledés legelső szava ő tőlök jött, és midőn az ébredés nagy művét az ő terrenumokon teljes siker koronázta, az új kor igényei ő nálok kezdték meg, ő nálok vitték diadalra legelőször a megújhodást; az igényekkel szemben ők kezdték először a kritika fegyverét alkalmazni, s a mikor a közélet még mindig a régi megszokott nyomáson haladt: ők már a győzelem biztos reményével fáradoztak egy új irodalmi életen s hozták a megújhodó nemzeti életnek annyi nemes munka gyümölcsét önzetlen ajándok gyanánt: a kor színvonalára emelkedett teljesen nemzeti, teljesen modern magyar irodalmat.

Az együttes fejlődés ténye az irodalom és közélet közt el nem vitatható ugyan, de elfogultság nélkül be kell valanunk, hogy az irodalom gyorsabban és előbb fejlődött. A hazafiság oly forrás, melynek vize ellenállhatlanul buzog fel; ha a forrás természetes ere el van zárva: egy más mellékutat keres az fel. Az 1825-ki országgyűlésig pihenő közélet az elméket az irodalom felé terelte, s midőn a közélet sorompói újra megnyíltak, az egyszer megszokott tért annál nehezebb volt elhagyni, mert oda már megkezdett küzdelmek, sőt részben már elért eredmények is csatolták a küzdő feleket. Ez volt, azt vélem, magyarázata Kölcsey pályájának; s ez volt egyik legnagyobb szerencséje a reformirány egészséges fejlődésének, sőt az újraéledés rendkívüli sikereinek is.

Mert a közélet is új hullámokat vert az 1825-ki országgyűlés óta. Az a férfiú, a ki nem töretlen úton, — mert hiszen az irodalmi újraéledés hasonló nyomokon járt, — de annál szokatlanabb öntudattal és erélylyel állott annak élére,

különös tünemény nemcsak hazánk, de az egész művelt világ történetében. Valóban gr. Széchenyi István — épp úgy, mint a költészet terén Arany János, — mai fogalmaink szerint, tetőpontja a magyar szellem teremtő képességének. Csodás jelenség gyanánt minden kívülről látható előkészület nélkül, csupán keble istenét követve áll elő egyszerre készen, mint Minerva Jupiter fejéből, vértzetten, pánczélosan, nem egyenként, de koszorúként tépve a megérdemelt babért: Toldijával ez, Hitelével az.

Az eszmék forradalmának megkezdője, központja, vezetője Széchenyi István. Előtte semmi, utána chaosz. Bizonyos megdöbbenő nagyszerűség van egész alakján. Szenvedélyei nagyok, nagyobbak, mint kora mérlegelni, avagy csak felismerni is tudná. Eszéből — mondja róla ragyogó essayjében b. Kemény Zsigmond — ciliciumot vont szíve körül, s vad kéjjel nézte rajta a vércseppeket. Elméje szédítő magassággal emelkedik a prófétai ihletig. E mellett magyar minden ízében, az, ki férfikorában tanulja meg az ősi nyelvet, s ismer nemzetének keblében minden ideget, ki oly távol magasan áll a felett. Egészen az, a minék a régi világ rajzolta isteneit. Közel hozzá a teremtés ereje, mert semmiből teremt egy nemzetet, és felette a fátum súlya, mely a mozgásba hozott atomokkal seperteti el a mozgásba hozó óriás erőt. Csodálatos és csodálatra méltó jelenség: büszkesége, örök dicsősége fajunknak.

A Hitel által megindított reformkérdések új térre vitték a nemzet figyelmét és szellemét. A korábbi sérelmi politika nem öntudatosan, hanem szükségképen beleterelte a jogainak folytonos megcsorbitásától félő nemzetet abba a sokat gúnyolt prókatori, szűkkörű felfogásba, melyben még az 1825/7-ki országgyűlés is mozgott. Kétségtől szűkkörű volt az, s a gúnyt is bőven megérdemelte; de a gúny éle épp oly maróan fordúlhatott azokra, kik a folytonos támadásokat intézték a nemzet jogai ellen, mint azokra, kiket a folytonos támadás a paragrafusok csigaházába szorított vissza, hol a folytonos támadás miatt szükséges folytonos védelem elfeledtette velök a haladó kor igényeit, s pusztán formalismussá változtatta át az alkotmányi kérdéseket.

E szűkkörű felfogást merészen támadta meg a Hitel; és hogy mily hatással, mutatja az a tény, hogy Kölcsey már néhány év múlva gúnynyal képes illetni azokat, a kik egy betűnek hosszabb vagy rövidebb szárában látják az alkotmány megsértését.

Az átalakítási vágy magas hullámokat vert irodalomban és szószéken egyaránt; a létező formák megmentését a gondolkodóbb fők csak azért tartották már nagyfontosságúnak, hogy tényleges alapról tétessenek a reformok nagy lépései, s az átmenet válságai lehetőleg csendes lefolyásúak legyenek. Valóban ennek lehetősége volt az ősi alkotmány legfényesebb dicsősége. Ha volt valaha alkotmány, melynek kerete a kor igényei érvényesítésének legkevesebb akadályát képezte, — és ebben áll tudvalevőleg az alkotmányok tökéletességének criteriuma, — ha volt alkotmány, a mely a feltétlenül megkívánt állandóság mellett a józan átalakulásnak elegendő szabad utat engedett: az az angolon kívül a miénk volt. Míg fő lényegében most is a pusztaszeri alapelvek irányadók, azok fogadták magokba II. Endre korában az oligarchikus ellentállási záradékot, Verbőczy korában a feudális *primae nonust*, 1848-ban az új demokráciát. És hogy ez átváltozások mindegyike békés úton, fokozatos fejlődés, lépcsőzetes haladás által sikerülhetett: az valóban elég ok megfeyteni azon csodás ragaszkodást, melyet — még ha külső támadások nem fokozták is — az alkotmány védelmében folyton tanúsított a nemzet.

A formák közé életet, testet önteni — ez volt a 40-es évek reformereinek vezéreszméje, ez volt a Hitel megjelenése óta a magyar nemzet igyekezete, reménye. Ez igyekezet egyáltalában nem volt forradalmi. Bizonyosság erre nem csak Széchenyi erős magatartása minden merev opposíció ellen, hanem magának a kormánynak megváltozott hangulata is. A kormány kebelében valóban nem csekélyebb volt Széchenyi hatása, mint az ellenzéknél. Míg ugyanis az ellenzék igen hamar magáévá tette Kölcsey és Deák F. vezérlete alatt a Hitel vezéreszméit, s a régi opposíció észrevétlen változott át e nagy ember hatása alatt reformer, liberális párttá: addig magában a kormányban is új áramlat kere-

kedett felszínre, s az aulikus párt a lángeszű gr. Dessewffy Aurél kezében csakhamar teljesen kezdette megérdemelni nevét: a konzervatív jelleget.

Ezen nagy, kívülről alig észrevehető és azon időben csakugyan alig észrevett átalakulás Széchenyi fő érdeme, fő büszkesége. Az egész ország uralkodó eszméit kivetette sarkaiból és egy egészen új, váratlan iránynyal pótolta azt. A közélet minden ágán felbuzgó élet igazolta, hogy eltalálta a nemzeti átalakítás leghelyesebb útját.

Forrongó eszmék, nemes lelkesedés, kifejezésre jutott tetterő lengett át az egész nemzeten, a melynek ellentállani immár lehetetlenné vált. Minden ellentállás csak emelte erejét. Sőt maga a halasztás is komoly következményeket szült. Azok a szavak, a melyeket az örökváltság elnapolása miatt elkeseredett Kölcsey kiejtett, szomorú visszhangot keltettek az országban 1834. november 10-én.

»Azonban, tek. Rk.! Fájdalmas érzésem közepette is bizonyos léleknyugalmat találok abban, hogy a nemességen fekvő százados szemrehányás terhét a kormány most saját magára fordítá, s e tette által felhatalmazva érezem magamat kikiáltani, — s ezen kiáltás előbb-utóbb az egész hazán keresztül fog zengeni, ezen kiáltás előbb-utóbb 9 millió ember kebelét fogja dobbanásba hozni; mert íme 1834-ben a magyar nemzet törvényjavító országgyűlésén a magyar nemesség az adózó népnek tulajdon szererezhetésre valahára útát nyitni szándékozott, s az, ki e jótékony szándéknak magát akadályúl vetette, a kormány volt! Igenis, tek. Rk.! A kormány volt! A mi minket illet: mi a nép iránti kötelességhez e részben mindeddig hívek valánk, s nincs egyéb hátra, hanem hogy ennek teljesítésében továbbra is szent állhatatossággal maradjunk!«

E felkiáltás jelzi a jövőt, s mintegy föld alatt végig dübörgő hangja egy közelgő hatalmas erupciónak. Valóban észrevétlen lassú lépésekkel, de fokenként és lépésenként közeledett is az. A kormány nem volt a helyzet magaslatán. Nem maradt süket a mindig hangosabban nyilvánuló közvéleménynyel szemben. Nincs semmi adat, mely komoly bizonyítékot szolgáltatna arra, hogy tenni nem akartak sem-

mit. Ellenkezőleg, az őt támogató párt nyílt vallomásai, a reform irányában tettleg tett nagy engedmények, magok a hozott törvények, sőt magának Metternich hgnek emlékirata kész bizonyosságot tesznek az őket is átlengő új szellemről. De az, a mit engedtek, nehezen, lassan és mindenek felett későn volt engedve. Kicsinyeskedtek, mikor nagy dolgokat kellett volna tenniök. E kicsinykedés miatt sorra vesztették el a közvélemény támogatását Reviczky, Majláth és Apponyi, és mikor Dessewffy Aurél elhalt, a kormány jóakarátába vetett hitnek utolsó oszlopa is kidőlt; a veszély imminenssé vált. Mai álláspontról történelmi igazságszeretettel nem lehet őket jóakarát hiányáról vádolni; de igenis lehet és kell arról, hogy ok nélkül, kicsinyesen játszották el a nemzet bizalmát, mely 1827-ben is, 1840-ben is oly fényesen nyilvánult, s a folytonos késleltetés, akadályozás politikája még égetőbbé, még lázasabbá tette a kívánalmakat, még ingerültebbé a közszellemet, mely így — igen nagy részben a kormányférfiak hibája miatt, — ledobta magáról Széchenyi István hatalmas kezének gyepelőit, s rohanva kezdett ismeretlen irányban futni, honnan visszatérni, vagy csak megállani is felette nehéz.

Széchenyi éles szemei látták csak a helyzet komoly súlyát. Mint a nyári nap éltető melegén csak a gyakorlott szem képes a szeliden úszkáló bárányszerűek közt a vihar előjeleit meglátni: úgy csak is ő állott azon az államférfiúi magaslaton, a melyen látnia adatott. Még derült volt minden, gyors a haladás, egymásután teljesedésbe menők a nemzet reményei, de az érdekek megsértése és ennél fogva az összeütközés kikerülhetlen volta mind szembeszökőbb lett; már készült az örvény és csoportosultak a párák. De ő is igaztalan volt ellenfelével szemben, a ki nem vezette többé az áramlatot, mert hiszen annak nem volt többé ura senki. A körülmények teremtték a helyzetet, s hogy lehetett feltételezni, hogy a gyepelőket, melyek kiestek Széchenyi kezéből, ki teremtője, édes apja volt mindennek, a mi volt, képes legyen kezébe kapni egy új ember, ki ragyogó egyéni tulajdonain kívül semmi igénynyel nem léphetett a nemzet élére. Ő élén volt az áramlatnak, de a legutolsó, döntő momen-

tumokat kivéve, melyeket hazája javára nagy erélyvel és szerencsével zsákmányolt ki, nem volt vezére annak; inkább exponense volt a mozgalomnak, semmint megteremtője.

A helyzet sodorta Széchenyi híveit Kossuth táborába, s mennél jobban igyekezett Széchenyi az általa veszélyesnek tartott iránynyal szembeállani, annál jobban vesztette el a tért lábai alól. Az általa felköltött nemzeti önérzet a kormány politikája nyomása alatt tülerős lett, a kívánságok folyvást merészebbek, a követelések mind messzebbmenők. Egymásután kerültek fel a sérelmek és követelések egyik oldalon, a rekriminációk és aprólékos ellentállások a másik oldalon, s a harcz tűzében elveszett a sorrend, a nyugalom és a tekintély szava.

Az elmék ezen hullámozása között lépett a közpályára, tek. Akadémia, Gorové István, s lett kezdettől végig hű képviselője ez áramlatnak s buzgó munkása a hazának. Semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy lelkének egész melegevel csatlakozzék Széchenyi István reformkövetelő táborához. Alig volt 20 éves, midőn éppen azon egybeköttetés nyomása alatt, melyben állott ez időben irodalom és közélet egymással, az irodalom terén először lépett fel, egy úti napló kivonataival; nem üres ábránddal, de részletes tervezetével a hazai vasúti hálózat megteremtésének. Korát túlhaladó komolyság és érettség jelzik e dolgozatot. Kamatbiztosítási rendszert, sőt kamatbiztosítási tartalékalapot, melyek közgazdasági viszonyaink közt, fejletlen forgalmunk és a tőke hiánya mellett kétségkívül szükséges fejlődési fokot képeznek vasútügyünk történetében, részletes számadatok alapján ajánl egy serdülő ifjú éppen akkor, mikor még maga Deák F. is gúnyolja azokat, kik a vasútak létrejöttét komolyan hiszik. Éppen azon évben, midőn a gyermekifjú Gorove részletes tervet dolgoz ki a létesítésre, a kerületi gyűlésen így nyilatkozik Deák:

»Hanem én azt hiszem, hogy a Debreczen és Pest közti vonalra nézve alig van valaki a Rk. között, ki velem együtt — tekintve a vasútnak más országokbeli történetét, s hazánk ezen alsó részének statistikai és geográfiai helyzetét, a fuvarnak e vidéken olcsóságát — álomnak ne

tartaná azt, hogy itt valaha vasút létezessen, ha pedig mégis találkozónék olyan, a ki ezt hiszi, nem bánom, aludja tovább édes álmát; sőt adja isten, hogy az én éberségem legyen álom, a ki ezt nem hiszem, az ő álma pedig valószínűsüljön.«

Nem az ifjúságnál oly természetesen nyilvánuló reformvágy, hanem komoly meggyőződés vezette az ifjú Gorovét Széchenyi táborába és egyidejűleg a magyar irodalom csarnokába. E komolyságnak érett bizonyítéka első fellépésénél nem csak a tárgy választása, hanem annak feldolgozása is, mert meglepő ismeretekkel s érettséggel tárgyalja a vasúti kérdések összességét, az akkori tudományos apparatus felhasználása mellett, de hazai viszonyaink szempontjából.

Mindkét irányt mintegy az anyatejjel szívta magába. Atyja, Gorové László, nem jelentéktelen helyet foglalt el a magyar irodalomban, írt színműveket, köztök 1807-ből »A jegyesek Carthagóban« és »Az érdemes kalmár« nem csak színpadra kerültek, de tetszést is arattak, írt bölcséleti értekezéseket, a melyek közt 1823-ban jelent meg »A férfinak tökéletességei«; írt történeti műveket, 1826—1828-ig Eger város történetét, 1837—1839-ig a bánsági bolgárokat írta meg, s nem csak Akadémiánk tagja, de a magyar nyelv, irodalom és nemzetiség ügyében társadalmi téren is buzgó jeleseink egyike volt.

Hátrahagyott önéletírása képet ad az elvekről, melyekben e derék férfiú nevelé egyetlen fiúgyermekét; s az előhaladáshoz, a modern kor igényeihez való szívós ragaszkodás, s mindennek felett a magyar nemzetiség pietással való bálványozása: közös vonása lett az atya és fiú irodalmi és nyilvános életének egyaránt.

Ez volt a sarkpont, mely őt nyilvános élete legelső pillanatában Széchenyi táborába vonzotta, ez volt az ő egész életének gerincze, összekötő kapcsa, a melybe belefutott minden gondolat, minden eszme és minden érzelm.

Az elhanyagolt anyagi kérdésekkel való foglalkozás is Széchenyi hagyománya volt nála.

E hagyomány világosan kijelölte a követendő irányt. Elvonva a nemzetet a folytonos sérelemhangoztatástól, a

melyek előbb-utóbb felidézendők voltak az összeütközést az osztrák és magyar felfogás között, rászoktatni a belkörü munkára, a pozitív alkotásra, hogy az anyagi téren megerősödött nemzet hatályosabban követelhesse a külső alakok átváltozását, mint a maga objektív tényezőivel régi süppedtségében maradt, csupán formális állami lét tehetné, saját magára utalni, erejének öntudatára és értékesítésére ösztönözni a tespedő társadalmat. Gorové előszeretettel fordult e térre, de sohasem magáért a tér kedvéért. Minden anyagi kérdést ethikai momentumokra vezetett vissza, s mindegyiket ezeknek alapján vizsgálta csak. Nem az iskolák, mert hiszen sem az egri iskola, sem a pesti egyetem nem állott erős tudományos magaslaton ez időben, — hanem az atyai példa és Széchenyinek hatása vonzotta őt a közélet ezen irányához.

1841-ben jelent meg tőle a »Nemzetiség«. Ugyancsak Széchenyi befolyása, ugyancsak Széchenyi szelleme. A mű maga ma már túlélte magát, s bizonyos általános felfogás tengerébe merül, a mint az az akkori kornak irodalmi betegsége is volt, de az alapgondolatok egészségesek voltak, s az irány, melyet képvisel, érdekes olvasmánynya teszi ma is. Bizonyos erős optimizmus vonúl át rajta, a mi minden liberalizmusnak sajátja, s az akkori teljes egyenlőségi testvéresülési hajlamok rínak le a politikus rovására azon lapjairól, hol a horvát barátságot, s a zsidók emancipációját nemzetiségi alapokon sürgeti. Kétségkívül távol állott Széchenyi magas szempontjától az ifjú Gorové, de meglepően hasonlít még a nemzetiségi túlkapások elleni mérsékletet hirdető szavában is Széchenyi híres akadémiai beszéde Gorové magatartásához a fővárosi törvény tárgyalása alkalmával 3 évtized múlva.

A tévedést, melyet Gorové és társai elkövettek, valóban vissza lehet Széchenyiig vinni. Abszolút demokrácia viszonyaink között nehezen férhet össze azon ideálokkal, melyeneket ők rajzoltak fajunk közel jövőjéről, s az ellentétek felett könnyű szavakkal elsiklani komoly politikusnak nem szabad. Széchenyi agitatója megkezdésekor nem gondolt azon belső ellentétre, mely az általa megindított magánjogi reformok radikális iránya, s a magyar nemzetiségi igé-

nyek konzervatív természete között tagadhatatlanul megvan; követői nagyrésze szintén nem vette számításba, vagy — mint Gorové — az akkori általános egyenlőség és testvériség francia jelszavainak leple alatt könnyen keresztül vélt csúszni a nehézségeken. Az a feltevés, hogy a magyar faj suprematiáját a szabadelvű, mennél demokratább haladás biztosíthatja, nem Széchenyitől származik, hanem létrejövetelének forrása az ő működésének ezen kettős irányában jogosan kereshető.

1842—43-ban új fordulat állt be Gorové működésében, de nem irányában. Nagy külföldi utat tett. E külföldi útja, melyet Tóth Lőrincz tagtársunk társaságában tett, maradandó nyomokat hagyott lelkén. Összeköttetéseket kötött a politikai élet nevezetesebb embereivel, Mittermayer, Aragó, Thiers, O'Connel, Sir John Bowring és másokkal, de ez út vetette meg az első ismeretség alapjait Párisban egy szoros barátságnak, egy nála pár évvel fiatalabb magyar főúrral, ki nagy dolgokra volt hivatva, gr. Andrássy Gyulával.

A »Nyugat« lett ez utazásnak irodalmi emléke; subjektív becsű mű, melynek objektív értéke nagy mértékben alatta áll Szemere utazásainak. Szónoki erő ömlik el ezen s nem mint amazon, Kölcsey hatalmas, tisztult, egyszerű nyelve; de a melegség és őszinte lelkesedés, mely a »Nyugat« minden fejezetén átérzik, épp oly vonzóvá teszi Gorové művét, mint a mennyire jellemzik egyéniségét. Egyes részleteit az akkori censura nem engedé kiadatni; de teljes egészében is ugyanaz, mint töredékében. Minden ízében liberális és minden ízében áthatva a legmagasztosabb hazafiságtól: egy szép, fogékony lélek naplójegyzetei és önkénytelen programja, mely minden szavában, minden vonásában egy és ugyanaz.

Hazajött a nagyreményű ifjú, s az itthon látottak inkább apasztották, semmint emelték a közpálya iránti hajlamát. Részt vett a megyei életben s vezetésében a megyei reformpártnak, mely az azóta sem feledett Vukovics Sebő körül csoportosult, követjelöltje is volt annak, de megbukott. Üres óráit azonban irodalmi tanulmányoknak s a társadalmi élet gyönyöreinek szentelé. A művészetek felé, melyeknek

oly lelkes művelője volt, fordúlt. Tanulmányai közt van Kisfaludy Sándorról, a német színműirodalomról, az építészeti stílusról és a közgazdasági politika folyton előtérbe nyomuló kérdéseiről nem egy. Úgylátszik, az újabban előtérbe kerülő áramlat, — bár összhangzott ohajaival, — titkos aggodalmakat támasztott lelkében, s Széchenyi ferde helyzete az elfogúlt közvéleménynyel szemben nem volt teljesen megnyugtató prognostikon ő reá nézve sem.

A személyes viszonyok zivatarai kellettek hozzá, hogy egy nagyobb szabású actióban részt vegyen. E zivatarok nem késtek. Kiméletlen kézzel szertedúlta a rideg valóság a rózsafüzért, melyhez kötötte egyéni boldogságát, — s az elveszett kép helyére, mely képnek helyet foglalni minden nemesen érző szívben joga van, ő odatette egész szívének oltárára a hazának képét. Szomorú vigasztalás az egyénnek, de a közpálya sokkal gyakrabban építi tönkreüzött egyéni örömek romjaiból a közérdek csarnokait, mint gondolmók. Szeretni egy ifjú, művelt és nemes szív egész melegével, a közvetlenség mámorító erejével, és szerettetni: és mind e mellett tudni a boldogság teljes lehetetlenségét a társadalmi korlátok békói miatt; élvezni a pillanatok mámorát és megfizetni egy egész életen át: az egy nagy, nehéz fátum! E napok történetéből szakgatott lapok maradtak fenn, de e szakgatott lapokon egy emelkedett lélek fájdalmai, egy pozdorjává szakgatott remény keserű emlékjelei vannak felállítva.

E fordulat keservei megölték nála az egyént: csak a hazafi maradt; a hazafi, a ki minden más felett szereti a hazát, kinek egész élete azé lett, ki szívének egész melegét, érzelmeinek egész tárházát oda viszi annak oltárára.

Beleveti magát a küzdelembe, s a Kossuth visszalépése által megürült igazgatói széket foglalja el a védegyeletnél. A védegyelet egyik legsajátosabb tüneténye volt az újraéledés korszakának. Írtak mellette és ellene is sokat. Nem lehet tagadni, hogy közgazdasági hatása előreláthatólag semmis volt; mert az önérdék ellensúlyozása társadalmi tevékenység útján alig képzelhető, s mert az eszközök ily nagy cél elérésére feltétlenül elégtelenek voltak. De a

helyzet is különös volt. A mostani vámszövetségtől mily messze állott azon nem csak frázisban, de tényleg is gyarmati politika, mely Magyarország életérdekeit sérté, mely ellen nem volt orvosság, mert nem volt hatalom, s melylyel szemben a közbenső vámsorompók lerombolása kitörő örömmel üdvözlötetett volna. De a Metternich-kormány e téren is későn látta be, hogy a közbenső vámok eltörlése el nem odázható követeléssé vált; s e késedelmezés természetes következménye az lett, hogy az igények még tovább mentek, a szabad kereskedelmi elveket megtagadó áramlat egy akkoriban népszerűvé vált elmélet alapján, mely a nemzeti önállóság bázisára helyezkedve, sokszorosan tetszetőssé válhatott nálunk, az akkori viszonyok között védvámokat követelt, s mert ezt remélni sem lehetett: jött létre a nagy társadalmi mozgalom, melyben nem csak Kossuth és társai, de Gorové és Széchenyi ifjabb tanítványai, sőt szentgróthi beszéde által maga Deák F. is tevékeny részt vett.

A védegyleti mozgalom a radikális irány első diadala volt. Már korábban mutatkoztak ezen irány erős jelei. Midőn Pestmegye a honoratiorok szavazatzogát statutummal állapította meg: gr. Dessewffy Aurél a Világban helyesen támadta meg e határozatot, mint a törvényes tér negációját, mely elvonván a törvényhozás illetékessége alól a szavazatzog kérdését, a foederalismust állapítja meg. Hasonló túlkapások ellen a nemzeti nyelv ügyében Széchenyi István emelte fel tekintélyes szavát. A tervkovácsok s kívánalmaik gombamódra szaporodtak. De mindegyike közt a legfontosabb mozzanat kétségkívül a védegylet volt. Eminenten és kétségbevonhatlanul felségjogokat vett vagy akart kezei közé venni a társadalom, s bár e czélt nem érte is el, az erőket tömöríté, az irányt megadta, s a kormányköröket, kiknek hibás politikája segíté ily nagyra nőni az áramlatot, valóban megdöbbsenté.

Gorové, a 28 éves ifjú, a hozzákötött reményeknek e fényes helyen is megfelelt. Két körirata, az egyik a vám-tarifa, a másik a dohánymonopólium tárgyában fényes világot vet Magyarország közgazdaságának akkori állapotára, s nélkülözhetlen tananyag mindazoknak, a kik a jelen álla-

pottal szemben a múltak jobb viszonyaira hivatkoznak. Az elnyomott magyar közgazdaság jajkiáltása e két körirat, mely formájában szabatos, lényegében igaz és következtetéseiben világos.

Ezzel azonban, — mint Széchenyi követői majd mindnyájan — Gorové is más táborba ment át. Nem is más táborba: az irány még mindig a Széchenyié volt, csakhogy többé nem egy politikus fő vezetése alatt, hanem a szenvedélyek lázas tengerén hányt hajó volt a reformügy, kezdődött uralma annak, a mit Széchenyi a szív politikájának nevezett. A nagy ember, Széchenyi, elszigetelve látta magát: ő sejdíté, hirdette a vész jeleit. Senki sem látta, senki sem akarta látni, s midőn a márcziusi napokban Kossuth diadalt aratott s megvalósítá a nemzet minden jogait, fejlődő önérzete kíváncsi, egy pillanatra a teljes fényében kisütő napfény elvakítá magát Széchenyit is, s teljes mértékben tudta élvezni annak gyönyörét. Hogyne húnytak volna szemet azok, a kik kevesebb tapasztalattal, kevesebb belátással bírtak, s a kiket ifjú lelkesedésök tüze támogatott nemes optimizmusokban. Hogyne csatlakozott volna azokhoz Gorové; ha nem tette volna, megtagadta volna hazafias szíve dobbanását, melynek lelkesülni kellett a véletlenül kivott eredményeken.

Az új helyzetnek azonban szomorú következményeit is habozás nélkül levonták Gorové és társai. Szolgálták a hazát vagy mint képviselők, — Gorové egyik jegyzője is volt a háznak, — vagy a csatatéren; kitartották az egész epopaeát, részt vettek az expositióban, és részt vettek a tragédiában is, híven, — becsületesen, mint az egész nemzet. A nemzeti becsület kérdése volt az. A nemzeti fejlődés szép korszaka be volt zárva: a fegyverek szerencséje döntött a nemzet törvényes jogai felett; siralomházzá változott az ország; és míg a nagy vezér hatalmas elméjére Döblingben reá borúlt az árnyék, egyik fiatal tanítványa ott ült a jegyzői széken Debreczenben, ott lépett át a haza határán az Aldunán, ott lovagolt Kossuth oldala mellett Widdinen, Sumlán, és ott ette azokkal együtt a számkivetésnek keserű, sótalan kenyerét.

Az 1848/9-iki események lezajlása után a magyar politika

válságos helyzetbe jutott, s e válságos és teljesen megváltozott helyzet új vezető erőket igényelt. Az isteni gondviselés megadta azokat is. A régi vezetők elismert tekintélye kellett, hogy bizonyos összetartozás érzete maradjon fenn a széthulló tagok között. De a legnagyobb magyar szétzúzott szívvel és elsötétült elmével vonúlt el a térről, keserű önvád marczangoló kínjaival szívében. Ő vádolta magát: mért költé életre a nemzet reformszenvedélyét, ha azt fékezni nem tudá; ő vádolta magát, hogy nem volt egész ereje, ámbár lelkének varázsereje épp oly megdöbbentőleg nagy volt akkor, mikor életre keltett, mint akkor, mikor megállást követelt, épp oly csodálatra méltó a Hitelben, mint a Kelet Népében. A mily igaztalan Jób átkozása születése pillanatára, épp oly igaztalan önvádak kínozzák a döblingi tébolyda nagy élőhalottját: valódi méltó törött oszlop a nemzeti temető nagysága, valódi méltó kísértet a halottá vált magyar közélet szomorú tarlóján!

A másik kimagasló alak a száműzetésben volt a nemzet jobbjaival. A hazaszeretet meleg érzelme a haza talaja nélkül párává válik, mely fantomokat fest, délibábokat ringat; s mennél erősebb a vágy, valószínű azokat: annál óriásibb a csalódás. Kossuth Emlékiratai dokumentált bizonyíték erre. Remélni azt, a mit ohajtunk; valószínűnek tartani azt, a mit remélünk; folytonosan keresni a valószínűség szálaát, s a végeredményben ismét és újra csalódnai: ez az emigrációk közönséges sorsa.

... L'orage a frappé le chêne,
Qui seul était leur soutien.

A romok között jajgató Jeremiások siralmaihoz méltó pendant az emigráció működése és a döblingi nagy élőhalott önvádló szenvedései. Mindenütt nyomor és jaj; fokozva egy szerencsétlen reakció törekvéseitől, mely meg akarta fosztani a nemzetet nem csak alkotmányától, de édes hazai nyelvétől is.

A kiket nem egyesített a haladás, a remény: egyesítette az elnyomás, a kétségbeesés. Mintegy isteni bölcs rendelés szerint intakt maradt a vezérek harmadika, sértetlen személyében, sértetlen elveiben, és így lett Deák Ferencz nem egy pártnak, de az egész nemzetnek vezére. A liberális

és konzervatív elmék egyenlő buzgalommal keresték az első pontokat. Somssich Pál és Kemény Zs. megírták felszólalásaikat s Deák F. vezérelte a türelemben a leigázott nemzetet. A központot kereső elmék meglették azt Deákban, — s a hazai jogok visszaállításának első kérelme oly ajkakon szólalt meg, a melyekről alig várta, alig remélte valaki. Örök dicsőség azoknak, kik azt tették, mert örök emléket állítottak annak, hogy ez alkotmány, ez a nyelv nem egy párté; az ahhoz való ragaszkodás az egész, osztatlan nagy nemzeté.

Gorové a száműzetésben sokat tanult, sokat gondolkozott. Észrevette a hibákat, melyek elkövettettek, és keresni kezdette a módokat, melyek mellett fajunk jövőjét az európai népcsalád kebelén biztosítani lehessen. Erősödött hite, és erősödött meggyőződése. Páris és London zajából azt hozta magával, midőn 1856-ban — majdnem egyszerre gr. Andrássy Gyulával — ismét hazatérhetett. Ugyanazon körülmények, a melyeknek létrejövetelét és ezredéves fennállását köszönheti hazánk, biztosítják jövőjét is; s a mint a múltban nem véletlen esélyek, de apodiktikus bizonyossággal működő politikai tényezők tették, hogy e föld magyar volt: épp ezen tényezők biztosítják, hogy, míg e tényezők fennállanak, ez a föld bizonyára mindig magyar föld leend. Csakhogy a nemzetnek feladata e tényezőket kifejteni, s nem ellenök viselni szenvedélyes háborút; csakhogy a nemzet ne képzelje magát izolált Arkádiának, de símúljon a nemzetközi tényezők adott alakjaihoz. Apáink bölcsessége mindenek felett legfenségebben nyilvánult abban, hogy egyik kezökkel magokhoz rántva, a nemzeti célok szolgálatára felhasználták az adott körülményeket, s a másik kezökkel ugyanakkor nagy kitaratással, esetenként kiomló vérrel is védelmezték magokat azoknak elseprő hatása ellen.

Íme, a kiegyezés alapgondolata, melyet az emigrációból visszatérő Gorové és társai magokkal hoztak, s mely idehaza azon idő alatt nem egy kitűnő főnek lett vezéreszméjévé, és sarkpontjává Deák F. politikai új életének.

A magánélet köréből az októberi diploma ismét megnyitotta a közéletet. Gorové, ki visszatérte első perczétől

fogva Deák táborához tartozott, szintén odahagyta kitűnő szorgalommal és tehetséggel rendezett magánügyeit s mint a főváros egyik képviselője vett részt az 1861-ki országgyűlésen. Álláspontjuk határozott, világos volt. Szellemi hagyományosai a régi liberális párt örökségének, tovább folytatták a küzdelmet, egyelőre az elveszett talaj visszaszerzéseért. A vezér bölcsességét semmi sem jelzi jobban, mint az 1848 visszaállítására kiadott jelszó. Nem csak a jogfolytonosság, de a szellemi összeköttetés folytonossága is kifejezésre talált e jelszóban. Gorové mutatta ki egy államférfiúi beszédében, hogy az 1848-iki törvények nem forradalmiak, hogy azok lassanként megérett gyümölcsei a nemzeti szellemnek, hogy 1825-től folytonos a fejlődés ugyanazonos iránya, s hogy azoknak megtagadása ennél fogva nem egy momentán nyerevény megsemmisítése, hanem a nemzet évtizedekig tartó legnemesebb aspiratióinak lábbaltiprása volna. Valóban a felületességnek és frivolitásnak nem kis mértéke kellett hozzá, teljesen ignorálni akarni az óriás küzdelmeket, s az egész fényes korszakot, melyet Széchenyi nyit meg, s melyet a doctrinairek kisdéd, de öntudatos, bátor csapata zár le; az eszmék fokozatos fejlődését, a nemzeti élet mindig erősebb és erősebb lüktetését, melynek kezdetét Berzsenyi »Romlásnak indult hajdan erős magyar«-ja és befejezését Petőfi »Talpra magyar«-ja jelzi.

A küzdelem eredménytelen volt s az 1865/7-iki országgyűlés kezdetén is kevés kilátással biztatott az eredményre. A nemzet egy része türelmetlenkedett, forradalmi irány kezdett lábrakapni, s a kormányférfiak közeledni alig voltak hajlandók. A kiegyezés esélyeit felette megnehezítette azon körülmény, hogy annak szükségképen magába kellett foglalnia az egész monarchia átalakulását, hosszú időre megállapítani az érintkezés anyagát és formáját, s így a belső átalakulás teljes mértékét. A húsvéti cikk jelezte az irányt, s a részleteket is, a mint egy erős logika és államférfiúi öntudat megállapítá; de a megvalósításnak számos akadálya volt fent és lent egyaránt. A nemzet csüggedett s veszített hitéből, lappangó mozgalmak és folyton megújuló inség hírei változtaták egymást, s mindezekhez hozzájárult a nemzetközi

helyzet 1866. tavaszán, mely egy nagy háború gyors kitörését közel kilátásba helyezte.

A pillanatok válságosak voltak, s maga Deák F. is habozott. Gorové napról-napra vitt feljegyzései a döntő napokról élénk képét adják a küzdelemnek, mely a színpalak mögött folyt. Ők ohajták, hogy formulázva legyenek a nemzet ohajai az országgyűlés közel berekesztése vagy elnapolása előtt, nehogy Bécsből azzal vádolhassák őket, hogy általánosságok keretébe gombolkozva halasztották el a kedvező alkalmat; hogy komoly szándokot az örökös tartományokkal szemben fennálló kérdések szabályozására nem mutattak. Más oldalról a felelősség súlya, annyit követelni, a mennyi minimum és maximum legyen egyaránt, a mennyi az utóljára az 1790/1-iki törvényekben biztosított teljes önállással megfér, s más oldalról a monarchia nemzetközi igényeit is kielégítené, a mennyi elfogadható legyen a monarchia hatalmi állásának érdekében Bécsben, s elfogadható legyen a jogairai feltékeny nemzet részéről is: és mindezt a háború viharai, napok és perczek izgalmi közt: valóban nehéz állás volt

És Deák megtette a 67-es bizottság kiküldésére az indítványt, s a 15-ös bizottság formulázásában közzététetett még az országgyűlés elnapolása előtt a magyar nemzet ohaja. A formulázás öntudatos volt, s a nemzet ohaja, melyet egy esetleg győzelmessé lehető hadjárat előtt nyilvánított, a háború vereségei után sem emelkedett egy igével sem. Valódi államférfiúi érzék, nem szatócskodás vezette a nemzet vezérét.

A kiegyezés megtörtént. 1848 visszaállíttatott, a magyar királyi korona régi helyét elfoglalta, s a minisztérium megalakíttatott.

Páratlan eset a világtörténetben. Az angol forradalom hasonlítható csak hozzá. De az sem, sem drámai részleteiben, sem eredményeiben. Orániai Vilmos nem volt Stuart, sem kormánya nem volt a kerekfejűek közül véve. 1867-ben ugyanazon személyiségek, alig egy-kettő kivételével, vezetik Magyarország sorsát, mint 1849-ben; s az őszinte jóakarat mind a két oldalon feledteti a múltakat egy szebb jövő reményében. Isteni kéz műve bizonyára, tek. Akadémia, mely a legszeretettebb magyar királylyá tette az 1850. év osztrák

császárárt, és a királyi udvar fényét végig sugározta a volt rebellisek egész hosszú során, mely mindkét oldalon begyógyította a sebeket, felépítette a bizalmat és biztosította államunk csendes jelenét, boldog jövőjét.

Lelkének egész melegevel csüggyén Gorové a kiegyezés, nagy gondolatán, tevékeny részt vett annak létesítésében. Úgy a 15-ös, mint a 67-es bizottságnak tevékeny tagja, Deák legközelebbi környezetének egyik lelke lőn. Előtanulmányai s múltjánál fogva senkit sem lepett meg, midőn a kormányban a földművelés, ipar és kereskedelemügyi tárcza vezetésével bízott meg.

Közel még az idő, tek. Akadémia, hogy elfogulás nélkül volna ítélet mondható azokról, a mik 1867 óta történtek. Nem is akarom taglalni a kérdéseket, melyek felmerültek, a tevékenységet, mely minden irányban megindult, és az eszméket, melyek uralkodtak. Csak a consistentiát akarom érinteni, mely nem engedi meg az 1867 óta történeteket szorosán elválasztani a 40-es évek küzdelmeitől, mely a megváltozott viszonyok mellett is azon reformer áramlatban mutatja az eszmék gyökerét, a mely akkor vettetett el, s mely keresztül nyúlva a radikális és reactionárius korszakon, ismét a whig elvek gyümölcseül jelentkezik, hajtásaként azon terebélyes szellemnek, mely még ma is — több, mint két évtizeddel fizikai halála óta — vezeti az elméket: gr. Széchenyi István örök szellemének.

Az új kormány feladata nem volt kevesebb, mint megteremtteni Magyarországot, nem a törvényes, hanem a tényleges, modern és fejlődésképes Magyarországot: védeni egyik kézzel a csak most biztosított jogokat minden természetes és részben öntudatlan támadás ellen, kivonni a törvényekből a nemzeti önálló lét minden consequentiáját; s más oldalról elültetni a haladás magvait, semmiből teremteni az új, modern Magyarországot. E törekvésében a kormányt támogatta egy párt, a melyre méltán büszke lehetett. Valóban alig mutat fel a világtörténelem parlamentáris gyakorlata esetet, hogy a nemzet szellemi, értelmi és vagyoni erejének oly nagy mértéke egyesült volna egy kormány támogatására, mint a minő a Deákpárt volt.

Mindkét irányban tevékeny részt vett Gorové. A cím-kérdés, mely annyi ellenszegülés, annyi válság után végre is a magyar közjog felfogása szerint nem csak megoldatott, hanem szabályoztatott is, általa vettetett fel, s főképp az ő hajthatatlansága által jutott diadalra.

Más oldalról az alkotás munkájában sem pihent. A kereskedelmi kamarák, az iparszabadság, a posta, a táv-irda megteremtése, a lótenyésztés elkülönítése körül az övé a főérdem. A magyar nemzetiségnek tett szolgálatok a részletek körül épp oly elismerésre tartanak számot a jövő történet-írója részéről, mint a 70-es években. Hiszen, hogy csak egy példát említsek, tek. Akadémia, a kezdet nehézségeiről, midőn a tárczát Gorové átvette, az egész országban csak három magyarúl tudó távirdahivatalnok volt!

Ugyanezen irány jellemezte működését a közlekedési tárczánál, a melynek vezetését Mikó gr. visszalépése után vette át. Ötödféléves miniszteri pályafutása szakadatlan munkásság volt azon elvek diadalrajutásában, a melyeknek zászlaja alá a 40-es években csatlakozott, és a melyeket híven követett minisztersége után is, úgy a bomladozó Deákpárt, mint az újonan alakult szabadelvű párt élén.

Valóban a magyar liberalismusnak nincs ő hozzá hasonló typusa. Sem merevségben, sem kitartásban, sem következetességben. Sem jó, sem balszerencse el nem tántorítja attól. Végigment ugyan a szabadságharcz tűzkeresztjén, végig a hontalanság és az elnyomatás tisztító tűzén, de mindig egy és ugyanaz maradt. Erős lángolás a nemzetiség és a haladás ügyéért, bizonyos optimizmus, megingathatlan hit a jövőben és az emberben, és mindenek felett a hazának kiolthatatlan szerelme volt a 40-es évek reformereinek jellemző tulajdonságuk; és e tulajdonságok aligha nyilatkoztak akárkiben is oly szembeszökően, oly állandóan és oly salaktalanúl, mint Gorové Istvánban.

Mert hiszen az átalakulási korszakok természetes jellege, hogy egy bizonyos mennyiségű salak önkénytelen hozzátapad. Mélyéből felrázatván a társadalom tengere, semmi sem természetesebb, mint hogy a mélyből nem csak gyöngy, hanem iszap is kerül felszínre. Minden patriotizmus —

mondja maró gúnynyal Carlyle — inficiálva van egy rakás oly elemmel, mely csak egyszerűen gazember. S a bűnt nyomban követi a büntetés, a szórványosan elkövetett hibát a tömeges gyanúsítás. Szerencsés, ki ezt elkerüli, s ki ellen a féktelenné vált pártszenvedély sem tud felhozni gyanút, ki, mint Deák mondá Gorovéről, a szivar hamvánál más mocskot nem kénytelen soha megtérni magán. A viszonyok megállapodván, lassanként a mélybe tér ismét vissza, a mi oda való, az átalakulás jó eredményei állandóan megvannak, a hátrányok pedig magoktól megszűnnek: de a jellem erejébe vetett közhitnek nem utolsó bizonyítéka az, ha e korszak alatt, mint Caesar nevéhez, még a gyanú sem közelíthetett, ha közönségesen olyannak ismerték el, a milyen volt: minden közdologban tisztán és kizárólag a közérdek szolgálatában.

Pedig alig bírt valaki erősebb rokon- és ellenszenvekkel, mint ő. Hideg, néha visszataszítólag merev külseje alatt mily nagy kincse lakott a családi melegség, a jóság és ember-szeretetnek, mint támogatott minden új erőt, mint simítgatá az őszinte akarat előtt a pálya természetes nehézségeit. És mindezt csupán a közügy érdekében. Kitűnő férfiak egész raja növekedett szeretetének, gondozásának melege alatt a közügyek szolgálatára, s utolsó éveinek egyik különös boldogsága az volt, ha az általa elvetett magok növekedését látta. E pillanatok voltak a beteg utolsó vigaszai, mint az öreg Burkeé, ki nem csak hajtását, de magát az egész törzset: Chatham lordot látja örömtől könyező szemekkel megújulni az ifjú Pittben.

Semmit sem gyűlölt annyira, mint az irigykedést. Valóban szomorú jelensége korunknak, s átmeneti állapotainknak, a mély örvény áthidalhatlan betegsége ez, mely tehetséget készit tehetség ellen, mikor mindannyira oly nagy a szükség. De nem egyedüli jelenség nálunk. Már Cicero panaszoja, hogy a ki valamicskét tud, felfújja magát, és sajnálja másnak érdemeit. Ha e sajnálat nem engedi Temisztoklészt aludni Miltiadész trofeumainál s nagy dolgokra készti őt is: ám kész a nyereség a nagyratörő ifjúban; de ha botorúl annak jól megérdemelt trofeumai összetördelésén kezdi: egy tehet-

ségekben nem gazdag országnak kettős kára, kettős szégyene van benne.

Az ő élete, tek. Akadémia, egy bevégzett teljes egész volt. Nem volt szüksége mások dicsőségére. Ha a szilárdság, törhetetlen ragaszkodás az elvekhez, nagy vonásokban épp úgy, mint a részletekben, rajongó szeretete a hazának méltó trofeum egy férfiú emlékezetének: úgy az ő emlékezete teljes. Nevéhez nem fűződik nagy irodalmi babér; hiszen irodalmi művei főképp ifjú korából valók, s befolyása alatt azon szónokias áramlatnak, mely e korszak alatt minden uralkodott; s midőn régi szándékát, hogy pályája befejezéseül újra az irodalomnak éljen, a kormány gondjaitól megszabadulva, valósíthatta volna, megjelent a kór s idő előtt a halál. De nagy, a nemzet sorsára döntőleg határozó esemény emléke sem fűződik nevéhez, mely kizárólag az ő érdeme volna, mint Széchenyi, Kossuth vagy Deákéhoz. Ő nem volt egy nagy párt vezére, de nem is volt igénye, hogy annak tartassék, soha. Hanem a mi volt, az meg volt teljes mértékben. Férfiú a szó nemes értelmében; hazafi szíve minden dobbanásával és szabadelvű reformer minden áramlat között. Egy volt azok közül, kiknek neve egy egész program; tiszta világos, félre nem magyarázható.

Széchenyi tanítványa nem akarja a főváros rendezésekor kötelezővé tenni a magyar nyelvet; a vármegyei tan hű utódja ellenzi a megyei jogok csorbitását a kinevezési rendszer behozatala által; az egyenlőség barátja minisztertársai ellen kész vetni szavazatát a virilis szavazati jog megállapításánál; a vallási egyenlőség híve sürgeti a kötelező polgári házasságot; a doctrinairek utódja minden nehézséget rábíz a nivelláló időre; a szabad kereskedelmi iskola tanítványa ismét visszatér ez elvek valósítására, midőn megköti 1868-ban a német szerződést; az egyéni szabadság tanának hű követője megteremti az iparszabadságot; jelentékeny részt vesz a Széchenyi által tervezett tiszaszabályozási munkákban, mint szintén legelső irodalmi fellépése szoros következményeül döntőleg veszi kezébe vasúti hálózatunknak a Széchenyi-féle program szerint megvalósítása munkáját. Csak alkotmányi kérdésekben merev. Nem tűri — mint régi iskolája —

a jogok megcsonkítását, a törvényhozás bármely megszorítását, féltékenyen őrökdi a delegációk jogkörének tágítása felett; és mindenek felett aggodalmainak fő tárgya, munkálkodásának fő része, hogy kormányképes párt, s akcióképes kormány maradjon együtt kompaktúl, hogy a parlamentáris élet keretében fennakadás nélkül haladjon előre a nemzet. Az ő felfogása szerint a parlamentáris élet lévén biztosítéka a magyar állami lét öntudatos fejlődésének, s a parlamentáris élet nélkülözhetlen feltétel gyanánt kompakt pártok, különösen pedig kompakt többség lételét kívánván meg: e főszempont alá rendelte esetleg eltérő véleményét is. Ez a felfogása magyarázza meg azon feltűnő buzgalmat, a melyet a kormánypárt összetartása érdekében válságos időkben mindig kifejtett, nem akarván frakciók kegyelmére bízni a kormány lételét, de ezen felfogása következménye nála egyúttal az is volt, hogy minden habozás nélkül ohajtá felhasználni mindannyiszor a többség erejét, valahányszor alkotmányos jogok forognak szóban, valahányszor magasabb érdekek feltétlenül megkövetelték. Az ő loyális, bölcs és határozott vezetése valóban nagy hasznokat okozott e téren is a hazának.

A kötelességteljesítésnek itt is prototypje.

Vele ismét megritkult azoknak gyér sora, a kik ott állottak a modern Magyarország ifjúságának nemes küzdelmei között. A 40-es évek története nem záródott le a 48-iki eseményekkel; nem a viharokban, de az 1867-en túl eső évek alkotásaiban fejeztetett be a reformerek nagy műve. És adott nekünk — sok szenvedés, sok keserűség után, — de végre is adott egy nagy, megújított Magyarországot, mely századok óta nem ismert állást foglal el Európa népcsaládai között, s melynek hasonlíthatlan, dicső keretben saját kezébe van letéve sorsa. A történetíró csodálkozni fog ugyan az események egymásutánján gyakran ízben, nem látva át az ugrás szükségét itt-ott, a hol a lassú fejlődés nem csak biztosabb, de esélyesebb is lett volna; csodálva fogja szemlélni néha a nagy merészséget a conceptióban, és az ideges kapkodást a létesítésben: de ez nem változtatja, nem változtathatja meg ítéletét felőlök. A siker szól vég-

eredményben mellettök. A mi van e hazában, — és istennek hála, sokra mutathatunk ma már teljes büszkeséggel, az majd mind Széchenyire vezet vissza, mint ős forrásra, s az majd mind a 40-es évek reformereinek hazafiságát és alkotó bölcsességét hirdeti.

Gorové István együtt élt ez eszmékben, együtt élt e munkával. Bizony nagy része volt benne. A ki idejét, tehetőségét, lelkének egész melegét oda adta a hazának, és a ki nem kért attól soha semmit; — a ki, mint élő emléke a múltnak, járt közöttünk, soha nem lankadó hittel a jövő iránt; — a ki az expediensek korában nem alkudott semmit, de maradt mindig egy és ugyanaz; a ki szenvedett, túrt, dolgozott és hű volt mind a halálig; — a kinek ajakán nem volt panasz még betegágyán sem a sors ellen, mert kebelében viselte a híven teljesített polgári kötelesség megnyugtató öntudatát; — a ki érzékeny, majdnem sentimentális kedélye mellett is tudott túrni, hallgatni, ha kellett a közügyért; — a ki úgy halt el a 40-es évek reformeszméinek végre megért diadalai után éppen egy kórágyon átélt ülés-szak végén, mint ama hős francia ezredes, ki halálos sebbel kebelén végerőlködéssel is lován marad, s csak mikor a győzelem ki van víva, kéri földre rogyva tábornokát: »A présent permettez moi, que je me retire, parceque je me meurs« ...

Multis ille bonis flebilis occidit, tek. Akadémia, de talán nulli flebilior quam mihi. Közelről éreztem lelkének melegét, jóságos szívének szeretetét. Az ő erős keze vezetett a közélet síkjára; ő támogatta az ingadozót, ő bátorította a csüggedezőt. Érzem az úrt, melyet halála hagyott, ha a közpálya viszontagságai zaklatják lelkemet, az ő erős keze, az ő erős hitének melege nélkül napról-napra sivárabb a kép, mely előtttem áll.

Hanem a kötelék, melyet rokonszenv alkot, közös eszmék melege táplál, mely a tiszteletet ragaszkodással fizeti, bizonyára nem szűnik meg egy koporsónál, s átsugárzik verőfényével a megmaradt életen.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollós</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábrián Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péck Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 3. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BEÖTHY LEO

L. TAGRÓL.

GYÖRGY ENDRE

L. TAGTÓL.

Ára 20 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1892.

157/X

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boné külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

BEÖTHY LEO EMLÉKEZETE.

(1840—1886.)

Meghalt 1886. január 7.

GYÖRGY ENDRE, levelező tagtól.

Midőn a tek. Akadémia rendeletéből Beöthy Leo tag-társunk emlékezetét akarom megújítani: úgy tetszik nekem, mintha előttem állana ismeretes alakja; mintha rajtam nyugodnék szelíd kék szemének réveteg tekintete, mintha az ő elegáns megjelenése, szép arcza ujúlna fel előttem, azzal az élettelen, kihaló sugárral, mely egész lényének annyira elválatatlan tulajdona volt. Soha sem láttam író-t, a ki távolabb állott volna művétől, mint ő. Minden sorának határozott hangja, minden tételének logikai éle, a legtávolabbról összevont argumentációk egész csatarendje, az erős és benső meggyőződés mindig át-át csillanó igaz verőfénye mily más alakot rajzolt képzeletünk elé, mint a minő volt: álmodozó, majdnem nőies, zárkózott lélek, minden kitörésre képtelen, passiv jellem; tartózkodó modor, félve kiejtett, bátortalan szavak, félénkségig menő szerénység, mintaképe azoknak az embereknek, kiknek túlérzékeny szíve, mint a mimosa pudica kelyhe, az első durva érintésre összeszorul, vagy talán, mint a noli tangereé, örökre lehull, és a kik aztán — bátortalanok szembeszállani az élet viharaival, — mindig mélyebbre és mélyebbre ássák befelé magokat saját eszméik hálójába, a nélkül, hogy a kívülről jövő világosság,

az, a mit Bacon száraz világosságnak nevezett volna, jótékony melegével valaha tisztázhatná alaptételeiket.

És előtttem áll életének utolsó szakaszában, a hosszú, lassú haldoklás átértett kínjaival. Idegrázó kép, melyre visszaemlékezni is fájó. Érezni napról napra az elme gyengülését, a növekvő homályt, és keresni forró vágygyal a világosságot; érezni és tudni, mint apad és csökken az élet csörgedező nedve, és megverve lenni kiolthatatlan szomjjal meríteni abból; keresni a szenvedély egész tüzével az igazság minden eldugott segédeszközét, és érezni, mint törlődnek le a cserben hagyó emlékezet táblájáról a nagy fáradtsággal már összeszedett részek is; akarni élni, mert az élet a munka, és látni közeledni rémes, lassú, de kikerülhetetlen lépésekkel a biztos halált; valóban szomorú, megható sors. És néhai társunk, tek. Akadémia, élni akart még akkor is, mikor élete nem volt egyéb, mint vegetálás; gondolkozni akkor is, midőn agya megtagadta a működést; dolgozni akkor is, a mikor az életerő dermedése megzsibbasztotta kezét. Tagadni akarta maga és mások előtt egyaránt, a gyors hanyatlást, s akarata kínlódott a lélek emelkedő tehetetlenségén. Relativ boldog még, — ha a lassú halál e borzasztó ösvényén boldogságról lehet szó, — kinek sötét közönybe fúl belé lelke, melynek kódét csak itt-ott, mint valami cikázó villám, deríti fel egy-egy sugara az öntudatnak vagy emlékezetnek, a ki az értelmi tehetetlenség lomha súlya alatt húzza-vonszolja közel sirjáig életnek nem nevezhető tengődését, és mint élő halott jár fent, kiégett romja az egykori lángésznek, sírköveül saját sirjának, rémítő példájára az örök elmúlásnak. De százszor és ezerszer szerencsétlenebb volt ennél, tek. Akadémia, Beöthy Leo életének vége. Nem nehezedett áthatatlan, vagy csak néha-néha átható köd elméjére, éberén maradt munkakedve, öntudata ismerte azt a legsivárabb állapotot, melyben volt, dolgozni akart, de napról napra érezte képtelenebb és képtelenebb voltát, cserben hagyta emlékezete, tudása, keze; öntudatos fejfája volt saját lelkének, melynek még az is megadatott, hogy végig nézze saját magának feloszlását, megsemmisülését; végig nézze ez irtózatos processust,

melyet nála még az élő hitnek gyógyító balzsamú sugára sem ragyogott be

Pedig ő is élt, s bár korán megkóstolta a csapásoknak keservét, jutott az örömeökből is osztályrész számára. Haladni saját útján és szakítani útközben annyi virágot, a mennyit csak lehet: im ezt jelzi John Stuart Mill önéletrajzában az élet feladataúl. Saját útján haladott Beöthy Leo is, következetes, szigorú kötelességérzettel, de a neki nyíló virágok távolról sem tölthették be lelkét melegségekkel. Mint kora fejlődésben levő gyermek, ismerkedett meg az élet bajaival; és az élet bajaival szemben, melyeket épen ezért elzárkózott lelke nem ismert meg soha, gyermek maradt halála perczéig.

Atyja Beöthy Sándor, korábban Bihar megye híres tollú főjegyzője, majd királyi ügyész és végül referendarius Bécsben, 1840-ben született fiát oly nevelésben akarta és kezdette részesíteni, mint a minőt az atya társadalmi állása és fia jövője egyaránt megkívántak. Ez akaratot és e kezdetet elsodorta a vihar. Az 1848-ki események megszakíták az atya közpályáját és a fiu nevelését egyaránt. A nevelőhöz szoktatott fiú époly hamar vált saját maga mesterévé, mint ahogy a fényben és jóllétben úszó szülők beleélték magokat a nélkülözésekbe, melyek évről évre nagyobb súlylyal nehezettek a családra. Alig van közéletünkben és irodalmi viszonyaink közt szellem, mely annyira self made volna, mint a Beöthy Leoé. Az ifjú lankadatlan buzgalommal veti magát az ismeretek szerzésének, dolgozik, tanul. Elméjének kerete tágul, ismeretköre gyarapodik, ítélőtehetsége erősbul. Csakhogy hiányzik a vezető kéz. A mi autodidaktáknál oly gyakran előfordul, mert oly nagyon természetes, az ismeretgyarapítás heve elragadja az ifjú szellemét, határozatlan útakra téveszti, és gyakran ingoványos talajra állítja, mind bekövetkezett néhai tagtársunknál is. Szenvedélye lett a tanulás, s az emberi ismeretek végtelen mezejére minden iránytű nélkül kidobva, tájékozatlanul jövő czélzatai iránt, szömjű lelke egymásután fordult a legkülönbözőbb irányokhoz. Majd a történelem és népismeret, majd az ó-classikai irodalom, majd a társadalmi

és államtudományok, majd a természettudományok és menynyéségtan kötik le figyelmét és foglalják el elméjét. E mellett ifjú korában a szépirodalommal is foglalkozik, sőt legelőbb is e térre vezette természetes ösztöne. Az akkori »Hölgyfutárban« álnév (Thöbey) alatt novellákat, sőt szindarabot ír, 1860-ban, melyek némi feltűnést okoztak, s e téren szándékozik maradni, midőn az áldott emlékezetű Beöthy Ödön nemes lelkű özvegye családjá körébe veszi. A főváros irodalmi köreivel ismeretsége azonban csak külső volt. Munkatársa volt a »Függetlennek« és a »Honnak«, a hol a közgazdasági rovatot vezette, a nélkül azonban, hogy rajta bekövetkezett volna az a szomorú tünet, mely a hirlapírói pályára lépett tehetségeknél oly gyakran bekövetkezik; nevezetesen az, hogy a napi teendőkre fordítván kizárólagos figyelmét, a rendesen nagyon is hiányos alap az idők folyamán folyvást felületesebb, ítéleteiben könnyebb, eljárásában könnyelműbb lesz. Beöthy hirlapírói pályája nem elégítette ki soha, s ebből magyarázható egyrésről azon körülmény, hogy folyvást nagyobb és nagyobb szorgalommal feküdt könyveinek, és az a másik tény is, hogy jó hirlapíró nem vált belőle.

Ellenben éltének majdnem egyedüli fényes részlete ez. Csodálatos volt ez években a magyar társadalom képe. Az 1848 előtti évek nagy alakjai tartották erős kezökben a nagy nemzeti ügyet, mint hatalmas tölgyek, a melyek daczoltak a viharokkal és dicsőségesen kiállották azok erejét. A nemzeti lelkesedés tüze áthatotta a paloták és kunyhók minden zugát, és az érzelmek terén talán sohasem mutatkozott oly nagy és magasztos egyhanguság, mint a hatvanas évek kezdetén. A szavakban és az érzelmek őszinteségében kétségkívül nem volt hiány; de ha a nemzet szellemi erejét kereste a figyelmes vizsgáló szeme: komor képet talált a ragyogó külső alatt. A nemzeti törzsnek dereka hiányzott. Maga a hazafias túláradásokban tündöklő ifjúság oly benyomások hatalma alatt állott, a melyek sokkal inkább kedveztek egy jövő zavaros korszak, semmint a komoly, higgadt munkálkodás előkészítésének; és az a nemzedék, melyre az 1848 előtti vezérek közvetlenül áthagy-

hatták volna a nemzeti fejlődés ügyét, mondhatni, nem volt sehol. A nagy események fájó utóhatása alatt elzsibbadt e kötelességérzet, és épen akkor, midőn a magyar nemzet közvetlenül belépett a világáramlatok közé, talán újabb fejlődésünk egész történetében legkevesebb volt a komoly tanulás vágya.

Valóban nem kevésbé volt züllött a belső társadalom, mint a milyen aggasztó a politikai helyzet, sőt az utóbbinak súlyát kétszeresen nehezítette a komoly fejlődés csiráinak észrevehetőleg csekély mennyisége. Az ország nagyságához és jövő haladásához képest különben is csekély számú iskoláknak még csekélyebb számú tanuló ifjúsága az elnyomtatás természetes visszahatásaúl inkább hazafias tüntetésekkel vélte teljesíteni kötelességét, mint komoly tanulmányokkal; napról napra nagyobb tért foglalt el a félműveltség, az események fejlődésétől parancsolólag követelt szakszerű, komoly tanulás majdnem egyáltalán szünetelt, s valóban komor kilátások nyíltak meg mind azoknak lelki szemök előtt, kik merészen vetették fel a kérdést: mi lesz fajunkból, ha a régi vezérek kidőlnek, a nélkül, hogy a nemzet és királya közt a béke biztosítva volna? mi lesz az erdőből, a hol a sudárba szökkenő fák majdnem teljesen hiányoznak, ha a vén tölgyek kidőlnek, és csupa cseprementékre kerül a fentartás kötelessége?

Talán e gondolatok is belejátszottak a kiegyezés nagy művének létrejöttébe, s ha belejátszottak: kétségkívül jogos volt tekintetbe vételök. De mindenesetre nagy megelégedéssel kell összehasonlítanunk szellemi fejlődésünk mai állapotát és irányzatát, a midőn a szakszerű műveltség terjedése vagy legalább a szakszerű művelődés után általános a vágy, azon korszakkal, a mikor általánosan hiányzott nemcsak a szakműveltség, de az az után való vágyakodás is az öntudatra ébredő ifjú nemzedéknél.

Valóban oázis volt a keret, mely Beöthy Leót is magába fogadta, e tekintetben is. Egy magas szellemű nő befolyása alatt az akkori ifjú nemzedék egy pár tagja, kikről később úgy emlékezett meg a haza feledhetetlen bölse, hogy velők nemcsak társalogni, de tanácskozni is

lehet, komoly tanulmányokra adta magát. Érdekes kísérletek az átmeneti korból, s ez érdekes kísérletek főképp a közgazdaság terén forogtak. Beöthy Ákos, Szögyény László, Kállay Béni és Beöthy Leo voltak e kis kör tagjai. Irodalmi első kísérleteiknek egy-egy részlete sajtó alá is került. És e kis csoport mindegyikének meg voltak saját jellemző tulajdonai. Beöthy Leót közülök, mint önálló gondolkozót, s a ki tételeinek következtetéseit abszolút merevséggel tudta levonni, nem multa fölül egyik sem. Igaz, hogy az önálló gondolkozás nem jelenti a teljesen önálló, új eszméket a tudomány mai állásában; igaz, hogy idegen eszmék erős meghonosodása a gondolkodó agyban: az eszméknek, hogy úgy fejezzem ki magam, nostrifikálása egyedül az, a mivel legjobb esetben is dicsekedhetünk, de oly rendszeres főben, mint a Beöthy Leóé volt, természetszerű rendszerré kellett a legkülönműbb olvasmányoknak és tanulmányoknak egybefolynia, és e rendszernek kellett agyában felolvasztani és assimilálni az ismereteknek azon óriás mennyiségét, melylyel ő rendelkezett.

A közgazdaság terén Carey volt az első rendszeres mű, a melyet tanulmányozott, s a mely döntő befolyással volt egész tudományos pályájára. Az elvek, melyeket a közgazdaságtanban Carey, a természettudományokban Darwin, s a bölcsészetben Comte képviselnek, egy szerves egészsze egyesültek benne össze, s valóban alig van író tudományos irodalmunk egész keretében, a ki oly annyira egy és ugyanaz volna minden legkisebb sorában, mint Beöthy Leo. Legelső műve, előadásai a kereskedelemről ugyanazon eszmekörben mozog, és teljesen beilleszthető ama keretbe, a mely legutolsó művénel, »A társadalmi fejlődés kezdetei«-nél csaknem minden mondatából kirí.

Voltaképen ez jellemző tulajdonsága; egyszerre és époly joggal fény-, mint árnyoldala néhai tagtársunk egész irodalmi munkásságának. Van sok igazság abban, a mit ő is állít egyik művében, hogy bizonyos elfogultság nélkül az emberi elme képtelen bármely vizsgálódásra: vagy már előzetesen megállapodott meggyőződést visz az új ismeret-el szemben, és ez esetben semmi sem természetesebb annál,

hogy régi, átértett és átérzett nézetével szemben minden argumentum iránt bizalmatlan, viszont minden annak kedvező állítás iránt kritikátlan; vagy ha e meggyőződése még nincs meg, a kiindulási tételek közül egyiknek igazságáról győződik meg, azt fogadja el; és így további vizsgálataiban öntudatlanul meg van kötve a keze. Az emberi természet korlátoltságában rejlő ezen tünemény annál élesebben nyilvánul egy író műveiben, mennél következetesebb gondolkodása, mennél szigorúbb logikával éli bele magát vezérelveibe ismeretkörének egész mezején. Gondolkodó elme, mennél jobban mélyed magába, annál élesebben tudja és fogja kiszínezni azon képeket, a melyeket a tőle feldolgozott anyagból alkot. Hiszen ha jogos a művész dicsvágya, saját egyéniségét reá lehelleni minden művére, individualitását kidomborítani minden alkotásán: miért vennők rossz néven az írótól, ha nehéz fáradalommal keresett, sokszor megpróbált és sokszor átvizsgált tudományos alapmeggyőződései minden során át-átesillannak, mint ahogy a bányász lámpája átesillan mindenütt ugyanazon fénynyel a bánya legkülönbözőbb rétegei közt. Mennél erősebb az egyéniség, annál erősebb ez alaphang nyilvánulása, s ép azért annál közelebb fekszik az egyoldalúságnak veszélye.

Különös súlya van e veszélynek éppen a társadalmi tudományok széles mezején. Az ember, és éppen az ember ethikai működése a legkülönbözőbb tényezők aggregát okozata. Mennél inkább szokjuk meg az összes működést egy oldalról tekinteni, mennél inkább keresünk csupán egyoldalú okokat és rugókat, elméletünk talán annál világosabb, érthetőbb, de az igazságtól, a tényleges viszonyoktól annál elütőbb lesz. És annál nagyobb a tényleges viszonyok s az előttünk álló helyzet közt a hézag, mennél modernebb a vizsgálódásunk tárgyává tett ember; szükségleteinek, igényeinek minden szaporodása úgy materiális, mint ethikai szempontból folyton nehezebbé és complicáltabbá teszi a megértést, és éppen azért oly igazságok, melyek a primitív társadalom megítélésénél kiváló szolgáltatokat tettek, teljesen vitiálják kutatásaink eredményét a modern társadalom tényezőivel és igényeivel szemben.

A gyakorlati élet ismeretének hiánya jelentékeny hiány Beöthy Leo irodalmi működésében. E hiány majdnem teljes. Néhai társunk a gyakorlati életet nem ismerte soha; érzéke nem is fejlődött ki ez irányban soha. Ő, mint túlságosan sensibilis ember, megelégtelte lelkének zaklatását, a meddig az a mindennapi kenyér megszerzése miatt a gyakorlati életben kikerülhetetlen volt; bizonyos heroismussal viselte, de, a mennyire tőle telt, kerülte azt, és kerülte lassan-lassan a társadalmat is. Bár nemsokára felköltötte munkálkodása egyes jelentékenyebb szellemek figyelmét, s így nevezte ki 1867-ben az azóta sem feledett Gorové István, a ki valóban ritka buzgalommal kereste fel az elrejtett tehetségeket és boldognak érezte magát, ha egy-egy tehetséges ifjú erőt megnyert a közszolgálatnak, a Keleti Károly tagtársunktól berendezett statisztikai hivatalhoz, a hol egész haláláig maradt; ő benne csak fokozódott az elzárttság, érintkezése a külvilággal mind kevesebb és kevesebb lett; hivatalos életét csak kötelességszerűen élte, ezért bár ott fokozatosan emelkedett, s élte végén osztálytanácsosi és aligazgatói állást foglalt el, jeles dolgozatokat állított össze a hitel, bányászat s forgalmi statisztika körében; de mind ez csak a kötelesség teljesítése volt; az ő egész iránya, működésének teljessége más téren mozgott. Reá nézve a gyakorlati élet soha sem létezett a mindennapi gondokon kívül; és életének ez utóbbi szakaszában lelkének nyomottsága, elzárkózása bezárta előtte a társadalmi érintkezés ajtajait is. Egy szerencsétlen lépés következményei, melyekből kiszabadítani magát nem tudta, de a melynek terhét nemes megadással viselte, gátat emeltek közte és a társadalmi élet közt, melyet lerombolni többé hatalmában nem állott, de meg sem is kísértett soha.

Csodálatosnak látszik magam előtt is, hogy magyar író ellen a gyakorlati élet nem ismerése miatt emelek vádat. Mindenesetre csodás jelenség, és épen a mi irodalmunkban, és legcsodásabb a mi közgazdasági irodalmunkban. Miből áll közgazdasági irodalmunk mindennapi kenyerere? Napi sajtónkban, itt-ott folyóiratainkban is egy-egy eszméből, nevezhetném néha ötletnek, és gyakran üzleti ötletnek, a

melyben a kis eszme statisztikai adatokkal felcizfrázottan mutattatik be szolgálatában néha üzletnek, néha pártérdeknek, gyakran feltűnési kedvnek; írva vagy előadva igen gyakran olyanoktól, a kik a közgazdaságtan kérdéseivel sem nem foglalkoztak, sem foglalkozni nem kívánnak. Egyszóval közgazdasági irodalmunk nagy részének, ha van valami érdeme, az csak az, hogy a gyakorlattal van összeköttetésben, a fenforgó gyakorlati eszmék tisztázásához járúl. És odáig megy ezen gyakorlati érzék, hogy souverain módon megvetni látszanak, írók úgy, mint közönség, az elméletet, nem törődve a sarkigazságokkal, a melyekkel foglalkozni alig ér rá az ezredik is azok közül, a kik a közgazdaság divatos jelszava alatt akarnák becsempészni elméiknek gyakran idétlen szülötteit. A divatba jövésnek átka minden czikknél, és így a közgazdaságnál is az, hogy utánozzák, hamisítják és természetesen leginkább azok, a kik bírni óhajtanák, de a fáradtságos tanulás útján való hozzájutás árát mégis drágálják érte.

És csodálatos e vád épen Beöthy Leo ellen, a kinek irodalmi működésében minden irányzat között a tapasztalati búvárlásmód van következetesen dicsőítve. »A tapasztalati alap — szól előadásaiban, — melyet a természeti tudományokban Baco, a közgazdaságban és mondjuk a társadalmi tudományokban általában Smith Ádám óta a tudomány apostolai feltalálni törekedtek, megszerezte a hívők és követők nagy számát és ezzel közreműködő erőként a nagy célra számos és megbecsülhetlen oly elmét, mely csak pozitív alapon érezvén magát otthonosnak, soha sem lett volna a tudományé, ha ez alapot nélkülözi. Ekként a helyes irányt kijelölve és a munkások számát szaporítva, a tapasztalati alap kétszeresen előmozdította a célt. A tapasztalati búvárlatmodor elfogadása előtt felmerült számtalan bölcseleti, azaz természeti és társadalmi rendszerek eltérése maga eléggé bebizonyította, hogy tapasztalati alap nélkül az okoskodás tévútra vezet.« Még erősebben nyilvánul e felfogás abban a szellemes értekezésben, melyben az assyr ékiratok alapján fejtegeti Juda és Izrael királyságok viszonyát Arammal, a hol a többek között azt mondja, hogy

»a tudományos érdek mindig csak a concretismus iránti érzék kifolyása«, a mire különben akkori bírálója, gr. Kuun Géza helyesen jegyezte meg, hogy a tudomány concret esetekből indul ki, hogy az abstractió segélyével az elmélet-hez jusson, mely a tudományos vizsgálat fő és végső célja.

De nem a kérdés elméleti oldalát akarom fejtegetni. Kétségkívül az inductió az újabb fejlődés sarkköve, és épen azért, mert abstractióinkat helyesbíti, kiigazítja; de az is világos, hogy épen azért a tudományos kutatás egyik módszerét kizárólagos joggal felruházni egyoldalúság. És mennyivel nagyobb egyoldalúság ép oly író részéről, ki maga nemcsak szakít a gyakorlati és társadalmi élettel, melynek szívverése reá nézve teljesen idegen, ki könyveiből, s nem a körülötte zajgó életből is, meríti társadalmi és közgazdasági nézeteit, hanem a ki ezen felül mindig csak saját szempontjából, tehát szükségképen egyoldalúlag tekinti a szeme előtt lefolyó, de tőle épen elzárkózottsága által elzárt tényeket, a melyek csak a legritkább esetben vihetők vissza egyetlen okra, miután többnemű előzmények összetett okozatai. A tünetmények vizsgálatára helyes kétségkívül a felbontás, és az egyes szálak keresése, de az alkalmazásnál nincs veszedelmesebb, mint a tekintetbe vételt jogosan követelő szempontok egyoldalú ignorálása.

Talán a hely, a honnan szólok és elhunyt tagtársunk fényes elméleti alkotásainak emléke feljogosít arra, hogy a közgazdaság magyar művelőihez is intézzem azt a bölcs mondást, a mit a német jeles író mond író társaihoz, hogy ha komoly hatást akarunk elérni kortársainknál, kell, hogy elméletünk gyakorlatiasabb és gyakorlatunk tudományosabb legyen; kell tudniillik, hogy a tudomány megállapodott tanain szűrjük át gyakorlati tanácsainkat, és kell, hogy elméletünk a józan gyakorlat tanácsait ne hagyja figyelmen kívül, mert abban tagadhatatlanul igaza van Comtenak (*Cours de philosophie positive* VI. k. 54. l.), hogy a gyakorlati tudomány és a bölcsészet közti szoros határvonal annál teljesebben el fog enyészni, mennél filozofikusabbá lesz a tudomány és mennél tudományosabbá a filozofia. Kétségkívül közgazdasági irodalmunk inkább szenved az előbbi hibában, neve-

zetesen gyakrabban vét a tudomány tanai ellen, önkényesen ignorálva egyik vagy másik tételét, néha egész a megérthetetlenségig zavarosan bocsátva egymás mellett egymással lényegökben homlokegyenest ellenkező tételeket: de épen Beöthy Leo példája mutatja, hogy a másik irányban is lehet túlzás és épen oly fényes tehetség részéről.

Mert Beöthy Leo tagadhatatlanul fényes tehetség és erős elme. Igen nagy magasságban áll közgazdasági irodalmunk átlagos művelői felett. Önállóan gondolkodik, alaptételeit abszolút merevséggel viszi keresztül mindenütt. És épen ez abszolút merevségben látszik legjobban a gyakorlati élet hiánya. Az ő elméjének felállított és következetesen keresztülvitt elméletei mintegy kényszerzubbonyt adnak, a melyben elnémul a szív verése, az élet lüktetése, az ember igazságot lát, de csak igazságot, és nem életet; látja — s csodálatosan épen nála, az inductió legvehemensőbb bajnokánál — az abstractió ragyogó erejét, a mely nem számít csupán egyik oldalával a tüneteknek, a mely előtt nincs kivétel, illetőleg más oldalról egyensúlyozó motívum. Ez a tulajdonság pedig talán épen a legritkább autodidactoknál, a kiknek t. i. nem elegendő vezérfonalat ad kezökbe előképzettségök, elméjüknek túltömése, és épen ezért gyakoribb megváltozása ellen. És épen ebből is látszik az ő éles, minden ismeretet átolvastató elméje, melynek tüzen keresztül e rengeteg sokaságú anyagból semmi sem jött át úgy, hogy vezéreszméinek zománczát kézzelfoghatólag reá ne véste volna.

Munkásságának jelentékenyebb része a társadalom őskorára vezet vissza. Juda, Izrael és Aram az assyr ékírá sok alapján fejtegeti a két zsidó királyságnak az ótestamentomban megírt viszonyait Damascussal szemben; fáradságosan és bírálójától is elismert sikerrel állítván egybe a legkülönbözőbb alapok discordantiái közt a lehető concordantiát; Comte Ágost társadalomtani nézeteiről a Budapesti Szemle 1879. évi folyamán megjelent szellemes értekezése nagyobb feladatot nem is tűz maga elé, mint e nagy gondolkodó eszméi ismertetését, s csak itt-ott kíséri — láthatólag kedvelt vezéré — bírálati megjegyzésekkel, különösen az ismeretes alapnézetet, mely szerint értelmiségünk

az elmélkedés minden szakában három nagy, általános állapoton megy át, úgymint a kezdetleges theologiai, az átmeneti metafizikai és a végleges pozitív állapoton. A társadalom keletkezéséről szóló (1878. márcz. 11. felolvasott) akadémiai székfoglalója voltaképen csak kivonata nagy művének, mely »A társadalmi fejlődés kezdetei« czímmel az Akadémia könyvkiadó vállalatában, két kötetben 1882 végén jelent meg. Beöthy e művében a Comte bölcészete által, különösen az angol tudósoktól kultivált társadalmi bölcészet kérdésével foglalkozik, mely nagyfontosságú kérdéseknek a magyar irodalomban mind ez ideig igen kevés ismertetője akadt. Beöthy nemcsak alaposan ismeri a legjelesebb írók, egy Maine, Morgan, Lubbock, Herbert Spencer dolgozatait, de önállóan is kutat e téren s számos adalékkal szolgál az ősembernek történelmi s társadalmi viszonyainak megismertetéséhez. Teljes meggyőződéssel csatlakozva azok nézetéhez, kik az emberi társadalomban a közös szervezkedési alapot nem a patriarchalis rendszerben keresik, mivel e rendszer már fejlettebb viszonyoknak felel meg s kezdetben minden ősnél a nőközösség s az eredetnek nőtől származása az újabb kutatások szerint bizonyosnak tekintendő, a társadalmi alakulás sejtjét, a mint következetesen keresztül vitt physiologiai hasonlatában elnevezi, az egyéni kiválás tényében találja fel. E kiválás adott alakot a kezdetleges zürzavaros csoportosulásnak, e kiválás szilárdította meg egyúttal a család primitív szervezetét, mely azonnal, mint bizonyos haladási foknak szűkebb körre szorítója s általában, mint megörökítő áramlat küzd a további kiválásokkal szemben s csakhamar létesíti a társadalmi kasztokat, a melyek a fejlődést tovább lehetetlenné teszik. Fejtegetései csak e körre vonatkoznak s így a család alakításán kívül az állami élet embrióit s a jog alapját veszi vizsgálata tárgyául, a társadalmi lét más kérdéseit, különösen a szellemi fejlődést s a külső természeti s földrajzi viszonyok hatását figyelmen kívül hagyva. Ez az egyoldalúság, nemkülönben a hetárismusnak nevezett családalakulást megelőző állapotnak irodalmunkban még különben alig ismertetett igen részletes fejtegetése s bizonyítása, művét, alapos történeti tájékozottsága s ter-

mészettudományi módszere mellett is elméleti jellegűvé teszik, melynek az egyes kérdésekre nézve — a család jogot s az államfőnöki intézmény alakulását kivéve, — még tudományos gyakorlati fontossága sincs. Mind a mellett a nagy készültséggel és széles látókörrrel írt munka valóságos nyereség irodalmunkban s méltán lehet sajnálnunk, hogy szerző ezzel a fontos kérdéssel tovább nem foglalkozhatott s még a középkori európai germán népek alakulásának kérdését sem dolgozhatta ki, melyre vonatkozólag több czélzata szerint már nagyobb előtanulmányokat tett.

Beöthy nevét közgazdasági irodalmunkban nem statisztikai hivatalos működése teszi helyet-foglalóvá. A tőle szerkesztett statisztikai munkálatoknak kétség kívül megvolt a magok becse. Oly viszonyok közt, a minőkkel megkezdette működését az orsz. statisztikai hivatal és oly segédeszközökkel, valóban elismerésre méltó eredmények azok. És bár az általa összeállított forgalmi, hitelügyi és közlekedési művek belbecsének hiányai igen nagy részben jelentékenyen pótolhattak is, s a kereskedelmi összeállítások eredményei — az akkor felhasznált eszközökhöz képest, — hiányosaknak ismertettek el: az ő működése e téren is megállta helyét. Azonban már természete sem vonzotta őt a számok száraz talajára, s a statisztikai hivatalban elért eredmények az igazság minden megsértése nélkül fűzethetők a hivatal főnökének nevéhez.

A hol Beöthy Leo igazán elemében volt: az a társadalmi kérdések elmélete, a közgazdaság terén a gyakorlati kérdések gyökereinek tárgyalása, a mint az két főművében »A bankügy elmélete« és »Nemzetlét«-ben nyilvánul. Van még ezeken kívül egy műve: előadások a kereskedelemről az 1869. évben rendezett statisztikai tanfolyamon. E művecske azonban főkép a kereskedelmi statisztika szerkesztési módját ismerteti, igen helyesen emelvén ki mind a bevallások, mind az értékchablon szerint a külforgalmi adatok megbízhatatlan voltát, mely megbízhatatlanság még növekedik a közös vámterület mellett, a hol a vámhivatalok pontos feljegyzéseit a közlekedési vállalatoknak adatai helyettesítik, a melyeknél az osztályozás más. Tudjuk, hogy e nehézség

azóta, mint szintén a postai szállítás bevonása óta a hiányok egy része pótolva van, de egy másik része pl. a kocsiforgalomra nézve fennáll ma is. Érdekes a fejtegetések közt szerző álláspontja a kül- és belkereskedés, a kereskedelmi mérleg kérdésében, a hol mindenütt Carey buzgó követőjének tűnik fel.

»A bankügy elmélete« akadémiái pályamű volt, s bár a pályadíjat nem nyerte el, a Fáy-alapból jutalmaztatott. A pályadíjat nem nyerte el főképp azért, mert az akkor függőben volt bankügyi kérdések megoldására javaslatot nem adott, de mint egész mű, kétségtelenül tudományos beccsel bír. A mű két részből áll. Az első részben behatóan tárgyalja a hitel szerepét, a hitel különböző neveit (különösen érdekesek azon fejtegetései, a melyekben a hosszú és rövid lejáratú hitelt tárgyalja a hitelt igénylők szempontjából), az összefüggést, a melybe a termelő, kereskedő és fogyasztó a hitel által jut egymáshoz közvetlenül vagy közvetítő útján. E része munkájának állandó beccsű. Részletesen ismerteti aztán a bankügyleteket, előbb történetileg vezetvén le a bankok fejlődését. A váltókat, a lombard-üzletet, a folyó számlát részletesen ismertetvén, áttér a jegybankokra. E tekintetben következtetései a következők: Helyesebbnek tartja a bankszabadságnál a szabadalmi rendszert, sőt az államjegybankot is elfogadja, természetesen ez esetben az államtól leteendő alaptőkének minden egyéb célra való fordítása ellen a törvény útján minden lehető biztosíték megadassék, az üzletvezetés az okszerű bankelmélet elvei szerint történjék, s az egész bankügy rendezése alaptörvényileg, különös felelősség mellett rendeztessék. Szabályzatilag megállapítandók: az üzletkörébe felveendő üzletágak kijelölése, az engedélyezhető kölcsönök leghosszabb lejáratának meghatározása, a tiszta jövedelemből tartaléktőke alkotására fordítandó hányad, a váltók kellékei s a lombard üzlet, ellenben okszerűleg eleve meg nem határozhatók a fémkészlet és jegyforgalom közötti arány, a jegyforgalom maximuma és a kamatláb.

E felfogás felsorolása egész világot vet Beöthy gondolkodására a jegybank kérdésében. Csodálatos, hogy e

tekintetben a lehető legnagyobb területre óhajtja kiterjeszteni a jegybank szabadalmát, azon megokolással, hogy annál kevésbbé van műveleteiben rázkódásoknak kitéve, s így annál inkább fog nehéz időkben nemcsak megállani, hanem segílyt is nyújtani. Felette érdekesek a Currency principle-ről írt fejtegetései, melyek helyes világításba állítják ezen annyiszor vitatott kérdést, a melynek első alkalma egy egyszerű konkrét tény szentesítése volt a Peel-aktában, maga a fedezetlen jegymennyiség is egy egyszerű konkrét tény: az angol államkincstárnak akkor fenmaradt tartozásában állapíttatván meg.

A letéti bankok és a skót bankok tekintetében meglehetősen igaztalan Beöthy Leo. Természetesen azok nem felelnek meg az ő fogalmának a szabadalmi jegybankról, s azt állítja, hogy azok csakis azon rendkívül gyors forgalom mellett birnak fennállani, a mely Skóciában van. Ez állítás téves, hanem a másik, mely szerint e jegybankok jegyeik kölcsönös elfogadása és kicserélése folytán kartellben állanak egymással, való. Vannak egyébiránt a műnek számos tévedései, melyeket már a bíráló is kiemelt, így péld. az árukra kölcsönzés megengedése az értékpapírok lombardrozásának kizárásával, melyre nézve Beöthy főindító oka, hogy az értékpapír végnélkül növelhető, s így ára végnélkül csökkenhet, míg a kész árú kész értéket képvisel, mely csekélyebb hullámzásoknak van kitéve, kétségkívül tarthatatlan, s minden banküzlet elméletével ellentétben áll. Mind ezen hiányai mellett azonban e munka kétségkívül a legnagyobb objektivitással, az összes irodalom felhasználásával tárgyalja a kérdést, s hazai önálló — úgyis nagyon korlátolt — irodalmunkban e kérdéstről a legjobb elméleti munka. Nekem úgy tetszik, hogy a gyakorlati conclusio is — talán a végrehajtási eljárás szabályzatain kívül — bent van a munkában: óhajtva nevezetesen mennél nagyobb területre egy bankszabadalmat, világosan kimutatja a követendő utat. Érdekesnek vélem felemlíteni, hogy a külföldre szóló ércz-váltónak a kész fedezetbe való betudását Beöthy Leo azon az egyszerű alapon ellenzi, mert váltó, bárhol és bárminő pénzben legyen fizetendő, nem készpénz és ezzel össze nem

vegyítendő. Hogy a végrehajtás gyakorlati módozatait Beöthy nem tárgyalta: az természetes.

A »Nemzetlét« legeredetibb terméke Beöthy Leo szellemének. A külön vámterület és a védvám-rendszer támogatására van írva. Valóban e kettő csaknem elválhatatlan egymástól. A ki a védvám által keresi a hazai ipar fejlődését: az szükségképen védeni akarja a legközelebbi — s egyenlő fejlettségi viszonyok mellett épen azért legveszélyesebb versenytől: az osztrák ipartól. Viszont a szabad kereskedelem elvének követői, a mennél nagyobb piacot keresik, a fogyasztók érdekében attól remélve a mennél nagyobb versenyt, és így szükségképen elvi barátai azon vámszövetség eszmájének, melylyel annyi sok más egyéb közt a 40-es évek centralistái ajándékozták meg a magyar publicistikát.

Beöthy Leo azonban új oldalakról új felfogásokat tárgyal. Szellemének egész mélyét viszi bele a harcza és sokoldalú tanulmányainak minden rekeszébe talál fegyvert meggyőződésének védelmére. Eszmemenete, a melyben a Darwin-féle kiválasztási elméletet, és kétségkívül több szerencsével, mint Walter Bagehot tette, alkalmazta a nemzetek életére, ez:

Népek sülyedése és eltűnése, a hol e tény tapasztaltatott, a létviszonyok változásából ered.

A létviszonyok változása akkor vonja maga után a tényt, mikor valamely nép nem képes vagy nem elég gyorsan képes a változott létviszonyokhoz hozzásimulni.

Ezen alkalmazkodás bizonyos irányban való átalakulást feltételez, eshetőleg a nemzeti sajátságok egy részének, mely a változott létviszonyok közt való megélést nehezítené, elejtését és más sajátságok megszerzését, illetőleg kifejtését; míg egyéb sajátságok, melyek az új viszonyokkal nem ellenkeznek, épségükben megőrizhetők. Ezen átalakulás tehát, mely a nemzeti jellemnek a változott létviszonyokhoz való alkalmazkodását jelenti, nem azonos, sőt ellenkezik amazzal, mely a nemzetiség levetkőzéséből áll, és ennek szempontjából a fajkiveszéssel egyértelmű. Az ilyen átala-

kulás azt jelenti, hogy a nemzet nem volt képes jellemét alkalmazni a változott létviszonyokhoz.

A létviszonyok változása szükségkép bizonyos rázkódattal jár, melyet válságnak nevezhetünk. A válság lehet igen akút természetű, de az eddigi tapasztalások szerint mégis mindig legyőzhető, ha az alkalmazkodásra más népfajok időt engednek. Olyan átmenet nélküli változásai a létviszonyoknak, melyek nem fokozatos, fejlődésszerű, hanem mintegy varázsütésre való átalakulást kívánnának meg, kiveszést okoznak, minthogy a természetben ugrások nem fordulhatnak elő.

Ez elveket alkalmazta Magyarországra.

Magyarország népe, — így szól — jelenleg (az 1873-i válság folytán) a változott létviszonyok befolyása alatt áll.

A szellemi és közvetlen sűrűbb, érintkezés a megkönnyebbült közlekedés és a külföldi művelődés fejlesztette eszmékkel megismerkedés által Magyarország az európai kultúra intenzív behatása alá jutott. Ezen hatás nyilvánul abban, hogy a kultúra minden igényeit, gazdasági, közművelődési, administracionális és igazságszolgáltatási, aesthetikai, kényelmi és fényűzési tekintetekben a legélénkebben érezzük s ezen igényeknek kielégítésére törekszünk; de az erő ennek létesítésére nincs meg a kellő arányban s azért az erőfeszítések végkimerüléssel fenyegetnek. Erő alatt értendő itt a vagyon, a gazdagság, melyet azon igények kielégítése, úgy a nyilvános (állami) mint a magán-költségek tekintetében feltételez. Gazdasági állapotainknak nem volt idejük azon fokra fejlődni, hogy e szükségletekkel összhangban álljanak, nem érkeztek el oda, hova Nyugot-Európa népeinél — melyek azon kulturát kiképezték — a kultúra haladásával lépést tartva, jutottak el. Egy kulturnemzet politikai, közművelődési, aesthetikai és kényelmi minden igényeivel bírnak, miután ezen igények tárgyaival megismerkedtünk és bírnak ezekhez egy agrikulturális állam forrásaival.

A helyzet ezen jelzése kétségkívül találó. Azonban már magában a diagnosis felállításában is teljesen tévedett néhai tagtársunk. A létviszonyok gyökeres átváltozása nem

1873-ban, hanem 1848-ban következett be. Hiszen az értékek gyors hanyatlása, s a tőzsdeválság természetes visszahatása az árképződésekre, csak részleges változás ahhoz képest, a minőt a szabaddá lett föld a hitelben, a jobbágy-munka megszűnte a termelésben, az adóteher behozatala a teherben, s azzal egyidejűleg a közlekedési eszközök belépése az árakban okozott. Az 1848 utáni társadalom egészen más alapon áll, mint az 1848 előtti. Belépésünk az európai kultúra keretébe 1848-ban történt. Lehet vitatkozni a belépés rohamosságáról, és kétségkívül épen a Beöthy Leo álláspontján a legkomolyabb kifogások emelhetők az ellen: de előle elzárkózni nem lehetett, s így a válság bekövetkezett. Az 1873-ki események csak a megváltozott viszonyokat jelezték, s hogy Beöthy innen számítja bekövetkezését a válságnak: az a gyakorlati élettől elzárt eszmekörének rovására irandó fel. Igenis, a lappangó baj, melyet eddigelé az áraknak természetellenes emelkedései, háborúk, jó termések, a politikai változások folytán beözönlő befektetések elfedtek, de a mely nyílt szemmel látható volt, ekkor lett akúttá, de megvolt és mindenki által előrelátható volt régen.

Beöthy Leo az iparban látja a panacaeát. Semmi kétség, hogy jó helyen keresi azt. Művének ezen részei örök igazságokat tartalmaznak. Az európai kultúra keretébe való belépés feltétlenül megköveteli az ipar meghonosítását ép annyira a nemzeti közgazdaság, mint maga a földművelés rentabilitása érdekében. Nem lehet elégszer hangoztatni ez igazságot, melynek hallgatása oly unalmas és olyan pusztában szóló. Az industrialis állam, tudniillik a melyben együtt van a földműveléssel az ipar is, valóban nemcsak feladata, hanem létfeltétele is fajunknak, nemzetünknek. Elért sikereink a társadalmi és az állami élet minden mezején, mind nem biztosítják létünket annyira, mint ha ez átalakulás mihamarabb végbemegy szellemünkben és gyakorlatunkban egyaránt.

De azért Beöthy Leo önálló vámterülete és védvára még sincs igazolva, az elfogulatlanul tekintő politikus és közgazda szempontjából.

Kétségtől mások ma a viszonyok, mint a 40-es években voltak. Kétségtől igaza van az 1844-i országgyűlés válaszmányának abban, hogy míg iparos-állammá emelkedni nem sikerül hazánknak, szegény tehetetlen nép maradunk, közgazdaságilag igazi önállóságra és függetlenségre nem vergődhetünk: és mintha csak szemünk előtt folyna le Ghyezy Kálmán és Lónyay Menyhért vitája az akkori viszonyok kibontakozási útjai körül. A közbenső sorompók ledőlte azonban — és ebben ismét nincs igaza Beöthynek, — méltán kerülhetett első sorra, s köthette le a főfigyelmet nemcsak azért, mert az hallatlan igaztalanság volt, hanem azért is, mert sokkal jobban érintette közgazdasági fejlődésünket, mely azon korban tisztán agriculturalis volt, mint bármiféle befolyás a vámpolitikára, vagy éppen önálló vámterületen külön védvám behozatala. Hiszen vevő közönség alig volt, eladó pedig az egész ország; védni nem volt mit, az összes felesleg megmaradása azon zsirbafulással volt egyértelmű, a mit oly természetes őszinteséggel jelez II. József császár közgazdasági politikájának sarkelveül.

A viszonyok hatalma és nem az elméletek hozták létre a közbenső sorompók lehullását és a közös vámterületet. Lehet e közel 40 évről teljesen eltérő kritikákat mondani, de annyi bizonyos, hogy Beöthy Leo diagnosisa époly téves itt, mint a baj megállapításánál. Semmit sem ismerek el készségesebben, mint azt, hogy az iparfejlesztés leghathatósabb eszköze a védvám, habár — mint a modern védvámírók, s maga Beöthy Leo is elismeri, — csak átmenetileg is, nála a létviszonyok válságának idejére; de szemet húnyni nem lehet azon tény előtt sem, hogy e védvám nélkül, a közös vámterület mellett, itt-ott kétségtől annak daczára, iparunk kezdetei és haladása e korszakba esnek, s ha talán kicsinyeljük is — a mint bizonyára kevesli is a haladás minden barátja — e kezdeteket, annyit nyugodtan állíthatunk rólok, hogy alapjok egészséges, mit önálló vámterület és védvám mellett kissé merész volna állítani.

És e pont az, a hol gr. Dessewffy Emil és a centralisták akkori álláspontja, nézetem szerint, nem egészen tart-

ható ma. Az mondatott akkor és úgy Lónyay beszédeiben, mint Trefort Á. czikkeiben kifejezésre is került, hogy a védvám felesleges, mert nincs mit védeni. E tétel igaz volt akkor, istennek hála! — nehezen tartható ma. Ma már lehetne a csendes fejlesztés útjától eltérve, önálló vámterületen védvámmal gyorsan nevelni ipart, és e tekintetben, ha más szempontok nem volnának irányadók, kétségkívül nagyobb figyelmet érdemelne meg e kérdés, és pedig annál inkább, mennél jobban valósul meg a közös vámterületen a védelmi politika, mennél nagyobb mértékben érezzük, mint fogyasztók, a védvám terheit a nélkül, hogy, mint termelők, participálnánk annak úgynevezett áldásaiban. A mi a szabad kereskedelem elve mellett nemcsak elfogadható, de természetes is: komoly és jogosult aggodalmakra ad okot védvámi elvek mellett.

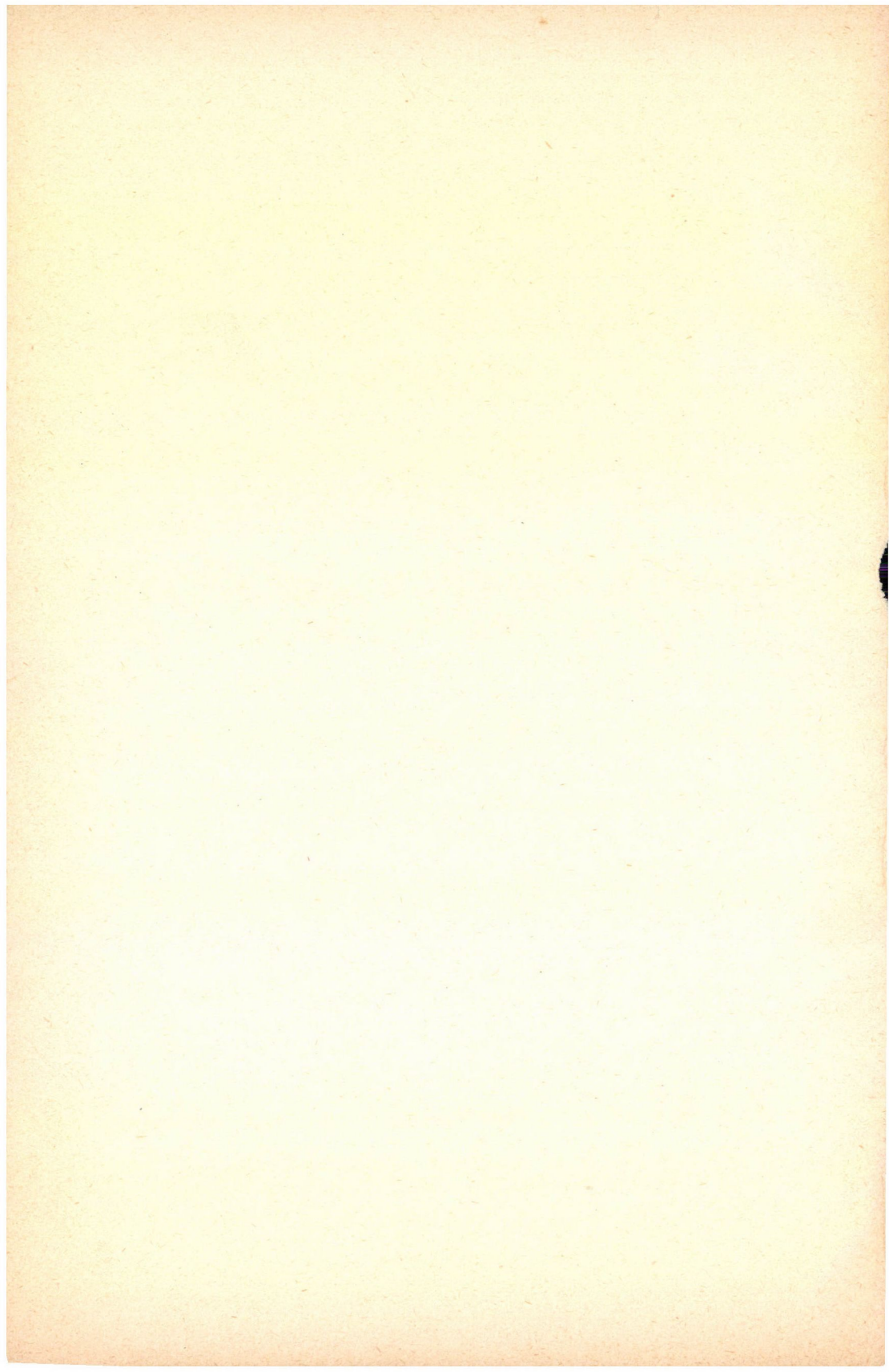
De a mai helyzet megbírálásában sem igazságos Beöthy Leo. Utal azon tényre, hogy visszatörlesztésre nincs lehetőség védvám mellett is, miután kivitelünk nyers termény, ezekre pedig iparilag is producens állam saját productiójának olcsósága érdekében sem vet vámot. Megérte, hogy e tétel túlhaladott állásponttá lett, s hogy nem is retorsio, hanem tisztán védelem szempontjából vámot követel a földművelés; és azon csodás jelenséget, mikép, mint nálunk is a földművelés körében van a védvámi irányzatnak legerősebb támasza. És téved végül a politikai fontosság kérdésében is. Hiszen ha a válság veszélyét idegen nemzetek beleavatkozása teszi élelssé és végzetessé: valóban első gondja a komoly államférfiúnak — még esetleg súlyos áldozatok árán is, — megbízható szövetségest keresni, a kinek támogatásával időt nyer. Pedig qui habet tempus, habet vitam. Maga Beöthy Leo fejtegeti, hogy a legakutabb válságoknak is biztos ellenszere az idő, mely nivellál, s még sem akarja belátni, hogy ez átmeneti idő biztosítása oly áldozatokat is megér, mint a minő áldozat kétségkívül az igazi fejlődés és átalakulás lassúbb tempója.

Neki még megadatott látni a krízis után a reconvalescens Magyarországot is, de elméleteit, melyeknek szigorú logikája ólom-súlylyal nehezedett gondolataira, nem bírta

módosítani. Az ő világa volt ez eszmekör. Ennek számára adta oda életét, dobta oda társadalmi összeköttetéseit, ennek oltárára vitte rendkívüli szorgalmát, kiterjedt nyelvismereteit, buzgóságát és nagy tehetségeit; ez pótolta neki mindent, a mit pótolhatott. Ez tette az ő egészét jó és rossz értelemben olyanná, a minő volt: egy hatalmas törzsszé, a melynek gyökere, sudara, ágai, mind kifejlődnek hatalmas, imponáló teljességben, összhangban; csak egy hiányzott róla: a lombnak zöldje és a mi ezzel együtt jár: a madár dala.

Kedélye után megingott elméje fénye, s midőn Akadémiánk elért sikereért tagjai sorába iktatta, 1877-ben, s midőn irodalmi sikereit aratta, már kezdett az őrlő szű rágni e hatalmas törzsön is. A ki ránézett: fájdalommal tekintett rá, s midőn az élő halottat 1886 január 7-én, mint roncsolt maradványát egy szerencsétlen életnek, és egy hatalmas, mélyre ható elmének, ismét visszaadtuk az anyaföldnek, bizonyos megkönnyebbülést éreztünk mindnyájan.

Legalább megszűntek szenvedései is.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	> 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	> 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	> 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	> 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	> 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	> 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	> 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arcképével)	> 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	> 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	> 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczi József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Pécs Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
JENDRÁSSIK JENŐ

RENDES TAGRÓL.

KLUG NÁNDOR

L. TAGTÓL.

(JENDRÁSSIK JENŐ ARCZKÉPÉVEL.)

(Olvastatott a M. Tud. Akad. 1892. febr. 29. összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1892.

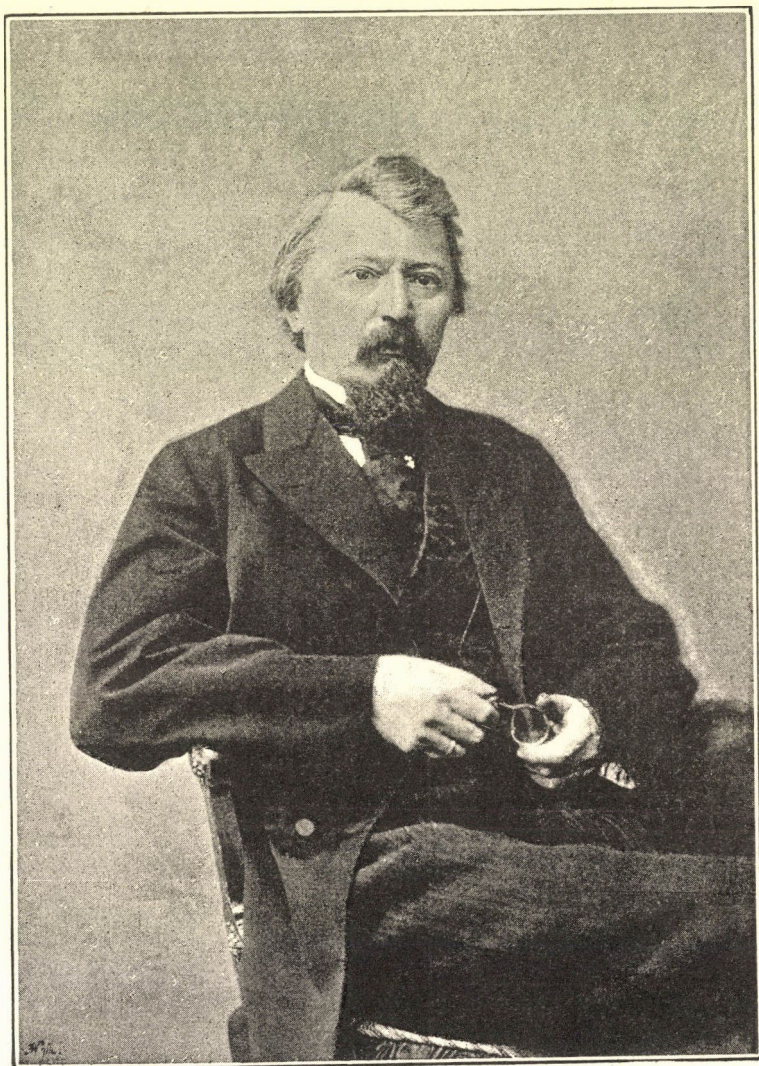
A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

Jendrasik

EMLÉKBESZÉD

JENDRÁSSIK JENŐ RENDES TAGRÓL.

KLUG NÁNDOR lev. tagtól.

Jendrássik J. arczképével.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1892. február hó 29-iki összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Mélyen fájdalmas érzéssel teljesítem kegyeletteljes kötelességemet akkor, midőn a Tud. Akadémia megbízásából, Jendrássik Jenő elhunyt tagtársunk, szeretve tisztelt mesterem és barátom emlékének koszorút fonok, midőn élete folyását, magyar orvosi kulturánk fejlődésére gyakorlott jelentőségteljes befolyását a tek. Akadémia előtt vázoló, és nem akaratomon, csak tehetségemen fog múlni, ha az nekem olyan híven nem sikerül, mint a memyire magam óhajtom.

Jendrássik egyike volt azon jeleseinknek, kik a nemzeti újraébredés korszakában hivatva voltak szaktudományukat hazánk nyelvén először hirdetni és önállóan továbbfejlesztetni, valamint azon szerencséseknek is ő volt egyike, kiknek az a szép feladat jutott osztályrészül, hogy hazai tudományosságunk emeléseért lelkesedni tudó tanítványokat neveljenek és ez által orvosi kulturánk jövőjének alapját megvessék.

Azon időben, midőn tanszékén elődje Czermák Nepomuk János, előre látván a bekövetkező politikai változást,

1860. évi július havában lemondását önként beadta, a budapesti tud. egyetemen német nyelven hirdették a tudományt. A physiologia önálló fejlesztését Czermák is már egyik főfeladatának tartotta, azonban mert idegen volt a nyelv, melyen tudománya igéit hirdette, fáradozását sem jutalmazhatta az a siker, melyet megérdemelt volna. Jendrássik, mint az élettan magyar nyelven első hirdetője, feladatának teljes magaslatán állott: nem csak a tágasabb értelemben vett tanítványait vezette be a physiologiai gondolkodás módjába, nem csak maga fejtett ki szakadatlan tevékenységet a tudomány önálló fejlesztése körül, hanem szorosabb értelemben vett tanítványokat is nevelt, úgy az orvosi oktatás, valamint a tudományos bűvárkodás számára. Az utóbbi törekvések sikerét minden szónál ékebben hirdeti az intézetből megjelent nagyszámú dolgozatok, valamint a belőle kikerült munkatársak sora. Ugyanazért, nem csak érdemeinek teljes elismerése és a legőszintébb vonzalommal párosult tisztelet bátorít, midőn nyomdokait követni, fejlődésének és működésének képét rajzolni megkísértem, hanem buzdít erre az a meggyőződés is, hogy elhúnyt jeleseink életéből igen sok tanulságot és buzdítást meríthetünk mi és meríthet majdan az utókor.

* * *

Jendrássik (Lipót András) Jenő 1824. november hó 18-dikán Kapnikbányán, Erdélyben született, a hol atyja főbányanagy volt. Atyját azonban korán, négy éves korában már elvesztette. Ezentúl, 9 éves koráig, édesanyja gondos, de szigorú őrizete alatt maradt. Anyja igen vallásos, áhitatos és jótevő nő volt. Jendrássik a későbbi korban is igen élénken emlékezett meg az estéli imádságokról, melyekén mindig részt vett. Minthogy Kapnikbánya lakói, mint bányászok, atyja közvetlen fenhatósága alatt állottak, özvegy anyja is nagy tekintélynek örvendett köztük: tisztelték, szigorú tiszta jelleme, szerették jótevő szíve miatt. Jendrássik a kolozsvári sebészti intézetnél megüresedett egyik tanszék elnyerése végett benyújtott pályázathoz mel lékelt életrajzában, melyből az ifjúkorát illető adatokat

merítem, e viszonyt úgy jellemzi, hogy anyja a kis helység királynéja, ő maga pedig ennek fia volt. Innen van, hogy játszótársa alig akadt. Az elemi iskolákba eljárt ugyan, de az iskolán kívül alig érintkezett tanulótársaival. Az iskolából hazajöve, következett az otthoni oktatás, látogatások vagy ima, melyeket mindig anyja társaságában végzett; csak az ezekután még fenmaradt időt tölthette magányos játékkal. A szertartások a templomban, a munkák, melyeket maga körül végezni látott, kötötték le figyelmét és ösztönözték utánzásra; a mit másoknak a változó sokoldalúság nyújtott, ezt pótolta neki, már gyermekkorában, a részletekbe való behatolás.

Gyöngéd testalkata, s a helység zord éghajlata miatt gyakran betegeskedett és ez az ágyhoz vagy legalább a szobához sokszor kötötte. Ez is hozzájárult, hogy mindinkább visszavonuljon. E mellett a gyakori imádkozás természetesen vallásos beszélgetésekre adta az impulsust, melyek alapján első képzei is fejlődtek. Innen volt az a vallásos mély érzület, mely az anyai szeretet vezetése alatt vallása tanaiból fejlesztette első fogalmait az Istentől, a világról és emberekről, a múlttól és jövőről, az időről és örökkévalóságról oly életkorban, melyben mindazokról más gyermeknek többnyire még sejtelve sincsen.

Kilencz éves korában a minoriták hat osztályú gimnasiunába ment Nagybányára. Itt tanulta megismerni a fiatal kor társas örömeit, azonban az iskolában mindig az elsők közt volt. Az anyja által beléoltott becsület-érzésnél és becsvágynál fogva, tanárai szeretetét és becsülését teljes mértékben kivívta magának s hozzájuk mindig benső viszonyban is állott, noha az akkor dívott tanítás kevés vonzó erővel lehetett reá. Latin volt a főtárgy, a többi mind csak mellékesen tanították, úgy látszott, inkább csak a nyelvgyakorlat kedvéért. A magyar nyelv is csak annyiban fordult elő tanításközben, a mennyiben annak ismerete a fordításokhoz szükséges volt.

Jellemének gyermekora első éveiben nyert iránya élete ezen szakában sem változott meg. Istenfélő volt, szerette a magányt és mindez, többnyire komoly hangula-

tával, arra ösztönözte, hogy midőn vigasztalásra szorúlt ezt mindig saját keblében kereste. Mások iránt többnyire zárkózott természete is magába vonulni készítette, de e mellett az iránt, a ki bizalmát egyszer megnyerte, nyíltsága nem ismert határt; megvetette a hazugságot, képtelen volt nem igazat szólni, akkor is, ha kérdőre vonták és tudta, hogy az igaz kimondás reá nézve hátrányos lesz.

A mi további kiképeztetését illeti, gymnasiumi tanulmányainak Nagybányán való befejezése után Budapestre jött, hogy az egyetemen a bölcséleti tanfolyamot hallgassa. Itt különösen a physika, matematika és philosophia tanulása körül fejtett ki kiváló szorgalmat. Az e tárgyak iránti különös hajlamát mint a physiologia tanára is megtartotta. Így a felsőbb mennyiség-tanban 1861—62-ben magántanulás útján szerzett nem mindennapi jártasságot, a mint az műveiből és igen számos iratai közt hátrahagyott levelezésből is kitűnik. Gyakran dicsérte Petzval tanár mennyiség-tanát, mint a magántanulásra kiválóan alkalmasat. A physika egyes fejezeteiből, így nevezetesen a hangtanból 1870-ben külön előadásokat tartott és 1871—1878-ig bezárólag a physiologián kívül az orvosi physikát is előadta az orvos-hallgatóknak. Előadásaiban általában akkor volt elemében, akkor ragadta el hallgatóit, midőn vagy physikai törvényeket magyarázott s vezetett le, vagy midőn bölcséleti themákba mélyedve, ezeket fejtegette.

A bölcséleti tanfolyam befejezése után joghallgató-nak állott be, jogi tanulmányai mellett azonban a bölcsellettudori szigorlatokra is készült és 1843-ban a bölcsellettudori fokot el is nyerte. E tanulmányai alatt szellemi látóköre napról napra kiterjedtebb lett, azonban tudása hiányainak is mindinkább öntudatára jutott. Ez indította arra, hogy a mindentudás első kellékét, nyelvismeretét, egészítse ki. A német nyelven kívül, melyet teljesen elsajátított, a franczia és angol nyelvben is oly jártasságot szerzett, hogy ezek irodalma neki hozzáférhetővé lett. — E nyelvek szépirodalmának tanulmányozása évek hosszú során át foglalkoztatta, és itt különösen Göthe iratai váltak tanulmányai kiinduló pontjává. A mint azelőtt Seneca-ban

a maga kedélyének leginkább megfelelő író-t ismerte fel, úgy most Göthe volt a tanácsadó nélkül előre törekvő Jendrássik útmutatója és vezetője. Göthe kedvencz költője maradt a későbbi korban is; többször megesett, hogy éjjel utánig fenmaradt Göthét olvasva és belőle fordítva részleteket. Azt a vallásosságot, mely gyermekéveiben oly nagy szerepet játszott, később a philosophálás váltotta fel, s volt idő, midőn Göthe, Schiller és Shakespeare nagy tragédiái annyira elragadták, hogy élénken foglalkozott egyes nagyobb szerepek tanulmányozásával.

Minél tovább haladt előre az újabb kor irodalmának ismeretében, annál inkább óhajtotta megismerni azon forrásokat is, melyekből ez az irodalom keletkezett; az újabb kor irodalma visszavezette őt a római és görög írókhoz. Minthogy a görög nyelvet nem tudta, mert ezt akkor még nem tanították, a görög írókat pedig eredetiben akarta olvasni, hozzáfogott a görög nyelv tanulásához és ezt, éppen úgy mint a többi nyelveket, nagy fáradsággal, idegen segítség nélkül, meg is tanulta. Nagy örömnapp volt, midőn az első görög mondatot le tudta fordítani. De hogy ilyen körülmények közt, saját magára hagyatva, kiképeztetése czéljából nem mindig a legrövidebb és legjobb utat választotta, az magától érthető. Azonban a mellékutak is tanulságosak voltak, a magántanulásnak is megvan a maga haszna és Jendrássik erről mindig nagy elismeréssel szólt, a mint maga mondá, ismereteinek legnagyobb részét a magántanulásnak köszönhette.

Fejlődésének ez iránya mellett a jogi pálya ki nem elégíthette, érdekeltséget iránta nem érzett, noha a legszorgalmasabb és legkitünőbb hallgatók közé tartozott.

Hogy megkezdett tanulmányait folytathassa, a második évben a rendes hallgatók sorából kilépett, bárha a joghallgatóknak előírt vizsgálatot letette. Így erőszakolta ki a maga számára sorsától a tanulásszabadságát.

De a fél úton nem állapodhatott meg, annál kevésbbé, mert a jövő kérdése is mind élénkebben kezdte foglalkoztatni. Bölcséleti és szépirodalmi tanulmányai a termé-

szettudományok felé irányították figyelmét és mindinkább megérlelték benne ama meggyőződést, hogy csak a természettudományok nyújthatják azt a realis alapot, melyen minden többi tudásnak állnia kell, hogy állandó legyen. Ehhez hozzájárult még, hogy azon időben, A. Humboldt Kosmosa jelent meg, melynek megismerésével tanulmányai további iránya végleg eldőlt. Akkori természettudományi ismereteit Jendrássik nem találta elegendőknek azon magasztos mű minden részletének való felismerésére, homályosan maradt részletek ösztönözték a teljes megértéshez szükséges előismeretek megszerzésére. Hozzálatott tehát a természettudományok tanulásához és beiratkozott anatómiai előadásokra, mintán egy évet még időközben a technikán töltött volna; majd pedig látván, hogy az orvosi pályán nem csak tudásvágyát elégítheti ki, hanem életpályát is biztosíthat magának, 1847-ben, 22 éves korában, a bécsi egyetemen orvos-hallgató lett, s ott az orvosi tanfolyamot 1852/3-ban be is fejezte. 1853-ban orvostudori oklevelet nyert, az 1854/5. tanévben pedig műtőnövendék volt, minek folytán a tanév végeztével a sebésztudori és műtői oklevelet is megszerezte. Jendrássik ezen hosszú pályaválasztása éppen nem volt jellemének megfelelő, hanem okát abban találja, hogy nevelése mindaddig, a míg az egyetemre került, teljesen nélkülözte a természettani irányt és így maga sem ismerhette fel, hogy voltaképen mihez van legtöbb tehetsége, szorgalma pedig mindenhez volt egyaránt.

Már mint tanuló is kiváló szorgalommal és igyekezettel foglalkozott az élettan tanulmányozásával Brücke intézetében és a thymus szerkezetét illetőleg kiterjedt vizsgálatokat is tett, a mikről szóló jelentést Brücke a bécsi cs. k. akadémiának benyújtotta és mely dolgozat az akadémia 1856. évi október havi kiadásai közt meg is jelent. Jendrássik e munkájával ama mirigy szerkezetét és működését illető ismereteinket tetemesen növelte, biztos alapra fektette. Brücke E. és Ludwig K. laboratóriumában — 1855-ben történt rövid megszakítással, mely idő alatt Erdélyben mint choleraorvos működött — ernyedetlen szorgalommal dolgozott egészen 1857. július 11-dikéig, mikor is a

kolozsvári orvos-sebészeti tanintézethez tanárrá kineveztetett. E kinevezés egész jövő életére elhatározó volt. Ez tette lehetővé, hogy szívbeli vonzalmát követve, megnősülhessen, mi által hű élettársat, élte következő napjai boldogságának kiapadhatlan forrást nyert, valamint ez adott határozott irányt jövőjének, a mennyiben ezentúl egészen az élettannak szentelhette magát.

Azonban Kolozsvárt kevés ideje maradt a kedvencz tárgyával való foglalkozásra, minthogy az élettanon kívül még a kór- és gyógyszer-tant, majd a leíró boncz-tant, törvénytudományi orvostant és a tetszhaláltant is, helyettesi minőségben, kénytelen volt tanítani. Szerencsére nem sokáig bénították ez emberi erőt meghaladó feladatok az annál magasabb hivatottságot és arra való képességet is magában érző fiatal férfiút, a menyiben 1860. szeptember hó 28-kán, a budapesti egyetemen Czermák Nep. Jánosnak ugyanazon évi július havában történt lemondásával megürült élettani tanszéket megnyerte.

Új tanszékeiben sok nehézséggel kellett Jendrássiknak megküzdenie. Az élettant előtte magyarul még nem tanították, hozzá maga is elszokott némileg anyanyelvének használatától, a mint ez itt tartott első előadásából kitűnik, melyben hallgatóihoz a többek között ezeket mondá: »Bárha honom nyelvén szólok most, s bárha ezen nyertem is tanulmányaimnak első elemeit, mégis be kell vallanom, hogy évek hosszú során át, midőn orvosi pályámat követve, főképen azon nyelv gyakorlataira valék utalva, melynek nyelvünknel hasonlíthatatlanul dúsabb tudományos irodalma és abban szóló számos és jeles bűvárai legjobb alkalmat nyújtának czéлом elérésére, azon hosszú idő alatt mondom saját honom nyelvében elidegenültem. Azért, bárha nem kis önmeztagadással, azon kérést intézem most az urakhoz, hogy első időben legalább gyakorlatlanságomból eredett nyelvhibáimon meg nem ütközve, előadásom tárgyától azon éber figyelmet el ne vonják, melyet az saját érdeme szerint, mint azon fontossága miatt, melyet az urak orvosi kiképződésére nézve bír, a legnagyobb fokban igényel. És azért is felszólítom ez alkalommal az urakat, hogy a mikor

némi kifejezéseimben homályos lennék, engemet bővebb és megfejtőbb magyarázatra első alkalomkor mindjárt felszólítsanak». De a nagyszorgalmú jeles tudós a nyelv nehézségeit leküzdötte nem csak, hanem számos műszó is, melyet ma mint általános elfogadottat használunk, neki köszöni létét. E mellett előadásai mindig nagy gonddal voltak kidolgozva s ezekben arra törekedett, hogy hallgatóival ne csak megismertesse az élettant, hanem hogy őket az élettani gondolkodás és bűvárlat finom részleteibe lehetőleg be is vezesse. S ez helyesen volt így. Mert ha az életbe kilépett orvos idővel elfelejti is physiologiai ismereteinek nagy részét, kiváló hasznára lesz a gondolkodásnak az a módja, melybe semmi más tudomány művelése annyira be nem vezetheti, mint éppen a physiológiáé. Itt látja, mint kell természettüneményeket megfigyelni, ezeknek egymáshoz való viszonyát, egymástól függését felismerni, a tüneményekből ezek okaira következtetni, esetleg törvényeikre visszavezetni. Azért tartom én a physiologia tanítása alkalomával fontosabbnak azt, ha a hallgatót a vizsgálati eljárásokba bevezetjük, őt az észleletekből következtetést vonni tanítjuk, mintha a tényleges ismeretek és törvények előadására fektetjük a fősúlyt. Különösen ha az olyan irányban tartott előadást megfelelő mutatóványok, nevezetesen pedig laboratoriumi gyakorlatok is kísérik. A tanítás ezen módja megóvjá az életbe kilépett orvost attól, hogy sablon szerint járjon el, meg hogy a betegágynál üres speculációkba bocsátkozzék.

Ez a felfogás vezette Jendrássikot is tanítása körül. — Úgy volt meggyőződve, hogy többet teszünk a tanuló gondolkodásának a jelzett irányban való kiképezésére, ha vele az élettan egy bizonyos fejezetének minden részletét alaposan megismertetjük, mint ha a rendelkezésre álló idő alatt az egész élettant törekszünk előadni; és saját hajlamát követve, előadásaiban főleg két fejezetével az élettannak foglalkozott bővebben, úgy mint az általános bevezetéssel az élettani tudományokba és az ideg s izom élettanával. A bevezető részben lehetőleg pótolni kívánta mindazon általános alapelvek ismeretét, a melyek a természettudományok mo-

dern felfogására ma elkerülhetetlenül szükségese-
 ket, sajnos, az ifjak előtanulmányai nem világítanak meg
 kellőképen. Ezen bevezető rész évről-évre terjedelmesebb
 lett, a mint tanári pályafutása alatt mind inkább és inkább
 érezte hallgatóinak csaknem teljes tájékoztatlanságát ezen a
 téren. Ezután áttért az ideg-izomélettanra, a mely kétség-
 telenül ma a legbehatóbban kiművelt része a physiologiának
 s a mely téren ő maga is évek hosszú során keresztül mun-
 kálkodott. De más oka is volt annak, hogy e fejezettel több
 időt töltött, a mint talán némelyek helyesnek vélték. Jen-
 drássik úgy volt meggyőződve, hogy nincs oly más része az
 élettannak, mely oly mélyrehatóan engedne bepillantani
 az élet szerves folyamataiba, mint e fejezet, a melyben a
 szerves működések fizikai folyamatokra vezethetők vissza és
 mint olyanok tanulmányozhatók. És éppen a mai élettannak
 legfőbb feladata az elementáris folyamatok kikutatása, s a
 fizika, a kémia és a matematika alapjaira való fektetése.
 Miután pedig mindezt az ideg-izomélettanban sikerült eddig-
 elé a legjobban kifejtteni, ezen a téren törekedett leginkább
 a hallgatót a szerves élet működésének alapjaival meg-
 ismertetni. E mellett előadásai mindig megfelelően magas
 egyetemi színvonalon állottak, mélyre hatók, a figyelmes
 hallgatóra valóban felemelők voltak.

Jendrássik egyik legfőbb ambíciója az is volt, hogy
 physiologiai iskolát alapítson, mely jeles munkálataival a
 tudomány-fejlesztést előmozdítsa, valamint a hazának minél
 több és minél jelesebb tanerőt szolgáltasson. E végből egy-
 felől maga folytonosan búvárkodott, másfelől pedig segéd-
 személyzetét is kitartó munkára ösztöklélte.

Saját munkálatai közül, melyeknek teljes jegyzékét a
 mellékletben közlöm, nevezetes a bordaközi izmok műkö-
 dését illető az a dolgozata, melylyel a mellkas mechanikai
 viszonyainak tanulmányozása alapján első mutatta ki a
 bordák forgástengelyeinek és egyes pontjaik forgássugarai-
 nak fekvését a mellkason. Ugyan e tanulmányai alapján
 következtette azt is, hogy úgy a belső, valamint a külső
 bordaközi izmok is megrövidülnek a belélekezésnél.

Egy második »két új szemmérészeti mód« című,

nagyobb dolgozatában, melyet az Akadémiának, mint székfoglaló értekezést nyújtott be, az általa szerkesztett új eszköz, a parallactometert, és annak használati módját írja le melylyel a szem forgás- és csomópontjának helye pontosan meghatározható, a mint azt saját két szemét illető méréseinek eredménye a legtisztábban igazolja.

Többi dolgozatai, mondhatni, mindannyian az izomphysiologia köréből valók és az izomrövidülés lényegének felderítésére voltak irányítva. E vizsgálatai céljából számos eszközt is szerkesztett, ezek közül különösen nevezetes kifogástalan esőmyographionja, melylyel maga sokat dolgozott és sorakoztató myographionja, melylyel ez irányú bűvártaiban az utolsó évtizedben hű munkatársa, Dr. Regéczi Nagy Imre, tette kutatásait. Kiváló talentuma volt a kísérleti berendezéshez és eszközök megszerkesztéséhez s összeállításához. Számos célszerű módosítás és eredeti új készülék tesz erről tanúságot; ezek közt felemlítendő a polydromomotor, mely a legnagyobb kívánságoknak is eleget tevő írókészülék. És ezen készülékek mind az általa készített legpontosabb rajzok és adatok alapján, utóbbi időben kizárólag magában az intézetben, vezetése alatt, készültek.

Az izomélettant illető vizsgálataiban, egyfelől az izomrángás görbéit és e görbéből az izom hullámszerű összehúzódásának egész időbeli lefolyását vette elemezés alá, másfelől az izomrostokban állandó villámáram, valamint vegyi, hőbeli és erőművi behatások alatt észlelhető változásokat figyelte meg, melyeket előtte még senki sem látott és adta ezek magyarázatát. Azután áttért a myo-mechanika kutatására a végből, hogy meghatározza az erélyt, melyet az izom összehúzódása alkalmával kifejt és a törvényeket, melyeknek az abból származó erők alá vannak vetve, hogy e feladatok megoldása után amaz erők physikai jellegének kutatásához hozzáláthasson. E tekintetben azonban csak előtanulmányait közölhette, ellenben egy későbbi közleménynek volt fentartva kifejteni, vajjon ezek segedelmével mint lehet meghatározni az izom által összehúzódásakor kifejtett erélyt és a belőle származó hajtóerőket. Az előtanulmányok mutatják, hogy itt az izom-physiológiát illető nagy horderejű vizsgálat mily

mélyreható körültekintéssel és mennyire subtilis módszerekkel volt tervezve és részben már végre is hajtva. Hátrahagyott iratai közt e munkának be nem fejezett számos részei találhatók, de ezek teljes feldolgozására Jendrássik maga még két esztendő-t tartott szükségesnek, s ezt elérni, munkáját befejezni volt egyik legfőbb vágya. De a kérelhetetlen sors nem engedte meg, hogy kutatásait befejezhesse és több mint két évtizedre terjedő törekvéseinek végeredményét lássa, a mint annak elérhetéséről meg volt győződve; megfosztotta őt a bűvár legnagyobb örömétől, attól, hogy hosszas fáradozása gyümölcsét: a siker elismerését megérje. Fröhlich Izidornak a tek. Akadémia kiadványai közt utóbb megjelent értekezése az »Együttesen lengő elemi mágnesek kölcsönös vonzásai és taszításai«-ról¹⁾ ad betekintést abba, mint gondolták Jendrássik és Regéczi Nagy Imre az izomrövidülést magyarázhatónak. E szerint a húsrészeknek mágneseknek vagy tekercseknek volnának tekinthetők, melyek rendszerei párhuzamosan állanak, és melyek középpontjai egy egyenesben fekszenek, de lengésbe jönnek, mielőtt ezek egyike is csak, bármely okból, egyensúlyi helyzetéből kimozdul. Ilyenkor pedig, — mint azt Fröhlich fentidézett munkájában kimutatta — az e tekercsrendszerekben haladó stationárius áramok által nyugalom alatt a középpontjaikat egybekapcsoló egyenes mentén kifejtett translatórius erők megváltoznak, e változás pedig vonzó, következésképen az egész rendszer összehúzódik. Ha meggondoljuk, hogy az izomösszehúzódásnak ma milyen erőltetett módon akarják adni magyarázatát a jelenleg fennálló elméleten, valamint azt, hogy az egyetlen tünet, melyből az izgalmat az idegen magán felismerjük, az, hogy az ideg izgalomban levő része electronegatív viselkedésű nyugalomban levő részéhez képest, és hogy így az ideg a vele összefüggő izmot az ez alapon benne támadó villamáramok útján tényleg izgalomba hozhatja: akkor az izomrövidülésnek Jendrássik szerint vélt értelmezését több mint valószínűnek kell mondanunk. Ez mutatja csak, mennyire kár, hogy Jendrássik

¹⁾ Értekezések a math. tud. köréből. XIV. k. 5. sz. 1891.

valóban nagyjelentőségű munkáját be nem fejezhette. Nagy része volt ebben azon nagy óvatosságnak és önbírálatnak, melyet saját és tanítványai munkálatának közzétételében mindig gyakorolt. Ezért közölt ő általában aránytalanul kevesebbet, mint a mennyi tudományos kérdést valóban feldolgozott, másfelől azonban az is igaz, hogy ennek köszönhette, hogy soha sem volt kénytelen tévedést helyreigazítani.

Hogy Jendrássik nem csak maga fáradhatatlan bűvár volt, hanem physiologiai iskolát is alapított, erről tesznek tanúságot tanítványainak az ő intézetéből közöl nagyszámú önálló dolgozatai, valamint az a körülmény is, hogy alig van intézet, melyből annyi hazai tanerő került volna ki, mint éppen Jendrássik intézetéből. Tanársegéde volt Balogh Kálmán, egyetemünk és az Akadémia legjelesebbjeinek egyike, Láng Gusztáv, a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézet tanára, valamint Regéczi Nagy Imre, Jendrássik hű munkatársa, a kik már mind kora sírba szálltak. Vezetése alatt, mint segédei kezdték tudományos pályájukat még: Török Aurél, jelenleg az anthropologia, Thanhoffer Lajos a boncztan egyik tanára és magam, kit sorsom utódjává tett. — De nem csak a közvetetlenül mellőle kikerült tanítványokra, hanem a más tudományzakokat művelők munkásságára is kétségtelenül volt befolyása Jendrássik egyéniségének.

Laboratoriumában azt támogatta, a kinél tehetséget és tudományoszeretetet ismert fel, ellenben a barátságtalansággal határos volt viselkedése az iránt, a kinél a tehetség hiányzott, vagy éppen a kiről észrevette, hogy iparkodónak csak látszani akar. Buzdított a munkára, de szerette, ha tanítványai maguk választottak themát maguknak, és ha maguk segítettek is magukon; becsülte mindenkiben az önállóságot. Többnyire, midőn reggel az intézetbe jött, tudakozódott a munka előhaladása iránt, s ez a legnagyobb megerőltetésre ösztönzött bennünket.

Jendrássik tudományos működésével szoros kapcsolatban állott intézetének berendezése és felszerelése is. Hogy intézete a kor igényeinek megfelelővé váljék, az akkori

állatgyógyintézetben az országúton, most múzeum körúton, elhelyezett élettani laboratóriumot eleinte új helyiségek hozzácsatolásával igyekezett megnagyobbítani, a mi természetesen nagy nehézségekbe ütközött; egyfelől még így is kevés helyiség állott rendelkezésére, másfelől pedig ezeket és a physiologia sokoldalú igényeit legtöbbször alig lehetett összeegyeztetni. E nehézségeket másutt is érezték s ez indította a kormányokat arra, hogy a kísérleti élettan számára külön épületeket emeljenek. Az első külön álló intézet 1865-ben épült Tübingában. De korszakot alkotó volt e tekintetben Ludwig intézete Lipcsében, mely 1869-ben nyílt meg és melyben a különböző dolgozó helyiségekben szükséges mechanikai erőt gőzgép szolgáltatta. Nálunk az 1873—1875-ig terjedő időközben épült az élettan új, modern intézete.

A tervezésnél Jendrássik megfelelően az intézet ama rendeltetésének, hogy az a kísérleti előadások és megfelelő gyakorlatok útján a gyakorlati oktatásra alkalmas legyen, valamint alapos és beható kutatások által a tudománynak saját tovább feljlesztésére is szolgáljon, egyrészt kellően felszerelt előadási helyiségekről és hozzájuk tartozó mellék-helyiségekről, másrészt a gyakorlatokra valamint a tüzetesebb vizsgálatokra szolgálандó dolgozókra is gondoskodott.

Alig van természettudományi intézet, melyre nézve az építési tervet készíteni és melynek működését szabályozni s vezetni nehezebb volna, mint az élettani intézet. Ennek oka az, mert a physiologiánál nehezebben tanítható természettudomány nem létezik. Mert míg a chemia és physika, valamint a leíró tudományok, mint a boncztan, zoologia és botanika is, külsőleg egymással összefüggő részekből állanak és ennek megfelelően a tények kutatása is az illető intézetekben egy-és ugyanazon vizsgálati eljárás szerint történik, addig a physiologia, melynek tárgya egy igen összetett gépezet, az emberi test működése, úgy mint e gépezet, maga sem áll egyenlően fejtegethető részekből. A tanárnak, hogy a bonyolódott gépezetben tájékozódhassék, ennek részeit egymás mellé és egymás után kell ren-

deznie, a mi mellett az önkénynek tág tere nyílik. Azért nehéz a physiologia tanításánál is a tárgyat oly egymásutánban rendezve előadni, melyben az előadott részek mindig az előzőleg elmondottakból következnek. Hozzájárul még, hogy a physiologusnak mint tanítónak és bűvárnak egyaránt nem csak a vivisectiót és a subjectiv kísérleteket kell gyakorolnia, hanem gyakran gyors egymásutánban a physikát, chemiát, mikroskopiát, pathológiát, toxicológiát, zootomiát és matematikát is. Ha e miatt szélesebb is a látóköre, de megvan az a hátránya is, hogy az egyes disciplinákban való tudása éppen nem lehet kimerítő.

Ezek miatt az élettani intézetnek is sokkal több oldalúnak kell lenni. Tudni kell benne a szükség szerint görcsövezni, élettani kísérleteket, physiologiai chemiát és physikát művelni. E csoportoknak megfelelően rendezte be Jendrassik intézetét, úgy hogy benne egyfelől a kezdők, másfelől az előhaladottak számára szolgáló dolgozó helyiségek is legyenek.

Az előadási helyiségeket illetőleg gondoskodva volt egy nagy tanteremről, mely alkalmas legyen számos hallgató befogadására és a physiologiának kísérletekkel egybekötött előadására, valamint egy kisebb, egyszerűbben berendezett tanteremről oly előadások számára, melyek tárgyuknál fogva csak kisebb hallgatókörre számíthatnak és ha a nagy teremben tartatnának, vagy ebben a gyakran hosszabb időt igénylő előkészületeket zavarnák, vagy ezek miatt maguk az előadások nem volnának megtarthatók. Végre az intézet a tanszemélyzet és szolgálk számára való lakhelyiségekkel is ellátott, hogy így ezek közreműködése az egész napon át biztosítva legyen.

Fölemlítém a jelzett elveket és terveket, melyek alapján Jendrassik intézete készült, mivel tanútjelei annak, hogy bölcselelrelátása a főváros egyeteméhez méltó nagyszabású élettani intézetet létesített akkor, midőn a lipcei élettani intézeten kívül más hasonló intézet még alig volt. Jendrassik constructionalis talentumának az épülő intézet nagy hasznát vette; nem csak az alaptervrajz megszerkesztésében működött ő közre, hanem csaknem valamennyi berendezési

tárgy is egészen új alakban az ő rajzai, adatai alapján készült el. Berendezés tekintetében is az intézet minden megkívántatával a lehetőségig el volt látva. A tudományos felszerelés megfelel Jendrássik működése irányának: az intézet kiválólag orvos-physikai és az általános ideg-izom élettan körébe vágó eszközökkel van ellátva; de nem hiányoznak a physiologia többi fejezeteinek művelésére éppen nélkülözhetetlen kellékek sem. Hogy az intézet tudományos czéljokra való felszerelése így történt, ez egyébiránt onnan van, mert Jendrássik az e célra engedélyezett összegnek csak egyik felét vette fel, míg ennek másik felét az eszközölt berendezés befejezése után szándékozott felvenni, ekkor azonban amaz összeg többé általa felvehető nem volt. Mindamellett méltán várható volt, hogy az intézet tudományos hírnevével nemsokára a világ elsőrendű intézetei sorában fog tündökölni. Biztosítékot nyújtott e tekintetben néhai Jendrássik szigorú kötelességérzete és szakmája iránt való lángoló szeretete, melyek nem csak a tanítás, hanem a bűvárlat terén is vezették. És ha az új intézethez kötött reményei mind nem valósultak is meg, ha új intézetből nem került is ki több hazai tanerő, mint az a régi, három szobából állott intézetből történt, úgy az nem rajta, nem akaratán vagy képességén múlt; hanem olyan körülményeken, melyeknek ura nem volt.

Egy ilyen körülmény volt az, hogy míg régebben a tanulók az élettani intézetben gyakorlati oktatást nem nyertek, addig a most is fennálló szigorlati szabályzat életbe léptetésével, mi éppen azon időbe esett, midőn az élettan új helyiségeibe költözött, a hallgatóság tömegesen jelentkezett a gyakorlatokra. E miatt az e célra készült helyiségek csakhamar elégteleneknek bizonyultak. Szükségessé vált nem csak a hallgatóságot váltakozva a gyakorlatokon résztvevő csoportokra osztani, hanem a bűvárlatnak szánt helyiségek nagy részét is rendelkezésére kellett bocsájtani. A gyakorlati oktatás ily kiterjedése mellett az intézet tanító személyzetének ideje is az oktatással felette igénybe volt véve, úgy hogy a tudományos kutatásra alig maradt idő. Megnehezítette az intézet működését az is, hogy az intézet

egyik részébe a közegészségtani intézet költözött be és evvel az élettani intézet vegyi-élettani osztályának nagy részé veszendőbe ment. A kis tanterem megszűnt, laboratoriummá alakíttatott át, a nagy tanterem pedig két experimentalis, gyakorlatilag is oktató tanszék közös tantermévé vált. E miatt az előadásra való előkészületeket sokszor ismételtén, nem ritkán későn este is meg kellett tenni, mivel a tantermet a következő közegészségtani előadásra ki kellett üríteni; megesett, hogy a tanszemélyzet e miatt esti 10 órán túl került csak ki az intézetből. Hogy mindez mennyi idő- és munkapazarlással járt, az intézetben folyó tudományos életre mennyire bénítólag hatott, elképzelhető.

Jendrássik új intézete tervezésével megmutatta az utat és irányt, melyen nálunk a physiologiát művelni és tanítani kell, de ez úton haladva, szomorú végzete nem engedte meg, hogy elérjen oda, a hová elérni még szeretett volna. A ki személyes érintkezés alapján s munkálatai útján ismerte alaposságát, ismereteinek mélyreható voltát s tudományos munkásságának közzelfekvő befejezhetését, velem együtt mélyen fogja sajnálni veszteségünket.

* * *

Mint embert jellemezni Jendrássikot annak is nehéz, a ki közel állott hozzá. Az első benyomás nem volt bizalmat gerjesztő; zárkózott természetet árult el, mely közeledést nehezen enged meg. Csak külön kivételes alkalmak voltak azok, midőn általános emberi dolgokról beszélt vagy éppen jókedvű tréfát engedett meg magának. Mindig túlságosan el volt foglalva tanulmánya tárgyával; minden élvezet és kényelem félretevésével, egyedül ideális célja felé közeledett. Jellemét igen híven tükrözi vissza stylusa, a mely kissé nehézkes volt ugyan, de úgy beszédében, valamint irataiban, minden szó a maga helyére került, s a gondolat kifejtésében a precisítás legmagasabb fokára emelkedett. Igaz, hogy így is, részben themáinak elvont vagy csak kevés pályatárs által értett felsőbb mathesissel bővelkedő volta miatt, részben a témájában mélyen elmerülő gondolkozásra valló felette hosszú mondatszerkezetek miatt, iratai megkí-

vánják, hogy az olvasó teljes figyelemmel, az íróéhoz hasonló odaadással kövesse pontról pontra szavait. E mellett nyelvezete nem csak a legelvontabb témákat tudja érthetővé tenni, hanem kifejezésének megválasztása és gondolatmenetének szépségével is egyaránt kitűnik. Azon látszólag rideg külsejű, sőt néha kíméletlennek is tetsző férfiú mélyen érző nemes lelket hordott keblében, mely őszintén együtt tudott érezni másokkal is és a melyet a családjában előfordult bajok egész lényében megrázkódtatni voltak képesek. A leggyöngédebb férj és legszeretőbb atya volt.

Segédeit, ha arra valóknak ismerte, nem csak serkentette tudományos kiképeztetésükben, hanem őszinte jóakaró barátjok is volt, a ki minden megkívántató módon támogatta őket előhaladásukban.

Azok előtt, a kik vele többet érintkeztek, ismerve volt szigorú igazságszeretete, melynek még látszatát is híven megőrizni törekedett, szilárd kötelességérzete pedig nem egyszer arra késztette, hogy betegen is megtartsa előadásait. Mert Jendrássik éppen nem volt erős szervezetű, sokszor betegeskedett, különösen migraine és gyomorgörcs gyakran kínozták. Két ízben is kiállott typhus korán már nehéz hallást okozott neki, mely a későbbi korban még tetemesen fokozódott. Hozzájárultak az utóbbi időben még más ideges zavarok, valamint rendellenességek a szív működésben, melyek mind okozták, hogy aránylag korán kezdte érezni az öregség súlyát és bár még csak 66 éves volt, máris nyugalomba vonulni készült.

Azonban ezt a szándékát sem valósíthatta meg; arczorbánczot kapott, melynek következtében néhány napi beteglét után, múlt évi (1891) márczius hó 3-dikán kisenvedett.

Tanítványai, hallgatói és számos tisztelői mély részvéttel kísérték ki utolsó nyugvóhelyére azt a férfiút, ki a magyar orvosi kultúra jövője megalapításának szentelte egész életét. Elismerték ezt kartársai azzal, hogy 1864—1867-ig az orvosi kar jegyzőjévé, 1867/8. és 1868/9-ben

dékánjává megválasztották, 1884/5-ben pedig az egyetem rector-magnifica volt. A tudományos Akadémia 1863-ban levelező és 1880-ban rendes tagjává választotta. 1873-ban tudományos működése elismeréseül a vaskorona-rendet nyerte. Alkotásaival azonban nem csak korának elismerését vívta ki magának, neve élni fog, míg lesz, ki a physiológiát műveli, tanítja; mint tudós, az utókor előtt is örök emléket biztosított magának. *Ez emléke legyen áldott!*

Jendrassik Jenő irodalmi működése.

Anatomische Untersuchungen über den Bau der Thymusdrüse. — Sitzungsberichte der math.-naturw. Classe d. kais. Akad. d. Wissenschaften. XXII. k. 75. l., Wien. 1856.

Aeroskop. Orvosi Hetilap. 1861.

A bordaközi izmok működése, a mellkas gépezeti viszonyaiból értelmezve. A kir. magy. természettudományi társulat közlönye. 1862.

Két megnyitó előadás. 1860/1. és 1862/3. tanévek elején. Orvosi Hetilap. 1860., 1862.

Emlékbeszéd, néhai Schordann Zsigmond felett. Budán. 1862.

Két új szemméréshéti mód. 10 ábra. A m. t. Akadémia kiadásában. 1867. székfoglaló értekezés.

Es-Myographion, és ugyanaz németül: *Fall-Myographion*, Carl Reperitoriumában 1873.

Schematischer Apparat der Klanganalyse durch das Ohr. Ugyanott, valamint magyarul is külön kiadásban. 1873.

Erster Beitrag zur Analyse der Zuckungswelle der quergestreiften Muskelfaser. Du Bois-Reymond-féle Archiv f. Physiologie. 1875. évfolyam.

Helmholtz H. népszerű előadásainak fordítása br. Eötvös L. tanárral együttesen. A természettudományi társulat kiadványa.

A kir. magy. tud.-egyetem élettani intézetének leírása. Magyarul és németül. Az első a m. tud. Akadémia Évkönyvei XV. kötetében, 1876-ban.

A villámáram által az izomban előidézett áramlatok okairól. Magy. tud. Akadémia kiadása. Értekezések a természettudományok köréből. VIII. kötet. XIV. szám, 1878. Ugyanaz németül. Du Bois-Reymond-féle Archiv. 1879. évf.

Értekezések a myo-mechanika köréből. Magy. tud. Akadémia kiadása.

Értekezések a természettudományok köréből. XII. kötet. III. szám. 1882.

A magától sorakoztató esőmyographium és alkalmazásának vázlata. 1882.

Rektori székfoglaló beszéd. 1882. Orvosi Hetilap.

Az exact vizsgálati módszer jelentőségéről. Beszéd az egyetem újjáalakításának ünnepén. 1883.

Ezekon kívül számos törvényszéki-orvosi vélemény az Orvosi Hetilap »Közegészségügy és törvényszéki orvostan« című mellékletében.

Kéziratban maradt: egy psycho-physiologiai dolgozat, bevezetés az élettani előadásokhoz és egy nagyobb szabású, az izom-physiológiát illető be nem fejezett munkának számos részei.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisztt. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisztt. tag felett. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisztt. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorennyi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. <i>Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábrián Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hógyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Matkovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
RÁDZSA RÁDZSENDRALÁLA MITRA

K. TAGRÓL.

DUKA TIVADAR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott az I. osztálynak 1892. május 2. tartott ülésén.)

Ára 40 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1892.

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	> 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boné külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	> 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	> 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

RÁDZSA RADZSENDRALÁLA MITRA K. T. EMLÉKEZETE.

DUKA TIVADAR lev. tagtól.

(Olvastatott az I. osztálynak 1892. május 2. tartott ülésén.)

Nem hibázok tán, ha azt mondom, nem mindennapi érdek fűzi e tudományos Akadémiát beszédem tárgya: néhai Rádzsa Rádzsendralála Mitra emlékéhez. Ő volt az, a ki hírneves honfitársunk, boldogult Kőrösi Csoma Sándor hivatalbeli örököse lett mint könyvtárnok és segédtitkár a Bengal Asiatic Society-nél 1842-ben. Körülményeinek kedvező volta nem tette szükségessé reá nézve, hogy átélje Kőrösinek szenvedésekben gazdag küzdelmeit, miket a tudomány ezen martyrja elviselt huszonöt éven át a teljesen idegen éghajlat, idegen elemek s népfajok között. Biztosan állíthatjuk, Rádzsendralála Mitrán kívül nem volt senki sem, ki személyes ismerőse lévén, Csomának érdemeit, munkásságát jobban méltányolta volna. Szerencsésebb körülmények között élt a Rádzsa, nem csodálhatjuk tehát, hogy Kőrösink fáradalmas úttörői munkásságra vállalkozván, nem maradt neki sem ideje, sem alkalm, oly nagyszerű *irodalmi* eredményeket hagyni maga után, mint azt a keletindiai tudósok ezen kitünősége tevé. Mennyire tisztelik hindú honfitársai bokros érdemeit, a következő szavakban tolmácsolt érzelmek bizonyítják. A »Hindoo Patriot« múlt évi augusztus 6-ikán így nyilatkozik:

»Az indiai tudósok fejedelme nincsen többé, itt hagyá földi pályafutását, elvitte magával kristálytisztaságú jel-

lemét, szívének nemes indulatját, tudomány iránti kielégíthetlen szomját, s a gondolat s lelkiismeret egyenességét, a *hatalmas* és világító geniust, mely fejét mindenkoron dicsőséggel környezé. Nyomdokai maradandó jeleket hagytak magok után az idő ösvényén s neve arany betűkkel van bevésve az indiai történetirodalom lapjain. Azon nemes törekvést, mely e század elején jellemezte az értelmi küzdelem világát hazánkban: ő egyéniségében összpontosította, egybefoglalván mindazon társadalmi, politikai, erkölcsi és irodalmi befolyásokat, melyeket a keletindiai renaissance szelleme eredményezett. Az értelmi óriások nemzedékének ezen vezérhajnoka jóval túlélte dicső munkatársait, szerencsés volt megérni azt, hogy egy ifjú nemzedéket lásson maga körül felsarjadzani s ez a nemzedék nem adózhat nagyobb hálával emlékének, mint hogy hiven kövesse nyomdokait.«

Rádzsa Rádzsendralála Mitra meghalt 1891-ik év július 26-án Kalkuttában. Több idő óta részleges szélhűdésben szenvedett, melyet a gyakran ismétlődő lázrohamok aggályossá s végtére életére végzetessé tevék. *Mitra* egy ősrégi hindú *törzsnév*, mely századok óta ismeretes volt az indiai történelemben. A Rig Veda szerzőinek egyike Mitra volt, s utódai a brahmáni hierarchia alapítói közé tartoztak. Érdekes azon körülmény is, hogy az első egyén, a ki a *Mitra* nevet viselte, buzgóságánál fogva, bráhmáni *risivé*, szentté avattatott, ámbár ő maga bráhmánnak nem született, kétezer éven át a kanaodzszi királyi hatalom a *Mitra* törzs birtokában maradt, a mint azt a nem rég felfedezett azon időbeli érmek s pénzdarabok is tanúsítják.

Tagtársunk tehát egy Kulin Kajasztha kasztból származott, mely kilencz század előtt Kanaódzsból Bengaliába költözködött. Bengaliában a család alapítója Kalidász Mitra volt, a ki Adiszur fejedelem udvarába került. Szatjabham Kalidásznak tizennegyedik unokája Kalkutta közelében Barsza nevű helységben telepedett le. Ezen családnak egyik tagja Rádzsa Pitambar Mitra, előkelő szerepet játszott a múlt században a császári udvarnál Delhiben, s háromezer főből álló lovassági hadosztálynak parancsnokává neveztetett ki; Kurrah megyében földadományt és *Rádzsa* méltóságot nyert.

A delhii császári hatalom hanyatlásával Pitambar Mitra jelentékeny szolgálatokat tett Warren Hastingsnek s társainak, kik az angol nevet híressé tették a keletindiai történelemben. Unokája Janamejja Mitra mint szanszkrit és perzsa tudós vált híressé.

Rádzsendralála, Janamejja Mitrának volt *harmadik* fia, született 1824-ik év február 15-én Szurah nevű családi birtokán. Környezve magas befolyásoktól szolgálatjára állottak mindazon előnyök, melyeket egy főrangú kaszt, gondos nevelés és az irodalom nemesítő hatása nyújtanak. A gyermek a férfinak apja, mondja az angol példabeszéd és valóban már gyermekéveiben tanúsítá az ifjú Mitra, hogy egy kitűnő pálya előtt áll.

Manu törvényeiben előírt hathe khadi t. i. a szent zsinórral való felavatás után, életének nyolczadik évében, elemi tanulmányaihoz a nyelvek gyakorlata lett csatolva, melynél fogva hazájának nyelveit úgy mint az angolt alaposan elsajátította, mindenütt kitűnt értelmi tehetségei s ernyedetlen szorgalmával. A forró éghajlat embere gyorsabban fejlődik mint az európai. Tizenhat éves korában a calcuttai orvosi collegiumba lépett, a hol könnyű szerrel elnyerte mindazon jutalmakat, melyek után mások annyira küzdöttek. Különös figyelmet fordított ez időtájban az angol irodalom classicus termékeire s egy avatott irodalmi ember vezetése mellett, sajátjává tette azon szabatos irályt és stilistikai modort, mely utóbb a legszigorúbb bírálóit is lefegyverezte. Nem várt körülmények orvosi tanulmányait megakasztották. A híres dúsgazdag babú Dvarkanáth Tagór, ajánlatot tett neki, hogy az orvosi tanulmányok befejezése végett kövesse őt Angliába. Az ifjú kész volt e kedvező indítványt elfogadni, de apja, egy orthodox hindú, meg nem engedte fiának a szülői háztól való távozását, mert a tengeri utazás a hindúnál kasztvesztést von maga után; Rádzsendralála orvosi tanulmányai tehát félbeszakadtak.

Az ifjú most a jogi pályára készült, tanulmányait itt teljesen be is végezte s vizsgáit kiállani kész volt: de a vizsgázás felsőbb rendelet következtében egy évre elhalasztatott s ez annyira lehangolta a tevékeny ifjút, hogy lemondott a

jogi pályáról is s minden erejével az irodalomra adta magát. Különösen a nyelvészeti tudományokat tűzte ki élete feladatául és a mint a következmény mutatta, orvosi és jogi tanulmányai becses segédforrásokul szolgáltak neki bizonyos kérdések földerítésére, melyeknek kellő felvilágosítása máskülönben neki lehetetlen lett volna.«

Ő már most teljes odaadással a nyelvtudományra vetette magát. Az új perzsa nyelvet s irodalmat alaposan ismerte már; de a szanszkritban az elemi lépéseknél alig hatolt előbbre, hozzá látott tehát, hogy ezen tudományos ősrégi nyelvet is sajátjává tegye; s mint előre volt látható, kevés idő alatt elérte célját, a *pandit*-ok teljes meglegedésére. Újabb ambíció sarkalta szorgalmát, mivel érezte, hogy hazája történetének lényeges szolgálatot fogna tenni, ha az orientalis irodalomban eredeti kutatásokat eszközölhet; e végett a görög és latin, a francia és német nyelveket tanulmányozta, miután a szanszkrit, az új perzsa, a hindu és az urdu nyelveket már úgy bírta, mint saját anyanyelvét a bengalit. Az európai nyelvekben új kútforrásokat remélt találni szakmájához.

Ily előnyök birtokában úgy érezte, hogy képesítve van már a keleti irodalom terén eddig még meg nem oldott feladatok beható tanulmányozására.

Éppen ez időre esik Kőrösi Csoma Sándor Dardzsilingban történt halála 1842-ben s az így megüresedett könyvtárnoki és segédtitkári hivatalokra a Bengaliai Ázsiai Társulat Rádzsendralála Mitrát nevezte ki. Korának huszonharmadik évét érte el akkoron, s hogy az irodalom terén világhírűvé lett Kőrösi helyére Rádzsendralálát választotta a társulat igazgató-tanácsa, bizonyítja, mily becsülésben állott már akkor az ifjú hindu tudós a tudomány emberei előtt. Tíz évig viselte hivatalát s a tudományos kútforrások kincsei között halomra gyűjtötte a becses anyagot, mely későbbben oly bő aratást hozott az irodalomnak.

1856-ban Bengalia kormánya egy nemzeti intézetet alapított azon célból, hogy az állam gondnoksága alá került alsóbb rangú fejedelmi házak és nagy földbirtokosok kiskorú örökösei magasb nevelésben részesüljenek. Ezen inté-

zet igazgatójául Rádzsendralálát nevezték ki, ki fontos és kényes állásában a kormánynak teljes elismerését nyerte el. Ezen intézet növendékei közül azóta sokan hírneves emberek lettek s előkelő szerepet játszanak ma is a közélet különféle téerein.

A mint Kalkutta birodalmi város tanácsába beválasztották, itt Rádzsendralála független állást foglalt el, nem kímélve sem rendszert, sem személyi érdeket a visszaélések leplezésében, ha üdvös reformokat s időszerű javításokat eszközölhetett ki. Folyékony s válogatott nyelvű szónoklata, nemes alakja, vonzó külseje, megnyerő érvelése a hallgatóságra mindig megtette hatását.

A British Indian Association (társadalmi és politikai egyesület) által honfitársaira jelentékeny befolyást gyakorolt, ő volt az egylet szellemének legbefolyásosabb előmozdítója; tagjai közé tartoznak nem csak a Bengal, Behar és Orissza tartományokban lakó nagybirtokosok, majdnem kivétel nélkül, hanem a tudomány emberei és a művelt osztály általában. Negyven évi fennállása alatt ezen egyesület nagy fontosságot nyert a közélet terén, a kormány nem indítványozott egy fontos mérvű törvényt sem, a nélkül, hogy véleményét figyelemre ne méltatta volna. Rádzsendralála itt nagy érdemeket szerzett fáradhatlan munkássága és helyes tapintatával. Szava törvény volt az egyesület kebelében, s húsz éven át nem jött létre semmi indítvány, melyet ő nem segített volna győzelemre.

De a mi Rádzsa nevét az utókor számára marandóvá teszi, nem tekintve az apróbb munkálatokat, az az orientális irodalombeli működése. Érdemeit számos európai tudós-testület elismerésére méltatta, kitüntetések érték őt a világ majdnem minden részéből. A londoni Royal Asiatic Society tiszteleti tagjává választotta, úgy szintén a bécsi, az olasz, az amerikai s a német keleti társaságok, valamint a berlini ethnologiai egyesület, az éjszaki régiségeket művelő koppenhágai királyi Akadémia, úgyszintén Akadémiánk is 1865-ben külföldi tagjainak sorába iktatta; mindezen kitüntetés tanúsítja, mily terjedelmes volt az elismerés Rádzsendralála iránt, indiai ember létére

valósággal egy európai világhírű tudós hírében állott, archaeologiai és nyelvészeti tárgyakról levelezést folytatott legelőkelőbb szaktudósokkal; Max Müller, Garcin de Tassy és Foucaux tanár a francia akadémiánál, Weber Németországban, Bötlingk Pétervárt és Jenában, Holmboe Christiániában, Rafn Dániában, továbbá de Gubernatis, Goldschmiedt, Eggling, Brockhaus, Herrmann, Amari, úgyszintén Muir, Cowell és Thomas N. Britanniában, Whitney tanár New-Yorkban, Aufrecht Bonnban, Sprenger Svájcban, Dr. Londonban, Dr. Bühler Bécsben és mások.

1875-ben a kalkuttai egyetem, honoris causa, doctori czímmel ruházta fel, s az egyetem cancellárja Lord Hobhausen így szólott róla: »Nincs Európában társulat, melynek feladata a keleti irodalom és régiségek művelése, hogy Rádzsendralálát köztisztelet tárgyául el ne ismerte volna. Nyelvészeti felfedezéseiről szólva, Max Müller ekkép nyilatkozott róla: Rádzsendralála hivatásánál fogva pandit, [a brahmáni tudományok doctora], de ítéletünk szerint ő európai tudós és kritikus egyszersmind. Sok szanszkrit kéziratot nagy gonddal tett közzé és számos közleménye a bengaliai ázsiai társulat évkönyveiben azt tanúsítja, hogy teljesen felette áll honfitársainak előitéletein; ő félretette azon ferde nézeteket az indiai történelem és irodalom felől, melyekben a magas kasztban született hindú oktatást szokott nyerni. Rádzsendralála inkább Colebrooke, Lassen és Burnouf nyomdokait követi. Angol irálya könnyű és folyékony s érvelései bármely szanszkrit tudósnak Angliában becsületére válnának; az európai szanszkritistáknak jól kell igyekezniök, ha oly férfiakkal mint Rádzsendralála becsülettel óhajtanak versenyezni.« A francziák megküldték neki oklevél kíséretében a pálma-levelet.

1885. február havában a Bengali Ázsiai Társulat elnökévé választotta. Ő volt az első bennszülött, kire ilyen kitüntetést ruháztak; mély tudománya, szellemi fensőbb-sége s a köztisztelet, melyet személye iránt mindenki tanúsított, jelölte ki Rádzsendralálát e magas polczra. Ezen kitüntetését honfitársai nemzeti fontosságú eseménynek tekintették s büszkéek voltak reá, még pedig méltán.

Előhaladt kora sem látszott akadályt okozni tevékenységének; környezete tanúsága szerint lépést tartott élete vége felé is fiatal társaival csak úgy mint korábbi éveiben. Honfitársainak ezen szellemi vezére, érzelmeinek bátran tudott kifejezést adni; s hogy ily alkalom gyakran előfordult Rádzsendralála életében, könnyű feltenni. Különösen ha tekintetbe vesszük, hogy honfitársai mint meghódított nép kerültek egy európai, tehát idegen hatalom fennhatósága alá, mely, mindamellett, hogy humanus s szabadelvű kormányformák között uralkodik, szabad sajtóval s a nép szokásai és vallásának teljes kiméletével: még is merültek fel és merülnek fel kérdések, melyek minden jó akarat mellett is lehetőségessé teszik a politikai élet folyamában felmerülő surlódásokat. Az innen eredő keserűségeket olykor tapasztalni kellett Rádzsendralálának is, vigasztalásul szolgált azonban neki az, hogy a kik őt közelebbről ismerték, azoknak rokonszenvére mindenkoron biztosan számíthatott, közöttük pedig nem volt befolyásosabb senki sem, mint a boldogult Grote Arthur, a mely magasállásu férfiúnak támogatását mindenkoron igénybe vehette. Ennek házánál találkoztam én 1854-ben először Rádzsendralálával: hozzá való közelebbi viszonyom Keletindiában s azután vele való levelezésem Angliából, soha meg nem szakadt. Egyik honfitársa tollából eredt életleirati jegyzeteiből meríttek én is beszédemhez adatokat. Egyebek közt egyik levelemet is közli egész terjedelmében, melynek létezéséről én már nem is emlékeztem. 1885. év június havában volt írva; a hindú biographus után, az akadémia kegyes engedelmével, ide iktatom. A kérdésben levő levél így szól:

»Nem vagyok képes meghálálni eléggé önnek ismételt szívességét. Harmincz évnél több, a mióta a jó szerencse kedvezéséből Önnel megismerkedtem s ezen idő alatt Ön soha meg nem szünt szíves baráti indulattal viselkedni irányomban. Most ismét egy vaskos kötetet küldött hozzám, a Bengáliai Ázsiai Társulat ötven éves történetének leírását, mely a jubiláris ünnepre készült. Ez a könyv újabb bizonyossága az Ön szellemi erejének s azon physikai képességnek, melyet ily vaskos kötetre terjedő fáradságos műnek össze-

állítása követel, és ha az Ön által eddig is már kiadott könyveknek lajstromát tekintem, bámulattal vagyok eltelve, hogy mindezt egy kéz vitte végbe. Műveinek legnagyobb része élni fog s hasznára lesz a jövőkor nemzedékeinek. Mily kicsinyeseknek látszunk mi apróbbak mind ennek szemléletére, ha meggondoljuk, hogy mily keveset képes a közönséges ember véghezvinni és mennyi fáradságába kerül az ily csekély eredményeknek is létrehozása. Talia non possumus omnes! Minapában egy ritka szerencse esett osztályrészemül, t. i. az, hogy a királyné magánkönyvtárát szemlélhettem a windsori kastélyban. Az olvasó-asztalon feltárt néhány könyv között, mit gondol Ön, min akadt meg szemem? nem volt egyéb, mint Önnek monumentalis műve: a »Buddha Gayá«. Méltó hely valóban az ily munkának. Az osztrák-magyar követnek magán titkára Perlaky Elek állott oldalamon, felhívtam az ő figyelmét is az Ön könyvére, megjegyezve, hogy szerzője hindú barátaim egyike, s a címlapon olvasható kitüntetések között ott áll, hogy ő a »Magyar Tudományos Akadémia tagja«.

Gyengéd hálaérzet volt egyik vonása Rádzsendralála jellemének. A Grote Arthur üdvözléteire intézett felelet, a midőn a hindú tudós az Asiatic Society elnökévé lett mind a két elhunytat egyaránt jellemzi:

»Mély hálával tartozom önnek, szíves üdvözléteiért, írja Rádzsendralála. Pályámat megkezdtem mint egyszerű segédtitkár negyven év előtt, s én hálaérzettel vagyok eltelve, hogy szolgálatomat e tudományos társulatnál bezárom annak elnöki székén. Ezen magas kitüntetést én az Ön változatlan szivességének köszönöm, a mely mindig segédkezet nyújtott szerény pályafutásomon. Önnek soha meg nem szűnt bátorítása nélkül alkalmasint sok évek előtt már abba hagytam volna az indiai Archaeologia bonyodalmas ösvényét.«

A keletindiai birodalmi kormány részéről már 1877-ben rendjelt s Rái Bahadur ezímet s 1889-ben a Rádzsa méltóságot kapta: oly elismerés ez, a minőt tudósra eddig az angol kormány nem ruházott.

Munkáinak lajstroma itt következik:

ANGOL KIADVÁNYOK.

1. Antiquities of Orissa. Fol. Vol. I. pp. 186, Vol. II. pp. 160. Published under orders of the Government of India.
2. Buddha-Gaya, the Hermitage of Sakya Muni. Published by the Government of Bengal. Rl. 4to. pp. 272.
3. Indo-Aryans: Contributions towards the elucidation of their ancient and mediaeval History. 8vo. 2 Vol. pp. 1000.
4. A Translation of the Chhandogya Upanishad of the Sama Veda. Published by the Asiatic Society of Bengal. 8vo. pp. 252.
5. Do. of the Yoga System of Patanjali, along with the original Sanskrit. 8vo. For ditto pp. 475.
6. Notices of Sanskrit MSS. Published under orders of the Government of Bengal. Rl. 8vo. Vol. 23. pp. 3260.
7. A Descriptive Catalogue of Curiosities in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. Published by the Society. 8vo. pp. 68.
8. A Catalogue of the Library of the Asiatic Society of Bengal. 8vo. Published by the Society, pp. 305.
9. History of the Asiatic Society, in the Centenary Review of the Society. 8vo. pp. 105.
10. An Index to the Journal of the Asiatic Society of Bengal. Published by the Society. 8vo. pp. 274.
11. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Grammars. Published by the Asiatic Society of Bengal. Rl. 8vo. pp. 244.
12. A Scheme for the Rendering of European Scientific Terms into the Vernaculars of India. 8vo. pp. 28.
13. A Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of His Highness the Maharaja of Benares. For the Government of India. Rl. 8vo. pp. 750.
14. Sanskrit Buddhist Literature of Nepal. For the Asiatic Society of Bengal. 8vo. pp. 387.
15. Miscellaneous Essays on Indian antiquarian and other subjects, published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain, the Transactions of the Anthropological Society of London, the Journal of the Photographic Society of Bengal, the Calcutta Review, Mukarji's Magazine &c. &c. Vol. 8. pp. 3200.
16. Editorials, Reviews of Indian Works, and Correspondence, published in the Englishman, the Indian Daily News, the Statesman, the Phoenix, the Citizen, Friend of India, the Indian Field, the Hindu Patriot &c. &c. Vol. 20. pp. 8000.
17. On the Parsis of Bombay, a lecture delivered at the Bethune Society. 8vo. pp. 40.
18. Addresses and Speeches at Public Meetings Vol. 2. pp. 1,000.

19. A Translation of the Lalita Vistara. 8vo. For the Asiatic Society of Bengal. pp. 300.

SANSKRIT KIADVÁNYOK.

20. Taittiriya Bráhmaṇa of the Yajur Veda, containing the Rituals of the Vedas. For the Asiatic Society of Bengal. *Editio princeps*. 8vo. Vol. 3. pp. 2855.

21. Aranyaka of ditto, containing some rituals and some philosophical dissertations. For ditto. *Editio princeps*. 8vo. pp. 1060.

22. Prātisākhya of ditto, on the Phonology of that Veda. For ditto. 8vo. pp. 264.

23. Gopatha Bráhmaṇa of the Atharva Veda, on the Rituals of that Veda. For ditto. *Editio princeps*. 8vo. pp. 238.

24. Kāmandaki's Elements of Polity. For ditto. *Editio princeps*. 8vo. pp. 230.

25. Chaitanya-chandrodaya Nátaka, on the Principles of the doctrine of faith. For ditto. *Editio princeps*. 8vo. pp. 286.

26. Lalita Vistara, or the Early life of Sakya Buddha. For ditto. *Editio princeps*, from Nepalese MSS. 8vo. pp. 631.

27. Agni Purana, a Cyclopaedia of Indian Mythology and Traditions. *Editio princeps*. 8vo. For ditto. Vol. 4. pp. 1694.

28. Aitareya Araynaka of the Ríg Veda, on the forest life of hermits. *Editio princeps*. 8vo. For ditto. pp. 501.

29. Váyu Purána, a system of Hindu Mythology and Traditions. *Editio princeps*. 8vo. For ditto. Vol. 2. pp. 1220.

30. Ashtasahasrika-Prajñápáramita. *Editio princeps*, 8vo. For ditto. pp. 600.

31. Brihad-devatá. Ready for publication, partly printed, but not yet published. For ditto. pp. 120.

32. The Prakrit Grammar of Kramadivara. For ditto. pp. 300.

BENGALI KIADVÁNYOK.

33. Bibidhartha Sangraha, a magazine in the style of the »Penny Magazine«. 4to. For the Vernacular Literature Society Vol. 7. pp. 1,740.

34. Rahasya Sandarbha. ditto. 4to. for ditto Vol. 6. pp. 1,036.

35. Prakrita Bhugola, or the Elements of Physical Geography, for school use. The first work of its kind in the Bengali Language. It has undergone 5 large editions. 12mo. For the Calcutta School Book Society. pp. 240.

36. Patra-Kaumudi, a letter-writer for school use. Partly by R. Mitra, and partly by W. Seton-Karr. Several editions published. 12mo. For ditto. pp. 100.

37. Vyákarana-Prabesa, an elementary grammar of the Bengali language. Many thousand copies sold. 12mo. For ditto pp. 70.

38. Silpika Darsana, or Essays on Indian manufactures. The first work of its kind in the language. Published by the Vernacular Literature Society. 12mo. pp. 170.

39. Life of Sivaji. 12mo. For ditto. pp. 78.

40. History of Miwar. 12 mo. For ditto. pp. 132.

41. Asaucha-vyavastha, on mourning. 8vo. pp. 92.

42. Translation in Bengali and Sanskrit of a prayer of St. Niersis Clajensis. 12mo. pp. 20.

ATLÁSZOK ÉS TÉRKÉPEK.

43. A Large School Atlas, in Bengali. Published by the Calcutta School Book Society. pp. 12.

44. A Small Atlas in Bengali, for the use of the Wards' Institution, 4to. The first work of its kind in Bengali. Several editions published. pp. 12.

45. Atlas in Bengali of all the Districts of Bengal and Orissa. For the Calcutta School Book Society. 4to. First attempt of the kind in Bengali. pp. 21.

46. A Physical Chart, in Bengali, to accompany the author's Primer on Physical Geography. First attempt of the kind. pp. 1.

48. A Wall Map of India, in Bengali. First attempt of the kind. Several editions published. pp. 1.

48. Ditto. in Nagari. For the Government of the North Western Provinces. pp. 1.

49. Ditto., in Persian. For ditto. pp. 1.

50. Ditto., of Asia in Persian. For ditto pp. 1.

Összesen 113. kötet, 33,933. lap.

I.

Nemzetének őskori történetét s közmívelődési fejlődését tűzte ki a szellemes Rádzsendralála Mitra élete feladatául: tanúsítja ezt azon nagy halmaz nyomtatvány sanskrit, bengali és angol nyelveken, mely munkáinak sorozatát képezi összesen száztizenhárom kötet, harminczhárom ezer kilencszáz harminczhárom nyomtatott lapon; és méltó volt oly szellemhez, mint az övé, ezen tárgynak beható tanulmányozása, mely a nagy árja néptörzs eredetét és történelmét majdnem az újabb időkig tárgyalja. Egy század óta az európai tudósok közül számosan, de hindú bennszülött oly behatólag és eredményesen nem fáradozott e téren senki úgy, mint Akadémiánknak ezen tagja, a ki céljának elérésében a keletindiai angol kormány istápolására mindig számíthatott.

Ohajtanám Rádzsendralála emlékét ezen tudományos körben akkép feleleveníteni, hogy futólagosan szemügyre vegyem azon érdekes tért, mely neki annyira kedves volt, miután az első sorban az ő népét, az ő hazáját érdekelte; be kell vallani, hogy a körülmények szerencsés együtthatásának köszönhetjük, hogy a hindú irodalom ősi maradványainak alapján, a századok viszontagságaitól megkimélt monumentumok romjait áttanulmányozhatta éppen ő, ki hindú létére behatólagos alapos készülttségével oly elzárt brahmáni szent helyekre, a hová más fajbeli, más vallású egyén bemenetelt hujába keresett volna.

Tárgyalni azt a számos nagybecsű könyvet, mely Rádzsendralála tollából kikerült, feladata ily alkalomnak, mint a jelen, nem lehet; közülök csak *három* művet említek meg itt, melyeknek útmutatása szerint, Keletindia népe és

régi történelmére s vallásbeli fejlődésére vonatkozó néhány észrevétellel bátorzkodnám igénybevenni az Akadémia becses figyelmét.

A három munka címe: *a) Essays on Indo-Aryans, b) Buddha Gayá és e) Antiquities of Orissa.*

Az *első* mű két kötetből áll, s munkálatokat tartalmaz az indo-árja tárgyak felől; a *második* a Buddhaismus Archaeológiája egy fontos részével foglalkozik s előnkbe tárja némileg azon érdekes nyolcz századot, melyekben Buddha vallása keletkezett és virágzott a Ganges partjain; a *harmadik* mű, mondhatnók, a Buddhaismus helyettesítője a *megújult* Brahmánismusra is vonatkozik. Ez a papi hatalom, a Buddha-vallás eltűnése óta, még mindig szilárdul áll, a világnak legvallásosabb nemzete, a hindú nép között.

Az árja néptörzsnek egyik ága, eredeti hazájából Közép-Ázsia területéről a Szindhú Indusfolyam partjai felé irányult s ott és a Pandzsáb öt folyam mosta lapályain telepedett le; perzsa rokonai által hindú-nak (lapályokon alföldön lakó népnek) neveztetett, s az elfoglalt haza, mely le egészen a mai Benares felé és azon túl terjedett: *Hindú-stán*, »hindúk hazája« név alatt ismeretes.

Ősi történelmének adatait a hindú nép nem tartotta fenn az utókor számára, csak annyit tudunk felőle, hogy árjá-nak, azaz nemesnek nevezte magát, mívelt és pallérozott nyelven, t. i. szanszkrit-úl beszélt. Vallási fogalmai egyszerűek valának, s a természeti erők, melyek mindennapi tünemények alatt lépten-nyomon környezték, természet imádásra utalták. Mi is buzdíthatná inkább az egyszerű természet emberét a buzgóságra, mint a napnak életadó ereje, az esőnek termékenyítő hatása? emlékeztetvén őt arra, hogy egy nagyobb hatalom, mint az, a mivel ő maga rendelkezik, határozza meg lételét és a körülményeket, melyek között él.

Ez volt azon időszak, a melyben a hindú népnek bölcsői, az ihletett költői szellemek a Risi-k alkották, művelt szanszkrit nyelven, a négy *Vedát*.

A Vedák mindegyike három részre van osztva, t. i. a *Mantra*, a *Bráhmána* és az *Upanisád*-ra. Költészete

kifejezi a vallási érzelmeket, melyek a természet tüneményeinek imádását mutatják s ez a Mantra rész; a brahmánák magukban foglalják a rituálét és az áldozatok végbevételénél követendő szabályokat; a harmadik rész az Upanisad és a Darszanák, bölcséleti és pantheisticus fogalmakról értekeznek.

A Veda, az isteni tudomány, a régi hit szerint egyenesen az »önmagában létező lénytől«, a Brahmától származik, azon módon, amint származik a lélekzet az élő állatból. A Veda olykor Brahmának is nevezetik és ez esetben jelenti a mindent elárasztó lényeket, a buzgalomnak szellemét, mely áthatja az emberi lelket; tehát *Veda* az *Isten szellemének, lelkének tudománya*. És ezen isteni tudomány ki volt jelentve már kezdettől fogva, érthető, örökkévaló hangokban, melyeket egyedül a Szent Risik tudtak megérteni. Ezen isteni tudomány nem volt egyelőre írásba foglalva, hanem folytonos ismétlés által terjedt nemzedékről nemzedékre, oly egyének szájából, a kik igényt tartottak arra, hogy jogszerű utódai a Szent Risiknek, ennél fogva Brahmá — isten fiainak, azaz Brahmánoknak nevezettek, örökös *bizományosai*-ül tekintetvén a szent ige szerint a buzgalom gyakorlatának, tehát az isteni szolgálat (imának) teljesítésében.

És ezen Brahmá-hit mélyebb meggyőződésen alapszik, mint például Mahomed törvényhozása. A brahmáni kijelentés igazlété vérebe forrt a hindúnak s azon alapszik a hindú ember egész életének, minden, a legcsekélyebb s napról napra, óráról órára véghez viendő cselekménye. A Veda tehát csak idő multával lett írásba foglalva, de meg kell jegyezni, hogy a brahmáni szentírásnak tanulmányozását és terjesztését a nép között egyáltalában nem ápolták; történelmi adatokat e tekintetben hiába keresünk, annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy a Vedákban foglalt dicső énekek, Krisztus előtti tizenötödik és tizedik század közötti időszakban élt költőktől eredtek.

A veda könyvek legrégebbike a *Rig Veda*, nevezhetnők az énekek énekének. Áll 1017 énekből, tárgya a természet tüneményeinek istenítése, kétségkívül egynehánya népszerű

ének volt az ősrégi árják ajkain, mielőtt Közép-Ázsiából kiköltözködtek.

A második Veda könyv a Jadzsúr (*Yajur*) veda: áldozati vedának nevezhető. Nagy részben a Rigveda szövegének ismétlése, áll pedig énekekből és imákból, melyeket áldozattételeknél szokás használni. Ezen Veda két osztályú, t. i. Taittiriya és Vádzsaszenejin azaz a fekete és a fehér Jadzsúr Veda.

A harmadik a Szama Veda. Legnagyobb részben szinte másolat a Rig Vedából, különösen azon része, mely a szomanövény dicsőítését foglalja magában.

A negyedik az Atharva Veda, a legújabb szerzemény. Nagy része szinte a Rigvédából van átvéve, de érdekes annyiban, hogy itt a gonosz lelkek és a daemonokban való hit van megállapítva; költészete babonás czélokra szolgál, varázsolásra és ígérésre s az ezekkel összekötött áldozatok véghezvitelére.

A Vedák költői tehát imádták a természet istenített erejét s tüneményeit, melyek eredeti hazájokban: Közép-Ázsiában oly nagyszerű fokban szoktak nyilvánulni. A termőföld, az épület, a nyáj jólléte s szaporodása, de általában az emberi élet összes körülményei sokkal nagyobb mértékben vannak kitéve a szél, a tűz, az eső, a napsugarak befolyásának ott, mint arról a mérsékelt éghajlat lakóinak fogalma lehet.

Igy fejlődött tehát a Vedák vallása, a kelet-indiai árják hite, évszámításunk előtti tizenkettedik és tizenharmadik században, *így* a nagy istenség képzete, az ég, a föld, az eső, a tűz, a nap istenségének fogalma és imádása.

A Vedák főistenségének száma *három* volt, t. i. Indra az eső Isten, Agni a tűz Isten és Szurja a nap (világosság) Isten. Ezen hármasság a vedabeli Tri-murti volt, az indó-ária bevándorlóknak imádási tárgya, mindegyiknek lévén kijelölt saját országa, t. i. a föld, a lég és az égboltozat; a többi istenség (melyeknek számát a költői hindú szellem 330 millióra teszi) ezen hármasság felfogásából származott. Megjegyzendő, hogy a hármas szám kiváló szerepet játszik a hindúknál. Például, *három* a Veda-könyvek osztályozása,

három a Marga vagy is az üdvezülés útja; három a Guna vagyis a lélek békója; három a főkasztok száma sat. Ebből azt következtetjük, hogy a Vedák költészete át volt hatva a hármas szám befolyásától, s így a természetnek teremtő erejét is a hármas szám alá osztályozzák. A brahmáni istenségek száma is három, t. i. Brahmá, Visnú és Siva, de a teremtő Brahmá szerepe gyakran Visnú istenre ruháztatott át s a Visnué Sívára. Mivel a teremtés fogalma szükségképen két más tényt tételez fel, t. i. a fentartó (Visnú) és a bomlasztó s az ujonnan alkotó (Rudra-Siva) szerepét.

A teremtés tényéről a Rig-Veda a következő nevezetes költeményt tartalmazza:

»Kezdetben nem volt sem valóság sem semmiség;
 Akkoron nem létezett sem égboltozat sem atmosphaera.
 Mi volt hát, a mi beleplezte ezen roppant mindenséget?
 Micsoda keretbe volt az foglalva?
 El volt-e takarva a víznek mérhetlen mélységében?
 Akkoron nem volt sem halál, sem halhatatlanság,
 Akkoron nem létezett sem nappal, sem éjjel, sem sötétség, sem világosság,
 Csak az egy »*Létező*« lélekzett csendesen önjerejében;
 Ő egyedül s más semmi sem létezett, sem fent, sem alant, sem azon túl
 S aztán, a sötétségben eltakart sötétség, s a homályban homály jött létre,
 Azután minden víz volt, s egy zűrzavaros chaos,
 A melyben »*Ő*« lappangott egyedül, beleplezve a semmiségben.
 Aztán magába szállva, saját erejénél fogva
 Belső buzgalom s szerfeletti elmerülés által gyarapodott.
 Ekkor támadt lelkében a »*kívánság*«, ez az első természet
 Csíra, melyről a bölcsék, mélyen okoskodva, azt állítják,
 Hogy ez az első kapocs, mely a lételt összeköti
 A semmiséggel«.

Azt vélik, hogy itt a *kívánság* szóban a teremtés női elemének fogalma lappang, ámbár a Rig-Vedában ezen fogalom nincs határozottan kijelentve. A Rig-Vedának következő szakasza tanúsítja, hogy a hindúk vallása eredetileg monotheisticus volt.

»Micsoda Istent imádjunk áldozatainkkal? egyedül őt dicsőítsük, az arany gyermeket, mely lett a kezdetben, s

Urunknak született. Ő az egyedüli Ura a Mindenségnek, a ki teremtette a földet s alkotá a mennyet, a ki életet ad és erőt, kinek parancsára hallgatnak az istenek; a kinek lakhelye a halhatatlanság; a kinek árnyéka a halál. A ki hatalmánál fogva királya az élő, alvó s mozgó világnak . .

Ő az életerőnek forrása, oka az áldozattételeknek, ő az egyedüli Isten minden istenek felett.«

Még egy rövid kivonat következik itt Agniről, a tűz istenről, a Vedák hármasságának egyik személyéről.

»Ámbár a Te kezdeted hármas... — mind a mellett Te vagy a hatalmas Isten — az Úr, ki adta az életet és halhatatlanságot. Saját lényegedben *Egy*, de a halandóknak *Hármasság*, kijelentvén örökkévaló hármas alakodat. A földön a tűz (agni) képében, a *légben mint a villám*, s az égboltozatján *mint éltető nap jelentkezel*. Te kedves vendége vagy minden családnak, apa, testvér, fiú, barát, jóltevő istápunk — mind együttvéve. Üdvözítsd óh! hatalmas Úr imádóidat, tisztítsd meg őket a bűn mocskától s ha meghalunk, bánj kegyelmesen velünk a máglya lángjain, hogy testünk elhamvadjon bűneink terhével, de azon részünket, mely örökkévaló, vidd el az égbe a világosság helyeire, a boldogság országaiba, hogy ott éljünk mindörökké a jóknak társaságában.«

A Vedák egyszerű monotheismusa azonban nemsokára a pantheismus irányában fejlődött. Ex nihilo nihil fit. A buzgó hindú maiglan is azt tartja, hogy a Rig-Vedában megvan mind az, a mi jó, magasztos és isteni, tudjuk azonban, hogy van ott olyan is, a mi valóban gyermekies. Mind a mellett meg kell jegyezni, hogy a Vedák nem ajánlanak semmi embertelen cselekvényt, babonáságot és oly hitvallást, mint a minők a hinduk között sok helyütt még folyvást divatoznak, értjük az özvegyek megégetését, csecsemő öldöklést s általában emberáldozatokat. Nincs a Vedákban említés a lélekvándorlásról sem, mely dogma pedig az újabbkori hinduïsmusnak sarkalatos hitelve. Nincs a Vedákban tilalom az özvegyek férjhezmenetele ellen, sem ajánlat a

gyermek házassága dolgában. A kaszt-rendszer törvényeinek megállapítását s a tengeren túli utazás elleni tilalmat a Vedákban hiába keresünk. A bálványokról egy szó sincs ott s bizton állíthatni, hogy a Vedák befolyása alatt nem keletkeztek sem faragott képek, sem templomok, a melyek az ily képeket magukba foglalhatták volna.

Azon őskori időkben a nép társadalmi állapota bírt már bizonyos pallérozottsággal, a mint énekeik szelleme eléggé bizonyítja. Az árják vagyona állott gazdag tanyák-ból és juhnyájakból; mívelték a földet, építettek városokat s erődöket; értettek a művészethez s a tudományhoz, dolgoztak fémben, s foglalkoztak bölcséleti speculációkkal. Voltak uralkodók, a nép osztályok szerint volt elrendezve, de kasztrendszer nem ismertek; a többnejűség meg volt engedve, de egynejűség volt az életszabály; vallási szertartásaikban állatokat áldoztak; hússal éltek és szeszes italokkal; szerették a szerencse-játékokat.

Említettük, hogy a Vedák mindegyike három részből áll:

Az első rész vagy is a *Mantra*, imát és éneket tartalmaz, ezt követi a *brahmána* rész, mely az áldozási vagy papi teendők és ezerféle rituale megállapításával foglalkozik. Ebben alapszik a brahma papok tekintélye és rendkívüli hatalma. A mantra, a természet tüneményeinek imádása, már a Risik ősrégi költészetében volt kifejlesztve; a brahmána rész csak későbbben a Ganges partjain szivárgott át a papi kaszt befolyása alatt, a nemzet életébe. A brahmána részben foglalt szabályok meghatározzák nem csak az áldozattételek alkalmával követendő szertartást, de azt is, hogy minden külön eljárásnál a Mantra imák melyike lesz a leghathatósabb az engesztelő áldozatok eredményes véghezvitelkor; s kapcsolatban ezzel, a szent iratokban lévő homályos passusok magyarázatai, legendák, elbeszélések halmaza jött létre, melyek a különféle áldozati eljárások jelentését és hatását magyarázgatták. A brahmána rész tanítja azt is, hogy jutalmunk a jövő életben a földön véghez vitt cselekményeinktől függ; magok az istenek is eleinte

halandók voltak, halhatatlanságukat a nagy istentől csupán jó viselet, áldozások és vezeklés által mintegy kierőszakolták. Ezen homályos, hosszúkás s olykor nagyon kicsinyes s gyakran érthetetlen papi irodalom keletkezését az évszámításunk előtti hetedik századba tehetni. Célja, a papi hatalom megszilárdítása s innen ment át *a nemzet hitébe a brahmánok iránti tisztelet és az engesztelő áldozatok szükségessége.*

A hindú nép fejlődési stádiumának ezen korszakába kell tennünk a négy kasztrendszernek keletkezését, az *első három a papi, katonai és kereskedői fő-kasztnak*, vagyis kétszer-születtnék ismertetett el, a *negyedik* volt a szolga kaszt; de ezen beosztást rendszeres szabályok révén csak későbbben szentesítette *Manu*, a törvényhozó.

A dravida néptörzsek között, melyeket az árják Hindostanban találtak, ember áldozatok divatoztak; jöllehet ily eljárás a beköltözött árják szellemével ellenkezett, kétséget nem szenved, hogy ezen szokás átvéve a dravidáktól, a hindúknál is gyakorlatba jött, s gyermekek, sőt felserdült egyének szenvedtek ki Kali istenasszony oltárain. A Brahmá-papok igyekeztek az iszonyatos szokásnak gátat vetni, az által, hogy állat áldozatokat hoztak be helyébe. A Rig-Veda ló-áldozatról, mint a legfontosabbról teszen említést.

A vedákon kívül a Tantra és Purána könyvek is isteni kijelentésből származóknak tartatnak.

A Brahmánismus önfentartási törekvése volt, beoltani a hívek lelkébe az áldozattételek szükségességét. A Vedákban leírt áldozatok állottak étel, virág, vaj és a szeszes szoma italból, mit a hívők tűzre öntöttek, azon hiedelemben, hogy az istenek kedvesen fogják fogadni és élvezni azokat. A Visnú purána ugyanis azt tanítja, hogy az istenek ily áldozatokkal táplálkoznak. A bűn és a kiengesztelés fogalma már a Vedákban volt megpendítve s az áldozó, bizonyos mysticus fogalom szerint, az áldozattal azonosított, s az áldozat tárgya váltságdíj gyanánt fogadtatott el az emberi bűnnek teljes kiengesztelésére. Ez oknál fogva az áldozattételek *ismétlése* és esetleg azoknak *becse* és *nagysága* előnyül szolgált az áldozatot hozónak s a brah-

mánok mint áldozók hasznukra tudták fordítani az ily hiedelemmel összekötött hivatásukat. A nyolczadik és ötödik századok közötti időben Kr. e. ezer meg ezer állatot mészároltak le naponként a brahmánok; mondhatnók, hogy Hindusztán párolgott a temérdek áldozat vérenek patakjaitól; a Vedák rituáléja tehát e tekintetben tulságig gyakoroltatott; természetyszerű következménye az volt, hogy a népnek érzülete felháborodott az áldozó papok eljárásán.

És csakugyan az évszámításunk előtti ötödik században megjelent a nagy *Reformator* Gótama a *Buddha* és nem sokára a brahmáni tudósok java is követője lőn. Azt a hitágazatot, mely szerint a bűnöket mások által is leróhatni, elvetették s helyébe a metempsychosist és azon dogmát állították fel, hogy a bűnös lélek szükségkép lakolni fog elkövetett bűneiért ez életben vagy a következőben. Tanították továbbá az életet átható szellemnek egységét, az emberi lélek azonosságát az isteni lélekkel és a kasztbeli osztályozásnak tarthatlanságát. Ez életben minden egyén ego-jához szenvedés van csatolva, melyen mindenkinek át kell esnie, s az attól való megmeneküléshez mindaddig nincs remény, miglen egyéni lételünk érzete, tehát egyéni lelkünk — a *közös lélekhez, a nagy istenséghez* vissza nem tér.

Ilyen tanok a véres áldozatok számát csakhamar egész Hindusztánban leapasztották s azóta csak a Kali Istenasszony (Durga) oltárain ontatik bizonyos alkalomkor kecske- vagy bivaly-vér. Történik ez azon hitben, hogy a nép járványok és elemi pusztításoktól megóvassék. Más istenek oltárain vér nem ömlik többé, a mai hindúnak vallási érzelme elundorodik ezen itt-ott még mindig divatos eljárástól.

Szólottunk eddig a Vedák két első részéről, a *Mantra* (ima és ének) és a *brahmána* azaz a ritualéről; az *Upa-nisád* a harmadik rész, csak oly tiszteletben részesül, mint a két előbbi, azon megjegyzéssel, hogy a mívelt hindú mai napság ezen harmadik részt tanulmányozza inkább, mint a két előbbit.

Eddigi jegyzeteinkből kitűnik, hogy a tudományos hindú ember vallása igen egyszerű; hite Vedák értelmé-

ben monotheisticus, egy isteni lényben összpontosúl; s ezen lény, szerinte, magában foglalja a *mindenséget*.

Ily pantheisticus tan az Upanisád szellemének kifolyása, s az Upanisád gyűjtemény körülbelül százötven külön munkálatból áll, kötetlen irányban szerkesztve, közbeszúrva néhány rövid versezettel.

Ezen pantheisticus tanból *keletkezett* vallásos oktatásnak hat rendszere, t. i. a hat Sasztra, mely Manu törvénykönyvével egy időbelinek tartatik. Ezen hat rendszernek vagy iskolának neve: Nyája, Vasesika, Szankhja, Joga, Mimansza és a Vedanta. Rádzsendralála Mitra mindegyikével foglalkozott; bővebb fejtegetésébe azonban ezen érdekes tárgynak itten nem ereszkehetünk.

II.

A Krisztus előtti hatodik vagy ötödik században az akkori polgárosult világnak vezérértelmiségei hatalmas szellemi mozgalomban áradoztak. A midőn Buddha Indiában kezdett tanítani, Görögország Pythagorásznak befolyása alatt állott; Persiában Zoroaster, Chinában Confucius szelleme ébresztette a lelkületeket. Az emberek messzireható gondolatokat feszegettek. Azt kérdezték ugyanis, mi vagyok én? honnan eredtem? s merre irányul életpályám? hogyan magyarázzam meg személyi lételemet, mi viszonyban áll a lélek az anyaghoz? Hogyan magyarázzuk a teremtés rejtelseit? A jóságos mindenható lény hogyan teremtette a világot a semmiségből? Tán egy kezdetleges csírából fejlődött a mindenség? ha *az*, a *ki* teremtette a világot, határtalanul jóságos és bölcs lény, hogyan magyarázzam az élet állapotának és körülményeinek különféleségét? a jónak és a rossznak lételét? az élvezetet és a szenvedést? a boldogságot és a nyomort?

Brahma papjai erre nem voltak képesek feleletet adni, s aprólékosságokkal telt ritualéval a babonának minél szélesebb kiterjedését eszközölték; alapítván a nép hítét a helyettesítő papi áldozatok teljességére, magukat közbenjáróként nyilvánították az ember és az istenségek között.

De a kutató emberi szellemnek határokat szabni nem lehet s a mélybelátó papi rend is megkezdette a szabad-elvű kérdések feszegetését ily módon a brahmanismus mintegy lépést tartott a rationalismussal. A brahmáni papnak szabadságában állott volna egyéni gondolatainak kifejezést adni, azon feltétel alatt azonban, hogy hite a Vedákon alapuljon. De ha egy nálánál alsóbb kasztbeli egyén, mint például a katonai kasztból származó Siddharta királyfi követelné, hogy meggyőződését s vallási elveit másokkal közölhesse, és kijelentse, hogy a végmegszabadulást, a Nirvanát, a Vedák és brahmánok nélkül minden ember önmaga eszközölheti: az olyan reformator hitehagyott eretneknek bélyegeztetett volna, a mint az csakugyan meg is történt a Buddha esetében. De Buddha tanítványainak száma rohamosan szaporodott a brahmánok között is, hiszen az nem volt egyéb, mint természetszerű visszahatás a hinduizmusnak babonás befolyása ellen.

Nagy Sándor örököse, Seleucus Nicator, Csandra Gupta Szandrokottosz, buddhaista fejedelem udvarába Megasthenest küldötte követül, ki, mint szellemes figyelő, feljegyezte az utókor számára, Palipothrában — a mai Patnában — tapasztalt élményeit. Jelentéseiből úgy értesülünk, hogy az orthodox bráhmánismus és a reformáló buddhaismus az akkori időben békéségesen megfér egymás mellett. Aszoka, Pijadászi király, a ki az új vallás Constantinusának tekinthető, államiságra emelte a buddhaismust, és így Magadha királyságban, mely akkoron Indiának nagy részét alkotta, Buddha tana lett az uralkodó vallás a 3-ik században Krisztus előtt.

A Brahmánismusról elmondhatjuk, hogy az egy jól kifejezett vallási rendszer, mely teljesen theológiából áll, miután az mindenben Istent lát és Istent képzel mindennütt, innen származik a hindú intenzségek milliókra terjedő száma; a buddhaismusnak ellenben nincsen szorosan vett hittana, de van egy magasztos erkölcsi rendszere, t. i. a köteleességteljesítés, összpontosítva a kegyelet, a moralitás, béketűrés és jócselekedetek gyakorlatában bálvány és áldozó közbenjárása nélkül s ima fejében egyedül a négy

mysticus szónak ezer meg ezerszeri ismétlése: *Om mane padma hüm.*

Buddha életpályája, mely Kőrösi Csoma Sándornak is kedvencz tanulmánya volt, két tekintet alá jöhet; kezdetben ő egy valódi Sramana — vezeklő — remete volt, a ki azt tanította, hogy indulataink megfékezése és esetleg legyőzése által, az emberi jellem hatalmas szellemi erőre tehet szert; a másik tekintet az volt, hogy a szellemi elnyomás alatt szenvedő nép Buddhában barátjára talált, a ki testvériséget, teljes egyenlőséget, kegyeletet, felebaráti szeretetet és minden élő lény iránti jótékonytságot tanított.

Buddhának ezen kettős jellemében a brahmáni Siva isten és Visnu együttvéve a Brahmá papok értelmezése szerint mintegy hasonképeiül szolgálnak. Siva isten, Buddhának mint asketának lett hasonképe, Visnú pedig mint jóságos lény s az emberiség önzetlen barátja lett Buddha másik jellemének hasonlata. Ily módon a Siva és Visnú-imádás helyettesítette végleg a Buddhaismust akkor a midőn, az Hindustánból kiszorúlt, s Brahmá papjai Buddhá-t, Visnú isten kilenczedik incarnatiója gyanánt, fel is vették saját Pantheonjukba.

Siddharta a királyfi, máskép Szakja Muni, vagyis Gótama Buddha, egyszerűen a Buddha, a bölcs, született Kapilavasztu városban a nepáli hegyláncz tövében. Apja Szuddhodána az ottani tartományok fejedelme volt, katonai kaszttagja, s a *Szakia* (Kőrösi szerint *Szittya*) nemzetséghez tartozott. Gótama volt a családi neve. A legenda szerint a tudásnak s így a boldogságnak legmagasabb fokát a Nirvanát elérte a bodhi vagyis a bölcsesség fája, ficus religiosa alatt, Gajá városában, Behár tartományban, Magadha királyság területén. Életének egyéb részleteivel itt nem foglalkozhatunk. Tiszta morál követése, a papi kasztnak és általában minden kasztkülönbségnek eltörlése: ezek voltak hirdetéseinek alapvonásai. A metempsychosis dogmája szerint pedig azt tanította, hogy minden embernek vagy ez életben vagy egy másikban és más alak alatt felelni kell tetteiért; a más általi helyettesítő bűnhődést s áldozók

közbenjárását teljesen szükségtelennek hirdette. Ennélfogva Buddha apostolai s utódaik nem a brahmáni áldozatokhoz, hanem inkább a keresztyén kolduló és a középkori vezeklő szerzetesekhez, kik visszavonult, jámbor buzgó életet élnek, hasonlíthatók; az üdvezülés véghatára pedig a Nirvána, mely nem az egyéniség megsemmisülését, hanem az önző indulatok és a bűnös szenvedélyek megsemmisülését jelenti. A buddhaista boldogságnak netovábbja tökéletes jóság, bölcsesség és bűnmentes béke.¹⁾

Gájában épült azon nagy templom, a Csaitja, Buddha emlékére, mely husz századot jóval túlhaladó éghajlati befolyások alatt romba volt dőlendő, ha az angol kormány meg nem menti az elpusztulástól, s az irodalmi munka, melyet a hatalom megbízásából elhunyt tagtársunk »*Buddha-Gajá, or the hermitage of Sakya Muni*« cím alatt elkészített, Hindusztán ősrégi maradványainak egyik monumentális és classicus műve.

III.

Rádzsa Rádzsendralála Mitra, harmadik nagyobb mérvű munkája az »*Antiquities of Orissa*« (*Orissza tartományak régiségei*) két folio kötetben, mit szintén a kormány megbízásából készített. A címlapon egy bánatos sohaj van ily szavakba foglalva: »Ezen könyv magában foglalja a múltnak némi maradványait, keseregvén az elvesztett polgárosodás és kioltott nagyságon.«

Orissza tartomány Bengáliának délkeleti részét teszi,

¹⁾ If any teach *Nirvána* is to cease,
 Say unto such, they lie
 If any teach Nirvana is to live
 Say unto such they err.

 Lifeless, timeless bliss.

The unspeakable perfected state beyond all such existence, as our senses can know, that peace of heaven which passes all understanding, that eternal refuge from the evils of being »where the silence lives«. Lásd Sir Edwin Arnold's *Light of Asia* p. 190. 1885. 3-ik kiadás és »*India revisited*«.

partjait a bengali öböl mossa. Hindusztánnak ezen része a hinduizmus tehát a brahmá papi-rendszer befolyása alatt állott szakadatlanul, a mióta az ott letelepedett. A buddhizmus korszakában a brahmánok vallása lépést tartott az eretnek hit híveivel és idő folytán birtokába kerítette több helyen a buddhizmus templomait s ezek között a hirneves s maiglan is virágzó templomokat Orisszában, melyek egykoron telve voltak Buddha-szobrokkal. A Buddhá templomai Gajá-ban az elpusztúlt régi vallásnak csak romjait tüntetik előnkbe: de az orisszai, különösen a Púri templom (Dzsagannáth-nak híressé vált ünnepe alkalmával) folyvást százezrekre menő hindú zarándokok által látogatottatik s a brahmanizmus legszentebb helyeinek egyike. Buddha Gajá, a múltnak emlékeiről, Puri a még folyvást életerős brahmáni hitnek virágzásáról tanuskodik. Mind a mellett, ámbár a buddhizmus megszűnt élni keletkezésének helyén, hol tíz századon át a népnek hite volt, virágzik az még mindig Ceylon szigetén, Siam, Tibet és a chinai birodalomban s híveinek száma meghaladja egyéb valláskövetők híveit s bizton állíthatni, hogy a buddhizmusnak humanizáló befolyása alakította át a Brahmanok merev és engesztelő véres áldozatokon alapúlt szertartásainak irányát és szellemét is.

A brahmanizmus szívóssága s türelmessége okozza, hogy maiglan közel kétszázmillió ember felett gyakorolja szellemi hatalmát. A brahmanizmus practicus alkalmazkodásának bizonyossága az is, hogy Buddhát, az eretnek hitűjítőt Visnú isten egyik incarnatiójául elismeri, ehhez hasonló kísérlet történt már a kereszténység irányában is a brahmá papok által, a midőn Krisnát — Visnú korábbi incarnatióját — Krisztus nevével hozzák viszonyba.

Lehetetlen feltenni, hogy midőn a buzgó buddhaisticus fejedelem, (Aszoka, Pijadassza, az Istenek kegyeltje) évszámításunk előtti harmadik században felállítván a még mindig meglevő úgynevezett »lát« kőoszlopokat ¹⁾ és kősziklákba metszett

¹⁾ General Cunningham szerint hat ilyen felírtos »lát« vagyis obelisk létezik. 1. a Delhi Siwalik. 2. a Delhi Mirat, mindkettő Delhi mellett. 3. Allahabad-nál. 4. Lauríja-Araraj, Lauria helység

felirásokat, nagyterjedelmű birodalmában, tudniillik Orisszában, Nepál határain, Delhi-nél és Afghanisztánban, melyeken emberszerető törvényei még ma is olvashatók, hogy ezek a véres áldozatokhoz szoktatott alattvalóira jótékony befolyást ne gyakoroltak volna. Ez a befolyás, kétségkívül, átalakította, szelidebbé tette a hinduismust; ezen befolyásnak tulajdonítandó nem csekély mértékben a mai hinduság szelid s családi körében tiszta erkölcsi viselete, daczára sok sajnós ferdeségnek. Az említett »lát« feliratokat: Aszoka — Pijadásszi király — tizenkét parancsát közöljük Rádzsen-dralála Mitra munkája után (Orissa vol. II. p. 45.).

Ezen sok tekintetben fontos érdekű tárgynak fejtegetésébe itt nem bocsátkozhatunk, de talán engedelmet nyerek önöktől arra, hogy néhány rövid megjegyzésben ecseteljem a hinduismus állapotát s phasisait, a mióta a buddhaismus Keletindióban megszűnt.

Ha szabad Hindusztán ősi vallásának történetét a később Európában történetekkel összehasonlítani, mondhatnók, hogy évszámításunk hetedik századában egy buzgó és tudományos bráhmán Sankarácsárja, India déli tartományaiban megtámadta a tántorgó buddhaismust, ezen vallás már akkor túl lévén terhelve földi javadalmakkal s papjainak aránytalanul nagy sokaságával s ez volt kezdete az ellenreformationnak a brahmánismus visszaállításá érdekében, a mi oly fényesen sikerült is. De a Vedák és Manu törvényei szerinti brahmánismus régi alakjában többé nem uralkodhatott s egy új phasisba lépett, melyet *hinduismusnak* neveztek el s ezen kifejezés alatt értették a Vedák egyszerű monotheismusától eltért merev dogmatismus módosítását, befolyást engedvén egyrésről a dravidák fetisismusának s aztán a buddhaismus humanizáló alaptanainak; de a *brahmáni áldozók kérdést nem szenvedő fensőbbsege*

mellett 77 angol mértföldre Patnától éjszakra. 5. Laurija Navandgarh, Bettiah közelében északnyugatra Nepal határánál. 6. Sanchi-ban, Bhilsa mellett, két megcsontított felirattal.

Kösziklákba vésett parancsok tizenhárom helyen találtatnak; ezen számban nincsenek belefoglalva azok, melyeket a minapában Púri mellett fedeztek föl.

és a kasztrendszer megtartása mellett. Ezen két feltétel alatt a brahmánok türelmes és szívós népvezetőknek bizonyultak. A kasztrendszer meghatározta az étkezés, a házasság és a mindennapi foglalkozásnak legcsekélyebb részleteit, mely szerint minden embernek társadalmi és családi élete a legszigorúbb szabályokkal volt körülírva. Ezen szabályok Manu törvénykönyvében 500 évvel Kr. e. s a Puránákban vannak részletezve. Meg van ott írva, hogy az Istenség három s illetőleg négy osztályú embert teremtett, s a ki a minnek született, abban kell élnie és meghalnia.

A pantheismus alaptana, melyet a brahmánok elfogadtak, azt tanítja, hogy mindaz, a mit érzékeinkkel megismerünk, a legnagyobb tárgy úgy mint a legcsekélyebb, az istenség kifolyása; hisz, ember felett létező tökéletesb lények, félistenek, kisebb-nagyobb befolyású istenségek hatalmában — mind ezek koronáját a Mahabhárata és Ramájána szerint képezi a Trimurti: *hindú Hármasság*. Ezen hármasság imádtatik egyes személyeiben, mint teremtető, fenntartó és megsemmisítő hatalom, elsőbbség közöttük nem létezik, mind a három egyformán hatalmas s egymást helyettesítheti. Kalidásza, a hindú költő ezt mondja:

E három személyben az egy Isten jelentkezik,
Mindegyike első saját állásában, mindegyike utolsó, egyedül nem
létezik egyik sem.
Siva, Visnú, Brahmá; — mindegyike lehet
Első, második és harmadik ezen boldogságos hármasságban.

A hindú hármasság első személyének Brahmának tiszteletére Hindustan területén egyetlen egy templom sem létezik. Az örökkévaló lény csak az észlelésnek lehet tárgya, hozzájárul azon hit is, hogy papjainak, a brahmánoknak adott tisztelet és imádás áthat magára a Brahmá istenségre. *Brahmá* a teremtető, a mindent átható Lélek, a Vedákban imádott egyetlen Isten. A háromság többi személyének imádása csak később fejlődött, még pedig úgy látszik, a buddhismus korszakában; úgy, hogy a Vedákban említett Agni, a természető melegség kútfeje, Brahmá isten teremtető tulajdonához szövedött.

A hármasság második személye *Visnú*. Szerepe volt: áthatni s fentartani a Mindenséget. Mint az emberi nemnek gyámolítója, többször megjelent a földön, — az incarnatio dogmája a hindúság között mind inkább gyökeret vert. *Siva*, a harmadik személy hatása, a természet változásainak azon tüneményeiből fejlődött, mely a test, az anyag feloszlásában egy új életnek csiráját szemléli, s ezen rejtelmes tulajdonság össze volt kapcsolva a teremtő Isten lényegével, ennél fogva *Siva* olykor mint az egyetlen nagy Isten, *Mahádéva* és *Isvára* név alatt *Brahmá* helyett imádatot kap. Ezen teremtői jellemében, *Siva* Isten egy jelvény, t. i. a »lingam« és »jóni« által van jelképezve, s ezen hindú-symbolum, mely a fi- és női elem hatályát jelenti a teremtetési szerepben, Keletindianának túlnyomó számú templomaiban fel van állítva. E szerint a most említett symboluma a teremtő erőnek, *Siva* Isten *Ardha-nári*, azaz androgynos képlete, ma is a legelterjedtebb cultusnak tárgya a hindúk között. Különös imádója az elmélkedő *Jogi*-testület s a ruházatlan asketa a *Digambara* és a hamvas testű, fésületlen *dhurjati*, a ki mozdulatlanul vesztegel évek hosszáig egy helyen: ily példa-adás által oktatni akarja hitfeleit, hogy a test sanyargatása, az indulatok megfékezése s kiirtása által, mint azt a számos *Jogi*, a *Gosain* és a *Szanaszi* nevezet alatt ismert remetéik és fanaticus utálatos vezeklők gyakorolják, el lehet érni a legmagasb szellemi tudományt, és el lehet jutni azon pontra, a hol az emberi lélek a mindenségnek nagy szellemével, a honnan eredett, ismét egygyé olvad.

Ezen magasztos metaphysikai isteni eszménynek van ellenkező eltaszító oldala is, ha *Siva* isten neje, *Kali*, a véres áldozatokat követelő Isten asszony, fölülkerekedik.

Ily ellentétben álló eszményképek nem ritkák a hindú észleletekben és mythológiában. *Siva* Isten imádása s az abstract fogalmak, melyek cultusával összekapcsolvák, mélyen beható elmélkedésre mutatnak s ennél fogva a közönséges ember észbeli tehetségeit túlszárnyalják. A bűnnek fogalmával küzködő hindú tehát nem *Siva*, hanem *Visnú* Istenhez fordul, a ki befolyásával átölel minden élő és

életnélküli teremtményt s hite szerint feltalálható növényben, virágban, állatban s a Ganges vizében úgy, mint az emberekben, sőt Visnú emberi alakot öltve, isteni hatalmát a szűkölködők javára fordítja, ennélfogva lett ő Hindostannak népszerű Istene; bálványai virágcsokrokkal és csilámló ruhával vannak ékesítve, gyümölcsöt, olvasztott vajat, csemegét visz neki a nép áldozatul s szent folyamokból merített vízzel locsolják képeit.

Visnúnak kilenczedik incarnatiojául, mint már említettük, a Brahmá papok Buddhát fogadták el, hihetőleg azért, mivel ki nem kerülhette figyelmöket, hogy mennyire imádta a nép a jóságos Buddhát, s idő folytán elhitették a hindú néppel, hogy a Mahábhárata és Ramájána eposzok említik Buddha személyének istenítését.

Beszédem utóbbi részének czélja leszámaztatni minél rövidebb alakban a monotheisticus Vedantismust, megemliteni a Manu kaszt rendszerét s a brahmánismust, érinteni a vallásújító Buddha feltünését s azt a mai hinduizmussal kapcsolatba hozni. Nem lehet itt az említett két hindú eposról és a hinduismus egyéb szent könyveiről, t. i. Manu törvényeiről a Purána és Mantráról szólni, az utóbbiak különösen a Siva és Visnú imádására vonatkoznak s ezen rendszerből fejlődött a hindú istenségek roppant száma, mely a Puránák szerint több millióra terjed, ennek következése lett egy lealjasult bálványrendszer és a *Szaktizmus* vagyis az istenségek női elemeinek fajtalan imádása. Innen keletkeztek már a középkorban alakult több rendbeli secták a Visnú- és Siva-imádók kebelében; ezek egy része túlzó vallásos rajongás, mint a *Jogi* és *Mimansza* rendszer követői, melyet Rádzsendralála Mitra a sanskrit eredeti kútforrások után az angol irodalomban ismertetett, másik része mint az úgynevezett Mahárádza-secta, nem egyéb, mint egy féktelen sensualismus.

IV.

A mióta a nyugoti civilisatio s a keresztyén vallásoktatók befolyásolják a hindú nép viszonyait, theisticus secták, az úgynevezett Brahmá Szamádzs (brahmá-egyesüle-

tek) keletkeztek. Első alapítójuk volt egy magasrangú brahmán, Rádzsa Ram Mohan Roj, (született 1774-ben Bengáliában). Ő volt az első újabbkori reformátor. Az özvegyek megégetését kárhoztatta, pártolta a népnevelést, hirdette a monotheismust, s igyekezett meggyőzni honfitársait, hogy a bálványimádás ellenkezik őseik vallásával és a Vedák oktatásaival. Az egy Istent Brahmának, vallási együletét az egyházat, ha ily nevet szabad itt alkalmazni: Brahmá Szamádznak vagy Isten-gyülekezetének nevezte. A vedákat monotheisticus értelemben magyarázta.

Ram Mohan Roj szellemi örököse lett Dvarkanáth Tagor, kinek neve beszédem elején előfordúl, magasrangú, nagy befolyású s vagyonos brahmán; utána, fia Debendronáth Tagor egy új sectának lett alapítója, melyet Adi Szamádzs, vagyis első egyháznak nevezett. Ezen secta nyilvánosan kikelt a bálványimádás ellen, hitét az egy Istenbe helyezvén a szerint, a mint az a Vedákban kijelentetett.

Egy harmadik nagy hitoktató volt Kesab Csandar Szén; ő a hindú vallást teljesen elveti, tehát a Vedákat is. Az általa szervezett gyülekezetek neve: »Mitana«, és a szabadelvű vagyis »az új gyülekezet«. Vallásának alapja: *hit* az Isten atyaságában és az emberiség testvériségében; hittana hasonlít a keresztyénség dogmájához, t. i.: »egy az élő és igaz Isten, örökkévaló, test és szenvedélyek nélkül; hatalma, bölcsessége és jósága határtalan, mindennek teremője és fentartója«. Ily hindú theisticus unitár társulatok léteznek más nevezetek alatt is; például a Práthaná Szamádzs — imagyülekezet; templomaik ajtaja felett a Vedákból átvett dogma van felírva: »Ekam evádvitijam« — csak egy az isteni lény, neki nincsen mássa. Legújabbban egy tudós brahmani Dajánanda nagy figyelmet keltett maga iránt India nyugati tartományaiban; ő a Rig Veda új commentárján dolgozik s azt monotheisticus értelemben fejtegeti.

Ezen újabbkori hindú secták megegyeznek abban, hogy a bálványimádásnak, vallásos fanatizmus, babonáság és kaszt-intézményeknek határozott ellenei, remélhető tehát, hogy a nyugoti felvilágosodás modern kovásza nagyobb gerjedésre hozza majd a közel kétszáz millió hinduság töme-

gét is. Mennyire lassú itt a haladás s mennyire nehéz ezen feladat megoldása, méltányolni fogja, a ki egy őskori társadalom fejlődését s változékony phasisait tanulmányainak tárgyává teszi.

Előttünk áll a példa.

A világszerte elismert mély tudományú, rokonszenves érzelmű, szabadelvűségtől áthatott férfi Rádzsendralála Mitra mégis őseinek vallásában, mint orthodox hindú halt meg. A míg élt, a szabadelvű irányzatoknak meleg pártolója volt, ebbeli elveiről tetteleg adott tanúbizonyságot s a Brahmá papjai mindezt megbocsátották neki azon feltétel alatt, hogy fia és örököse az orthodoxia által előírt Sraddha ritualét, azaz a temetkezési szertartásokat, melyek a metempsychosis dogmáját és a brahmá-papok iránti tiszteletet jelezzik, az orthodoxia kívánalma szerint végrehajtja. A Magyar Tudományos Akadémiának ez első hindú tagját, őseitől szentesített szokás szerint, a máglyán égették el; fia leróvta a fiúi kötelesség adóját s brahmáni szertartások szerint áldással telt ima kísérte a jó apa, a kedves emberbarát s a ritka tudós földi maradványait; hamvai a szent folyam hullámai közé szórattak.

Bezáróul még egy szavam lenne a tisztelt Akadémiához, hogy mélyen érzett hálámnak adhassak kifejezést azért, hogy méltónak tartotta csekélységemet megbízni avval, hogy itt ezen alkalommal megjelenhessek. Másik szavam bocsánatkérés, mivel érzem, mily gyarló az, a mit tehettem és pedig vissza is éltem becses türelmökkel; de Rádzsa Rádzsendralála Mitra életéről szólva, meleg érdeklődést óhajtok ébresztetni egy távol eső földrész története iránt, meg kellett említenem boldogult tagtársunk nagymérvű munkálkodását s azon nagybecsű irodalmi kincsek némelyikét, melyeket az utókornak hátrahagyott. Ezekkel kapcsolatban nem lehetett érintetlenül hagyni, az emberiség egy előkelő családja, az arják, irodalmának megemléztetését, keletkezésének korszakát s fejlődését; az ihletett Risik által alkotott Vedákat, Manu törvényeit, a Mahábháratát és Ramájána eposzokat, s a *hindu hármasság* a *Tri-murti* keletkezését, a hindú incarnatio dogmájának behozatalát, a buddhaismust,

s a Sivaismus és Visnuismusból kifejlett középkori lealjasult hinduismus sectáit, s végre az európai befolyás alatt a mai theisticus secták keletkezését, mind ezen tárgyak — az utolsót kivéve — felvilágosítására, szentelte Rádzsendralála nagy tehetségeit.

Én csak arra szorítkozhattam ezen gyarló beszédemben, hogy némileg megérintsem az érdekes bár, de mindenestre idegenszerű tárgyakat. Eljárásom fogyatkozásait nálamnál senki jobban nem érzi, tisztelt hallgatóimtól kegyes elnézést esedezem, a midőn az elhúnyt barát emlékének, ezen tudományos Akadémia körében néhány babérlevelet igyekeztem szentelni.¹⁾

¹⁾ A már jelzett kútforrásokon kívül a következők is használtak:

Sir Monier Williams: Brahmánism and Hinduism. London John Murray 1887.

» » Modern India et Indians. London 1879.

» » Indian Wisdom. London 1875.

Professor Rhys Davids. Hibbert Lectures. 1881.

FÜGGELÉK.

The Dhauli Edicts of Asoka.¹⁾

— Púri mellett »Orissza tartományban. —

I. királyi parancs.

Itt következik a vallási parancs, melyet az istenek kegyeltje Pijadásszi Rádzsa (király) kibocsátott:

E helyen bár mi élő lénynek kivégzése akár vallásos áldozattétel végett akár vendéggyülekezetek számára meg van tiltva.

Ily összejöveteleknél sok kegyetlenség szokott végbe vitetni. Az istennek kegyeltje Pijadásszi király atyja népének. Kivánatos tehát, hogy az isteni tiszteletben egyöntetűség, bölcs és czélszerű eljárás uralkodjék, az istenek kegyeltje. Pijadásszi király gyülekezeteiben. Ennek előtte, az istenek kegyeltje Pijadásszi király vendégtermeiben és templomaiban naponta százezrekre menő állat áldoztatott fel étkezés végett. Sőt a jelenben is, ezen parancs kihirdetése alkalmával, egy-két állatot még mindig feláldoznak isteni czélokra: de miután e tekintetben az ily szokás nincs szentesítve, ezen parancs értelmében tiltva lesz (a jövőben) feláldozni egyetlen egy állatnak is az életét.

II. királyi parancs.

Rendelve van, hogy az Istenek kegyeltje Pijadásszi király meghódított tartományaiban és mindazon helyeken, a hol híveink lakoznak, mint Csola, Pida, Satijaputra, Ketalaputra vidékein, sőt egészen a Tambapani (Ceylon) szigeteig és azon kívül a görög Antiochus birodalmaiban (a hol Antiochus tábornokai parancsolnak) mindenhol, az istenek kegyeltje Pijadásszi király két rendbeli orvosi intézeteket állít fel, t. i. az emberek és az élő állatok orvoslására, ellátván azokat minden megkívántató orvosi szerekkel az emberek és az állatok gyógyítására. És a hol ily rendszeresített eljárás még nem léteznék, ott azt be kell rendezni és orvosi növényeket ültetni, tudniillik olyanokat, melyeknek gyökere orvosságra való és olyanokat, melyeknek levelei és töve arra valók.

Az országutakon kútakat kell ásni és fákat ültetni az emberek és az állatok oltalmára.

¹⁾ Lásd: Antiquities of Orissa vol. II. p. 45.

III. királyi parancs.

Igy szólott az ég kedveltje Pijadásszi király :

Felkenetésem tizenkettedik évében kibocsátom a következő rendeletemet :

A meghódított tartományokban lakozó hívek, saját alattvalóim és idegenek, minden ötödik év betölte után tartsanak egy általános bűnbocsánati ünnepélyt, annak czélja lévén : gyarapodás az erényben és kiküszöbölése a szégyenletes bűnöknek. Az anya és apa iránt tartozó szolgálat jó és kívánatos ; dicséretet érdemel a rokonok, brahmanok és Sramának iránti tisztelet, és az élő állatok sérthetetlen-sége. A tékozlástól és a bűnös rágalmazástól óvakodni kell.

A gyülekezet (egyház) fejének kötelessége mindezeket ráparancsolni a jelenlevőkre, helyes magyarázat és példák által.

IV. királyi parancs.

A régi időkben, sőt sok századon át ezelőtt, az élő teremtmények feláldozása, az állatok leölése, rokonok iránti tiszteletlenség volt divatos ; úgy szintén a brahmánok és sramának iránti közönyösség : a mai napon, az istenek kegyeltje Pijadásszi király, vallási hírnöke által dobszó kíséréte mellett egy hirdetményt tett közé ; a vallásos kegyeletnek nagy kijelentése volt az ; feldíszített lófogatok, elefántos paradé és oly tárgyak kíséretében vitetett az végbe, minők az érzékeknek tetszenek, miután minden isteni szolgálat méltó a halandók bámulatára. Sok század óta nem látott díszünnepély volt az, minő ma adatott.

Az istenek kegyeltje, Pijadásszi király, vallási parancsolatja értelmében, megtiltatik az állatok feláldozása, az élő lényeknek leölése. Megparancsoltatik a rokonok megbecsülése és a brahmánok és a sramának iránti tisztelet ; kötelességszerű szolgálat apa és anya iránt, kötelességszerű szolgálat a lelkészek iránt. Ezen és más ilyenmű jó cselekedetek által gyarapodik a vallás malasztja ; ily módon az istenek kegyeltje Pijadásszi király elérte azt, hogy a hit felvirágzik és ugyan ezt fogják tenni a vallásosság érdekében, az istenek kegyeltje Pijadásszi Rádzsának fiai, unokái és azok gyermekei.

Igen sok idő óta nem létezett semmi, szorosan vett, vallási szolgál. Én tehát felkenetésemnek ezen tizedik évében kinevezek vallásszolgákat, a kik vegyülve a hitetlennel, elárasztják őket a hit igéjével és a szent oktatás teljességével. Utazzanak Khambodzsza, Gandhára, Narisztaka és Pitenika országokon és más helyeken keresztül ; hatoljanak be a barbár aszajok legtávolabbikába, minden rendű és rangú osztályok jóléte és öröme, azon czélból, hogy a híveknek indulatait megfékezzék és újjáteremtsék azokat, a kik a bűnnek békói között sinlenek. A vallásoktatók közlekedvén egyaránt a bűnös emberekkel úgy, mint az erényesekkel, Pataliputrában úgy, mint ide-

gen helyeken, hassanak mindenütt arra, hogy végtére még azok is a kik vallásunknak ellenei, egykoron annak szolgálivá váljanak.

V. királyi parancs.

Ekkép szólott az istenek kegyeltje Pijadásszi Rádzsa:

Jólét követi a nyomorúságot, és igaz az, hogy a ki jólét után nem vágyódik, sok nehézséget okoz magának a jelenben. Képes voltam a boldogságnak nagy mértékét létre hozni országaimban, annak okául az én fiaim, unokáim és azok utódai, mind addig, a míg a hegyek fennállanak, hasonlóképen cselekedjenek; így cselekedve, mind-egyike megkapja a maga jutalmát. Ellenkező esetben, az olyan, a ki elmulasztana akkép cselekedni, büntetését eléri a gonoszok társaságában [a pokol fenekén].

VI. királyi parancs.

Így szólott Pijadásszi király, az egek kedveltje:

Eddigélé még soha, semmi időkorban, nem volt behozva oly oktatási rendszer, mely minden idényre és minden foglalkozásra alkalmazható legyen, mint a minő megállapíttatik most én általam.

Minden idényben az étkezés, magaviselet, pihenés, családi viszonyok, gyermek nevelés, társalgás, általános viselkedés, s a halálos ágy körüli magatartás szabályozására mindenütt oktatókat neveztem ki.

Már most ti oktatók! tanítsátok az én népemet ez irányban!

Én is, népem érdekében, személyesen végrehajtom mindazt, a mit élőszóval reájok parancsolok, legyen az kellemes énnekem vagy kellemetlen.

Ezen felül népem jóllétének tekintetbe vételével, kinevezek büntető bírót is.

Ennek okáért összegyűjtván mindazokat, a kik nagy bölcsesség hírében álltok, meghagyom nektek, hogy addig is magyarázzátok meg népemnek a velejét ezen, minden körülményekre és időkre kiterjedő parancsolatomnak. Mindezt én nem cselekszem e világ javainak öregbítése céljából, de azon őszinte szándokkal, hogy népemet boldogítsam; a mely célnak elérésében, ez, a gyökér, a biztos alap és szilárd megállapodás minden körülmények között. Nem létezik hathatósabb eszköz az emberiség jóllétének előmozdítására, mint ez, a melyre minden fáradozásimat szentelem.

De nem említvén egyebet (azt kérdem), hány élőlénynek nyujtok én boldogságot már ez életben is, és hányanak, hogy jövő életét biztosítsa? Mindnyája buzgón remélje tehát a mennynek boldogságát. Ámen!

Ezen okoknál fogva íratott meg ezen vallási parancsolat. Maradjon ez fenn mindörökké és tartsák meg azt az én fiaim, unokáimnak gyermekei az emberiség javára és munkálkodjanak benne alázatos igyekezettel.

VII. királyi parancs.

Az ég kedveltje Pijadásszi Rádzsa azt óhajtja, hogy mindenütt, valamennyi hitetlen, megbánja bűneit és így lelki nyugalmat nyerjen : a király arra törekszik, hogy a vélemények különfélesége és a szenvedélyek összege egy vallási rendszer hatása alá kerüljön s (a vallás) tündököljön mint egy egységes rendszer és sugározzék szeplőtlen szeretetben. Azonban senkinek sem jut osztályrészül a bűnbánás és a lelki nyugalom (malasztja) mindaddig, a míg el nem éri a legmagasb fokú tudományt és a tökéletes hitet, mely győzedelmeskedik minden akadályon és békében marad mindörökké.

VIII. királyi parancs.

A régi időben a királyok szórakozására rendezett ünnepélyeségek állottak: szerencsejáték, antelope-vadászatok és más ilynemű mulattató kedvtelésből. De az Egek kedveltje Pijadásszi Rádzsa betöltvén felkenetésének tizedik évét, a bölcssek megelégedésére, vallásos ünnepélyeket hozott be, amazok helyébe; ilyenek: a brahmánok és sramánáknál teendő tisztelgések, alamizsna kiosztás és a tiszteletre érdemes egyének és aggott emberek látogatása; arany pénzek bőkezű kiosztása, a mindenség és a benne lakozók felőli eszmélkedés, a vallás törvényeinek megtartása, eleibe tévén mindennek a vallást; ezek azon módok, melyeket az ég kedveltje Pijadásszi király szórakozásul használni szokott, és ezek, salak nélküli élvezetekké fognak neki beválni jövőendő életében.

A míg csak a hegyek fennállanak: mindaddig szilárdul megmarad a vallás, az erény gyakorlata a rendszabályok szigorú megtartása által. És ilynemű jó cselekedetek t. i. ezen parancsolatok végrehajtása és a pontos vallási fegyelem következtében az ellenszegülésnek eleje lesz véve. Ezenfelül szükség lesz e tekintetben eszélyes magaviseletre és nem elhanyagolásra.

E cél végett iratott meg ezen parancsolat. Vigyázzon mindenki, hogy ezt a maga hasznára fordítsa és ellene ne szegüljön.

Felkenetésének tizenkettedik évében iratott meg ezen parancs az istenek keggyeltje Pijadásszi király meghagyása következtében.

IX. királyi parancs.

Igy szólott az istenek kedveltje Pijadásszi király: Minden egyén különféle úton keresi a maga boldogságát: a szeretet kötelékeiben, a házasságban, gyermekek nevelésében, külföldi útazásban; ily és ezekhez hasonló módokban feltalálja az ember boldogságának minden fokát. Azonban teljes és határtalan a végromlás minden tekintetben, ha az ember ezen világnak tárgyait tűzi ki boldogságának végeztéljául. Éppen az ellenkező irányban ekkép kell eljárni (mivel az ily fajta boldogság gyümölcstelen boldogság) és akkép elnyerni a bőséges

gyümölcsöt termő boldogságot, és ez nem egyéb, mint az erényből származó boldogság; tudniillik szivességet kell gyakorolni a tőlünk függők iránt és tisztelni a vallás-oktatókat — ez kötelességünk, úgy szinte humanus bánásmód az állatok irányában, szintén az. Minden ily cselekvények és az ezekhez hasonlóké méltán nevezhetők az erény boldogságának.

Apa, fiú, testvér, úr és szolga egyaránt, nevezze *ezt* boldogságnak.

És továbbá ezen czélnak legbiztosabb elérése végett, titkos alamizna adás a leghathatósabb. Másféle alamizna adást és kegyteljesítést hasonlítani sem lehet a vallási kegyadományokhoz és vallási szeretetteljességhöz, melyet kötelességünk gyakorolni, hogy minden jó barát és jószívű ember, rokon és szomszéd buzdíttassék ezen kedves kötelmek teljesítésére.

Igy kell cselekedni, mivel ez az, a mi jó. Ezekkel minden ember engesztelje ki az egeket. És valóban sokat kell fáradozni, hogy az Ég megengesztelődését kieszközölhessük.

X. királyi parancs.

Az egek kegyeltje Pijadásszi király úgy vélekedik, hogy a dicsőség és hirnév első rangú fontosságot meg nem érdemlő dolgok. Egyedül a bűn megakadályozása, a nép között ápolt egyetértés, az erény négy törvényének végrehajtása és a buzgóság terjesztése végett óhajtja az egek kegyeltje Pijadásszi király, a dicsőséget és a hirnevet e világon és nem kiméli a hősiek fáradozást, mit az Egek kegyeltje Pijadásszi király, a napvilágra hoz; — mind ez a jövő életre való tekintetknél fogva történik. Miután mind az, a mit a halhatatlanságra vonatkozóan hiszünk és a halandó dolgok általában, keresztjeinek. Mind ezt jól fontolóra kell venni, hogy megértsük azt, és járuljunk hozzá buzdítással avagy hagyjuk abban; tegyük meg ezt becsülettel és tiszteletteljesen egész erőnkkel; ily módon minden nehézség, mely a jövő élettel van kapcsolatban, tiszteletteljesen le lesz győzve. Lásd: Journal Royal Asiatic Society XXIII. pp. 163.

XI. királyi parancs.

Rövid szövegű, semmi fontosat nem tartalmaz.

XII. királyi parancs.¹⁾

Pijadásszi király az istenek kegyeltje tisztel minden sectát, legyenek azok asketák vagy világi emberek, a király megtiszteli őket ajándékkal és minden képzelhető tisztelettel. De az istenek kegyeltje nem ad sok nyomatékot az alamizna adásra és tisztelet nyilatkozatokra, inkább azt óhajtja, hogy a jó név és erkölcsi erények, melyek minden

¹⁾ Lásd: Professor Rhys Davids Hibbert Lectures. 1881.

sectarius oktatásnak lényeges része, gyarapodjanak. Igaz, hogy a secták oktatásának ezen lényeges része nagy különféleségben nyilvánul. De egy az alapja valamennyinek, tudniillik mértékletesség a *beszédben*, ne legyen abban saját sectáiknak dicsőítése és a másokénak ócsárlása. Ok nélkül nem kell másokat kicsinyíteni, sőt inkább más sectákat tiszteletben kell tartani, mindazon okoknak miatta, melyeket kiérdemeltek. Így cselekedvén, saját magunk sectája nyer gyarapodást és a másoké is előnyt; de ha a szerint nem cselekszünk, akkor saját sectánk indul romlásnak az által, hogy a másokét károsítjuk. A ki magasztalja saját sectáját a másokénak ócsárlása, kicsinyítése által, teszi azt tagadhatlanul azért, mert szereti saját sectáját, azt gondolván, hogy így hirveve terjedni fog. De az nem úgy van; az által saját sectájának okoz nagyobb kárt. Ennél fogva, *béketűrés* a legjobb dolog, hogy mindenki hallja és óhajtsa hallani másoknak hitelveit. Ezen oknál fogva óhajtsa az istenek kegyeltje, hogy minden secta helyes oktatást nyerjen és higgyen oly vallásban, mely szeretetre méltó, úgy hogy mindenki, bármi legyen az ő hite, azon meggyőződésre jusson, hogy az istenek kegyeltje kevesebb fontosságot tulajdonít az alamizna-adásnak és tisztelgéseknek, mint annak, hogy a moralis erények, melyeket nélkülözni nem lehet a sectarius oktatásnál, gyarapodjanak. E célnak elérésében törekedzenek a vallás szolgálói, a nők felügyeletére kinevezett hivatalnokok, felügyelők és más tisztek.

És mind ennek gyümölcse az, hogy (a király) saját sectája virágzik és a vallás általánosan emelkedik.

Rhys Davids tanár következő jegyzetét iktatjuk ide:

»Nincs példa arra, hogy azon országokban, a hol Buddhaismus uralkodott vagy uralkodik, vallásáért valaha valaki zaklatást, üldöztetést szenvedett volna.« Rhys Davids Hibbert Lectures című munkájából van a következő Buddha-törvény is idézve:

Brahma-jála Szutta.

A következő szavak egyenesen Buddha szájából jövőeknek tartatnak. Ezen törvény a legislegrégibb törvények egyike s az orthodox buddhaistáknak ma is legkedvencebb Szuttája (hitcikkelye).

»Ha azok, a kik velünk nem tartanak, oh Bhikkhú-k (kolduló szerzetesek, barátok, buddha-papok) kicsinylőleg beszélnének *felőlem*, vagy a *hit*, és a *Sangha* (gyülekezet) felől,¹⁾ ezen oknál fogva ne adjatok helyt a haragnak, vagy a bosszúságnak, vagy elégtelenségnek. Ha azok, a kik nem tartanak velünk, oh Bhikkhúk! kicsinylőleg szólván *felőlem*, vagy a *hit* vagy az egyház felől, ti ennél fogva haragnak adnátok helyt és visszatetszésnek: Ti reátok és nem ő

¹⁾ A buddhaista hármasság ez: Buddha, dharma, szangha: Buddha, a hit, és a vallási gyülekezet.

reájok esne a veszedelem, mert így cselekedvén, (kérdem) képesek lennétek-e különbséget tenni a helyes és a helytelen között?

»Igen uram! akkép fogunk cselekedni«, volt a felelet.

Ha az emberek így beszélnének, oh Bhikkhú-k, akkor kötelességtök megmagyarázni nekik azt, a mi helytelen, szólnán ekképen: ez úgy nem helyes, ez nincsen úgy; ilyen dolog nem létezik közöttünk, nálunk az fel nem található.«

Jegyzés. Buddha élt ötszáz évvel évszámításunk előtt; (Aszoka) Pijadásszi Rádzsa harmadfél századdal későbbben adta ki parancsait, melyek monolithek és kősziklákba vésvé ma is olvashatók. Csandra Gupta Szandrokottosz, Magadha királya, nagy atyja volt Aszokának, a ki, a következő öt görög fejedelemnek volt egyidőbelije, kiknek neveit parancsainak szövegébe vésette: t. i. II-ik *Antiochus*, a syriai Theos, élt 263—246 között Kr. e. II-ik *Ptolemaeus* az egyiptomi Philadelphos, 285—246 Kr. e. *Antigonus Gonatas* a macedoniai, 276—242 Kr. e. *Magas* a cyrenei uralkodó 258 Kr. e. és II-ik *Alexander* az epirusi fejedelem 272—254. Kr. e.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tiszt. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tiszt. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondý Vilmos 1. tagról. <i>Péck Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Goróvé István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KACSKOVICS LAJOS

L. TAGRÓL.

NAGY IVÁN

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. április 25. összes ülésén.)

Ara 15 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1892.

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	> 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	> 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	> 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

EMLÉKBESZÉD KACSKOVICS LAJOS LEV. TAGRÓL.

NAGY IVÁN r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. április 25-diki összes ülésén.)

Tisztelt Akadémia!

Társaságunk tiszteletre méltó tagját, néhai Kacs kovics Lajost atyjától öröklött birtokán, a Nógrád vármegyei Sőj nevű pusztán múlt évi deczember 12-én temettük el. És midőn sírja szélén úgy a t. Akadémia nevében prae sumptiv jóváhagyásából, valamint a magam által iránta táplált kegyeletből a boldogúlt szelleméhez rövid búcsút mondék, megérintettem: hogy Ő az élet nagy könyvét, mely nek mind a 85 lapját becsülettel és érdemekkel tele írta, — méltó dicsérettel bevégezte.

Igen is, T. Akadémia! néhai földim és tagtársunk 1806. május 29-én születvén, hosszú és változatos pályát futott meg, melynek egész kiterjedését az emberiség és a haza jólléte érdekének előmozdítására szentelte.

Hogy azonban kimúlt társunknak pályája sikereit és érdemeit az én vékony tehetségem szerint méltóan feltűn tethessem, ezen rövidre szabott beszédemben is a jellemze tes megértékelés szempontjából életrajzi adatai közül is meg kell érintenem néhány irányadó főbb mozzanatot.

Kacs kovics Lajos mint tábla-bírói ivadék az e század elején dívott nevelésben és iskoláztatásban részesült. Életére, jellemére ősi erkölcsökkel bíró szüleinek példája és tanítá sai el nem múló mély hatással valának.

Imádkozni vallásos édes anyjától, — írni, olvasni és számolni — mint maga írja — édes atyjától tanúlt. A gym-

násiumot Budapesten végezte, mindig az elsők közt és gyakran kitüntetve. A philosophiát a váci lyceumban tanulta, melynek végeztével a papi pályára vágyott, de attól atyjának és philosophiai tanárának tanácsából elállott; és mivel szintén atya az orvosi pályáról is lebeszélte, a jogi tudományokat a győri akadémiában, majd a két utóbbi évben a pesti egyetemen hallgatván és tanulván, a törvény gyakorlati pályájára adta magát.

Néhai tagtársunk — még mint gymnasista, — megtanult latinul és németül; mint jogász megtanulta a francia nyelvet, melyben néhai Tasner Antal tagtársunkkal együtt tökéletesíté magát. (Később megtanult angolul is.) A szünidők alatt pedig olvasott. A magyar irodalomból olvasta annak akkori jeleseit: a Kisfaludyakat, Virág Benedek, Kis János, Berzsenyi, Kazinczy, Kölcsey stb. munkáit; olvasta Lessinget, Wielandot, Schillert, Göthét stb. Olvasott komolyabb műveket is. Olvasta Knigge Umgang mit Menschen-jét, Hufeland Macrobioticáját, olvasta gr. Széchenyi István azon ideig megjelent műveit, olvasta Montesquieu, Rousseau *Système de la Nature* munkáját s a többi.

És mi természetesebb, T. Akademia! minthogy ennyi különböző világnézet és bölcséleti tételek hatása, a szabadakarat tagadása mellett amott az utilitarismus, emitt az önzés rendszerének vitatása az ifjú kebel lázadalmait fokozottan a skepsis sötét ingoványain ringassa, — mignem egy szerencsés válság az ész és szív forrongásait nyugodt színvonalra juttatja. Ez — hála a mindenség alkotó hatalmának — kimúlt tagtársunknál is szerencsésen megtörtént. Mert eltekintve Schiller: »Du hast gehofft: dein Lohn ist abgetragen«; és »diese Lehre ist ewig, wie die Welt«, állítmányaitól, néhai tagtársunk — mint maga is írja — megtalálta álláspontját hite eszményében, melynek oltára: a *kölcsönös szeretet és áldozati készség*.

»Itt állapodtam meg, s ezen állásponton maradtam mostanig.« Irja ő maga 1887-ben. És ekkor értettem meg — úgymond — Berzsenyi fohászkodásának e sorait:

»Isten! kit a böles lángesze föl nem ér,
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:
Léted világít, mint az égő
Nap; de szemünk bele nem tekinthet.« — —

A kölcsönös szeretet és áldozati készség, e két szentség volt úti társa az élet hosszú, de egyenes útján. — És midőn utóbb Lamartine »Histoire des Girondistes« munkáját olvasá, megborzadva az istentagadók kegyetlen önzésétől és durvaságától, azon meggyőződésre jutott, hogy a pénz-szomj, az élvek és hiú fényelgések hajhászata, és ezeknek táplálékai: az elvtelenség, sikkasztás, rablás, or- és öngyilkosság s napjainkban a társadalom egyéb rákfenéi: mind a hitetlen anyag-elviség szüleménye.

Gyenge motívumoknak látszhatnak ezek némelyek előtt, T. Akadémia! de az én szerény ítéletem szerint az üdvösen végig harczolt nagy életkor fejlődésének oly lélektani mozzanatai, melyek néhai tagtársunknak a gyakorlati életben érvényült szerepére határozott irányul szolgáltak.

Ő ifjúságát lelki, testi épségben megőrizve, lépett a köz-életpálya küzdőterére, melyet mint joggyakornok, majd kir. táblai jegyző (juratus) kezdett meg az 1825. évi országgyűlés tartama alatt. Nem kell jeleznem, hogy a lelkesedés és hazaszeretet lángja hevíté keblét azon ifjúnak, ki az 1823. évi törvénytelenül emelt adó és újonczozás ellenében megyéje erélyes küzdelmének tanúja volt. És ez volt oka, hogy midőn az idétt bátyjával Bécset meglátogatta, és annak nevezetességeit megsejmelte: nem rajongott érte, mert azt alkotmányunk ellenségei fészkének tartotta.

A nevezetes országgyűlés után, — melynek tanúsgos hatása az ifjúnak szellemi fogékonyságát és látköre színvonalát magasabbra emelte, — a juratusi, majd az ügyvédi vizsga letétele után, az ügyvédsegédi állás Budapesthez kötötte tagtársunkat.

Itt az ország szívében irodalmunknak akkori lendületes korszakában, az úgynevezett Aurora-kör volt akkor a nemzeti haladás irányadó világa, és tagtársunk társadalmi kedvező viszonyainál fogva e légkör élvezetében is részesült. Szerencséje volt ismeretségébe juthatni Kisfaludy Ká-

rolynak, ki a jó reményű fiatal embert, habár csak általánosságban, de még is termékenyítő hatással a tanulásra buzdította. Szemere Miklós útján megismerkedett Bajzával, majd Vörösmarthyval, Toldyval, Zádorral s a többivel. És ez ismeretség, meg az ifjú hév, és az akkori fogalmak áramlata vezették tagtársunkat arra, hogy a szépirodalmi szakban az akkori Társalkodóban, a Tudományos Gyűjtemény koszorújában, a Regélőben, az Uraniában stb. kísérleteket tegyen egyes zsengeivel: allegoriáival, költeményeivel, Schillerből vett fordítmányaival és epigrammaival, mely utóbbiakra nézve hivatottságát Zádor György buzdítólag szemébe hangoztatta.

De a szépirodalom, vagyis inkább a költészet, mely az élet tavaszán minden jóra való fiatal ember kedélyvilágát a képzelet és eszményítés bájos sugáiraival aranyozza be: nem az ő világa, nem az ő jövője volt.

Ő, ki a természettudományok iránt már kora ifjúságában erősebben vonzódott, családi viszonyai szempontjából a jogászati pályára szánta élete munkásságát; és kezdetül előbb Eötvös József, majd Fejes Antal kir. ügyigazgatósági ügyészhez állott segédül, és jelleme-, szelíd modora-, készsége- és munkásságáért mindenütt szeretetvel, indúlt polgári hivatásának betöltésére.

Ez időben történt, hogy az állami bányaművelésben előfordult visszaélések megvizsgálására a m. kir. kincstár királyi biztosi minőségben néhai tagtársunk imént említett főnökét a mellé rendelt szakértő közeggel a bányavárosokba kiküldötte. A biztosság 1831. év elején indúlt Selmeczre, majd Körmöczre, hová tagtársunk is örömmel elkíséré főnökét.

E kirándulásban való részvétel képezi tagtársunk életében azon mozzanatot, melynek hatása alapján később (1837-ben) ezen társaságnak tagjává választatott.

Az értelmi erő, mely agyában villogott, — a tettvágy, mely idegeit feszíté, — a közéletre ható ismeretek gyűjtésére ösztönözvén: fölös üres idejét és a kedvező alkalmat a bányaművelés, érzésmosás, kohászat és pénzverés kezelésének tanulmányozására fordítá gyakorlatilag, majd ezzel meg

nem elégedve, az akkoron már megjelent Aschner és Berzelius művei nyomán elméletileg is. És ámbár egy időre az epemirigy-járvány dühöngése félbeszakítja a bányavárosi időzést, — a következő ősszel ismét Körmöczön folytathatá tanulmányozását, melynek alapján a bányamívelés monographiájának megírásához fogott, melyből a kohászatig terjedő rész »Az Alsó-Magyarországi Érczmívelésről« cím alatt a Tudományos Gyűjtemény 1831—32. évi folyamában látott napvilágot.

De geniusza, lelke fogékonysága előtt nem lön felejtve, hogy összes hazai közérdekeink benső viszonyban és kapcsolatban állanak. Kiterjedt figyelme, sőt hazafiúi érzéke ébren állott minden nemzeti és történelmi érdek megszívülésére is. Be-bepillantott a városi levéltárba is, és a mit ott a nemzet multjának ismeretére érdekes adatot talált, leírta és önzetlen szívvel közölte azon szaktudósokkal, kik azt hasznosíthaták. S nem riadt vissza a haza történelme érdekében a fáradságosabb munkálkodástól sem. Ilyen meggyőződésben és lelkesültségben fogott *Zweig* János Krisztof selmeczi bányamester 1703-tól 1707-ig terjedő, a II. Rákóczi Ferencz forradalmára fontos adatokat tartalmazó Német Naplójának feldolgozásához, melyet a Tudománytár 1835. évi VI. kötetében adott ki, és melylyel a történelmi források irodalmának akkor igen korlátolt mezején nem csekély érdemet szerzett magának. Ez képezte forduló pontját irodalmárkodásának a komolyabb, tudományos irányzat felé.

De a ki hazája történelme iránt kegyelettel viseltetik, az lélektani ösztönszerűséggel annak nemzetisége iránt is forró szeretetet ápol keblében. És tagtársunk, az akkor még csak 25 éves fiatal ember, birt az ihlettség e két szentséges indulatával is. Ebből eredt, hogy mielőtt Körmöczöt elhagyá, emlékiratot szerkeszt, melyet a városi főügyész beleegyezésével a város tanácsához azon kérelemmel nyújt be, hogy az a közigazgatás megmagyarosítását fokenként előmozdítandó, tisztviselőit kötelezze a magyar nyelv elsajátítására, és pénztára erejéhez mért összegben pályadíjat tűzzön ki egy bányászati műszótár megírására. A város az emlékira-

tot szabályszerűleg a helytartósághoz küldé, a minek annyi eredménye lőn, hogy a város azontúl irtokságra csak magyarul is tudókat nevezzen ki.

Ezenközben Pozsonyban megnyílt az 1832. évi országgyűlés. Tagtársunk politikai és jogi ismereteinek bővítése végett vágyván oda, módot lelt abban, hogy ott Nógrád vármegye egyik követe mellett és mint gróf Berchtholdt József absentista képviselője részt vehessen.

Itt látköre szélesedése, ismereteinek, tapasztalatainak bővülése mellett azon szerencsében is részesült, hogy a haza akkori nevezetesebb férfiainak, ezek közt gr. Széchenyi István, — báró Wesselényi Miklós, — Kossuth Lajos, — Bezzerédj István és másoknak közelebbi ismeretségébe jutott. És ugyanitt, mielőtt Kossuth: »Országgyűlési Tudósításai«-nak, Jablanczy »Független«-jének megindításáról tudomása lett volna, »*Constitutionnel*« cím alatt egy diaetai hirlapot kezdett kiadni; azonban az említett kettőnek megjelenése után lapja folytatásától szerényen visszavonult. Midőn azonban az úgynevezett kerületi ülések naplója életbe lépett, és a követek megbízásából annak szerkesztőivé Bertha Sándor, Hajnik Pál, és Munkácsy János lettek, ezek mellé a naplónak tollba-mondójává őt választották.

Másfél évet töltött tagtársunk Pozsonyban, és tanúja volt a hosszú tanácskozmányoknak, vitatkozásoknak, melyek a sérelmek, urbériség, polgári törvénykezés és egyéb törvényhozási tárgyak fölött a két tábla ki nem egyenlíthető politikai elvei miatt fárasztó küzdelmekben teltek el, és melyekből hazánk akkori politikai önállóságára és kormányzatára nézve leverő tapasztalatokkal tért vissza Budapestre.

De a szerzett szomorú tapasztalatok mellett tanult tagtársunk egyebet is. Megtanulta észlelni és felismerni a hiányokat, melyekben akkori közállapotaink sínylődtek. — Megtanulta, hogy az ő eszményei: a *kölcsönös szeretet* és *áldozatkészség* nem köztulajdon; hanem csak szórványosan egyesek ritka erénye, mely kivált a nemzetközi politikai káténak hitczikkei közt nem foglaltatik. — És ekkor fellobbant, megfogamzott lelkében geniusza sugallatából az

erkölcsi és anyagi erő kifejtése szükségének szent érzete, mely egyedül az alapos nevelés és okszerű gazdaság megalapításában lelheti vágyainak érvényesítését.

E két iránypont az, T. Akadémia! mely ezentúl tagtársunknak egész élete folyamán — anyagi viszonyainak szükségyszerű számbavétele és korlátai mellett — munkálkodásában vezéricsillagául szolgált.

»Már Pozsonyban az országgyűlési vitatkozások, különösen a magyar nyelv ügyének tárgyalása alatt ideálommá vált — írja ő maga — oly egyesület alakítása, melynek feladata lenne hazánkban a magyar nemzetiségnek minden irányban terjesztése«. — Midőn tehát Szentkirályi Móricz társalgás közben értesíté, hogy kisdédóvó intézet van már egy Pesten és egy Budán is a Krisztina-városban, és ez utóbbit együtt meglelték, örömkönyek lepték el szempilláit. És midőn Szentkirályi arra szólítá fel, hogy egy, a belvárosban hasonló intézet felállítására alakuló társulatba pártoló tagul iratkozzék be: felbuzdult lelkesedéssel válaszolá: *»Ne csak helybeli bizottságot, de az eszme és cél terjesztésére országos egyesületet igyekezzék befolyásával alakítani«*. — Szentkirályi elfogadta a tanácsot és elment azonnal Brunszvik Teréz grófhölgyhez és megnyerte az ügynek gróf Festetich Leót és másokat; — 1834. augusztus 2-án már aláíratott az alapító oklevél és kiosztattak a részvény-segélyre az aláírási ívek.

Ámde az ige azonnal nem vált testté. Küzdeni kellett előítéletek, — önző és rideg elzárkózások ellen. De a hazafias agitáció végre mégis győzött. Tagtársunk nem csak magán körökben, hanem a sajtó útján, különösen a Jelenkor Társalkodójában különféle álnevek alatt mintegy fáradhatlan bajnok, folytonosan küzdött a szent eszme érdekében, míg végre 1836. év márcziusban megtarthaták a végleges alakuló gyűlést, melyen az egyesület elnökévé gr. Festetich Leót, alelnökévé Szentkirályi Móriczot, titkárrá pedig tagtársunkat választották. Az igazgató-választmányba koronként a legjelesebb férfiak léptek, ilyenek valának: Bezerédj István, Fáy András, b. Jósika Miklós, Kis Károly, Kossuth Lajos, Lónyay Gábor és báró Wessélényi Miklós és mások.

Az intézmény felvirágzott, és tíz év alatt az országban a kisededővő intézetek száma hetvenre szaporodott, a miben tagtársunkat, ki az országos kisededővő intézeteket terjesztő egyesület buzgó titkára és 1842-ig évkönyveinek szerkesztője volt, az érdemnek oroszlánrésze illette.

Tagtársunkat jelleme és fáradhatlan munkaereje az ő irányeszméinek másik részére nézve sem hagyta nyugodni; s azért, midőn a Lovassy, Kossuth, s Wesselényi-féle politikai vádak és perek emelésében a szólás-szabadság és alkotmányos élet sérelmeit mélyen érezve, ügyvédi pályáját oda hagyá, éppen kapóra jött az alkalom, hogy az okszerű gazdaság terjesztése érdekében is felajánlja szolgálatát a hazának.

Éppen keletkezőben volt az *Országos M. Gazdasági Egyesület*, melynek igazgató-választmánya pályázatot nyitott a titkári hivatalra. Es a közbizalom, a kifogástalan elővélemény a folyamodók legjelesbjei (Angyalffy Mátyás, Fényes Elek és Császár Ferencz s a többi versenyzők) közül társunkat helyezte a titkári hivatalba, és — nem csalódott. Azok, kik ismerik e nagyjelentőségű intézetünk történetét, annak fejlődési időszakait, méltó tanúságot tehetnek azon előmenetelről és sikerről, melyet az intézet Kacs Kovics Lajos titkársága alatt vívott ki. A »*Gazdasági Tudósítások*« című egyesületi lap, melyet tagtársunk 1837 óta nem csak hogy szerkesztett, hanem dolgozataival is gazdagított, — valamint az általa indított és öt éven át páratlan szakértelemmel szerkesztett »*Mezei Naptár*«, — olyan eredmények, melyek tagtársunknak mindenha dicsőséges emlékét képezendik.

A mai alkalom és idő tekintetéből nem merülhetek, T. Akadémia! ezeknek részletesebb méltatásába. — Egy valódi életírás kellékei lehetnek ezek, s akkor is vastag könyvet töltenének be azon tények és viszonyok kifejtései, melyek néhai tagtársunk munkásságát egész összességében felölelik és emlékszoborrá domborítanak.

Meg kell elégednünk ez alkalommal, t. Hallgatóim! azzal, hogy az elhunytnak élete pályájából csak futólag a legfőbb mozzanatokot érintsem meg.

A megbízható, kötelességérző, értelmes és munkás egyéniség mindig keresett tényező volt. E nemes tulajdonsokkal volt megáldva néhai tagtársunk, és ezeknél fogva történt, hogy 1843. május 21-én Pest városa főjegyzői tollát adta kezébe. Magánviszonyai is javaslák a megtiszteltetés elfogadását, és azért és ekkor a kisdedovói- és gazdasági egyesületek titkárságáról leköszönt ugyan, de ezeknek gazdaságos céljai előmozdításáról élete végeig le nem mondott.

Új állomása helyét is derekasan betölté. — Tevékenységéről a város jegyzőkönyvei tanúskodhatnak. — Különösen a magyar nyelv jogos fölényiségének elismertetésére törekedett szakadatlanul. — Pest városa polgársága nagy részének német eleme akkor még nem ébredt öntudatára hazafiúi hivatásának. És Kacs Kovics Lajos az ébresztésnek itt is kiváló tényezője lőn. A városi polgári őrsereg még teljesen német volt. Az akkori alpolgármester (Rottenbiller) és mások (Szilágyi István, Tóth Gáspár stb.) felfogva az eszmét, megteremték a magyar lovas és gyalog polgári őrsereget. A magyar vezényszavakat tagtársunk harmad magával gyűjté és szerkeszté össze. És ezen magyar polgári őrsereg feállítása nagy vonzó erőt gyakorolt a magyar érzés és nyelv terjedésére.

Jöttek ezután a politikai átalakulás hullámai, jöttek a (1848) márcziusi napok, midőn tagtársunk rendületlen hazafisága, elfogulatlan szíves eszélyessége virrasztott tanácsársai gyengébbjeinek bátortalansága fölött és az úgynevezett forradalmi 12 pontra határozottan rá vezette a városi hatóság elfogadó záradékát. — Ezután lett képviselő. Ott volt Debreczenben, majd Buda bevétele után ismét Pesten. Önkénytelenül lett miniszteri osztálytanácsos. Volt Szegeden, és lőn Világos után bujdosó, majd honn az ősi házban lappangó. Végre megkegyelmezetten, de mint szárnya szegett madár, húzódott meg ősi fészkében és lőn mezei gazda és gyermekeinek oktatója.

De közéleti tevékenysége ekkor sem szünetelt. Élete ideáljainak egyike: a nemzeti gazdaság érdekében munkált tovább az időszaki sajtó útján és gyakorlatilag mozgalmat indított egy megyei gazdasági egyesület alakítására, mely

életbe is lépett, míg az 1860-ki politikai fordulat ismét az alkotmányos küzdelmek árjaiba sodorta.

Újra végig játszta szerepét, mint Pest városi főjegyző és az 1861. évi országgyűlésre Ferencz-városi képviselő; és midőn a rövid alkotmányoskodás után az akkori politikai irányzat tervszabálya szerint a jobbakkal együtt hivataláról lemondott, és sem a kilátásba helyezett pestvárosi főbiróságot, sem a kir. táblai ajánlott biróságot elfogadni hazafiúi érzéke nem engedte: ismét kereste eszményei oltárait, és lőn az országos kisdedóvó egyesület, és m. Iparbank rendes ügyésze, s az új alakzatban felújult országos kertészeti társulatnak titkára. S míg emitt a kertészeti füzeteket szerkeszté, a kisdedóvói egyesületnél a nagyérdemű gróf Brunszvik Terézia emlékére rendezett százados jubilaumon magvas és ünnepélyes beszédével igyekezett hatni a szent cél érdekében.

Midőn azonban a magánélet követelményei szülőföldjére, gazdasága közelébe szólíták, még akkor sem vonakodva a közszolgálat terheitől, 1865-ben a nógrádmegyei kir. törvényszéknél vállalt birói hivatalt, és itt munkálkodott becsülettel egész addig, mígnem 1874-ben hanyatló testi ereje az ősi fészek nyugalmit megáhitotta. De azért az én öreg barátom, azontúl is, ha csak az időjárás zordsága nem gátolta, szorgalmasan részt vett, mint megyei bizottsági tag is, a közélet minden mozzanatában.

Gyermekeiben a hazának jeles és hasznos polgárokat és lionleányokat nevelvén fel, miután ezeket örökségükre nézve kiosztá, olvasás és irogatás közt élt szeretett hitvesével szerény gazdaságában, megkezdve 81 éves korában élete élményeinek megírását és be is végezvén azt is teljesen, folyton emlékében tartva a római nagy költő szavait:

Omne crede diem tibi diluxisse supremum:
Grata superveniet, quae non sperabitur, hora.

És végre megtörtént ez is múlt évi december 9-én. Elhúnyt. — Elhúnyt, — nem mint egy élete delén viharoktól kitépett tölgy; hanem mint földi hivatását teljes egészében betöltött aggharczos, kit a természet örök ura

által kiszabott életkor törvénye fektet megérdemlett végnyugalmára.

Elhúnyt, mint egyike azen régi szabású gárdának, melynek tagjai földi pályájukon nem keresték a vagyont; hanem a természettől öröklött szellemi értéküket beruházták a szeretett haza közjólétének gazdáságába.

Mind végig munkás magvetője, gondos kertésze volt azon két irányeszmének, mely a *népnevelés* és belterjes *okszzerű gazdaság* által a nemzet *erkölcsi* és *anyagi erejének* gyarapítására és megalapítására törekszik. E két irányeszmének áldozta tagtársunk egész életét. És mint a gazdaság és ezzel kapcsolatos természettudományok művelőjét, választotta társaságunk harmadik osztályának tagjául.

És most, mielőtt itt, e helyen *emlékének* szabályszerű, de általam igaz meleg kegyelettel teljesített megújítását befejezném, kérem a T. Akadémiát: iktassa be Kacs Kovics Lajos néhai tagtársunk nevét is azon elhúnyt jelesei közé, kik pályájukon dísz és igaz érdemeket szereztek a haza irányában.

Legyen tisztelve emlékezete.

IRODALOMTÖRTÉNETI JEGYZETEK.

KACSKOVICS LAJOS ÉLETÉHEZ.

Minthogy irodalmi működésének adatai eddig összegyűjtve sehol sem jelentek meg, legalább azon dolgozatainak, melyeket a kezemnél lévő forrásokból merithettem, sorjegyzékét jónak véltem, itt az emlékbeszéd végén irodalmunk érdekében is időrendben közre bocsátani.

1830. évben.

1. **Emmához** Schiller után Gy—fy álnév alatt a *Koszorú* szép-literaturai Ajándék 1830. évf. 154. lap.
2. Epigrammák *a) Az Iracs és Epigrammatikus.* *b) A kém.* *Ugyanott* 155. lap. Gy—fy álnév alatt.
3. **Múlt, Jelen s Jövendő** költemény Gyászfy álnév alatt. *Urania.* Nemzeti Almanach 1830. évf. 205. lap.

1831-ben.

4. **Én is voltam valaha egy szép asszony kocsisa.** Allegoria (a kiábrándult szerelemről). *Társalkodó.* 1831. évf. prózában.
5. Humoristicus elmefuttatás a júliusi forradalomról. *Ugyanott.*
6. Vörösmarty »Fátyol titkai«-nak ismertetése.
7. **«Laura mulató helye»** költemény Gyászfy név alatt. *Urania* 1831. évf. 33. lap.
8. **»Az alsó magyarországi érczmivélésről«** saját neve alatt. *A Tudományos Gyűjtemény* 1831-ki IX. kötet 69—95. lap. X. kötet 52—71. lap. XII. köt. 36—54. lap.
9. **Régiségek.** *Ugyanott* VIII. kötet 121—125. lap.
10. **Egy-két lap a kritikáról.** K. L. (?) *Ugyanott* III. kötet 27—34. lap.

1832-ben.

11. **Az alsó magyarországi Érczmivélésről.** Befejezés saját neve alatt. *Tudományos Gyűjtemény* 1832. évi IX. kötet 3—43. lap.
12. **Bányavidéki nefelejts.** Költemény Gyászfy név alatt. *Urania,* nemz. Almanach. 1832. évf. 344. lap.

13. Az 1833. évi *Aurora*, (Alapítá Kísfaludy K. Kiadja Bajza) ismertetése. *Tudományos Gyűjtemény* 1832. évi III. kötet 107. lap.

1833—1834-ben.

14. Cikkek a Jelenkorban és Társalkodóban Gyertyánfy, Komlóssy, Kúthy álnévek alatt.

1835-ben.

15. Pótlékok az 1703—1707-ki magyar történetekhez Zweig János. Kristóf német kézírati naplójából kivonva és magyarra fordítva saját neve alatt a *Tudománytár* 1835-ki V. kötet 146. lap.

1837-ben.

16. Jóságszerzés és haszonbérlet. Saját neve alatt. *Társalkodó* 1837. évi 99. és 100-ik számaiban.

17. A kisedővásról. Akadémiai székfoglaló értekezés. Megjelent a *Közlemények a kisedővás köréből* című vállalatban, mely Budán nyomtatott, s ő szerkesztette.

1859-ben.

18. Szózat irodalmunk érdekében. Többek nevében. Megjelent a *Pesti Napló* 1859-ki 48-ik számában.

1865-ben.

19. Emlékbeszéd gr. Brunsvik M. Terézia fölött május 18-án. Megjelent önállóan is.

Szerkesztés.

1835-ben az országgyűlés alatt kezdett szerkeszteni és kiadni *Constitutionnel* cím alatt országgyűlési tudósításokat.

1837-től 1841. végeig szerkeszté a *Gazdasági Tudósításokat*; — a két utóbbi évfolyamot már Török János segédlete mellett.

1841-től 1843. májusig szerkeszté Török Jánossal együtt a *Magyar Gazda* című heti lapot, melynek sajtó-ügyi 4000 frtnyi biztosítékát atyja vállalta birtokára.

1840—1844-ig öt éven át egyedül szerkeszté a *Mezei Naptár*-t, kivévén közben az 1842-dik évit, melyet Török Jánossal együtt adott ki.

1837-től 1843-ig szerkeszté a kisedővás intézeteket terjesztő Országos Egyesület kiadványait.

A pályadíjakért versenyző népszerű gazdasági értekezéseket tartalmazó *Gazdasági Kistükört* Csapó Dániellel szerkesztette.

1862-ben a kertészeti társulat közlönyét a »Kertészeti Füzeteket« szerkeszté.

Kéziratban maradtak :

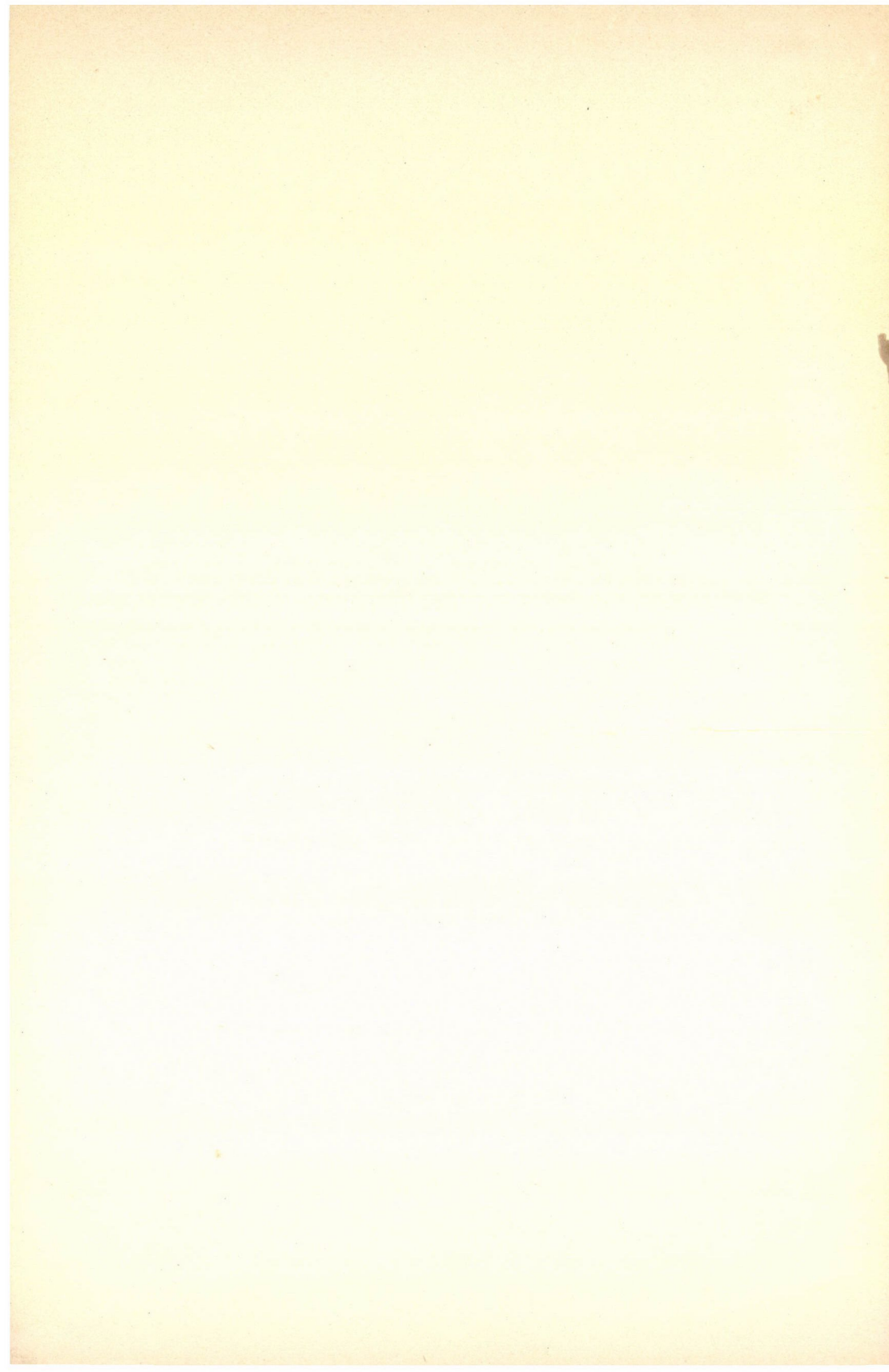
Testőr című novella 1841.

Önéletrajza 1888. és a többi.

Egyéb irodalmi működés :

1. A Kőrmöcsbánya városa levéltárából régi okmányokat másolt.
 2. A jogtudományi műszótárhoz gyűjtéssel járult.
 3. A bányászati műszavaknak Bugát Pál és Zlamál Vilmos által történt összegyűjtésében és magyarra fordításában közreműködött.
 4. A bányászati törvényjavaslat szerkesztésében jelentékeny részt vett.
-

Arcképe Marastoni által rajzolva megjelent az **Országúkre** 1862. évi 16. számában.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczay Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János I. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. I. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> I. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollós</i> <i>Jusztinián</i> I. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf I. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> I. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János I. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István I. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon I. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	> 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	> 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> 1. tagtól	> 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	> 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	> 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	> 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	> 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkolý Miklós</i> tiszt. tagtól	> 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	> 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Ozobor Béla</i> 1. tagtól	> 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	> 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	> 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	> 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	> 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	> 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Pécs Antal</i> 1. tagtól	> 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	> 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	> 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	> 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	> 40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BALLAGI MÓR

RENDES TAGRÓL.

IMRE SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1892. deczember 19. tartott ülésén.)

Ára 50 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	> 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	> 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	> 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	> 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	> 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	> 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	> 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	> 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	> 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadár</i> r. tagtól	> 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adólf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	> 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	> 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	> 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	> 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	> 10 kr.

EMLÉKBESZÉD

BALLAGI MÓR

RENDES TAGRÓL.

*

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1892. évi december 19-én tartott ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

1893.

EMLÉKBESZÉD

BALLAGI MÓR M. T. AKAD. R. TAGRÓL.

IMRE SÁNDOR r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1892. decz. 19-diki összes ülésén.)

Mozgalmas, szép évek voltak a harminczas-negyvenes, — kivált az utóbbi évek! Kedves emlékezetű idők még azoknak is, a kik akkor a mozgalmak középpontjától távol álltak és csak kívülről lehettek szemlélői. Ma már mindinkább feledkeznek az akkori nyilvános, megyei, országgyűlési, egyesületi élet jeleneteiről, az első tudományos és irodalmi társaságok elsőbb éveinek szerény sőt szegényes, kicsinyes, de lelkes és hazafiasan kegyeletes érintkezéseiről és működéseiről; a műveltebb nemesség nyilvános tanácskozásainak megyei életének sok gyarlóság, kevés finomság mellett is némi nemességet, lovagiasságot mégis tanúsító szokásairól.

Szép és nevezetes évek voltak ezek. A nyilvános életet általában valamely nemesebb szellem vezette, mely nem engedte, hogy önzés, gyűlölet, vad szenvedély erőt vegyen a hazafiak lelkén. Ha voltak bűnök a haza, a közügy ellen, legalább nyíltan nem szerepeltek és nem tettek nagy körben rontó hatást, mérsékeltek voltak az indulatok s távol a kétségbeesés pessimismusa. — A költés kísért minden országos mozzanatot. Mint hajdan az 1790-dikeket és az 1825-dik év táján voltak, úgy most a 30-as és 40-es évek reformjait, intézeteit. És az irodalmat a szabadelvű előkelőség, az arisztokratia egy része teremti s pártolja; ugyanez annak munkása is.

Oly sok nagy eszme emelkedett fel s nagy jelszó hangzott el a hazában, melyekhez mint kitűzött zászlóhoz gyülekezett a nemzet apraja, nagyja, örege és ifja, valaki csak a nyugatról átjutott és itt sokszorosan visszhangzott nagy szokat megérthette vagy megsejthette. A jobbágság viszonyai rendezése vagy a jobbágyok felszabadítása, tehát a szabad föld; a jogok és terhek megosztása, a hitfelekezetek egyenjogosítása, a protestáns felek egyesülése és közös tudomány-egyetemök terve, a nép szellemének, hagyományainak, elméműveinek, költői formáinak a szépirodalomba befogadása, sőt a műizlés vezéreül elismerése: ily eszmék izgatták a társadalmat és a politikai köröket. És ez eszmék aztán eltöltvén a lelkeket, az új szellem mint új bor az ó-tömlőben, nem maradt tétlen nyugalomban, de megrepesztette a régi formákat és újakat kívánt, melyek alkotása mind e maig tart.

Ez idők szelleme vontá be a mozgalmakba azt is, a kinek nevét és érdemeit ma emlegetjük: *Ballagi Mórt*. Az ő tevékeny és természettel izgalmas lelke sem jut vala oda, a hová jutott, nem tér amaz irányba, melyben működött, ha erőit ez időszak levegője nem éleszti, nem táplálja, — ha nincs a közgondolkodásnak ez a vonzó, szabadelvű iránya, ez a kitűzött zászlója, melyen a hitfelekezetek felszabadítása, egyen-jogúsága, a polgári egyenlőség, szabad egyetem, iskolai reform, az irodalomnak a művelt életbeli nagyfontossága, a magyar nemzetiségnek megerősítése, »vérünk nemesítése«, másféle nemzetiségek, más nyelvűek és hitűek ehhez csatolása stb. ilyen nem áll, mint a közel jövő feladata, kitűzve, s ha a sok időig tartott küzdés után az a nemes szabadelvűség nem lesz túlnyomóvá, mely nem csak a haza függetlenségét idegen törekvések ellenében fentartani, hanem benn a társadalomban is, a szabad és buzgó munkásságot ösztönözni, gyarapítani, — tehát nem csak jól bekerített, de jól művelt kerttel is törekszik birni.

Ily irány csatolta hozzánk e korbeli legmunkásabb, leghívebb embereinket, — többek közt ötöt is, ki aztán a nemzeti szellem emberiesebbé, igazságosabbá, tevékenyebbé tételén egy félszázadon át nagy buzgósággal és szép ered-

ménynyel munkálkodott. Meggyőződünk erről, ha életére és foglalkozásaira rövid tekintetet vetünk.

Ballagi (előbb: Bloch) *Mór* Zemplén vármegye *Inócz* községében született, izraelita szülőktől. Atyja nagy szegénységben élt; ebben nevelte utóbb oly jeles gyermekét is. És *Ballagi Mór* első emlékezései a szülők gyötrelmes elhagyatottságára, kétségbeejtő helyzetére mentek vissza: a haszonbérét fizetni nem tudó, tűz által érzékenyen károsodott apának zaklatott életére, elfogatására s egy évi börtönbeli szenvedésére. Ez év alatt ő szegény anyjával ette a nyomorúság kenyerét; és szenvedték, túrték, mint előbb is, a zaklatások és szegénység gyötrelmeit. De a fiú lelkét ez nem verte le, inkább megerősítette, munkásságra szoktatta. Mert már ekkor kezdett munkát, tanulni valót lelteni a bibliában, mely sok hasonló helyzetű felének volt ősidőktől fogva mindene, öröme és vigasztalása.

Maga erején tanúlgat egy ideig és így fejlenek tehetségei. Tanúlja érteni és könyvnélkülözi a szent könyveket. Az ilyen könyvnélkül tanulás az ő hitfelei közül sokat tett erős emlékező tehetségűvé, — sokat tett egy részről csodálat tárgyává, másfelől sikeres kutatóvá. Az emlékezet erősítését pedig nem az eszközölte, a mit megtanultak, hanem a tanulásnak egyéni erőfeszítés által kifejtett megszokott módszere. Ő nála is oly erőssé fejlett ez, hogy még idősebb korában is sok ismerőst ejtette bámulatba. Ez a tehetség sokat segítette akkor, midőn gyermek és ifjú korában tanítgatott, vagy eljárván feleihez, a szentírás felmondogatása által szerzett magának ajándékokat és becsültetést. Így tanúlgatott ez irányban *N.-Váradon* (1829) és *Pápán* (1831), egyszerűsmind tanította az ó-szövetség nyelvét és tartalmát is. Majd 20 éves korában *Surányban* nevelősködött, és a mi külső-belső művelődésére sokat tehetett, »tiszteességesebb« társaságba jutott, — holott előbb csak feleinek egyoldalú társaságában forgott. Itt görög és latin könyveket kapván, ezeket kezdé tanulni és így magánosan a tudományos életpályához tévé meg az előkészületet. Így 21 éves korában philosophiai

tanfolyamba akart lépni, e végre *Tarczy Lajos* pápai tanárt keresé fel egy levéllel, mely neki, ki egy orosz faluban született, felein kívül mással alig érintkezhetett, e miatt a magyar nyelvnek műveltebbekhez méltó használatára kész nem volt, nem könnyű munka lehetett s nem nagy becsületet szerezhetett. (A magyar nyelvet *Verseghy* német-magyar grammatikájából tanulta volt.) De *Tarczy* belátta, mily tehetséggel van dolga, s megegyezésével vizsgálatot tett *Ballagi* a gymnasiumi tantárgyakból. És bevétetvén, *Tarczy* folytonos vezérlete s biztatásai által sikerült az ifjúnak jó előmenetelt tennie az akkor úgynevezett philosophiai (felső gymnasiumi) ismeretekből, — a classikai nyelveken kívül elemi matematika- és történelemből.

Ekkor Budapestre ment az egyetemhez kapcsolt mérnöki tanfolyamra. Itt a pályát elvégezte, de mérnöki oklevelet nem nyerhetett. Hivatása lehetett hozzá, de oda kellett hagynia. Az intézet tanárkara, mint általában is az egyetem előjárói és oktatói, sokkal buzgóbb keresztyének voltak, mintsem e nemkeresztyén embernek még erre a hivatásra is oklevelet adtak volna. Egy ideig mégis ezen a pályán akart maradni. Elszánja hát magát és Párisba megyen, hogy szakjára még alaposabban elkészüljön. Itt is sok szűkséggel küzdve, folytatja tanulását egy ideig, míg a gondviselés el nem szólítá onnan és arra az útra vezeté, melyen hazájának, hitfeleinek, a lelki szabadság ügyében rendkívüli szolgálatot tett.

Az 1840-diki országgyűlésen egyéb mellett szóba jött a zsidók emancipációja is. Csakugyan ez az országgyűlés határozta el, hogy nekik a lakás és birtoklás, bányá- és királyi városokban is, megengedtéssék, ott is, a honnan eddig teljesen ki voltak rekesztve. A szabadabb gondolkodásúak többet akartak, annyi formát, a mennyi külső nyugati államokban már meg volt adva. De átlátták, hogy ez a hit- és nemzetiségi külön osztályt formáló nép annyira idegen a magyar elemtől, annyira nem hajlandó vele együtt érezni, vele összeszokni, hogy polgári jogokkal felruházása mindaddig nem tanácsos, sőt veszélyes, míg nem eszközlik mindkét részről, az állam és a felekezet részéről, hogy amazok a

magyar nemzethez és néphez közelítsenek, a magyar államhoz polgári indulattal és kötelességérzettel csatlakozzanak, a nép-gyűlöletet okozó különködéseket mérsékeljék. E végre többek közt ember kellett, ki ily szellemben tudjon hatni ama nép körében, ki kellő készüllettel és igaz lélekkel dolgozzék azon, hogy felei elfogultságukkal hagyjanak fel s a művelődéshez ily szellemben símúljanak.

Ballagi már akkor, midőn mérnöki tanulmánya végett a fővárosban időzött, megkísérlett magyarul is írogatni a *Hasznos Mulatságokban* és más folyóiratban; találkozott az irodalom magyar férfiai közt is, a ki megismerte s vele némely jelesünket megismertette. Így történt, hogy a szép lelkű *Eötvös József* b., az országgyűlés legnemesebben szabad-elvű tagjainak egyike, felszólította B.-t Párisban s többek egyetértésével felkérte, hogy a zsidókra teendő hatás érdekében némi mozgalmat indítani irodalmi úton vállalkozzék és az által őket az emancipatió előkészítésében segítse. A felhívás nem lett sikertelen és *Ballagi* még Párisban írta meg a röpiratot, melynek czíme: *A zsidókról* (Pest, 1840).

A kis füzet elején *Vajda Péter*, a lelkes természetbarát, nálunk sok tekintetben igen ritka, csaknem páratlanul lelkes ember és tanár, és igen jeles író előszava áll, hévvel és emberszeretettel írva. Örvendez annak, a mit a 40-diki országgyűlés tesz vagy tenni akar. Maga az író *Ballagi* pedig a magyar néphez fordul, attól kér vár, nem türelmet, hanem méltánylást, bizodalmas jogmegosztást Izráel utódai részére, egyszersmind e nép történetét áttekintve, igazolni kívánja, hogy ez arra méltó. A maga feleihez ebben nem szól. A feladat fontosabb része pedig az volt volna, hogy ha jogokat, sőt általán jogközösséget kér a magyaroktól ezek számára, ezektől még erősebben kívánja, követelje a hűséges csatlakozást, símúlást amazokhoz, a nemzet nyelve megtanulását, sőt sajátjául fogadását, legbelsőbb gondolatai és érzései közlőjévé és tényezőjévé tevését... Úgy, mint példájával ő tanúsítá addig is, míg körükben maradt. Egyszóval a jogok megadásának megérdemlését.

De ezt is igyekezett, bár távolabbról kerülve, hathatósan és sürgetőleg eszközölni; elsőben is az által, hogy *Mózes*

öt könyvét és *Józsuet* már 1840-ben megkezdé héber és magyar nyelven kiadni s egypár év alatt, az ó-szövetségnek ezt az alapúl szolgáló, legnemzetiebb és vallásos életre leginkább tartozó részét kezökbe adta feleinek, — hogy így erősen vallásos lelkök mélyébe, a vallás igéivel nyomassanak be a magyar nyelv hangjai, a magyar igék. Mi e fordítás értéke, arról utóbb szólunk röviden; most csak azt kérdjük, mi hatása lett a nagy szorgalommal készült derék munkának.

Az a hatása meglelt, hogy szerzőjét a M. Tud. Akadémia, már 1841-ben, a munka megjelenése második évében tagjai közé választotta; több mint *tíz* tekintélyes tag ajánlván a 25 éves ifjút, épen ezen fordításáért, — és hogy őt, úgy mint a legjobbkat, valóban tagjává is tette, tagjául bírta az a társaság, melynek ettől fogva minden ügyében minden lehető alkalommal szívesen és tevékenyen vett részt, — úgy hogy 1858-ban rendes tagjává választatott, 1891-ben pedig, mint az Akadémia 50 éves tagja, méltó és lelkes üdvözlést nyert. Ez időből való az első héber-magyar imádságos-könyv, melyet *Rosenthallal* kiadott.

De feleire mily hatása lett? Nem tudjuk kiszámítani. Annyi igaz, hogy közülök ez időtől fogva többen fordították nyelvünkre a biblia egyes darabjait, adtak népek számára imádságos- és kevés más vallásos-könyvet, — tehát a vallás és cultus szentelt nyelvén kívül a haza köz nyelvén is taníták imádkozni és istennel társalkodni. És talán arra is tett valamit, hogy e felekezetnek nem csak világi tagjai vettek részt szabadságunk harczában, hanem papjaik közül is többen tanúsították magokat a lelki szabadság erélyes és tevékeny barátainak, — s volt köztök olyan lelkes magyar-héber theologus, kit ez ügy érdekében kiállott szenvedéseieért lehetetlen tisztelettel nem emlegetnünk.

Következő (1841) évben németek és németül beszélő hitfelei számára írta német-magyar nyelvtanát, mely 1881-ig használatban lévén, nyolcz kiadást ért.

Ugyanez évben kiadja az Akadémiánál székfoglalóul felolvasott értekezését: *Nyelvészeti nyomozások* (Buda, 1841.) czím alatt. E kis dolgozattal kezdődik az Akadémiánál fél-századig tartott munkálkodása.

Lassanként érintkezésbe jutott a mindinkább gyarapodó nyilvános és hazafias szellemi élettel, kapcsolatba jutott a különben is élénk lelkű s érdeklődő ember a nemzet színével-javával. Mindinkább ösztönzé lelke, hogy ennek a nemzetnek, melynek jelesei méltányolták, melynek jelesei közt oly sok szép lelket talált és igaz szabadelvűséget tapasztalt, szolgálatot tegyen; a mint készült is. Tehát többek közt az 1841-ben megindult, oly általános mozgalmat okozott *Pesti Hírlap*ban fejtegeté, hogy a magyar nyelv terjesztését kisdiedóvók által kell eszközölni. Ugyanezt: *Ungarischer Unterricht in der Kleinkinderschule* című iratában, mely háromszor adatott ki. És ugyanekkor egy központi rabbi-képző intézetet kívánt és javasolt felállíttatni. A tervet több jelesek közt *Széchenyi* is helyeselte s áldozatával is akarta előmozdítani. Ő pedig a mellett, hogy magánosan és folyóiratokban izgatott, elszánta magát, hogy a legnagyobb lépést tegye meg, a gazdag és már ekkor is számos pesti zsidósághoz folyamodjék segítségért. És felszólítást intézett a községhez »egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében«, melynek lelkes szavaiból (*Athenaeum* 1841. 270. l.) lehetetlen egy keveset nem idéznem, mert máig is nagyon tanulságosak: »a megtanult nyelv ültetvény, mely gyökereit soha a föld mélyébe nem hajtja. Csak az anyanyelv varázs hangjában fekszik az erő, mely lelkünk mélyére hathat...« — »hitsorsosim át kezdik látni, hogy ha Magyarországnak valaha polgárai akarnak lenni, gyermekeiket magyaroknak és sem németeknek, sem francziáknak, — nem szabad nevelniök.«

És e szép felhívásnak, meg az előbbi jóakarató izgatásoknak, mi lett a sikere? Jóval kisebb összeg megajánlása, mint a melyet maga *Széchenyi* adott: száznegyven váltó forint. (Az adakozások kimutatva a *Pesti Hírlap*-ban s más lapokban 1841.)

Hihető, hogy egyik ez az eredmény idegenítette el hitfeleitől. Az ő lelke nem tudta megérteni és megemésztetni, hogy lehetnek a magyar haza és nép kebelén élő tehetősök oly idegenek ettől a hazától, a hazai művelődéstől, a keresztény néppel legalább a nyelv által közösségbe jutástól, —

akkor, midőn a haza érdekében semmiről sem kell, legfeljebb oly előítéletekről lemondaniok, melyekről feleik más országokban rég lemondtak. Mert tudta, hogy mint van más országokban

Talán, hogy keleti tanulmányait folytassa, vagy effélével foglalkozó életnemhez készüljön, Németországba ment, hol e szakbeli ismereteit leginkább gyarapíthatta. Hallgatta *Tübingenben Ewaldot*, a héber nyelv és történelem európai hírű nagy bűvárát, ki egy időben kedvelte a magyar növendékeket, kinek ő is kedvelt tanítványa volt. És hallgatott theológiát *Baurtól*, a híres »tübingeni theologiai iskola« vezérétől és másoktól. Itt hagyta el az ó-szövetségi hitet és egy vidéki községben az evangéliumi ker. egyház kebelébe lépett (1843. május 28.). Ugyan e tájon theol. doctorságot is nyert. És megvetette nem csak bibliai tanulmányainak erősebb alapját, hanem annak a barátságnak is, mely a lángszellemű lelkész és költő: *Székács Józseffel* holtokig tartott, s mely, a midőn őket egyesítette, egyszersmind sok sok jó gyümölcsöt termett a magyarság és az evang. egyház számára. Mert egymás s még kevesek segítségével tartották fenn a lelket a prot. egyházban a legsötétebb időkben, együtt terveztek s részben készítettek is új fordítását a szentírásnak. S ezt a szép szövetséget ünneplé *Ballagink*, midőn *Székács* felett az Akadémiában szeretettel és lélekkel teljes emlékbeszédét előadá (1879).

Haza térve, irodalmi munkálkodáshoz kezdett. A nem rég alapított *Prot. egyh. és iskolai lapban* a két prot. felekezet uniója mellett küzdött, — valamint egyházi gyűléseken is, melyeken ekkor kezdé sikeres közreműködését. Majd (1844) *Szarvasra* hívták tanárnak, az ott virágzásnak indult felső iskolába. Itt szolgált *Vajda Péter* barátjával majd *Greguss Ágosttal* a mindhármójok nagy czéljain, a magyarság terjesztésén és megerősítésén. E végre *Vajdával* felváltva tartottak a templomban magyar szónoklatokat.

Ugy látszik, szándéka volt az iskola fentartóinak a gymnasium mellé theologiai intézetet, sőt néptanító-seminariumot is állítani. Az ilyen iskolaemelés vagy bővítés ekkor, vidéki és szegényes intézeteknél is, kevésből állott.

Csak egy-két lelkes és tevékeny ember kellett egy-egy intézethez, és ez intézetek csekély eszközeikkel és erőikkel is sok világosságot és tanulás-szeretetet terjesztettek el. És ez így volt kezdettől, a reformációtól fogva ekkorig és még jóval tovább is. — A nevezett három embernél erre a célra alkalmasabbat aligha tudnánk említeni. Tehetség, lelkesedés aligha volt bárhol is erősebb.

De a középiskolák feladatáról, kiterjedéséről való fel fogás, a külföldi példák, a hazai és hitfelekezeti hagyományok és szükségek miatt nagyon meg volt ez időtájon zavarodva; könnyen is toldották meg fent, vagy kiszélesítették tanítóképzőkkel, theol. és jogi intézettel, a mellett, hogy alúl hozzá foglalták az elemi osztályokat is. — Szarvason 1846-ban úgy látszik, volt theologiai oktatás is. (Meglehet előbb és utóbb is.) És Ballagi főkép efféléket tanított. Jele sen: 1. tudományos hittant, — 2. új-szövetség magyarázatát, — 3. bölcséletet, — 4. latin remekírók közül fordította *Salustius*t, görögök közül *Homér Iliászát*, — 5. a magyar nyelv- és irodalom történetét, — 6. *Hegel* szerint logikát és metaphysikát, — 7. Mathésisből: algebrát és szóbeli számvetést, — majd tértant- és síkvágásokat stb., — 8. görög nyelv elemeit és 9. rendkívüli tantárgyúl franczia nyelvet. És vizsgáló volt a matematikában, hatványok tanában és physikában. (A szarvasi iskola 1846-diki programja szerint.)

Itteni életének gyümölcsei egyéb munkáin kívül, melyekhez itt kezdett gyűjtögetni, az iskola most említett programjában lévő: *Magyar szónyomozásról* című értekezése, melyről utóbb szólunk. — *A szarvasi ágostai hitv. főiskolának rövid története és jelen állapotjának vázlata. Szarvas, 1847*, mely utóbbi művében *Vajda Péter* is segítette. Itt készítette a *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteményét* is, mely két kötetben 1850-ben jelent meg.

E pályáról az 1848-diki országos mozgalmak terelték el. Először is b. *Eötvös József*, az első igen méltó magyar cultusminister, egyetemi tanszékre jelölte ki. Ekkor szarvasi tanárságáról lemondott; de az egyetemen nem kezdhetvén meg hivatalát, másokkal együtt a szabadságért küzdők közé

lépett, táborban szolgált egy ideig mint nemzetőrségi százados, majd mint tábori hírnök és tábori fogalmazó, — kinek tollából *Görgei* hadvezérnek és a hadügyi kormánynak több proclamatiója került ki.

Az ügy bukásával tanári hivatalát elveszté és Szarvasra internálták. E kellemetlen szünet alatt adta ki az említett Példabeszéd-gyűjteményén kívül szótárai közül a legelső (1850), mely sok kiadású efféle munkáinak bevezetője volt, melyek által legnagyobb hasznot tett a magyar nyelv közkeletének, leginkább tette ismeretessé tulajdon nevét.

Nagynehezen sikerült az iskola egyházi előljáróinak kinyerni a polgári hatalomtól, hogy hivatalába visszaállhasson (1851). De innen kevés idő múlva Kecskemétre, az ott ideiglen fenállott tanintézetbe, majd Pestre hívták, az ott már végleg megalakult theol. semináriumba. És benne találta fel ez intézet nagyérdemű alapítója, megalkotója a tanintézet leghívebb és leghatásosabb tanítóját. Egy évig díj nélkül tanított; majd 22 évig áldozta legjobb erejét ennek az intézetnek.

Mily elveket vallott, hirdetett hosszára terjedt theol. tanári működése alatt, annak elég nyomát hagyta, ha rendszeres hittani dolgozatot nem hagyott is. De ennek kiderítésére, a mennyiben ugyan ide tartozik, legnagyobb általánosságban, utóbb mondok el valamit. Életének fő eseményeit kellvén itt elsorolnom, itt inkább azt kell érintenem, mit tett, mikép küzdött tanintézete és egyháza s a közös szellemi szabadság érdekében. Egyfelől egy papnevelő-intézet anyagi megélhetése mellett szellemi megalapításán, erkölcsi értéke kivívásán kellett igyekezni. Másfelől a nemzeti élet elnyomottságának, tengésének, itt-ott erői túltengésének legsötétebb éveiben a lelki szabadság fentartásáért s majd az egyház elkobzott jogaiért. Mert a reactionnak, a nemzeti alkotmány végleges eltörlésére, emlékezetének is kiűrtására törekvő kormánynak útjában állott a társadalmi szabadságot követelő, ön intézetei felett intézkedni jogos, gyakran gyűlésező, tanácskozó, vallásos cselekvényeiben is élénk és mindig hazafias, nem könnyen fékezhető, nagyrésztben par excellence magyar felekezet, — mely ekkor dicséretes egyet-

értésben élt egykori és utóbbi ellenségével: az ultramon-
tánsággal, — és a melyet elnyomni azért nem volt ok,
mivel mint testület, sem a szabadságért nem küzdött, sem
utóbb a kormányzatnak, a hol tulajdonait, birtokait védni
nem kellett, ellene nem szegült.

A benső vagy szellemi erősödés végett igyekezett a
legjobbakkal egyetérteni, a haza legjobb, legerősebb embe-
reit írói munkálkodásra a középpontban összehozni. Ezért
alapítá (1855) a *Prot. Naptárt*, majd a ker. családok szá-
mára a régi, kedves nevezetet felelevenítve: a *Házi kincs-
tárt*. Mindkettőnél jeles tehetségek egyesültek, amott a
történelmi és általán egyházi érdekű dolgozatok, emitt a
családi hit szeretet kegyeletek erősítésére tartozók gyűjtetvén
össze. Mily szükséges és hasznos volt mindenik, azok tudják,
a kik tapasztalták, hogy az erkölcsi élet nemesítésére meny-
nyit tett a jeles elődök példás életének, történetének olvas-
gatása, — és hogy a történelmi érzés és a hagyományokhoz
való kegyeletes ragaszkodás élesztgetésére mily hamar van
szükség oly népnél, mely idegen törvények alatt, idegen
szellemben kezd vezettetni, mely közmondásává hajlandó
tenni azt, a mit a néptől magunk hallottunk: a hol a féle-
lem, ott a tisztelet, — s a hol a tisztelet, sokszor ott van
a szeretet is.

De sokkal nagyobb, mondhatni, legnagyobb hatást tett
Ballagi egyházi lapjában, melyet ő maga alapított, melynek
munkása és vezére volt harminczegy évig. A hazai esemé-
nyek, melyek az egyházat érdekelték, a külföldi mozgalmak,
melyek a reakció és szabadság-vágyás küzdésében jelentkez-
tek, az irodalom és tudomány haladása és ennek gátjai,
kivált pedig a vallásos hit tárgyainak és az iskolai életnek
fejtegetése és ismertetése voltak az Egyh. lap feladata
kezdetétől (1858) fogva. Ez a lap volt neki és elvtársainak
az egyházpolitikai és vallásos korszerű eszmék, kivált a val-
lás-szabadság, szabad gondolkodás ügyében folytatott küz-
dések egyetlenegy közlönye. Az üldözők, a jog-elkobzók, a
vallást a szabad gondolkozással megegyeztetni nem tudó
vagy a most ettől féltő saját hitfelek ellen, kik a mai pro-
testánsságot, a reformáció századában megállapított tételek-

hez, hitnézetekhez lánczoltnak s ezek megtartására örökké kötelezettnek akarnák tartani. Bátorsága, kitartása, élénk írásmódja, kivált pedig korszerűen alapos és széles ismeretei erősen hatottak a prot. egyházi életben a szabad vizsgálódás, evangyéliomszerű szabad gondolkodás elterjesztésére, a protestáns körök mozgalmas élete által a nemzetnek az eltespedéstől, kábult aluszékonyságtól megőrizésére, akkor, a midőn még az egykori és talán örökös ellenség is örvendett az e körbeli élénkségnek s úgy örvendett, hogy örömét nyilván kifejezni sem vonakodott, — sejtván, hogy ismét oly időket értek, melyekben a prot. szabadság jó segítségére a magyar nemzeti alkotmányosságnak. Ő és társai voltak annak is egyfelől okai, hogy az ő nevével kapcsolatban többször említett nagy emberünk: *Eötvös J. b.* elismeré, hogy a prot. szellemben ily erő van, s komoly szándéka volt egy időben, az akkori egyetlenegy főiskolához prot. hittani kart csatolni.

Azt, a mit e lap eszközölt, alig birnók röviden leírni vagy méltatni. Összegyűjtötte ez a küzdés legjelesebb embereit, egyháziakat és jóval több világit. Egyetértettek vele a leghazafiasabb politikai lapok, mondhatni, hogy ezek e tekintetben, ennek vezérlete alatt állottak. És ha e lap és a vele egyetértők munkáikkal keveset eredményeztek, mindent meg nem tehettek, egyéb mellett az az oka, a mit szerkesztője egy ízben monda: hogy az ellenfélnek mindent lehet mondani, nekik pedig még magokat kellőkép menteni sem engedtetett. Mindenesetre nagyrészből az ő és társai tevékenységének gyümölcse, hogy a már 1855-ben megindított törekvés, a prot. egyházi alkotmány-jogok eltörlése, czélt nem érhetett.

Az évek teltek. Az elnyomatás mind únottabbá és tűrhetetlenebbé lett, a szabadulás reménytelenebbé. A kormány belátta, hogy az általa munkába vett átalakulás és kormányzat-rendszer nem lehet biztos és állandó, míg azon milliókból álló, életerővel teljes testület szabadon, élénken mozog, gyűléskedik, tanácskozik, legtöbbször az egyház és állam jogkörének határain járva, csapongva, — s gyűlöletét a statusquo ellenében, rejtetten vagy nyilván mindig nagyobb hatással fejtve ki és terjesztve el. El bajon a nyilvános tanácskozások eltiltása sem segített. Gyökeresebben kellett

hát segíteni. Új rendezést főzött ki az autonóm egyházak ellen. És intézkedéseket tett, melyek ellenében legfeljebb halasztást tudtak a kérelmezések kieszközölni. Az egyházi élet mindinkább fenyegetve lett; de az állami kormány viszont a prot. egyház-alkotmány felfüggesztése miatt nem lehetett nyugton. Ezen akart segíteni az által, hogy egy »szervező tervet« bocsáta közre, bő magyarázattal és megokolással. Ebben az evang. egyházak kormányzatát, választása módját, élete alapjait és folyását akarta szabályozni, oly formán alakítva, mint a németországi egyházak vannak, melyekben kevésbé élénk az élet, hiányzik az egyháznak az államtól való függetlensége, mert hiányzik a múltból átmaradt, a helyzettől fentartott egyházpolitikai öntudat, mely itt hagyományos és a vérbe ment át. És ott nem is volt erre szükség, kivált oly államokban, hol az államfő és előkelők evang. hitet vallván, az egyház tantételeinek ellenségei nem lehettek, hol e miatt az egyház tőlök a maga létezését nem félthette, hol a két hatalom között nem folyt százados harc s a lelkeket az állam irányában féltékenyekké nem tette. Itt ellenkezőkép volt a dolog. De az államkormánynak s a maga érdekében félni kellett az egyházi körök, bár nyilvános, de szabad mozgásaitól és így ellenségül kellett szembeállani azzal a szerkezettel, mely az államtól való, csaknem teljes függetlenségen alapúlt, mely mint ilyen kiirt-hatatlan gyökerektől tartatott fenn. — A kiadott rendelet és terv által múltjoktól elszakasztva, történelmi jogaiktól megfosztatva érezték magokat és minden feltalálható módját felhasználták az erkölcsi erővel való visszahatásnak és küzködésnek.

Ballagi e szabadságharcz első sorában harczott, és alig egynek kivételével, leghevesebben, legtevékenyebben, legkitartóbban. A mint a pátenst hivatalosan tudomásul adták s az ő lapjában is megjelent, azonnal elkezdte a harcztot simán, eszes tartózkodással, de mind több határozottsággal és erővel (l. Prot. Lap 1859. 993. l.). És azon kívül, a mit lapjában elmondott és társai, előkelők, jelesek elmondtak, egy műve: »*Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs*. Hamburg, 1860« is ekkor jelent meg, mint röpirat két füzet-

ben. Ennek feladata volt főkép, hogy a hazai ügyről, a bécsi sajtó útján, mindig hibásan értesülő és felőlünk általában mindig helytelen ismerettel bíró német közönség világosíttassék fel. Ez akkor jelent meg, midőn már forma szerinti üldözések kezdődtek meg, midőn az ágostai evangélikusok előkelőiből némely jelesek, — olyan is, ki korábban a felségnek és az osztrák kormányzatnak is híve volt, míg az alkotmányos állapot tartott — börtönre ítéltettek, börtönben ültek, mikor a kormány reakciója legelszántabb, a prot. közönség legizgatottabb, részben pedig megrettent és csüggeteg volt. És a mű azért igen sértő, mert az ausztriai kormányzatot (csaknem egyszerre *Széchenyi* óriás hatású *Blick*-jével) szigorúan bírálja és elítéli, Magyarország múltját, a nemzet politikai érettségét és műveltségét Európa ítélete alá terjeszti és midőn feleit védi, az ellenfél politikai tehetetlenségét rovogatja és csaknem legyalázza. Ennek üldözés lett a következése, vagy lett volna, ha külső európai viszonyok, események, másfelől saját tapasztalása arra nem indítják a kormányt, hogy azzal az egyházi rendezéssel hagyjon fel...

De tudott ő nem csak egyháza ily érdekeiért harcolni mikor kellett, hanem békésen és csendesesen, de fogyhatatlan és teljes erővel munkálni az egyházi élet javításán is. És élt hazájának is, mint hasznos polgár és politikus. Neve a küzdelekben tiszteltté lett a vidéken, kivált azok közt, kiket ügye inkább érdekelt. Több törvényhatóság kebelébe választotta. Az 1861-diki országgyűlésen pedig képviselővé lett, mint a határozati - utóbb balközép — párt tagja. Utóbb nem lett ugyan az országgyűlés tagjává, de ennek tárgyalásaitól érdekeltetve, több rendbeli felszólalását adta közre. Így: *a népiskolai törvényjavaslatról* 1868. — *A baloldal ez idő szerinti feladatáról* 1869 (két kiadásban). Az elsőben hitfeleinek egy része ellen védi a községi vagy közös iskolákat, — s e nézete mellett utóbb is harczolt. És politikai dolgozatai vannak a *Magyarország*, *Pesti Napló*, *Magyar Sajtó*, *Hon* folyóiratokban.

Főképen theologiai munkálkodása, tanulmányai és kivált vitái által tűnik ki. Itt oly őszinte, szabad és bátor hangot hallat, a milyen mostanában és már rég nem volt

hallható. Így 1862-ben *Filó Lajos*, ma is élő kitűnő hit-tudóssal és lelkésszel a Krisztus feltámadása felől vitázik, s ennek ez ügyben kiadott röpiratára tett észrevételeit adja ki: *Tájékozás a theologia mezején* 1862., 1863. cím alatt. És e nembeli első nagyobb, bár szintén töredékes röprata, melyben egyfelől a feltámadásról való orthodox hitet támadja, másfelől általában a theologusnak tudománybeli szabadságáért küzd.

A sok ismerettel, nagy élénkséggel, néha kemény szókkal, éles humorral és gúnnyal (péld. 54. l., hol F.-nak az isten tanácsában lételét említi; de másutt is) írt és ismételve megjelent röpirat elég sikeresen védte a tudomány szabadságát és nyíltan küzd az orthodoxia és confessiók ellen, melyek ellen — bár az 1842-ben megindult *Prot. Lap* is szabadelvűség hírében állt — eddig alig mertek nyíltan, tüzetesen és ily felemelt hangon támadni, — s így felizgatni a közfigyelmet, — de alig is akartak volna ily nagy hatást tenni... De ez a dolog most, négy évtized után is óhatatlanul ezt a kérdést támasztja lelkünkben, sőt támasztotta a valóban liberális hajlandóságú s ily vitákra termett szerző lelkében is: vajjon ez és más ily tétel olyan-e, melyet hirdetésre s elfogadásra semináriumi vagy templomi szószékből lehetne ajánlani? *Ballagi* ezt a nehézséget ily formán intézi el: »A confessiók teljes értékökben megtartandók... új confessiót nem szentesítene«... de a tudomány postulatumait előadni kötelesség... bár mindannyiszor megjegyzendő, hogy ez pusztá egyéni nézet, mely semmi további egyházi tekintetre jogot nem tarthat« (10. l. stb.) Utóbb ily értelemben többször: »ne zavarja össze F. úr a tudományt a gyakorlattal...« (95. l.)... »más a lelkész gyakorlati feladata, ismét más a tudományé. Legyünk óvatosak ott, tapodtat sem távozzók a megállapított rend- és ösök szokásától; de legyünk bátrak a tudományosan felismert igazság kimondásában...« (94. l.) Tehát szobámban, tanteremben megbolygathatok minden tételt, de a közönség előtt, (hol kezdődik a »közönség«?) úgy teszek, mintha minden rendben volna, mintha mindezt hinni kellene és magam is hinném!...

Kellemetlen ellenkezése az exotericumnak és esotericumnak, az elméletnek és a gyakorlatnak, a meggyőződésnek és akaratnak meg a cselekvésnek ... melyet a ki elfogad, nem dicsekedhetik a maga erkölcsi erejével és bátorságával. És alig is tehet kellő hatást. Pectus est quod disertos facit. A meggyőződés tesz ékesszólóvá. És Quintilian mondja, hogy a szónok tiszta lelkét, meggyőződését a legtudatlanabb hallgatója is még arczáról is megismeri. Melius persvadebit aliis qui prius persvaserit sibi. Prodit enim se, quamlibet custodiatur simulatio; nec unquam tanta fuerit eloquendi facultas, ut non titubet atque haereat, quoties ab animo verba dissentiunt (Quint. Instit. Orat. XII. 29.). — Régi baj, de a mi időnkre erősebben súlyosodik, mint valaha, a régi és középkori műveltség korában. Ma nincs tudomány és nincs gondolkozó ember, ki az emberi lét nagy és vezér-eszméire, az emberi rendeltetés, életcél, eredet és végzet, a valók világának mivolta kérdéseig el nem jutna s ezeken nem akadna fenn. És az ész mai fejlettsége mellett csupán mellékes érdekekre való utasítással, tehetetlenség rábizonyításával hallgattatni el a vizsgálódó elmét, vagy társadalmi célszerűséggel, hasznossággal némaságra kényszeríteni: igaztalanság, de lehetetlenség is. Épen úgy, mint a gondolkozó s már általán érettnak ismert emberiséget éretlen gyermekké tenni és így tekinteni, vagy a középkorba visszataszítani képtelenség, képzelhetetlen.

S hová viszen ez a kétféleség (duplicitas)? Azt, ha nem igen szeretjük is, de üdvös dolog fontolgatnunk. És elmélkednünk róla itt is, a hol a bölcselkedésnek tulajdon köre és törvényes szavazatjoga volt, hol az új idők lelkét megtagadni nem akarhatjuk. Ezért bátorkodom ezt itt megemlíteni.

Főképen azt tartotta feladatának s arra volt természettel hivatva, hogy védőleg vagy támadólag működjék az elnyomás minden neme ellen. Tudta védeni a keresztyénség alapjait is, csakúgy mint támadni az orthodoxyát. Ezt cselekvé *Renan* ismeretes első műve a *Jézus élete* ellen. Ez ellen írt cikksorozatát külön is kiadá, ily cím alatt: *Renaniana* (1864). Elítéli itt *Renant*, hogy a keresztyén-

ség alapítójából, »mint az emberiség legfenségebb eszményképéből . . . egy rajongót kerekít ki«, ki »magát, az eseményekkel nem bírván, környezetének előítéletei által fokról-fokra szemfényvesztésig engedi ragadtatni.« És így okoskodik: »hogy aki mind elejétől fogva a társadalom erkölcsi újjászületése leghatalmasabb eszközlőjének bizonyult, az maga az erkölcsi gyengeségig tehetetlen ember lett legyen.« És fellázad *Ballaginak* erkölcsi érzése a gondolat ellen, hogy a franczia tudós »a világtörténelem legnagyobbyszerű forradalmát egy . . . ábrándozónak tulajdonítja«. Tehát *Renan* könyvét a botránkozás egy nemével teszi le kezéből (23. l.) Szemére veti e mellett, hogy az újabb bibliai tanulmányokat tudomásul nem veszi. És a mellett *Renannak*, ki így tárgyalja a kijelentés történetét: »nincs hite az erkölcsi tisztaság lehetőségében«. Sőt azt hiszi, hogy ha ez a tisztaság lehető volna is, nagy adag tévedéssel és ábrándokkal kell pótoltatnia, hogy czélt érjen. És az emberiség csalódni akar stb.

Ilyeneket vet *Renannak* ellene. De nemsokára ismét nem *Renan* ellen beszél, hanem ellenfeleinek fordúlván, a könyv (cikksorozat) négy-ötödrészában a szabadabb tudományos vizsgálódás és tanok mellett küzd. Itt is hévvel és néha kemény szókkal, éles gúnynyal.

Mondánk, hogy feladata az volt, a mire itt ő előtte, a közelebbi években a folyó évszázadban, vagy az állam szigorú elnyomása, vagy más viszonyok, például a szellemi szabadságért küzdeni hivatottak elerőtlenedése miatt, kevesen vállalkoztak: a támadó és védő harczolás, örökös, a lelki szabadság körül. Effélével van lapja telve. Ezzel kezdi és végzi pályáját; ezzel él és ebben hal el.

A *Renan*ról s elleneiről szóló műve után, majd három év múlva következett lapjában közlött értekezéseinek egy másik gyűjteménye: *Bibliai tanulmányok* (1865, 1868) két kötetben, melyekről orientális tanulmányairól szólván, utóbb akarok bővebben megemlékezni. Itt csak megemlítem s tovább ismertetem tanári és lapszerkesztői munkásságát.

Amazok után és közben az *Ultramontanismus elleni harcz* cz. értekezések sorozatát írta és adta ki (1867).

A szabadabbá lenni kezdett szellemi élet nyilatkozásának szüleménye ez. Benne a *Religio és Nevelés* (utóbb csak *Religio*) című lap ellen küzd. És küzd szokott élénkségével, gazdag ismereteivel és nagy retorikai ügyességgel, harczol, amint hiszi, a haza, a szabad állam és saját egyháza érdekében azok ellen, kik a magyar nemzettel és nemzetiséggel, mint annak elsőrendű oszlopai, azonosítani szokták magukat és a magyar állam hatalmának fölibe szeretnének tenni egy más hatalmat.

A vita ismertetése nem ide tartozik, de hogy ily vita folyt, szükséges jeleznünk, midőn oly emberről szólunk, kinek ez a meggyőződése és ez ügybeli harczai egyik legjelentősebb vonását teszik.

A dolgok újabb rende 1867-ben megállapodván, a régi államszerkezetet a 48-as év demokrat természetű módosításaival visszanyertük. Többek közt a szabad sajtót, melyről szokták volt mondani, hogy egymagában megőrzi vagy kivíja a szabadságot. (Vajjon aláírná-e ezt a mi legújabb időnk is?) Tehát bizton, bátran lehetett bármely jó ügy védelmére is kikelni s a lelkiekben is szabadon támadni, védekezni. Már előbbi műve is, melyet most említék, e hatás alatt született. De különösen az egyházára nézve rendkívül fontos egy vállalat, melynek akarta ettől fogva idejét szentelni, melynek kedvéért egynémely barátjával is meg kellett hasonlani és tartós vitába bocsátkoznia.

Több derék barátjával együtt tapasztalásból győződtek meg arról, hogy a korokbeli protestánsok egyházi élete hanyatlik, tespedt, hogy benne nemesebb feladatú egyházi és társadalmi alkotásokhoz, javításokhoz sem kedv, sem fel fogás nincsen. Nincs az a meggyőződés és élőhit, mely mint az írás mondja: hegyeket mozdítana, az az nagy dolgokat művelne, avagy csak kicsi hiányokat is pótolni akarna. De közönyös és tehetetlen minden fontosabb javítás vagy gyarapítás iránt. Úgy hitte, hogy meggyőződés élesztheti fel a lelkeket, hogy liberálisabb, korszerűbb nézetek szülhetik e meggyőződést, újíthatják és erősíthetik meg a hitet. E végre akart, többekkel egyetértve, egyáltalában minden jóakarátú protestánt (eleinte úgy gondolták, hogy minden más keresz-

tyént és nemkeresztyént is) egy protestáns (előbb talán csak: reform) egyesületbe összevonni, mint Németországban is történik, hasonló irányban és czéllal, csak evang. felekre szorítkozva. Sokan kedveztek ennek a gondolatnak a fővárosban, jeles világiak és egyháziak, kik ily irányban már előbb is nyilatkoztak, s kik örömet láttak *Ballagi Mórt* előlmenni a harczolók sorában, kiállani az erősebb támadások tüztét. Csatlakoztak többen vidékről is, kivált egyháziak, kik Németország főiskoláin s közléte levegőjében nyertek e törekvéshez kedvet, szereztek némi ismereteket is, másfelől a hazai egyházi életből merítették tanulságot. Kedveztek a politikai vezérek közül is némelyek, kik ez irányhoz tartoztak, kik az 1790-diki küzdelekből nyertek példát és ösztönt, meg a 30-as évek férfaitól tanultak hitfelekezeti türelmességet és humanitást. De amaz évtized legjelesebb embereiből még élt is egynéhány, ki meggyőződését megtartotta, vagy az újabb időből szabad nézeteket merített.

Az egyesület több évi előkészület után 1871-ben alakult meg, *Ballaginak* megnyitó beszédével, melynek tudományos tartalma, szónoki ereje, nagy reményeket tápláló és ezáltal megragadó optimismusa nagy hatást tett. A beszéd megjelent önállón magyarul (1871) és a protestáns irodalom és közélet történetében sok ideig nevezetes lesz. — mint maga az egyesület is, melynek létrejövését az első évben mindjárt tett hatását, harczait egy német röpirat: *Der ungarische prot. Verein*. Budapest, 1873. ismerteti.

Ez egyesület feladataúl *Ballagi* azt tűzi ki, hogy az »oly egyházat akar, mely nem tantételek, hanem emberiségi nemes célok egységén alapúlva, a lelkiismeret szabadságát óvja, ne pedig hóhérolja« ... »mely a lelkeket szeretetben egyesítse, — nem olyat, mely érthetetlen dolgok ... miatt az embereket egymástól elidegeníti« ... »nem olyat, mely a hívek lelkiismeretén uralkodni és elméjüket érthetetlen tantételek igájába fogni törekszik« ... Továbbá másutt így ítélt: »a protestantismus elvet, irányt képvisel, nem doctrinát ... semmiféle örök időkre megállapított törvénynek érvényt nem tulajdonít, hanem mindent a belső érzületre, az egyén autonóm önelhatározására alapít« Sajnos, hogy az

egyesülés, mely ily alapon akarta egyháza hitbeli életének alapját újra megvetni, az egyházat megújítani, rövid életet élt, s mint Ballagi egyik életírója mondja (Akad. Értesítő, 1892), halva született vállalkozás volt, melyet kevesebb, mint egy évtized már elsodort. Úgy mint a jövő számára idő előtt tett alkotásokat.

Különben tudósunkról e tekintetben meg kell jegyeznünk, hogy már ezen a stadiumon nem oly békés hajlandóságú, nem oly kíméletes és kiegyező, mint a midőn más viszonyok közt kezdé az orthodoxia falait döngetni s erősen megvonta a határt a tanterem és a templomi szószék közt. Most a nagy közönség irányában is oly őszinte, egyenes beszédű, merészen és hevesen fakadozó, milyen alig volt valaha. Szavai közül csak keveset idézek, melyekkel épen a kettősséget vagy a meggyőződésnek minden körülmények közt ki nem mondását és a színlést ítéli el... »társadalmi bajaink legnagyobbrészt ama nagy hazugságból folynak, melylyel előhaladott műveltségünk közepett a vallásnak átöröklött oly formáit ápolgatjuk, melyek tényleges műveltségünknek meg nem felelnek s azoknak gondolkozásunkban, erkölcsi nézeteinkben semmi helyök nincsen.« (Megnyitó beszéd 25. l.)... »E szentesített hazugság az, mi életünket mindenekfelett mételyezi« ... (u. o.).

Ugyan e hírokat pengeti egy előadásában, melyet a pesti polgári körben már előbb (1870) tartott, s melynek czíme: *A tudományos fejlődés hajdan és most.* Pest, 1871. A tudományos fejlődés akadályait itt is a vallásos élet és oktatás hibáiban, az egyház tudatlanságában, emberei rosza-akaratában és más bűneiben keresi. Itt is nagy erővel és rohamosan támad, nagy buzgósággal szól már ismert elvei mellett.

Még komolyabb feladata volt a szintén ezekkel összefüggésben már 1869 óta kiadni kezdett protestáns tudományos vállalatnak, melynek czíme: *Prot. tudományos Szemle*; theologiai, egyszersmind phil. folyóirat, melynek kellett volna az itt csaknem egészen elnémult theol. irodalmat szabad szellemben feléleszteni, a tudományok által a theologiát megújítani, a hitvallásokat és hittételeket a tudományos mai

szellemnek megfelelőleg kellő, azaz minél kisebb értékre alászállítani. Hogy ezt az irányt vagy törekvést nemcsak tudományos körökben nem akarja most már korlátozni, hanem ott is, művelt körökben is meg akarja honosítani, arra bizonyosságul szolgál a már említett fellépése egy széleskörű társulat alakulása végett.

E társulat, melyet említénk, már röviden ismertetett nézetei által természetesen visszahatást gerjesztett. Megijedtek attól a nyíltságtól, melylyel Ballagi szólott. Úgy értették még előbb szabad nézeteket vallott emberek is, hogy a régiiek iránt legalább más okból természetes kegyelet, hagyományokhoz csak megszokásból is érezni tartozott, kímélet és tartózkodás nélkül rombol. Úgy hitték, hogy effélék nem nekünk valók, nem a mi népünk szellemi állapotához illenek. Úgy gondolták, hogy a hitetlenség, melyet ily izgatás okozhat, tönkre teszi az erkölcsiséget, — melyet különben a vakbuzgóság sem szokott megerősíteni. Tehát harcztámadt közte és a más nézetűek közt, mint ő maga mondja: »évekig tartott elkeseredett tollharcz«, sokszor keményen, keserű gúnynyal is folytatva, mely azonban néhány év múlva, az ellenfél főharczosa, a nagy tudományú *Révész Imre* elhalálával s folyóirata, a *Figyelmező* még előbb lett megszüntével teljesen elnémult, ma már nemcsak utóhangokat nem hallat, de még nyomait sem sejteti azokkal, akik ilyenekre emlékeznek. Már akkor is, de kivált utóbbi években, az izgalmas politikai élet és pártérdekek foglalták el a lelkeket; kezdik eltölteni, csaknem elnyomni az egyházi életet is, — melyben többé nem igen kérdi senki, sem magától sem másától, mit hiszen és mit reményl... Más időkben nálunk és másutt is az egyházi élet nyomta el a politikait, most a politikai életmozgalmak, küzdségek, törzssönkődések töltik el az egyházi köröket és egyesek lelkeit — intra muros et extra... Oly állapotban vannak Ballagi mai hitfelei, milyenről *Vinet S.*, a derék francia tudós mondja: c'est la conviction qui fait défaut. La source même de la croyance semble tarie. Le scepticisme est devenu le tempérament du siècle. La conscience ne rend plus d'oracles. On dirait d'un membre paralysé, d'un organe mort, d'un sens éteint. Tout est probable,

tout est plausible, mais également tout, le *oui* comme le *non* sur chaque question; et parce qu'on ne rejette rien, on n'accepte rien non plus...» (Manifestation des convictions religieuses, 21. l.)

A küzdés mozzanatait, a küzdők dolgait részletesen itt nem fejtegethetjük. Elég legyen belőle azt vonnunk ki, hogy *Ballagiról* bizton kimondhatjuk, hogy ha a szabadság bármely körülmények közt forgott is kérdésben, bármely oldalról jött elnyomás vagy akadály a lelki szabadság elé, mindenütt vállalkozott a küzdésre és harczolt teljes erővel és lélekkel az utolsó perczig. És hogy alig tudnánk mást, csak egyet is nevezni, ki nyílt téren az újkor magas céljaiért annyit tett volna, mint ő tett.

Emellett hivatalában is kellő szorgalommal s igaz buzgósággal járt el. A hivatalos czélokra készített műveiből, a már említetteken kívül, még némelyeket, melyek részben kéziratban maradtak, itt kell megneveznünk. Ide tartoznak: az *újszövetségi íráskor keletkezése* (1872) és a *reform. dogmatika*. Így a biblia fordítás is, melyről még utóbb szólunk.

Néhány évvel ezelőtt (1877) letette tanári hivatalát. Utóbb lapja szerkesztéséről is lemondott. Hivatalát, valamint lapja vezetését is, jeles tanítványaira bízhatá, kik őtet híven, eszesen és lelkesen követték, mert ritka ragaszkodással is szerették... Az a ritka szerencséje volt, hogy kicsiny, de hű, lelkes és tehetséges emberekből állíthatott iskolát, melynek tagjai őt nemcsak élteben atyjokul szerették és lelépésekor babérrel koszorúzták, hanem utóbb is szent ügyéhez, mint látjuk, hívek maradtak.

Míg élt, a Tud. Akadémiának is hűséges munkása volt. Szívesen buzgólkodott ügyeiben, kivált a nyelv ügyében, kivált szótári munkálkodása által. De figyelemmel kísérte a nyelvújítás feletti vitákat is, melyekben neki, ki a nyelv szökincsével folyvást oly sokat bíbelődött, gyűjtött és válogatott, részt nem vennie lehetetlen volt, melyekhez szólni éppen annyi joga volt, mint akárkinek.

Mint polgári alsóbb s felsőbb hatóságok, egyházi és világi intézetek, testületek tagja, sikeresen vett részt a közügyekben. Az egyházi domestika létrejövése, a fővárosban

a magyar nyelv elterjedése, az árva-ügy s több más, sokat köszönhetnek neki, — ki nagy eszméken csüggeni, ezekben és ezekért élni, fáradni, soha meg nem szűnt, — ki ellenkezőleg henyén élni, vagyonosságban is henyélni, kényelmeskedni, lelki-testi munka nélkül lenni soha sem tudott, míg ereje bírta. Erre tanította az ifjúkori szegénység.

Tevékeny életét 1891. szept. elsején végezte. Felette egykori pályatársai s lelkes és ékesszóló tanítványai őszinte fájdalommal tolmácsolták azon testület gyászát, melyet jó lélekkel szolgált. Szerencséje volt, hogy róla lángoló szeretettel, igazán és meggyőződéssel mondhattak sok jót. Megértemelte nemcsak azzal, a mit tett, hanem azzal az igaz emberszeretettel, melynek törvényét ismerte a vallásban fő, csaknem egyedüli alaptételnek, melynek magvait életében sikeresen hitegette, melyet maga is igaz lélekkel követett.

Nem sok embernek sikerül, kivált minálunk, csak annyit is létesíteni, annyi haszonnal küzdeni, mint neki adatott. Kivált olyannak, a ki olyan kezdettel, azon a téren munkálkodik. Mert tudjuk, hogy nem az akarás (kivált »nagyot-akarás«), hanem a tűréshez, fáradhatatlansághoz, alkalmas és alkalmatlan időben való csüggedetlenséghez szükséges erős idegzet hiánya, vagy legalább ritkasága okozza, hogy szellemi fejlettségünk hiányos, hézagos és alaptalan, — haladásunk nem folytonos, nem állandó, nem egyenletes. Azt az erős akaratot, azt a küzdéshez való kimerülhetetlen kedvet méltó megjelölnünk benne s eltanúlnunk tőle.

II.

Élete történetét akarván az előbbieken előadni, ahhoz a körhöz való viszonyában kellett felfognunk és felmutatnunk, melyben élt és hivatalosan munkálkodott. És eddig inkább csak életét, a mint folyt, s tevékenységét általánosságban ismertettük. Hogy egy kevésbé közelebbről részletesebben ismerjük, szükség, hogy szakbeli tanulmányait és irodalmi műveit tekintsük meg. Mert bár ezekkel magának európai nevet nem szerzett s feltalálónak nevezetnünk nem érdemelt is, de íratainak tudományos tekintetben is valódi és maradandó értékek van.

Tanult és néhány kisebb dolgozatában fejtegetett keleti nyelveket és történelmet. Ide vágnak bibliai tanulmányai, melyeket fő művének tekinthetünk, s melyeket biztosan mondhatjuk, szép előkészülettel és nagy gondnal készített.

A héber nyelv alapjait már gyermek-korában eltanulta. Említők, hogy kis fiú korában atyja egy évi távollétét a biblia tanulására, könyvnélkül felmondogatására fordította. Egy év alatt jutott oda, némely adat szerint, hogy az *Énekek énekét* egészen könyvnélkül tudá és mondogatá. Majd *N.-Váradon, Pápán* gyakorolta ezt, s nagyon hihető, hogy nem hagyott fel efféle dolgokkal nevelő korában, mikor a classikai nyelveket tanulta, sem *Pápán*, míg a philosophiai tanfolyamban volt. Utóbb, nem tudjuk mikor, de még németországi tanulása előtt, a héberhez az arabot adhatta; az 1840-ben kiadni kezdett bibliában már ez a nyelv is segítségül van használva; úgy, hogy bár rögtön, mérnöki pályája végén vagy az után, mindjárt az ó-szövetség fordítására adja magát — és a munkának megjelenését igen rövid idő alatt eszközölte: fordítását nyelvismeret s szövegmagyarázat tekintetében tökéletlennek senki sem találta.

Mi volt az oka e mű fordítására, már láttuk; itt csak azt említjük meg, tekintélyes szakemberek és hazafias tudósok nyomán, hogy dolgozata céljának meg is felelt a mellett, hogy a bírálat szigorúságát is eléggé kiállotta.

Magyarázataiban használja a középkori héber tudósokat, LXX-ek fordítását (görög fordítás) és az újabb időbeli keresztyén exegetákat is. Magyarázza az egész könyvön át a fogalmakat, régiségeket, történelmi vonatkozásokat és szókat, nevezeteket. Gondja van az eredetinek hű visszaadására, úgy mint a magyar nyelvezet helyességére, csínjára. És csakugyan a nyelvében van fő jelessége.

Hitfeleit akarván első sorban használatára vonzani, nyelvének megnyerni, híven, de szépen s kifejezőleg is igyekezett írni amellet, hogy mintegy egészen illetékes bírálója (Lugossy József, Athenaeum 1841., 1004. l. s. köv.) megjegyzi, határozottan izraelita állásponton marad, elődei és hitfelei hittételeit nem bírálja, nem is érinti, hagyomá-

nyaival, mondáival kimélve bánik. — De legérdekesebb a nyelvezet.

Az eredetinek ritmusait lehetőleg megtartja; tehát mint az eredeti, rövid, megfelelő párhuzamos mondatokban, rövidséggel és jóízléssel szól. Mindig egyszerű, érthető. Valódi hívatása látszik a jó stílhez, a jó magyarsághoz annak, aki későn és rövid idő alatt tanulta meg ezt a nyelvet. Jó ízlése okozza, hogy a kifejezéseket válogatni, csinosítani akarja, nem vonakodik attól sem, hogy néha újítson, s mint a tudományban és vallásban, itt is szabad követője legyen a neologismusnak; — az ebbeli újítást is jogai közé számlálja.

A kiktől tanult, a kiket tisztelt, az emancipáció hívei, az irodalmi emberek közül: *Fáy*, a költői lelkű *Szalay* történetíró és mások mind a szépirodalomhoz vonzották, mind barátjai voltak az újításnak, mely most élte győzelme időszakát, most volt legszilajabb, most mert legtöbbet. Új szavai által néhol sajátosságot, a mindennapiságból kiemelkedést, másutt rövid tartalmasságot és jó színt adott írásának. Így, ha *homloktar*-t mond a homlok letarolt, lenyírt része helyett és *taros*-t stb. Így, ha a természettudósoktól elfogadja némely új szavakat *szívár*: szivárgás (Levit. 109. III.) *mancs* (u. o. 69.), *makktyú* két különböző értelemben is (u. o. 81., 147.), sőt a legképtelenebb *fűlbe*g szót is. (u. o. 73.) Ezek által néha a stílját szépíti, a múlt századbéli fordítások terjengéséből kivenni igyekszik, kissé megszorítja, feszesebbé teszi, de értelmetlenné alig valaha. Néha pedig, mikor régies szólásokat alkalmaz, ünnepesebb színt ad beszédére.

Így ítél egy már nevezett bírálója²; hozzá teszi, hogy őt úgy tekinthetni és úgy üdvözölhetni, mint egy új korszak alapítóját (Athenaeum 1841. 1018.). Mert reményleni lehetett, hogy az eredetiből fordítást többen megkísértik, ha már egy tehetséges ember az utat megtörte és feleinek és másoknak is példát mutatott a biblia classikus fordítására. Ő, mint kezdő, ha mindent megtett is, a mit tudott, tökéletest első munkául nem adhatott. Ebben a nemben legnehezebb a tökéletest megközelíteni, midőn itt ó-világi dolgokról és szellemenben kell szólni. Leginkább azok teheték vala ezt, kik ama világ szellemét örökölték...

Hibája, bírálói szerint, az elszietés. Hogy e vádnak lehet alapja, az előbb elmondottakból gondolhatni. Ezt veti szemére a szaktudós bíráló, ki után beszélünk, és utána *Toldy*. Nagyon könnyű is fölfedezni kihagyásait és toldásait, — melyek sohasem lényegesek; a tulajdonnevek leírásában való következetlenségét . . . Mind kicsiségek, ama jeles tulajdonok mellett. És igaz marad, hogy ő volt első, ki ama felekezetből, sőt általában is e században, magyarul szólaltatta meg a szentkönyv legnagyobb nevű íróját, az összes emberiségnek egyik legnagyobb emberét . . . És hogy példáját alig követi valaki. Sietségét, s a miatt származott hibáit nagyon menti, ha nem egészen igazolja is, hogy mint ő maga mondja egy más munkájáról, de ide is illőleg: »a közéletre akart hatni és hatott is, midőn a magyarságtól egészen idegen néposztályt nemzetiségünk részére megnyerni segített«, továbbá: »sietnem kellett és sietek is folyvást feladatomat megfejtani, s nem csoda, ha hogy annyi lényeges mellett, mire szemügyemet irányoznom kellett, törekvésem hevében, némi könnyen mellőzhető és a dolog lényegét nem annyira illető csekélységekben, sőt ha itt-ott lényegesben is hibáztam. Az előttem elnyúló hosszas út untalani előhaladásra ösztönöz.« (Magy.-német kiegészítő szótár II. III.) Nagyon sokat tett, ha nem a tudomány, legalább a magyar tudományos művelődés érdekében, ha úgy gondolkozott s néhány utódját is úgy tanítá gondolkozni, hogy a magyar izraelita ép oly jól társalkodhatik feleivel és a minden népek istenével magyar nyelven, mint a francia és német zsidó ama nyelveken . . . és hogy e nyelven igyekezzék tanulni és írogatni is.

Ez időből való, ezzel a munkájával együtt származott s ehhez tartozónak mondhatjuk egy szép értekezését: a *Héber költészetéről*, mely az Akadémia *Tudománytárában* (1841., IX. 340. s köv. II.) jelent meg, a kiadásra *Szemere Pál* ajánlván, ki dícsérettel ismerteti (Szemere Összegy. Munkái II. 284. l.)

A zsoltároknak a keresztyénség kezdete óta levő közkelete, az ó-szövetségi könyveknek minden felekezet papnevelőjében divatozó magyarázása mellett is kevés jutott ezek belső becséről, magyarázatul a magyar nagyobb közön-

ség kezébe. Íróink közt is volt elég, aki számos régi és új nép költését megismeré a nélkül, hogy arra a keze közt lévő legfelségesebb hymnus-költésre gondolt, a zsoltárok poesisére tanulmányt figyelmet fordított volna. A zsoltárok és a költői természetű és szent könyvek énekformáit pedig az újabb népektől eltanult verselés formáinak elterjedése már kezdettől fogva beburkolá, mondhatnók ismeretlenné tevő... Hangzásukat a régibb fordítók s a Vulgata után némely régibb művelt olvasók sokkal inkább érezhették és élvezhették, mint a XVI. századbeliak és az utánok éltek.

Ballagi azonban mint *Szemere* megjegyzi, nem annyira alakokkal, mint a tartalommal foglalkozik. A sémi, különösen a héber felfogást istenről, a költés örök és legméltóbb tárgyáról, hasonlítja össze az árja (szanszkrit-görög) felfogással; mily változatos, emberies, csaknem játszi emez, mily nemesen magasztos amaz, — mily érzékelhető, látható emez; elvont voltában is, vagy épen azért, mily felséges és imádatos amaz. Elmondja, hogy nem születhetett meg a sémieknél az ősi eposz. (Ezt a véleményt korlátozzák az újabb kutatások, melyeket *Smith* Gy. után másutt is, például: *Sayce*-nél [Alte Denkmäler im Lichte neue Forschungen] is találunk.) És nem fejlődhetett ki a dráma. És hogy mikép fejlődhetett ez ki amazoknál, az árjáknál. Hogy alakultak ott meg a szép formák, szabályos alakok, hogyan mozgott itt még csak párhuzamos, megfelelő, legfeljebb némi hangzat-különbséggel bíró, de nem nagyon különböző hangzat-terjedtségű mondatokban és sorokban, a költői beszéd, az összefűződő gondolatok stb. És mily nagy különbség van az érzések hőfokára nézve ott és itt s annak következtében a gondolatok, tehát mondatok összefűzésére nézve is a két nagy népcsalád költésében, — mily szakgatottság, szökellések, hézagok mutatkoznak az egyiknél, mely símasággal gördülnek az összefűzött mondatok a másiknál.

»Az a költés első kezdetében a természet szüleménye.« Nincsenek abban szabatosan alkotott képek, plastikus művekhez hasonlók kecséi; de vannak az élet első fakadásai, az ébredő teremtés dadogása. »Az ünneplő természet vidúlvá kél itt és repdes a korány ragyogó szárnyain. Az ember még

nem emelkedett büszkén a külvilág felébe és édes-ömlengve dűl a természet karjai közé« stb. E mellett az ember itt öseivel kapcsolatban marad, ezeken és ezek nagy tettein mereng, de még sokkal inkább a jövőn. Központban él ő maga; de előtte áll a pontosabb rész, a nemzet és az igaz Isten diadalmanak reménye. És így a héber az ősi történelemnek ethikai, a hindu pedig (az ősi árja) mythologiai oldalát fogta föl.

A héber költés második korszakában jöttek létre a zsoldárok. »A legmélyebb, mi az emberi szellem titkos rejtekeiből feltűnhetik, a kimondhatatlan áhitat varázs-illata van előtve ezeken.« Bennök a képzeletek néha simán folynak egyformán, mint a csörgedező patak, majd felviharzik a dalnok lelke s magasra emelkedő hullámok zúgnak énekeiben. A hősnek és az istenség buzgó imádójának lelke nyilatkozik bennök; kiváltkép az a hit, hogy Jehovah a szenvedő embernek mindene.

Azután, hogy ezt a költést tárgyára nézve még nyomosabban jellemezze, a szerelem költői tárgyalását hasonlítja össze, a héber és görög költőknél és íróknál. A naiv érzés, gyermekies szabadság, az öntudatos ember szemérme és a műveltség conventionális volta nélkül való testiesség uralkodik abban; művészi öntudat, a szépség formáira, feltételeire s az illemre való reflexio emebben. E mellett Platonál és másoknál sok elmélkedés, megkülönböztetés, okoskodás tárgyául szolgál a szerelem. És ez megfelel az általában kifejelettebb görög elmének, amaz az elmélyedő, magasabbra naivúl emelkedő, ifjúi léleknek.

Maga a vallás is oly fenségben alig található valahol, mint az ó-héber költők műveiben. A görögöknek vallások is eszeskedő, észről, szépérzéstől függő és ingatag; amott mindenünnen istenhez tér vissza a megalázódó ész, ahhoz, a ki egyedüli alaptámasza és védelme az igaznak, kihez a változás és annak árnyéka sem közelíthet.

Az értekezés, úgy vélem, ma is méltó az olvasásra. Annak a kornak, a 40-es éveknek, választékoságával, emelkedettségével, mely néha egy kis homályt, természetlenséget is okoz, és néha erőltetett szódíszszel jár, — de ugyanannak

érmességével s mélységével is van írva. Idegen tanulmány és itt-ott utánczás műve is lehet, de az e tárgyról elmondható legfőbb eszméket s az elmondottakat jól megértő, megbiró, mélyen járni tudó s e tárgyban honos elme szüleménye, kétszeresen érdekes pedig azért, mivel *Mózes* és *József* fordításával függ össze, mintegy ahhoz tartozik és az »első jósok« próféták lelkével, általában oly lelkesedéssel van írva, oly gonddal, csínnal s a tárgy magasztosságának megfelelő stíllel, ahogy ebben az időben sem sokan írtak hasonló dolgokról. *Ballagi* ifjú lelkének melegségét érezni benne minde-nütt s oly színezést találunk, mintha a magyar értekező (mint talán erről értekezvén egykor *Herder* is) a próféták és szent költők — a keresztyén költők felett oly magasan állók — aesthesisének »verőfényébe mártotta volna ecsetét.« ... Így szól, ha költőt fordít, ily hangon beszél, ha magyaráz. Így, ha *Ézsaiás* próféta felséges szép beszédét magyarázza, az oly ismeretes hasonlatot, mely, úgy látjuk, a művelt világ minden irodalmában előfordult: »minden test fű, minden kecske mint virág; megszárad a fű, elhull a virág, mert istennek szele fuvalt reá.« De úgy látszik, hogy sehol sem szebben, mint itt. Nem Homérnál (*Iliász* VI. 146.), nem Aristophanesnél (*Aves* 146.), vagy a magyar énekben: hullanak a falevelek, hullnak az emberek is, — vagy *Petőfiné*: hull a fának a levele stb.

Sajnos, hogy ily dolgozatokhoz maga sem igen látott utóbb, de kortársai sem. Irodalmunk szegény volt és maradt keleti tanulmányokban, bár keleti eredetünket és voltunkat, alkalmas és alkalmatlan időkben, a legujabb időig annyit emlegettük s belőle tantételt is akarunk formálni. A XVIII. században volt néhány orientálistánk, kivált főiskoláinkban. A nyelvészetben még *Révai*, *Beregszászy* és a nem rég elhalt *Nagy János* is egyik vagy főalapúl vették föl a keleti nyelveket. A jelen század közepére megapadt az e szakbeli tudósaink száma. Még a kik ezzel kezdték is, elállottak tőle, mint maga *Ballagi*, bár nem egészen s mint *Hunfalvy* és *Lugossy*. Meggyőződésé lett, hogy csak a rokon nyelveket kell vizsgálni összehasonlítás végett; nem úgy mint külföldön a legjelesebbek tesznek.

Ballaginak sem tudunk e szakbeli dolgozatát, határozottan nyelvészetit egyebet, mint: *Elemi héber nyelvtanát* (1856), mely utóbb másnak kiadásában jelent meg. A theologiai oktatás tette ezt szükségessé és a körülmények használhatónak bizonyították. De nemében nem első, mint valahol egy életírója mondá. Megelőzte *Somossy János* műve: *A zsidó nyelv elemei*. Budán, 1832.

De figyelme mégis folyvást a bibliai tanulmányokra s fordításra volt irányozva. Nem is tehetett máskép, a kinek hivatalához tartozott a bibliai régiségek, a bibliai ősi népek dolgai és intézményei tanulása. Ez pedig így volt már Szarvason és utóbb Budapesten. E tárgyra nézve hagyta maga után keleti nyelvek és művelődés körül volt foglalkozásnak legfontosabb jelét: *Bibliai tanulmányok* című két kötetes (befejezett?) munkájában. (Pest, 1865, 1868.) Az első kötetben a szentkönyvek canonáról, (hiteles sorozatáról), a szokott módszer szerint, a kútfők alapján és történelmileg, a legújabb tudományos vizsgálódásokat is tekintetbe véve, szorosan tudományosan beszél, felhozva összevetve a legrégibb tudósok tekintélyes nyilatkozataitól kezdve a legújabbakig a mit kellett, — mindenütt bírálva és tárgyalva a könyvek isteni ihlettségének kérdését, mint eredetöket és viszonytásaikat is. Különösebben szól *Mózes* öt könyvéről, ezeknek, kivált a Genesisnek eredetéről. Majd ismerteti a profétismust. Ezzel foglalkozik a második kötetben, sorban elővén minden prófétát, jellemezvén és történelmileg s nemzetéhez való viszonyában tájékozván annak életét és nézeteit, felmutatván valamit műveiből saját fordításában, az eredetinek szelleméhez, alakjához, hangmenetéhez lehetőleg közelítve, — a próféta célját, gondolatait, írásmódját is mindent a jelenkor felfogásával, ennek alapján ügyesen fejtegetve. És előadása, a mellett, hogy tartalmas, és hiszem az eredetihez hű, mindenütt élénk, lelkes és csinos. Olyan, a milyennek maga óhajtottá, mikor mondá: »megkísértetem oly nyelven szólni, mely mind a tudomány méltóságához, mind a jobb izlés követelményeihez egyaránt illő; iparkodtam jeleníteni a múltat és a szent hajdan eseményeinek élénk előadása által a gyakorlati életre is kiható

általános igazságok benyomását idézni elő.« (Bibl. tan. II. köt. Előszó.)

Ezekhez a tanulmányokhoz mintegy természetes befejezésképen tartozott az az értekezés, mely szintén iskolai előadásainak és ily czélzatú tanulmányainak volt terméke: *Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül.* (Magy. Akad. Nyelvtud. Közlemények 1864.) Ez az értekezés a magyar irodalom tanulmányára nézve is érdekes és becses. A bibliafordítások páratlanul nagy hatást tettek minden nép nyelvére, minden irodalom nyelvezetére és stíljára; így a miénkre is. Így ez a műve Ballaginak kétszeresen érdemi a figyelmet, mint theologiai s mint nyelvtörténeti. Nem tárgyalja a fordítások eredetét, alkalmát, nem ismerteti a fordítók tehetségét, körülményeit, jellemét, — nem tünteti ki a fordítások idejének különbségét és a különböző időknek a fordítások nyelvére stb. tett hatását, — tehát a nyelvfejlést, mely az összes irodalomban észlelhető, mely ezeknek is sok szólását, szavát, mondatfűzését érthetőbbé, méltányolhatóbbá tenné. Csak a fordításokat veti össze, néha idegen fordítással egybe hasonlítva és kivált egymáshoz mérve, de gonddal és nyomosan hasonlítva.

Leginkább a felelnél közdivatú *Károlyi*-féle fordítást akarja ismertetni, annak hibáit felfedezni és kitüntetni, — rövidebben és inkább mellékesen tárgyalni a többit. Hihető, ez által egy újabb és jobb fordítás szükséges voltát akarta — és nagyon méltán — beláttatni és ezt köz szükségnek elismertetni. Kétségtelenül kimutatja, hogy *Károlyi* fordításában van bővítő pótlás igen sok, kihagyás, nehézség számos. Hogy *Károlyi* a héber nyelvet jól nem tudá, hogy *Tremellius* után dolgozott és a *Vulgata* hibái ellen felhozott roszalásai ötöt magát is megilletik.

De nézetem szerint *Károlyi* ellen mégis igazságtalan. Mert ott, ahol az eredetinek nem tudása, közvetlenül nem használása okozza hogy téveszt, hogy nem érti s a mit nem ért, magyarul jól ki nem teheti, — ahol ez bebizonyúl, ott nem menthető. De ahol egy tartalmas szó helyett mondatot, vagy több szóból álló mondatot alkalmaz, mivel

ezt érthetőbbnek véli, mivel ezzel magyarázni szoktak: ott nem hibás. Ott, a hol az eredeti szöveg költői nyelvének, írásmódjának pótlására a cselekvő alany (Isten stb.) megnevezése által hosszabbítja a mondatot s még ha felesleg toldja is az effélét oda: ott népiesen akar magyarul szólani és nem vádolható. Ahol mondatokat rövidebb vagy hosszabb oda tett kötőszókkal csatol és megtold: azt teszi, a mit az újabb nyelvek és írásmód szokásához képest tenni kell: érthetőség kedvéért világosabban foglalja össze az okoskodó gondolatait, a mondatcsoport tagjait, az ítéleteket, mondatokat. Méltánytalan, mikor azt kívánja *Károlyitól*, hogy olyan költői lelkű ember volt legyen, milyen sem egyik sem másik bibliafordító ez időben nem volt, (mert nem is lehetett,) — ki a héber költői előadást, melynek annyi különösége van — mint a mondatok pathétikus szerkesztése, tehát összefüggetlensége, az indulatoknak megfelelőleg szakgatott, hézagos volta, elliptikus mondásai, nem szabatos nevezetei stb. — úgy tudta, úgy elsajátította és utánozta legyen, mint ma oly sok irodalmi tanulmány és épen a keleti költés sokkal bővebb ismerhetése mellett teheti oly egyén, ki még e mellett a múlt századok száraz tudományosságától, kivált theologiai szárazságától megmenekedve, a népiességtől megújított nyelvzetnek birtokában annak biztos és ügyes alkalmazója tud lenni. Ilyesmire, bizton hihetjük, sem *Luther* a lángelméjű, fordító, sem mások fordításaiban nem igen találunk. Ily sejtéssel az ügyszóhoz még az a költői lelkű nagy német ember sem bírhatott, mert nem volt hivatva. Még aki az eredetit gyakran olvasgatta is, annak figyelmét is kikerülték a héber költés hangesése, parallelismusa, a héber verselés tulajdonai, melyeket csak újabb időkben kezdtek fejtegetni. Még az sem tudta közvetlen s könnyedén utánozni a maga nyelvén azt, amit elméletileg vagy szemléletben ott feltalált. Ezért nem csodálkozhatunk vagy panaszkodhatunk például, ha a magyar fordító, egyik csak úgy mint a másik, vagy nem is sejtette, vagy öntudatosan kicsínylette és mellőzte az olyan alliterációs czélzásokat, hangjátékokat, melyekkel kivált tulajdonnevek kapcsolatában szerettek a héber írók élni (Nyelvtud. Közlem. i. h. III. 62., 64., Bibl. tanulm.

I. 169.). Az ilyenekre a magyar nép beszédében, kivált közmondásai és dalai naiv művészetében, minden lépten találhatni. Ezeket a néptől eltanulni vagy öntudatlanul átvenni, örökölni és a bibliafordításban alkalmazni, néha tudta a közép-kori szerzetes, sőt *Ballagi* is, ki a közmondásokkal oly sokat foglalkozott; de nem tudta a XVI. század végének theologusa, ki a renaissancetól távol állott, a nép elmeműveit pedig, *Erdösi* szava szerint, szemétnek tekintette vagy ahhoz hasonló valaminek, melyben csak néha találhatni gyöngyöt.

Ezzel összefüggésben lehetetlen mellőznünk egy nézetét, melyet ismételve kimond, mely azért is fontos, mert ő mondja ki, — a ki határozottan újítás, újkori szellem hirdetője és nem a nemzeti kizáródiság (exclusismus) tanítója, — de azért is, mivel a mi napjainkban is, bár nem épen oly értelemmel, szóban forog és az életre tartozónak látszik. Ez a nézet a magyar tudományt illeti. Ma magyar géniusról van szó. *Ballagi* nem nevezi így, nem is mondja, hogy a tudomány vagy génius magyar lehetne, de állítja: »hogy a tudomány gyümölcsözővé csak ott és akkor válik, ahol és mikor ezt első elemeitől kezdve magunk kebléből fejtettük ki, és a tudomány, melyet nemzet nemzettől vesz kölcsön, csak olyan, mint a holdfény, sem nem melegít, sem nem tenyészt.« (Bibl. tanulm. II. Előszó IV.). Ennek tulajdonítja többek közt a bibliai tanulmányok és fordítás hátramaradottságát. (Nyelvtud. Közlem. III. 43. i. h.) És kivált azt, hogy: »irodalmunknak, különösen múltjában a külföldtől való függésnél fogva nem volt meg a természetszerű fejlődéshez okvetlen megkívántató folytonossága.« Nem ismerték meg a hazai elődöket, előmunkálatokat az írók és a közönség; nem ezeket fejlesztették tovább. A külföld tudománya a magunkét nem gyarapította, hanem elnyomta és elölte. Így a magunké sem tenyészhetett fel, a külföldi sem gyökereszedhetett meg. Mert azt meg az idők, a politikai és hitfelekezeti érdekek ellenezték. Tehát egyik sem, az összeágazott kétféle sem, lehetett oly élőfává, mely egy irányú gonddal állandón ápoltatván, gyümölcsöket teremhessen. Rendszeret, módszert, tanokat időnként cserélgetve, ami legalább valamennyire sajátunk és sajátos lehetne, azzal sem birunk;

sem philosophiánk, sem államtudományunk (?) Eldobtuk rövid megismerés után *Descartes*-t, kevésbé engedték a nagyobb közönségnek megismerni, tulajdon elméjében, tulajdon eszméi körében megforgatni *Kant*ot *Schelling*et, elátkoztuk *Hegelt* s a többit. (Utóbbit, kivált aesthetikáját, az angolok fordítják és tanulják!) — *Ballaginak* az előbbieken sok igazsága van. (V. ö. a tanult nyelvről oda elő mondottakat is!)

A keleti és bibliai tanulmányok iránt való érdekeltségének jele egy kis értekezése az *Ékíratokról* az *Újkor-szak* című folyóiratban (1865., 223. s köv. ll.). Népszerű, sőt elemi értékű kis dolgozat, mely a korábbi *Budapesti Szemlében*, *Csengery* Antalnak és *Hunfalvy* Pálnak e tárgyról írt közleményeiket akarja pótolni. Mert azok nem adták elő, mikép fedezték fel az ékíratokat, s milyenek voltak azok, melyeket legelőbb felfedeztek. Amit ezek megkezdték, az utóbbiak csaknem teljesen mellőzik s erről a tárgyról, ha *Ribári* füzetét s még némely csekélységeket kiveszünk, alig adtak közre valamit, külföldön pedig népszerű kiadásokban ismertetik emez ó-történelmi nyomozások eredményeit, melyek a bibliai tanulmányokra és általában az ó-kori művelődés mivoltára nézve igen fontosak s így a történelem tanulóira első sorban tartoznak. Erre a célra akart lendíteni valamit; amit tett, érthető, csinos, egyszerű nyelven tette.

Tisztán tudományos érdekből s komoly szaktudósképen foglalkozik pedig egy keleti és épen sémi eredetű ó-világi emlékkal, melyet ez a mi időnk fedezett fel: *Mésa Moáb* királyának egy diadala emlékoszlopával, vagyis ennek felíratával, melyről az akadémiában értekezett, mely által tudományos köreink figyelmét, a már-már elhagyott, többé nem igen művelt térre vezette, s ott a bibliai és ősi történelem egy kérdésére fordítá, melyhez több más is csatlakozik, s melyről nekünk is kellene tanulnunk és ismerettel birnunk. Munkája önállón kiadva a M. T. Akadémia évkönyvei XIII. kötetének 8. darabjában jelent meg. Pest, 1872.

Mésa oszlopát és felíratát csak a hetvenes évek elején fedezték fel. Az efféle írásbeli emlékek közt legrégibbnek

tartják s eredetét a Kr. e. kilenczedik századnál előbbre teszik a szakértők. Belőle tudták meg, hogy a Moábiták mily nyelven, tudniillik a héberekkal közös sémi-fajta nyelven beszélhettek, és hogy milyen írásbeli jegyekkel írtak. A moábi népről pedig több helyt szól az ó-szövetségi történetírás; ön királyoknak *Moáb* (Mésa) feletti győzelmeért diadal-éneket zengenek a zsoltárok. — Az emlékről azt mondja *Ballagi*, hogy belőle az összehasonlító vallástan, történelem, archaeologia, palaeographia nem csekély okulást vehetnek.

Mihelyt a kicsi, de fontos régiség közzé tétetett, még azon esztendőben több német tudós értelmezte, a feltaláló franczián és némely angolokon kívül. Ezek után s némileg, ezeknek kiigazítása végett szólalt fel, nem késedelmezve *Ballagi*. És a szöveg megállapítására, a szók alakjára, egyes betűkre, tehát a helyes olvasásra és a tartalom hű felfogására nézve, a franczia és német tudósoktól nem kevés helyen eltérő nézetekre jutott és több lényeges pontra nézve különbözik; s ez eltéréseit bőven bizonyíttatja. Néhol, úgy látjuk, az ő magyarázása és olvasása nyitja meg a felíraton leírt, de homályosan kifejezett történet vagy tettek értelmét.

Mit ítéltek *Ballaginak* a munkájáról, olvasásáról stb., a külföldi szakemberek, nem tudhatom, orientálisták ítélete alá tartozónak vallom. Csak azt látom, s azt merem kiemelni, hogy fejtegetéseiben, általánvéve biztosan, határozottan és önérzettel szól. Bizonyos, hogy nagy gonddal, kellő sikerrel dolgozott itt, ahol legbiztosabban mozoghatott.

E szakbeli, kivált szorosabban bibliai tanulmányainak utolsó, de legállandóbb becsű és hatású gyümölcse lett volna, a mihez régen készült és kezdett: a biblia teljes fordításának bevégezése és közre bocsátása. Erre volt főkép hivatása. Sem politikai vagy társadalmi és közéletbeli, sem egyházi körökbeli elfoglaltatása miatt nem ment el a kedve ettől. Szép lett volna azt, amivel élete pályáját kezdette, a miben ifjú lelkének legkomolyabb művét, tanultságának is legméltóbb emlékét hagyta maga után, azt egy fél század múlva bevégezten, lehető tökéletességre víve, mint egésznet adni feleinek és a magyar irodalmi világnak kezébe. Igyekezett, hogy így tehesse. Annyira ment, hogy szándéka közel való-

súlását nyilvánosan meré jelezni. Közre bocsátá az előfizetésre felhívást teljes bibliafordítására. Mellé *Török P.* püspök hivatalos felszólítást és ajánlást csatolt, ama felhívás kísérvőjéül. (1874. decz. 17.)

Úgy látjuk, az volt szándékok, hogy nemcsak theologusok számára, hanem általában a keresztyén hívek (mint egykor mondták: az isten népe) használatára adták volna. A prot. egyesület és kiadványai sorában jelent volna meg, s még azok is óhajtvá várták, kik *Ballaginak* és amaz egyesületnek nézeteiben nem osztoztak. Hiszen olyan ember volt, mint az említett ajánlás is mondja, ki »csaknem egész munkás életét a nyelvek és a biblia tanulmányozásában töltötte, — ki emellett már első fordításában is tudott szépen és röviden, mégis teljes érthetőséggel, oly helyt a nép szólásai-val beszélni, — ki végre a régibb fordításokat már kezdetben is, de utóbb még inkább tekintetbe vette és felhasználta.

Mit fordított le, csakugyan az egészet-e? Úgy érteltünk: az egészet. Ez új fordítást nem láthatók, sőt belőle csak egy részecskét sem. Csak a Genesis első ívének próbanyomását, mely bírálói, a hivatalosan kiküldöttek, kezében forgott. Talán a bírálatok kedvezőtlenlége akadályozta, hogy megjelenni el sem kezdhetett? Elég az, hogy nem ő volt oka, ha művét legalább eddigelé közre nem adták!

III.

Ránk nézve itt különösen fontos az, amit *Ballagi* a magyar nyelv ügyében tett. Ezt igyekszünk még lehetőleg ismertetni és méltányolni.

A magyar nem anyai nyelve volt. Még húsz éves korában — így mondók és mondják életírói — nem kis terhére esett művelt magyarsággal írni egy kérő levelet a pápai iskola igazgatójának. De 25 éves korában már kiadta *Mózes* fordítását, — hogy a *zsidókról* szóló röpiratról és a *Hasznos Mulatságokban* s másutt megjelent cikkekről itt ne emlékezzünk. Említők, hogy *Mózes*t miképen fordítá. Hamar és nagy sikerrel tanulta ezt a nyelvet, mint a ki tehetséggel és szeretettel tanul. Magyartalanságokat ritkán találni leg-

első műveiben, például fordításokban is, hol az ilyekre legtöbb az alkalom és ok. Csak azt találjuk nála *néha*, amit a mostaniaknál — kivált olyan, még magyar anyanyelvű íróinknál is, kik a nyelvvel elméletileg is foglalkoznak — hogy a haza földének virág-zamatával bíró, eredeti jó szokat, a másféléktől megkülönböztetni nem tudják. De ő nem tette, amit ma tesznek, s ha tette volna is, menthetőbb volna. Ma, tudniillik, a népiességre törekvő írók, gyakran plebeius beszédemódjokat germanismusokkal vegyítik és népies, egyszersmind idegenes nyelvezetőkkel segítik a mohón olvasgató és művelődést mohón affectáló népet, hogy nemzetiségét vagy népiességét ebben is végkép elveszítse, nyelvérszésével együtt.

Nyelvészeti első műve Akadémiai székfoglalója volt: *Nyelvészeti nyomozások* című kis értekezése (Pest, 1841). Maga adta ki, a sémi nyelvészet, kivált sémi gyökerek nyomozása egyik legnagyobb mesterének: *Fürst* Juliusnak ajánlva. Itt a nyelvek összehasonlítását tűzi ki első teendőül, a végre, hogy a nyelveket alaposan megismerhessük. *Révairól* azt mondja, hogy egyoldalúságban sínlett, *Beregszászyról*, hogy a világ minden nyelvével hasonlította össze a magyart, *Sajnovicsról* azt, hogy a rokon nyelvek közül ahhoz, melyről leginkább leoptak a rokonság bélyegei (8. l.); *Gyarmathit* mellőzi . . . Ő új ösvényt akar törni, vagy az újabb úttörők közt akar állani. Előbb ír e dolgokról, mint nálunk *Hunfalvyval* a rendszeres hasonlítás megkezdődött s kissé hamar-kodva ítélt, bár jó vezérektől és nagyobbbrészt jó elveket tanúlt el.

A nyelvrokonság kétféle: 1. Általános, szerinte *törzssökörkonság*, amennyiben a legtávolabb élő népeknél a nyelvek vagy gyökerek csírái hasonló hangúak. 2. Nemzeti hasonlat, mely nem csupán a szó-csírakon látszik, hanem az egész nyelv kifejtett tetemén (9. l.). Az első onnan van, hogy az egy fogalom eredetileg csak egy érthető hangban nyilatkozott (u. o.). A nyelvek mind egytől származtak; a szók különfelesége az egyedi különbözéstől van.

A magyarban a szók egytagúsága általános és jele a magyarságnak, magyar eredetnek. Az ilyek: *szegény* (héb.

szakan), *goromba* stb. már alakjokkal tanúsítják idegen voltokat. Így tábor, sátor stb. (11. l.)

A hasonlításnak nem szabad a szók gyökereinél megállapodni; ki kell terjednie a rendszerre. Csak ebből ítélni, nem a szókból, melyeket távolról felvehettek a nyelvek. Ezzel a rendszerbeli rokonsággal egy nyelv sem bír nagyobb mértékben a mienkhez, mint a szyrjän (így).

A hangzóknak keményekre és lágyakra osztása meg van a finn és más e fajta nyelvekben is. De a szyrjän nyelvben elenyészett (17 l.). A torlott mássalhangzókat sem találni ezekben, valamint a magyarban sem. A mássalhangzóknak új felosztását ajánlja. Első osztályban *m, n, l, r* jönének, mert ezek folyósok. Azután a fúvók és önhangzókból megszilárdultak: *h, j, f, v, sz, s, z* stb. Harmadik osztályba jönnek a többiek, a némák: ajak- nyelv- iny- torok- és fogbetűk: *b, p, d, t, dzs, zs, g, k, cz, cs*. Negyedikbe a lágyítottak: *gy, ly, ny, ty*.

Az ízelő (articulus, névelő) a magyarban: *az*, valamint alakjára úgy ejtegetésére nézve egyez a szyrjän nyelvbeli; de hangzatra nézve nem. — A törzseket ragozásban erősekre és gyengékre javasolná osztani, amazokon a ragozásban változhatatlanokat, emezeken a változókat értvén. (Mint a német grammatikában stb.)

Kellő rend nélkül említ fel némely szófüzési és szószármazási tüneményeket, — majd a számnevek hasonlatát, és az *an, en* képzőjű határozóknak megfelelő voltát itt és amott, — valamint mondatbeli szerkesztéseket (20—23.). Majd a névmásokról, azok végzeteiről, vagy származásáról stb. szólván, *micsoda* eredetéről úgy vélekedik, hogy a szanszkrit *drsa*-vagy *kdrya*-val egyez, mely *kicsodát* jelent, s hogy ez összehangzik a svéd *skoda* és islandi *skad* = nézni szóval, valamint a szyrjän *kody*-val (25. l.).

Az igék ragozásáról keveset szól; de ide vegyíti az igeképzés minden jelenségét is, két-három igeképzőt említvén, mely a magyarban és ama rokonnyelvben megvan. Meg egyeznek némely személyragok is a két rokonnyelvben. És a névképzőben is személyragot talál, például *ő* ebben *teremtő* (német Schöpfer), a szyrjänben hasonlóúl, a harmadik sze-

mély névmása *ő* lehet. Épen ilyformán a tárgy általános jegye, az accusativus *t*-je szolgál képzőül ebben: várt vagy rázott, németben: erschütterte. Szyrjänben sem *ő* sem *t* ily esetben nincs; hanem helyettük más, de hasonló értékű hangok: *j* és *öm*, *em*. — Így említ még némely egyezéseket az *n* képzőre és az *e*? kérdő szócskára nézve.

Végül felteszi a legmagasabb kérdést: hol van a magyar nyelv helye a nyelvek közt? Feleli: az alaktalan *sina* (így) nyelv és a sok alakkal bíró szanszkritfajták közt. »A magyar az *ő* nyelvét a szkritnak is elébe tehetné, ha a végzet úgy akarja vala, hogy eredete korában és első fejlődése stadiumain, mikor a nyelvteremtő ember belső nemtőjét még öntudatlan követi, a gyököknek nagyobb bőségébe jutott volna« (35. l.).

És itt egy felsőhajtással végzi, mely a költőkhöz szól, kik »teremtve nyúlhatnak olykor a nyelv szent húrjai közé«. Mintegy figyelembe ajánlja lelkes művelés végett, lelkesen a nyelvet, azt a szent kincsét a nemzetnek. (Ily hangon s hangulattal szoktak akkor a nyelv ügyéről szólani.)

Bővebben kellett ezt a dolgotatát ismertetnem, mert egyfelől az összehasonlításnak, Révai óta első megpendítői közé tartozik, másfelől, mert tudósunknak e nemben első munkája. Előbbi mint a mester Hunfalvy Pál fellépése. És előbbi, mint hazánkban és külföldön is teljesen megszabadult volna a nyelvtudomány a buroktól, melyben megszületett, a bölcsészettől; és a kellő módszert elfogadta volna. Kevés, a mit itt és az ily szakbeli műveiben utóbb is tett, a tudomány mai állapotjához mérve. Némely elveket jól felfogott, előbb mint valaki nálunk, előbb mint meghonosodtak volna. Igyekezett a legjobbaktól hallgatni (Rémusat A., Ewald stb.) és tanulni; de kellően elő nem haladhatott, ilyest nem dolgozhatott s az összehasonlító nyelvészetben, legalább munkáiból így tapasztaljuk, el kellett maradnia. Mindig közel maradt az élethez és a maga köréhez.

Az előbbinek folytatása egy értekezés a szarvasi iskola 1846-diki programmjában, ily cím alatt: *Magyar Szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet*. A sietve dolgozott és mint vidéken szokás, sok hibával kiadott, 24 lapra terjedő

fűzet, melyben néhány magyartalan fűzésű mondatot is találunk, először a szónyomozást, gyökök kikeresését, ugyanazok fejlődését, fejleményeik elágazását, tehát a szók családósulását, összetartozásait tárgyalja, rokon nyelvekből is hozván fel egy-két példát. De a gyökök és származások összeállításában, mások példájára, ő is messze megyen, mikor *al*-hoz foglalja: *alszik*, *álom*, *alél* mellett még *álgý* származékot is, — utóbb, mikor a magyar *fehér*- vagy *fejér*-t a görög *φαῖν*-val, *fény*-nyel veti össze. (Inkább lehetne az angol *fair*, ó-szász: *fagr* és *faeger*-hez). — De itt-ott ma is találni e kis munkában meggondolásra méltót. Az összehasonlításban a nyelvek korának figyelembe vételét ajánlja. Állítja, hogy a finn másod, a magyar első fokán áll a fejlődésnek. De az összevetést a kettő közt nem tiltja, sőt maga is gyakorolja. Merész állítása, hogy a magyar nyelvújítás újabb alkotásait, igen kevés kivétellel, a széphangzat törvényeinek teljes elhanyagolása bélyegzi (18. l.). Sokfélét tud, de a magyar nyelv történetével még e korban ismeretlennek látszik. Ekkor ez így volt. *Bugát* s mások nem tudtak annyit a régi nyelvből, mint négy-öt évtizeddel előttök *Révai*. — Könnyen síklik át a régi írókból esetleg feljövő nyelvtünetményeken, bár a régi német nyelvet, látszik, komolyan tanulgatta és ismeri.

Hasonló című értekezést olvasott fel az Akadémiában 1856. decz. 15. Ebben az összehasonlítás nagyérdemű megalapítója (bár nem kezdője) *Hunfalvy* ellenében tesz némely észrevételeket, az akkor még élt és nagy szorgalommal munkált *Czuczor*, *Fogarasi* s mások szellemében. A magyar nyelvnek belső képzést és hajlítást tulajdonít. Igyekszik megbizonyítani, hogy az árja és sémi nyelvekben lévő belső képzés és hajlítás nem más természetű, mint a magyar nyelvben található. A szók családositásához az összehasonlítást szorosan tartozónak vallja és ezt példákkal is bizonyítja. Sajnos, hogy *Galgóczy* és *Fábián* István (utóbb összehasonlító nyelvész) szó-elemzési és származtatási eljárás módjok, néha oly merészségre viszi, amelyet igazolni lehetetlen. Így midőn: bak: béka, bán(t): béna, érni: arasz, hal: öl(höl), kelni, kalmár, vág: vég, vár: ör, ár: bér, aláz: gyaláz stb. szókat

rokonoknak vallja. Mindez az időre volt. *Horvát* István még e tájon élt és nyelvészeti elvei uralkodtak.

Legelső e szakbeli munkái közé tartozik szótára. E körüli munkálkodását már 1843-ban kezdé. Ekkor jelent meg: *Magyar-német és német-magyar zsebszótára*. Ezzel kezdé meg szótári munkálkodását, melyet legutolsó időkgig folytatott. Ebben nem előzte ugyan meg minden kortársát, de elhagyott minden mást, aki vele egy időtájban dolgozott. Az első kiadást már 1846. két kötetben a *Kiegészítő szótár* követte. Ezekhez 1851. a *Legújabb magyar szavak*-at adá. Majd bővebb kiadások jöttek és egy terjedtebb átdolgozás. Némelyek úgy vélekedtek, hogy az első kiadások az akadémia *Zsebszótárát*, meg *Fogarasi-ét* követték és azokon épültek, — s ezekkel lépést tartva, talán alig voltak tőlök különbözők. Bővebb megvizsgálás meggyőz róla bennünket, hogy nem úgy van. Mert *Ballagi* kezdettől fogva legalább 40 évig szünetlen gyűjtötte élőlőszóiból, hallomás után és az irodalomból a feltűnedező ismeretlen szokat, — melyek a népéletből tájpszólásokból vagy öntudatlan és öntudatos újításból előkerültek. Ebbeli és egyéb munkássága megérdemelte, hogy az akadémia (1858) rendes taggá választá és szótára egy kiadását jutalommal tisztelte meg. Csakhogy ily munka sem egészen eredeti, sem mint ő maga *Göthéből* vett s egyik műve előtt álló mottójában említi, teljes vagy tökéletes soha sem lehet. És az ő hivatalos élete, sokfelé elvonattatása, bár különben sokra volt képes, nem engedte, hogy szótárait úgy tökéletesítse, a mint a dolog természete kívánta volna. Sok szó kimaradt, sok új szó csúszott be olyan is, mely nem volt életre méltó. Itt sem ártott volna a történelmi nyomozódás, a népéletből szerezhető tapintat. Ezek vezették volna a megválasztásban... és azzal sok bajt kikerül.

Különös számbavevést érdemel: *A magyar nyelv teljes szótára* (két kiadás, 1866—67 és címkiadás 1873!). Ez nem a mindennapi vagy üzleti élet számára, hanem a magyar nyelvet egész bőségében megismerni, a művelt és tudományos élet szükségeire használni kívánó, általában bővebb nyelvismeretre vágyó magyarok részére készült. Ettől természetesen a gyorsan fejlett és meggazdagodott nyelv egész

szókincsét lehetett várni, a régieken, közhasználatúakon kívül az újabban születettek és formáltakat, jól megválasztva azokat, melyek igaz úton szerzettek, s melyek másfélék, melyek életrevalók, és melyek nem. Ilyen szótárra szükség volt az akadémiáé mellett is, melyben a táj- és korcs-szók használhatatlan nagy száma is be van foglalva. A megválasztást, ő maga megígéré már *Kiegészítő szótára* előszavában, feltéve, hogy némely szó csakugyan nem érdemel használatot és elterjesztést. De a jó és rossz újnak, a régi elkalódottaknak és életre méltóknak, kivált pedig a tudományos szakokbeli nyelvújítás rengeteg termékeinek megrostálása nagy dolog volt. Először is minden szakbeli hivatottak- és hivatlanoktól rögtönzött, néha csak kísérletképen és ötletszerűleg, másszor komoly és állandó használatra alkotott szók átfogó ismerete — mihez a tudomány alapfogalmait épen úgy kellett tudni, mint a nyelv törvényeit. Ehhez erős nyelvérzés, biztos tapintat, mely a nagy tömegben el tudjon igazodni, azt a mi életre vagy leltárba való, megválasztani, azt a mi a műnyelvezet alakítása, kivált pedig szépírók széleskedése közben ábrándosan és idéetlenül született, eldobni vagy mellőzni, vagy feltételelesen megjegyzéssel fogadni be. Ehhez ismét sok idő, nyugalom, ez egyre, mely oly sok apróságot foglalt magába, kiválón vagy kirekesztőleg irányzott gond, melyekkel a mi érdemes tudásunk — a szó valódi értelmében — nem »rendelkezett.« Innen van, hogy legjobb igyekezete daczára is, e szótárban sok hiányt és hibát találtak. Ki többet, ki kevesebbet lelt benne, mint kívánt volna. Sőt a neologismus ártalmas meghonosítójának is tekintették. Másfelől a *Czuczor*- és *Fogarassy*-féle nagy szótár nyomain kevés fáradsággal és eredetiséggel dolgozott. Az összehasonlítás itt is meggyőz az ellenkezőről, arról hogy e szótárnak, mely még ma egyedül áll, megvan a valódi értéke. A mondott nagyobb szótáron épülve, természetesen is, azt sokszor rövidíti, mellőzvé a különösebb jelentés-módosulás nélkül alakult származásokat és összetételeket, de mellőzvé (sajnos) amannak nyelvtörténeti adataiból is nem keveset. Néhol amannak felosztásait változtatja, javítja, meghatározásait módosítja. Néhol bővíti, néhány oly szót iktatván be

mely amott kimaradt. Sem amaz, sem ez nem nagyon terjedhettek el; legalább emennek címkiadása (mely különben nem nevezi magát másodiknak!) ezt tanúsítja. Együtt jelentős segítségül szolgálhatnak egy valóban tudományos szótárnak, mely a már ma alaposan tanulható, vizsgálni komolyan megkezdett régibb időkbeli nyelvnek és a szintén jól előkészített etymológiának tekintetbe vételével készítenendő lesz.

Még előbb, vidéki életében, zaklatott időkben »búgondok közt ápolt szülött«-ként (Példab. Előszó) készült a *Példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* Szarvas, 1850. (két kötet). Az ilyet is a nyelv mélyebb megismerésére, és nemzeties vagy népies termékei tanulmányára tartozónak vélte. Úgy ajánlja közmondásait, mint »a nemzetnek elásott ősi kincsét.« Az eddigi gyűjteményeknél nagyobb, azokat lehetően befoglalni igyekezett dolgozat. Sok kedvvel és keresgetéssel dolgozva és egy elég terjedt, a nép nyelvnek sok érdekes tulajdonát rendezve elsoroló bevezetéssel (IV—XXVIII. l.) megtoldva. *Erdélyi* gyűjteménye előtt csak néhány hóval jelent meg, de két évnél többel *utóbb* készült. Az ily munka sem könnyen lehet, alig is szokott valaha teljes lenni; épen úgy, mint a szótár, mely sokszor segíti, mely sokszor él segítségével. Nehéz összefoglalni mindazt, a mi a népélet zugaiban, elmés, tartalmas, jelentős, egyszerűsmind hangzatos és így kedvelt szólás itt-ott lappang, vagy kevesek szájában forog, mely sokszor véletlenül keresetlenül lép előnkbe, keresés elől elrejtetik. És kivált azt a sok »szójárást«, mely újabb meg újabb alkalomból mindennap megszülemlik, vagy módosúl, idomúl tartalmára és hangzatára nézve. Így aztán *Ballagi*, valamint *Erdélyi* gyűjtései sem teljesek. De az előbbinek soha sem szűnt meg a figyelme erre a feladatra irányolódni; folyvást kedvvel, gonddal gyűjtött, folyvást rajta volt, hogy művét teljesebbé tegye. De czélt nem érhetett. Első kiadása sem volt kapós. Címkiadását kellett ennek is készítenie (1853. Petrik). Újabb kiadást nem létesíthetett. Vagy magának nem volt hozzá elég ideje. De ismert első kiadásában korához képest sokat, eleget adott; az utóbbiak számára becses gyűjteményt és

fejtegetéseket. (Ismerteti ő maga U. M. Múzeum 1850/51., I. 125.)

Erről a tárgyról értekezett a M. T. Akadémiában (1881), *Decsi* János és *Kis-Viczay* Péter közmondásaikról tartván előadást. *Decsinél* felkereste a XVI. század magyar beszédének sajátosságait, ismertette a közmondások formáit és tartalmok tulajdonait. Nem mondhatjuk, hogy ismertetése kimerítő. Sőt csodáljuk, hogy a *Decsi* Adagiumaihoz tartozó, annak történelmi munkája előtt *Toldytól* kiadott értekezést, mely épen a közmondásokról szól és *Erasmus* s mások ily nemű gyűjteményeire utasít, mellőzi, más részről a század népies irányú munkáiról egy szóval sem emlékezik. De az az értekezés inkább csak emlékeztető, vagy rövid kitérés akart lenni folytonos gyűjtési munkája mellé. — A két könyveeskéről tizenhat lapon szól. Mellőzi a példabeszédek ritmusát; nem hasonlítja a XVII. századbeliekhez. De érint némely kifejezést, a mely alig érthető, legalább a nép nyelvét bőven nem ismerőknek, mint: »süvöten kopasz«; olyan kopasz, szintúgy süvít, süt mint a parázs vagy pár szén; máig élő szólás; így: »éte haszna, aluta bére«; amit megesszik az a haszna, alvása a fizetése (7. l.) *Kis-Viczay*ról általánvéve kedvezőt mond, de részletekben megrovogatja és elítéli. Egyes tételeit nem hozhatjuk fel, csak azt kell kimondanunk, hogy ha *Ballagi* ezt a gyűjtőt és ennek korát s munkája előbeszédét tekintetbe veszi, nem ítéli vala szigorún őt, a ki lelkes haza- és magyar nyelv-szereteteért ő vele egy gondolkozású és elvokon volt. El mellett igaz, hogy itt, mint a szók gyűjteményében, szótár-írásban lehetetlen az illetőknek egymásra nem támaszkodniok és a mondott okért sokban meg nem esniök. A magyar népnek, ha nem oly nagy számú is, mint a brit vagy német, sok tájékon, nagy darab földön, sokféle érintkezésben fejlett ki a szellemi élete; tehát a naiv költése, bölcselkedése, humora is valamint dalai, közmondásai, kivált nyelve, a beszédebeli képek és formák. Lehetetlen egy embernek mindezt jól megérteni, megbírálni, — még oly sok segédeszköz mellett is, a mennyi ma a tudósnak rendelkezésére áll. A kölcsönzéseket, sőt az önálló vizsgálás olykori

elmulasztását csak úgy el kell néznünk *Kis-Viczay*nak, mint más gyűjtőnek.

A szótár körüli munkálkodás, a közmondások gyűjtése, rendezése, értelmezése közben, szorosabban nyelvtanulmány-nyal is kellett foglalkoznia. Úgy látszik, ez okozza, hogy lassanként a magyar nyelvnek különösen magából a magyar nép elmeműveiből tanulására adta magát, elfordulván az összehasonlítástól. A nagy erővel fellépett hasonlítókhöz, a fin nyelvek hasonlításához nem csatlakozott, de nem is ellenkezett velök. Mintha nem is volt volna szakbeli nyelvész, mind kevesebbszer szólt a nyelv mélyére tartozó kérdésekhez. Nem merült e tudományba egészen. Mégis gyakran gondolt a nyelvet illető nagy kérdésekre, bibliai tanulmányai és említett munkái közben.

Elsőben is nyilatkozni látjuk néhol, bár mulólag és nem tűzetesen kifejtve (l. mégis 1856-diki Akad. előadását) némely nyelvbölcséleti nézeteit. Ebben az időben többen foglalkoztak ezzel, és már huzamos idő óta. A költők és a szép próza írói, kik már *Kazinczy* és kortársai idejétől fogva csinosígtatták a nyelvet, kik midőn csinosígtatták a nyelvet, metszegették, néha az elevenbe vágva és raggatták s toldozták a szókat. A tudósok és természettan-írók, jogászok midőn jogi és egyéb műszókat idomítgatva, a szók ősi jelentésére gondoltak. A történelem ősi korának, ősi nevezeteinek fejtegetői stb. Így számos jelesei *Ballagi* korának, *Horvát* István tanítványai, vagy lelkének örökösei, a nemzeti önértzet és nagy remények idejének növendékei. Ilyenek voltak többek közt: *Fogarasi*, a *Magyar nyelv metaphysikájának* szerzője, *Czuczor*, a magyar népi nyelv legalaposabb ismerője, *Lugossy* és többen, kik a magyar nyelv ősrégiségét és eredetiségét vallották és vallásos buzgósággal hirdették. Őtet is a bibliai nyelvek tanulmányán, a *Fürst Ewald* és mások héber nyelv elemzésében adott példáján kívül a magyar és német nyelvbölcselők tanai indították arra, hogy bár mérsékelten és nem bőven vagy szakszerűen, kitérjen néha a nyelv eredetére, a magyar nyelv ősi tulajdonaira, általában az emberi nyelv legrégibb állapotjára. A szótörzsben vagy inkább gyökérben (nála: gyök) a természeti hangok nyomait

katatja, mint tettek akkor sokan, sok túlzással és tudományok becsének csonkításával. Bibliai tanulmányaiban mondja egy helyen (II. 153.), hogy nyelvünk őseredeti alakját megtartotta, a természetbeli hangokból származást benne feltalálhatni, mint a héberben, — mivel: 1. szókincese egytagú gyökereken nyugszik; 2. a gyökökben a hangutánzó elem túlnyomó (a példák gyarlók!); 3. az összetételi képzés határ nélkül használható; 4. az ige- és név-alakok közt mai napig sincs szoros válaszfal húzva, péld.: agg és agg, nyom és nyom stb., sőt: félsz és tudta, péld. t. nélkül (ezt is jelentő múlt alakjának nézi!) Így volt az egyiptomi régi nyelvben. — Ide sorozhatni azt is, a mint másutt (kiegészítő szótár I. Előszó) lép és láb, vég és vág törzseket rokonoknak vallja s ezt a nézetet feltétlenül igaznak véli. (Igaz lehet, de bizonyítandó.) És összehasonlítja a szkr. *val* német *Wahl* és magyar *vál*-ik törzseket (Bibl. III. 215.).

Már korán szembe tűnik, hogy az újításhoz vonzódik és tettel az újítókhoz csatlakozik, a nélkül, hogy azok feszes-ségét, nehéz érthetőségét írásában követné s túlzásaikat eltanulta vagy követte volna. A meglevő idegen, tökéletlen szólásoknak javítása, újabbak szükség esetében való előállítása, vagy elavult jóknak visszahozása, általában az újításnak jogosultsága mellett küzdeni neki épen oly természetes volt, mint az igazságnak egybeüttl való keresése. Mert a század legmozgalmasabb éveiben lépett fel, mikor a nyelv szépítésén, bővítésén igyekezett minden, a ki írt és nyilvánosan beszélt.

Legelső művében már kezdjük találni az újítás nyomait, eredetieket vagy elfogadottakat, sohasem összehalmozva, de a stíl csínjának eszközlésére mérsékelten, noha bátran használtakat. A bibliafordításbeli neologismusokról már szóltam. Legyen szabad még itt, a hol szintén vagy tulajdonkép helye van, némelyeket még pótlásul említenem. Az ő alkotásának tartják a *fivér* és *nővér* szokat. Itt találjuk még *sérv*: sérvés (Bibl. III. 85., 91.), *mérleg* (u. o. 181.), *fel*: felpénz (u. o. így), *botrán*vet (botl-törzstől), *tényes*: pozitív (III. XX.), *avatlan* (III., II.), *asz*kór (u. o. XXVII.) stb. Itt használatba veszi a régi *tat* (nála: tatt) indulatszót, s róla

azt jegyzi meg, hogy igen használható szócskának találja keleti nyelvekből való fordításban, minthogy azokban a *tudniillik* értelmű kötőszó szavakkal kifejezve nincsen, csak magától értetik; az ilyen beszédbeli árnyéklatokat pedig minél rövidebb szavakkal tehetjük ki, annál jobb (III. XXVII. jegyzet). — Az alakok közül a *-vali*, *-érti* stb. nála minden lépten találhatók. Újításul tűnik fel a *Nyelv. Nyomozásokban: szinténség*, a *Magy. Szónyomozásban: hallam*: *laut*, *nyifa* vagy orrhangok stb. — De kiváltképen kedvezett a nyelvújításnak az által, hogy szótáraiba felvette az új szokat, melyeket egytől-egyig megrostálnia lehetetlen volt, — és nekik ez által tartós életet biztosított.

De akármily kedvező volt is ez a két évtized az újításnak, mégis csak kerültek és a jelesebb írók közül is, a kik túlzásainak ellene mondtak. Nem említve *Lovászt* és másokat, *Beregszászynak* a Tud. Gyűjteményben (1826. V. 97. l.) tett fellépését, magokban a negyvenes években is voltak tiltakozók. Az 1841. *Athenaeumban* (242., 432., 571. ll.) kikelnek az újítások némelyike ellen. Az 1843-dikiban (301. l.) *Bajza* panaszkodik, hogy mindenki szót csinál, kivált, hogy a fordítások sokat rontottak. Utóbb, mikor a nemzeti létel és nyelv féltőssé lett, még többen igyekeztek a nyelv kincstárát gazdagítani, fordítások, átvett jelességek által a nemzeti szellemet táplálni, erősíteni, hogy megbizonyítsák, hogy ez a nyelv gazdag, a nemzet gazdag irodalommal, nagy kincscsel bir. Ezt igyekeztek tanúsítani, például akkor, midőn a felsőségtől megrendelt »tudományos« szótárakban, közlélethez szükséges szókönyvekben a magyar műszokat összeszedték. Hivatalszobák és hírlapszerkesztőségek nyelvészkedtek, termelték az új szokat és szólásokat. Ezeken kívül többen a természettudósok, jogászok közül. Amazok közül talán legmerészebb és legmohóbb is volt *Bugát Pál*, lelkes író és tudós physiolog. A többiek is csonkítottak, toldottak és formáltak eleget; ő maga is kiadta volt már a fejedelmi elismerésre méltatott *Természettudományi Szóhalma*-zát (1843); de most a következő évtized derekán az újításban minden másokat meghaladott, sőt önmagát is felül-

múlta. Egész elméletét, rendszerét gondolta ki a *szócsinálásnak* (szó-csin-tan) s azt az Akadémia elé terjesztette. Ott ugyan mind újtáskedvelők ültek, de ez az előterjesztés mégis meglepte őket. Ellene is szóltak, kivált *Toldy* és *Ballagi*, ki egyéb okból is, de főképp ez ellen írta: *Nyelvújítás és nyelvrontás* cz. értekezését. (Felolv. 1857. júl. 6.)

Itt magát a nyelvújítást, mint a nyelv életében forradalmi, de szükséges kezdeményt igazolja. *Kazinczy*ról helyes ítéletet mond. (Akad. Értesítő 1857., 402. l.) A nyelvújítás eredményének mondja, hogy »rövid idő alatt utólérhetetlen szónokok, halhatatlan költők, maradandó művekkel, maradandó írói nyelvet állapítottak meg.« De az újabb időben »a tudományos tájékozottság és helyes nyelvrzés nélkül üzött újítgatás . . . még a nyelvformákat sem hagyta illetlen«. Például a *-talan-*ból kihagyott *-ta-*t hozza fel. Megrója a szókurtításban mutatkozó nyelvbéli kontárkodást is, mint: *ezég*: *czégér*, *ima*: *imádság* helyett.

De különösebben a *szócsintan* ellen szólal fel, fejtegetvén, mi szabad mi nem, a szók alkotása, a nyelv gyarápítása körül, — úgy fejtegetvén ezt, hogy egynémely nézetéhez sok szó férne, de mégis úgy, hogy felszólalása és óvó figyelmeztetése a nyelvvel való önkényeskedés ellen sokat használhatott és *Bugát* túlsapongásainak gátat vetni nem kevésbé segített. Szerencsére ezeket maga a nagyobb művelt közönség is, a mennyiben megismerhette, elítélte s tréfátárggyá tette. Mert *Bugát*, mint némely más szócsinálónk is, olyan szóból indult ki, melyeket idegen nyelvrzés, vagy magunk nyelvrzésének tévedése, a nyelv természetével ismeretlen szaktudós mohósága, vagy épen a nagy közönségből, a népből akadt külömködőnek vagy affectálónak szeszélye alkotott. Vagy olyanokból, melyeket idétlenül szült valaha valami kénytelenség, és így a mit kivételül el lehet tűrni, de alkotás példájává s általános értékű forma alapjává tenni lehetetlen. Így a teljesen hibás, ekkor már elszaporodni kezdett: *vadorzani*-féléket. (Újabbak: képviselni, végkiárulni, árverelni stb.) — Felszólal a Bugáttól ajánlott s leginkább emlékezetünkben maradt alakok ellen, melyek ragos nevekhez csatolt igeképzőkkel alakítottak: *akolbúlit* stb. Megrótta

a sokaktól (előbb ő magától is) használt alakokat: az *-i* képzővel ragos nevekből formált melléknév-féléket, — továbbá oly képzők alkalmazását, melyek nem arravalók, — oly szók alkotását, melyekkel egy értékűeket a népnél jókat találhatni, oly szók helyett alkotást, melyek régibb íróknál használatban vannak. És e közben sok tanulságos tekintetet vet a régi magyar nyelvre és némely rokon és nem rokon nyelvekre.

Ettől fogva huzamos ideig nem foglalkozott nyelvészettel és a nyelv ügyével. A politikai élet, tulajdon hivatala, egyháza ügyei, magán dolgai mellett, nagy részt elfoglalták. Van beszéde *Széchenyiről* (1860), országgyűlési beszédei (1861), beszéde *Melanchthon* emlékezetére (1860) s több más, a mit már említünk.

Az 1867 után szabadabb és biztosabb szellemi élet sok új erőt idézett elő, élénkebb munkálkodást költött fel. Úgy más körben, így a nyelvészet és nyelv ügyével foglalkozás körében. Ez is az élet ügye volt, tehát életkérdés. A tapasztalás bizonyította, hogy a szabadság és nemzeti élet elnyomói, legalább nálunk, az elnyomást mindig a nyelven kezdték; erre intézték a legelső csapást. Legalább II. József és a 49 utáni reactió kormánya így cselekedett. — És mostanában kétféleképp érte csapás a nyelvet: a mellőztetés, hivatalos körökből, iskolákból kirekesztetés *felülről*, — nem kevésbbé az idegent majmoló, jóakarató, de tehetségtelen fordítók és írók által *alúlról*, — vagy inkább *belülről*. Tehát a nyelv megmentése egyszersmind megtisztítása lett a kitűzött cél. Az elnyomatástól megszabadult nyelvet védvén, a becsúszott idegenségek, újabbak és régibbek ellen kellett írtó háborút kezdeni, a jelen nemzedék rossz ízlése, eltompult nyelvérzése, ráragadt magyartalansága által ferdítettek ellen. És mivel előbbi időkbeli jeles íróink is megestek az újítás bűneibe és ez által rossz példát adtak, gyökeresen kellett írtogatni, mind szélesebb körben terjeszteni ki a hibák nyomozását, javítását és pótlását. Így aztán a hatvanas évek végén többfelől és nagy erővel támadtak a nyelvrontók ellen, a haza-mentés gondolatjával, a nagyérdékű életkérdéshez méltó, de a tudomány higgadtságával,

mérsékletével nem mindig egyező, gyakran nem is érthető hévességgel. És számosan küzdöttek, mert a harczhoz néha kevés ismeret mellett a nagy lelkesedés és jóakarát is használható volt. Tehettek azok is valamit, a kik csupán a nyelvnek magyaros vidékeken közéletbeli gyakorlatát, vagy a nép nyelvét ismerték s így ítélték meg vagy bírálhatták az újabb irodalmi nyelvet. A szóalkotás módjai, kivált a nép beszédében ismeretesek és gyakoriak és a nép újabb képzései, másfelől a néptől és nagyközönségtől elfogadott irodalmi újítások forogtak szóban. És az, vajjon a tudománynak, melyet el kell terjeszteni, elegendő-e a nép beszédének szavai, alakjai; szabad-e tovább menni, többet alkotni, a szokásos szabályokat tágítani, a képzésmódokon kissé változtatni, némely módot újabb és számosabb esetben is alkalmazni, s hogy vajjon nem így tettek-e a régibb idők tudósai is? És különösen fenforgott az a kérdés, meddig szabad és kell a purismusban mennünk? Addig-e, hogy csak a tudományos nyelvezetet, írásmódot magyarítsuk, de nem a műszókat, műneveket? Csak a szépirodalom nyelvét-e, hogy a társalkodás, közélet, hírlapi és más ilyen érintkezés nyelve tovább is díszeskedhetik az idegen szólásokkal, az ismeretes »pávatollakkal«? — s hogy melyik fontosabb a nyelvújítás megítélésében a szók vagy a szófűzés idegensége-e?

A nyelvújítás kezdetének és megállapodásának kora más volt mint a mai, vagy a mostanában ellene kitért visszahatásé. A lelkesedés más irányú, más természetű, mint most utóbb. Azt a kört a költők, a hazafiak előkelő kis csoportja vezette, melynek jelszava a szabadság volt inkább mint az egyenlőség, a művészet inkább mint a tudomány, a szép inkább mint az igazi. Maga *Kazinczy*, az akkori irodalom legméltóbb képviselője, határozottan állítja, hogy a *kell*-nek, tehát a kötelességnek elébe helyezi a *szépet* vagy vonzót, — állítja hogy szeret kellemesen vétkezni (sejtpítni), dicsérni azt, a ki parancs vagy törvény nélkül, sőt ellene nyer megcsatát. Az a kor alkotott szókat kedvére, sejtés után; ez a kor a szók alkotásait nem a tetszés, gyönyörködés, szeszély vagy kedvszökellés és ötlet szerint, hanem a komoly és száraz vizsgálgatás és bírálat dolgául tekinti és e szerint

ítéli meg. Ott, a hol amaz örvendezett, örömében felsikoltozott (*Kazinczy és Szemere Pál* is); ez ránczolt homlokkal bíraskodott; ott, a hol amaz csak szépet látott, ez csak szigorú törvényt akart szolgáltatni; ott, a hol amazok virágokat láttak, a mi korunk nagyobb részben csak gyomot és eltakarítani valót lelt ... Mindennek az idő volt oka, mely hatalmas egyszer építeni másszor dűlni, egyszer a szeretet, másszor az útlatat szemével nézni ugyanazt a dolgot ... És nincs oly emberi munka vagy kezdemény, melyet különböző színben nem látna a különböző kor.

Ballagi jódarabig nem vegyült a vitába, legalább írásával. Harczoltak mások a nyelvújítás mellett, több jóakarral, mint készüléttel. Így a nagy érdemű *Toldy*, *Kazinczynak* hű tanítványa, *Fogarasi*, a nagyszótár egyik szerzője stb. Ezek bírhattak alapos ismerettel a nyelvről, mely az újabb irodalomban és néhány régi nyelvemlékben foglaltatik; ismerhették más, kivált régibb és újabb művelt nyelvekhez való viszonyát, de arról, hogy ez a nyelv, mint egy hatalmas nemzeti erőnyilatkozás, vagy ennek egyes eszközei a szók, az alkotó hangok, hogy élnek, mozognak, tényeznek a közszellemben, a nép vagy nemzet belső élete folyamában, e szellem történetében, hogy elegyülnek, párosodnak, idegenekkel találkozáván, hogy korcsosodnak, hogyan tenyésznek: azt igen kevésbé tudták. Nyelvérzésöket a múlt évtizedek költői irodalma határozta meg, az táplálta és vezette. E szerint ítélték. Az idegenségeket a szóalkotásban kevésbé helyesen ítélték meg. Idegen szót, meg alakítót (képzőt) nem igen szerettek elismerni, bevallani; idegen alkotásokat a múltból sokszor tettek az újabb szóképzés példáivá, igazoló tekintélyévé. Meg voltak győződve, hogy egy classikus vagy irodalmi kivált szépirodalmi, és ezzel szemben egy köz vagy népi nyelv közt különbségnek kell lenni, mint volt a régi római urb. nus és plebeius vagy rusticus beszéd szavai és utóbb az illustis vagy nobilis grammaticalis (Dante: De vulgari eloqu. I. Annotat. A.)¹⁾ nyelvek között. E miatt a költők

¹⁾ »Harum quoque duarum nobilior est vulgaris, tum quia prima fuit humano generi usitata, tum quia totus orbis ipsa perfruitur —

alkotásait, e költői remekek, kivált a legnemzetiebb mű az epos díszait, virágait, nem örömet áldozták fel a száraz nyelvészetnek, nem könnyen bocsátották a hideg és lelketlen kritika kezébe, soha sem felejtván el azt, a mire a nagy nyelvreformátor és annak mesterei tanították, hogy: »Reinigung ohne Bezeichnung ist öfters geistlos . . . Der geistvolle Mensch knetet seinen Wortstoff ohne sich zu bekümmern aus was für Elementen er bestehe; der geistlose hat gut, rein sprechen, da er nichts zu sagen hat.« (Göthe.) És: »Was die Meister der Kunst zu beobachten für gut finden, das sind Regeln.« (Lessing.) — E mellett a nyelv törvényei sem voltak úgy megvilágosítva, kimutatva, az idegen szók úgy kitisztázva, hogy meghódolhattak volna, legalább hamarjában az újítás elleneinek, vagy megfelelhetek volna annak a nagy erőnek, melylyel az orthologia fellépett.

De bizony az újítás védői (aggharczosok) gyengék voltak. És az említett jeles tudósok ide tartozó műveit, a nyelvújításról, szóképzésről szólókat, alig tudjuk megtekinteni a nélkül, hogy be ne lássuk tévedéseiket és ne sajnáljuk a mérsékelt nyelvújítás mellett való küzdésök sikertelenségét. Azt értjük, hogy az erős fellépést és egész igazságkövetelést nem tűrhették, de nem értjük azt, hogy elemi dolgokban a legismertebb idegen szóknak az újítás mellett felhozásában, ellenfeleiknél gyengébbek voltak és megtévedtek, — és ez által ügyöket veszélyeztették.

Ez okozhatta, hogy *Ballagi* első ily tárgyú felszólalása után huszadik évben (1876) az orthológiának egész igazságot követelő tantétele ellen fellépett. A tantétel ez volt, legalább *Brassai* (*Ballagi* művében Br. és a nyelvújítás 16. l. l. al.) így fejezi ki: »minden istenadta új szó hibás« — »új szót csinálni épen nem szabad« (u. o.). Felszólalt hát *Ballagi Brassainak* ily című értekezése folytán, melyet hivatalosan kellett bírálnia: *A neo- és palaeologia ügyében* (Budapest 1875), az előbb említett művében. Értelmezi és pontosan meg akarja itt állapítani *Brassainak* azt a nézetét, hogy

licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa.— tum quia naturalis est nobis cum illa potius artificialis ex'stat . . .« (u. o.).

nincsen szegény nyelv. Megbizonyítja, hogy van, és hogy a magyar is ilyen volt. Megvilágítja Brassai állítását, hogy műsőt fordítani lehetetlen. Majd vele egy álláspontot foglaltva el, az orthológiát mérsékli, de sok esetre nézve pártolja és annak igyekezetét magáévá teszi.

Ugyan-e nézeteket vallja és hirdeti az Akadémia előtt 1881. januárban felolvasott értekezésében: *Nyelvünk újabb fejlődése*. — Az bántja őt, hogy a nyelvújítás hibáit a nemzet classikus íróinál keresik és találgatják, hogy az orthologia által feltalált vagy tisztázott nyelvtörvények ellen vétkeseknek lelik és hirdetik a legkedveltebb íróinkat; ez által a szépirodalomnak s a nemzet kedveltjeinek, a kik a század harmadik évtizedétől fogva írtak, kiknek iskolája, úgy látszik, *Arany*nyal végződik, annyival inkább *Kazinczy*nak nyelvbéli tekintélyét lerontják és az újabb időkbéli különben is kevésbbé kegyeletes demokrata nemzedéket tőlök elidegenítik. Ezért visszatér a nyelvfejlődés rövid magyarázására. És mondja, hogy *Kazinczy* elve, mely a nyelvművelést »mindenestől a szépérzésnek vagy ízlésnek rendeli alá«, nagy hasznot tett, mert ennek köszönjük, hogy a mai hajlékony és gazdag nyelvvel rendelkezünk, — és beláttuk, hogy a nyelvművelés »a művészi közvetlenség« és nem a reflektáló ész dolga. Ismétli, hogy a nyelvújítás forradalmi munka volt, az az rendkívüli eszközökhöz nyúlás, melyre a helyzet kényszerítette az írókat.

»A tényleg érvényben volt törvények felforgatása volt az, hogy *Kazinczy* és követői oly sokat formáltak. (Mondók, hogy ezt meg a szomszéd művelt nép legjobb írói után kezdték.) Ily alkotásokat nagy mennyiségben számlál el (7—17. ll.). Sajnos, hogy az elszámáltak közt nagy számmal vannak, melyeket nem formáltak, hanem vagy: 1. a néptől vettek fel, vagy 2. a régi irodalom nyelvéből élesztettek fel, vagy 3. minden törvény felforgatása nélkül, legfeljebb hatásköre szélesbítésével alkottak, vagy 4. szót nem is alkottak, hanem a jelentést terjesztették át más fogalmakra.

Hasonlat, nem bizonyító, csak világosító ötlet az, melyet (u. o. 21. l.) találunk: »... a szellemi közlekedésnek

a szabad sajtó által eszközölt és soha ezelőtt nem tapasztalt élnkülése a művelt nyelveket világszerte forrongásba hozta... a rendes kerékvágásból kikökkentette. Mintha a nyelveket is a röpítő gőzerő ragadta volna meg, mindenképen, még a képzési törvények mellőzésével is rövidsége törekszenek, és ha korcsalakok... nyelvünkben felkaptak, hasonló nyelvrontások tapasztalhatók ma a német íróknál is... Ez tehát kornavalya...; hogy a közönség, midőn a beszéd afféle egyszerűsítéseit, mint képviselők stb., elfogadta, belső ösztönét követve, a grammatikusoknál jobban kiérezte a nyelv alaptörvényét...«

Az újítás mentségére felhozta *Kisfaludy* Sándort. De hozhatott volna fel és másutt hozott is többeket. És igazolni akar némely újításokat, melyeknek korábban ellenők mondott: árlejt, árverez stb. És oltalmába veszi a megújított tudományos nyelvet a legújabb divatos »felemás« nyelv ellen.

Sok buzgósággal, kegyeletes érzéssel, inkább mint pontosan védi nagyfontosságú nézetét, hogy az orthologia, jogcímén a szépen megalakult és nemzetivé lett, mert általán elterjedt új nyelvet megtagadni nem tanácsos.

E munkájára ugyanazon évben jött felelet az orthologia folyóiratának tíz cikkjében, a folyóiratban, melynek sokszor vagy általában az volt a szerencséje, hogy ellenfelei mérséklést, kiegyezést, középútat ajánlván, mint szokott történni, kevésbbé lehettek következetesek, érthetők, bátrak, harczosok, valamint népszerűk is mint a szélső párt emberei. — Viszont e sorozatra negyedik évben adott választ *Ballagi*, ily című művében: *A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr* (1884).

Mert ellenfele kimondá, hogy Ballagi megfosztotta magát attól, hogy ez ügyben szava lehessen (i. m. 18. l.), hogy szava ezentúl a magyar nyelv kérdéseiben számba nem vehető, és hogy német-magyar szótára tűzrevaló (u. o. 27.), s hogy e szótárával »többet ártott nyelvünk ügyének, mint a kontár szófaragók összes hada együttesen« (u. o. 32.).

A személyes érdekűeket és ilyen célzásokat, s általában a kérdés léte-voltára nem tartozókat mellőzván, itt

leginkább azt tartom újnak, hogy *Ballagi* azt bizonyítja, a miről meg is győződhetünk, azóta sokan is meggyőződtek, hogy az új szók általán bevett nagy része nélkül meg nem lehetünk (l. f. is), s hogy ellenfele sem tud megfelelni arra a kérdésre: mit kell tenni a neologia rossz (de szükséges!) szavaival? Vagy csak azt feleli — mondja *Ballagi*, a mit ő tőle tanult, vagy csak a nyelvérzékre bízva, melynek ebbeli értékét azelőtt megtagadta (20—25. l. u. o.). A forradalomhoz hasonlítóssal menti itt is a nyelvújítást. És itt igen fontos szókat mond, melyek mystikusnak látszó voltak mellett is, egy kissé merészen demokratikusok s nagyon is megérthetők... Mint az állam ellen intézett forradalomban, úgy itt is »a teremő őserő« működött; innen van annak itt és ott való dolgaiban »az a biztos ága, mely mindennek sajátja, a mit a nép egyetemben alkot«. Tovább így okoskodik: »Ha a neologia forradalom, e szóval jelentve van a neologiának úgy jogcíme, mint jogosultságának határa: a parancsoló szükség elmúltával a törvényes rend helyreállítandó. A restauratio ép oly szükségszerű, mint annak idejében a forradalom.« Ezt az ellenfél megköszönte volna. De hozzá teszi: »de a mit ő (az ellenfél) hirdetett, az nem a józan *restauratio*, mely a forradalom vívmányait felhasználja, rendezi, hanem oly reactio, mely rendcsinálás színe alatt mindent felforgat, és maga alatt vágva a fát, rend helyett oly istentelen zavart idéz elő, hogy az író... azt sem tudja, melyik lábára álljon.« A nyelvújítás ellenőrzését szükségesnek ismeri itt is, mint többek közt első ilyféle értekezésében a *Nyelvújítás és nyelvrontásban*, ezelőtt csaknem három évtizeddel.

Ugyanezt az ügyet tárgyalja e szakbeli negyedik felszólalásában: *Szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola*, melyet mint értekezést az Akadémiánál 1890. januárban olvasott fel s mely azon évi Bpesti Szemle januári füzetében jelent meg.

Az orthologia végítélete, vagy végkép való elítélése, melyet a neologia ellen kimond, melyet már felhozánk, mert rá előbbi értekezésében is hivatkozott, szerinte nem egyéb,

mint »szakítás közművelődésünk azon korszakával, mely a neologia zászlaja alatt a nemzetet regenerálta s oly irodalomnak adott lételt, melyet . . . classikusnak mondunk«.

Az orthologia kezdettől fogva elhibázta a dolgot. Nem azt kereste, mi a magyar észjárás törvénye stb., hanem a rideg szó alakjainak vagy a szóképzésnek törvényét. Továbbá a nyelvújítás kérdését úgy tárgyalta, mintha most gyártanák a sok új szót; pedig ez a dolog, és így a nyelvújítás kérdése megszűnt actualis lenni . . . különösen káros az orthologia eljárása az iskolákban, hol ezt a tantenyésztik, s hol törvényt szabnak a helyesnek látott szóképzés módjáról megrójják jeles íróinkat, kik szerintök, hibásan formáltak szót; így aztán a már elfogadott sok szükséges szótól megfosztják a növendéket, a legjobb írók nyelvezete, és magok az írók iránt bizodalmatlanná teszik, — bár épen azokat az írókat a tanítók magok ajánlják nekik például. Ennek tulajdonítható, hogy a fiatalság ellen állandó a hivatalokban a panasz, hogy fogalmazás tekintetében a legmérsékeltebb kívánatoknak sem tudnak megfelelni. (Inkább talán az tulajdonítható ennek a kritikának, hogy a régi költőket nem szeretik úgy, mint valaha, s az irodalom tanulásának nincs meg valódi ethikai haszna, mint más nemzeteknél!)

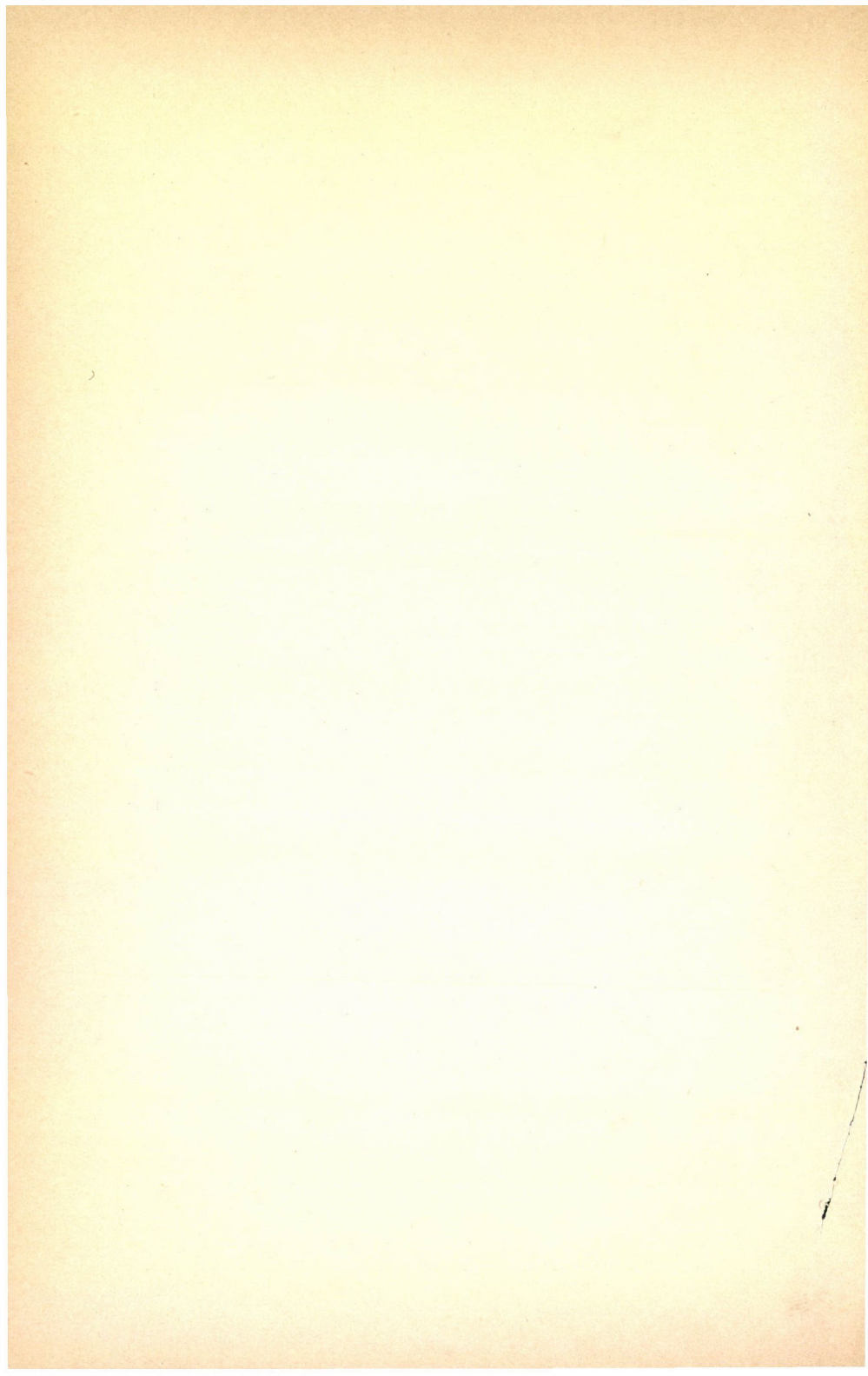
Ez *Ballaginak* ez ügyben, sőt általában is nyelvügyben közre adott utolsó dolgozata. Az erre adott feleletet megtalálhatja, a kit érdekel, az illető szaklap azon évi folyamában. A nyelvújítás ügyében folyt vita, legalább nagyjából, mára úgy hiszem bevégeződött. Egyik fél átlátta, hogy az úgynevezett, s igen sok esetben méltán úgynevezett hibás alkatú szók nagy része kiírthatatlan. Megelégszik hát azzal, hogy némely roszt kiírthatott, másokat megrótt és további meggondolás tárgyává tett. Hatást tett, tehát leteheti vagy szelídebben, nemesebben forgathatja fegyverét. A másik átlátta, hogy a költőnek és tudósnek sok szabad ugyan, de az nem, hogy az ő szeszélye uralkodjék a nyelven. És hogy a fordítók s a napi sajtó gyors munkásai kevés figyelemmel és fontolással írnak, tehát nyelvök untalanul ellenőrzéssel kísérendő, s hogy még van hátra, a mit az iskolának

vagy közéletnek ki kell írtani. S nem kis munka lesz a sokfelől jövő idegen hatás mellett a nyelvérzést és nyelvtudatot helyreállítani vagy megerősíteni.

Utolsó szótári munkálkodása a *Kereskedelmi szótár 1887.*, egy társsal dolgozva. Közóhajtás volt, hogy az ipart, iparosokat stb., tehát műnyelvezetöket is magyarra kell tenni, ha csak a meglévő ízetlen idegen szók özönét tovább nem akarjuk túrni. E célra az volt szükséges, hogy a formálandó új szók értelmesek, itt inkább, mint bárhol is, világosak legyenek, világos, lehetőleg szemlélhető jelölői az illető dolognak. Így aztán sok képzésbeli hibát el kellett engedni, csak-hogy magyarul szóljanak. S csakugyan sok esetben érthetővé teszi a dolgot az új nevezet és belsőkép nem külsőleg, vagy csak egyezéssileg (conventio) jegyzi. (Orthosabb az új név a réginél.) Így: éleny, búzeny, mireny stb. érthetőbbek az idegennél, valamint gyufa, borlél stb. a megfelelőknél. A purismus kívánata és a helyesség főérdeke közt másképp nehéz sőt csaknem lehetetlen volt eligazodni. A helyesség, grammatikai hibátlanság ellen kellett vétni, mint ma gamondja: »közkeletű, bár némileg kifogásolható szavak: számla, egyenleg, raktár stb. meghagyandók«.

E művében is, mert egyiké övé, mérsékelt, egyezkedett és közbenjárt. — De a lelki szabadság ügyében sohasem alkudott, nem kívánt nagy áron békélni, elveket koczkára tenni. Még ott is alig, ahol a »tudhatatlan«-ról van szó. Egész igazságot, egész szabadságot követelt tántoríthatatlannúl. Kimondhatjuk, hogy inkább, mint a múlt évszázad elejétől fogva akárki is. Alig volt valaki, a ki ezért annyit teljesített volna, mint ő.

Ez a tekintetes Akadémiának is főérdeke; ez az alapja, ennek volt és marad híve maig. Ezért s nemcsak nyelvügyi, munkáiért marad nála örök becsben és áldásban *Ballagi Mór* emlékezete.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmiás László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábíán Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendlála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
DR. LENHOSSÉK JÓZSEF

FELETT.

DR. MIHÁLKOVICS GÉZA

R. TAGTÓL.

Lenhossék J. arcképével.

(Olvastatott az 1893. évi febr. 27-én tartott összes ülésén.)

Ára 45 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1893.

EMLÉKBESZÉDEK

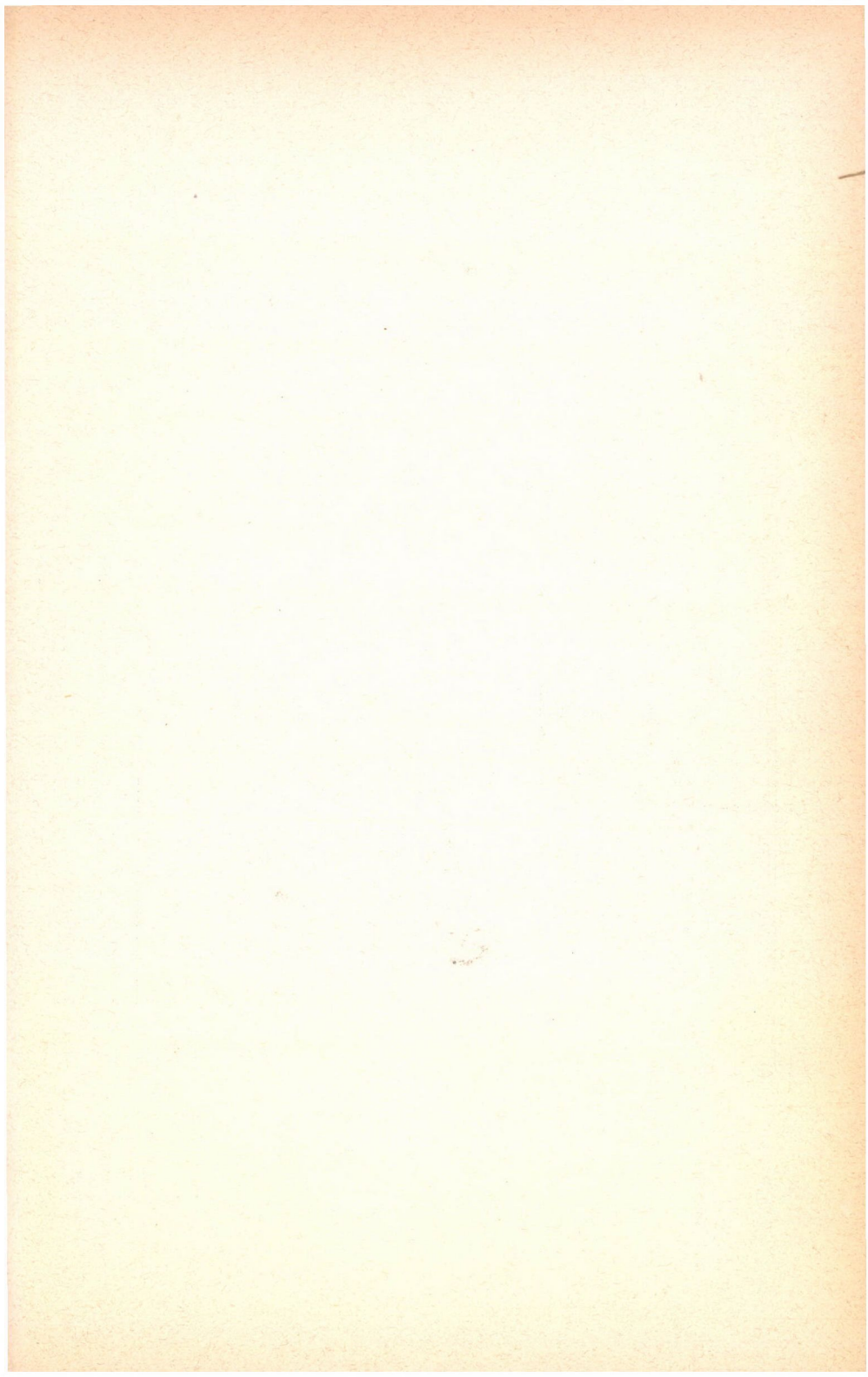
A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I.	Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II.	Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III.	Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV.	Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V.	Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI.	Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII.	Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII.	Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX.	Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X.	Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I.	Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanórký Gedeon</i>
lev. tagtól	Ára 20 kr.
II.	Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III.	Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV.	Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V.	Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI.	Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII.	Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII.	Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX.	Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X.	Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

LENHOSSÉK JÓZSEF.

EMLÉKBESZÉD

DR. LENHOSSÉK JÓZSEF FELETT.

Dr. MIHÁLKOVICS GÉZA r. tagtól

Lenhossék J. arczképével.

(Olvastatott az 1893. évi febr. 27-én tartott összes ülésen.)

Tekintetes Akadémia!

Négy esztendő múlt el azóta, hogy dr. Lenhossék Józsefnek, a M. Tud. Akadémia r. tagjának és a budapesti kir. tud. egyetem orvosi karán a boncztan ny. r. tanárának földi maradványai a kerepesi-úti sírkertben az örök nyugalomnak átadattak. A fáradhatlan tudós halála előtt 4 nappal még előadást tartott, ott lepte meg a végfeloszláshoz vezető katasztrófa. De a betegség csiráját már évek óta magában hordotta, s bár azt tudta, szakmájához annyi szeretet, hivatásához annyi kötelességérzet kötötték, hogy megszokott foglalatosságától fogyatékos erei daczára sem tudott megválni. 1888. november 28-án az előadási teremből egyenesen a halottas-házba vitték és december 2-án a M. Tud. Akadémia egyik nagyhirű tagjával szegényebb lett. Akkor az emlékbeszéd megtartása a III-dik osztály megtisztelő bizalmából reám ruháztatott, mint a ki a megboldogultnak egyik tanítványa voltam és később tanszékében utóda lettem. Kérem a Tek. Akadémia elnézését, ha megbízatásomnak késlekedve teszek eleget; szolgáljon mentségül azon nagymérvű elfoglaltság, melylyel a tud. egyetem egyik leglátogatottabb intézetének a vezetése és tanszékének ellátása jár. De be kell ismernem, hogy a halasztásnak némi haszna is volt, a mennyiben a 4 év elteltével arra a meggyőződésre jutottam, hogy valakinek a működését jobban lehet megbi-

rálni az idő leforgása közben beállott megváltozott viszonyok között, mintsem megelőzőleg. Idő multával helyesebb útra térnek a fogalmak és sok olyan dologról, a mit a régi viszonyok között helyesnek vagy helytelennek tartottunk, megváltoznak a nézeteink: a gyengeségek iránt elnézőbbek leszünk, az érdemeket jobban méltatjuk, vagy olyanokat is találunk, melyeket addig észre se vettünk. Egy emlékbeszédnek mindenre ki kell terjeszkednie, a gyengeségekre úgy, mint az érdemekre, ha azt akarjuk, hogy hű képet tárjon elénk az elhunytól az élet minden viszonyai között. Tehetségemhez képest iparkodni fogok e követelményeknek igazságosan megfelelni, köszönetet mondva a megboldogult derék fiának: dr. Lenhossék Mihálynak azon előzékenységeért, melylyel az alább közlendőkből számos adatot rendelkezésemre bocsátott.

* *

Lenhossék József született 1818-ban, márczius 20-án Budán a várban, nagyatyja: Nyizsnyánszky volt udvari ágens lakásán, a hol szülői akkor tartózkodtak; koraszülött 8 hónapos gyenge gyermek volt. Édes atyja, Lenhossék Mihály, akkor előkelő állású ember volt, a budapesti egyetemen az élettan és felsőbb boncztan ny. 1. tanára, kiérdemült dékán és rektor; anyja: Nyizsnyánszky Ludovika bécsi udvari ágens leánya volt.

Budapesten a 60-as években azon véleményt lehetett hallani, hogy a Lenhossék család svéd származású. Ez téves és valószínűleg annak köszöni az eredetét, hogy id. Lenhossék Mihály — úgy József fia is — mint legelső rendjelt a svéd Wasa-rendet kapták. A család szláv eredésű. Ennek bebizonyítására szolgáljanak a következő családfői adatok, a melyek már csak azért is közlendők, mert a családnak társadalmi szereplése nálunk Lenhossék József atyjával, Mihállyal kezdődött meg.

Lenhossék Mihály született Pozsonyban 1773-ban, május 11-dikén. Atyja Linoschegg Ferencz asztalos mester, anyja Zallinger Magdolna volt, tehát atyai részről a család szláv eredetű. Még Mihály fiának a keresztlevelén is Linoschegg név fordul elő, de

ugyanannak a pozsonyi jezsuitáktól kiállított érettségi bizonyítványán már Lenhossék-re megváltoztatva találjuk. Szegény szülői a jezsuitákhoz adták Mihály fiukat, a hol eleinte inas teendőit végezte, de a jezsuiták csakhamar felismerve jeles képességeit, módot nyújtottak arra, hogy a gymnasiumot elvégezhesse. A bölcészeti tanfolyamot Pozsonyban, az orvosi tanfolyamot nélkülözésekkel részint Bécsben, részint Pesten hallgatta, s itt orvostudorrá avattatott 1799-ben. A pozsonyi és bécsi befolyás nyomai később is megmaradtak a nyelv használatában, ugyanis magyarul rosszul tudott, de annál jobban bírta a németet és latint szóval és írásban, jegyzeteit, naplóját és leveleit fiához mind ezen a nyelven írta. Doktorrá avattatása után nemsokára Gömörmegye főorvosává választott s ebben az időben írta munkáját: »Ueber die Leidenschaften« s több más jeles dolgozatát, a melyek annyira feltűntek, hogy 1808-ban a pesti egyetemen az élettan és felsőbb boncztan tanárává neveztetett ki s ugyanazon évben nemességet nyert. 1809- és 15-ben az orvosi kar dékánja volt 2—2 évig, 1817-ben rectorrá választott. Akkor oly híre volt, hogy 1819-ben a bécsi egyetemen az élettani és felsőbb boncztani tanszéket elnyerte. Ezen időben nősült, Nyizsnyánszky udvari ágens Ludovika nevű leányát vette el, a ki Bécsben lakó előkelő családból származott (a másik leány Procopius, akkori időben nagyhírű pesti ügyvéd neje lett).

1825-ben Lenhossék Mihályt az a kitüntetés érte, hogy Magyarország protomedicusának és helytartótanácsosnak, valamint a pesti egyetemen az orvos-sebésztudományi kar igazgatójának és a magyarországi orvosi tanítás vezetőjének neveztetett ki, s elnyerte a svéd Wasa-rendet. Akkor orvosi gyakorlattal is foglalkozott; Budán lakott a várban s tekintélyes állásának megfelelő házat vitt, előkelő körökben forgott, egyebek között Széchenyi István grófnak házi orvosa és barátja is volt. Jelentékeny érdeme volt abban, hogy Magyarországon a himlőoltás behozatott s számos jeles értekezést írt, többnyire élettani és psychologicus irányúakat, a melyek között a legnevezetesebbek: »Darstellung des menschlichen Gemüths«, 2 kötet (1823. és 34.), két kiadást ért, és »Physiologia medicinalis«. Pestini, 1816—18., 5 kötet. Meghalt 67 éves korában 1840-ben, február 11-kén tüdőszélhűdésben, özvegyét 7 gyermekkel hagyta vissza; maradt ugyan némi vagyon, de ez 2 évvel később a gróf Almásy-féle csődben elveszett, úgy hogy az özvegy csak nélkülözésekkel tudta gyermekeit felneveltetni. A gyermekek nevei: 1. Amália, férjezett Sommaruga Lipót báróné, most Bécsben él. 2. József †, a kiről emlékbeszédünk szól. 3. Stephánia özv. Krászonyi Ferenczné, jelenleg Pécsen él, férje valaha pesti polgármester volt. 4. Jenny †. 5. György, keresett pesti ügyvéd a 60-as években, Trattner-Károlyi leányát vette feleségül; csak leánygyermek maradtak utána (férj. Kleiner Hermanné, Pauler Gyuláné és Huszár Kálmánné). 6. Lujza, Kárfy

Titus nyug. miniszteri tanácsos neje. 7. Adolf, nyug. miniszteri főmérnök, a Ferencz-József rend tulajdonos. — A fiúk közül csak Lenhossék József után maradt nevének fentartója: Dr. Lenhossék Mihály, jelenleg a *württembergi* (azelőtt a baseli) egyetemen rk. tanár s prosector.

A fiatal Lenhossék József (vagy Pepi, mint ötlet szülei és még később is barátjai bizalmasan nevezték) a gymnasium osztályainak nagy részét Budán látogatta, a 3- és 4-dik osztály kivételével, a melyek végezésére atyja György nevű öccsével együtt Vácra küldötte, hogy ott a magyar nyelvet elsajátítsa, mert a szülői házban a német nyelv járta. Jó tanuló, mindig első eminens volt. Különösen kitűnt a latin szavalásban. Váczott egy alkalommal a püspök előtt szavalt, s az élénk fiú a főpapnak annyira megtetszett, hogy iránta továbbá is érdeklődött s pappá akarta nevelni, de a fiúcska már akkor az orvosi pálya után vágyakozott. Budán tanulása alkalmával iskolatársa volt Lónyay Menyhért grófnak, a kivel a baráti viszonyt az utóbbinak a haláláig fentartotta. A két bölcsészeti évet a pesti egyetemen végezte kitűnő eredménnyel.

Azon időben, hogy pályát kellett választania, 1836-ban Magyarországon a cholera pusztított, s az orvosoknak szomorú kihágásokat kellett elszenvedniök az oktalán nép részéről. Mindamellett Lenhossék József mégis ezt a pályát választotta, habár atyja őt e választásról iparkodott lebeszélni. Mind az 5 évet Pesten végezte, kitűnő eredménnyel minden tárgyból. Épen az első orvos-tudori szigorlatra készült, a midőn atyját elvesztette (1840-ben február 11-én), ezen csapás által további haladásában egészen magára volt utalva, mert anyja a csekély vagyon és többi gyermekek miatt nem segíeyezhette. Még orvosnövendék korában egy más csapás is érte: fülében polypus nőtt, melynek operálására atyja Bécsbe vitte; de a műtét után belső fülgyulladás keletkezett s többször ismétlődő hurut maradt vissza, minek folytán bal fülén a hallását egészen elvesztette, a jobb fülén pedig dobhártyavastagodás maradt vissza. Ez által az orvos-gyakorlati pálya előtte meg volt nehezítve, s már orvosnövendék korában azon eszme érett meg benne, hogy a teoriára adja magát, a melyhez egyébkép is vonzotta a hajlama. 1840-ben az orvos

tudori szigorlatokat kitűnő jelzéssel letette és 1841 jul. 25-én orvostudorrá avattatott, jul. 29-én pedig szülész és szemézmesteri oklevelet nyert. A sebésztudori szigorlatot 3 évvel később tette le (1843 jul. 22-én). Doctori dissertatiója: »De iride humana«, (Diss. inaug. anatomico-physiologica, Budae 1840.) is tanuskodik arról, hogy hajlama az orvosi tudományok elméleti részéhez vonzotta, s most, hogy tanulmányait befejezte, a boncztant választotta élete céljául. 1841-ben Bécsbe utazott Berres József boncztanár előadásának a hallgatására, s ott magát Patruban Károly tanársegéd oldalán gyakorlatilag is képezte. Az 1841^{1/2}-dik tanév végén a bécsi egyetemen megüresedett 2-ik boncztani tanársegédi állásra pályázott, mely alkalommal egy bizottság előtt elméleti és gyakorlati vizsgát tett; az állást ugyan nem nyerte el (azt Voigt Károly, később boncztanár Bécsben kapta meg), de sikere a pályázásnak annyiban mégis volt, hogy boncztani képességeiről kitűnő bizonyítványt kapott.

A budapesti egyetemen 1841^{1/2}-dik tanév végén Kieninger Boldizsár állandó prosector halála után (1842. jul. 20-án) a prosectoriást beszüntették s helyébe tanársegédi állás szervezetet, egyelőre a boncztan és élettan számára közösen. Az állás hullán megejtendő konkurzus alapján volt elnyerhető, jul. 20-ára kiirt határidővel. Csasz, a boncztan tanára, a ki régebben bold. Lenhossék Mihálynak a pártfogoltja volt, most biztatta Lenhossék Józsefet a pályázatra, a ki ezt két társa felett érdemileg is megnyervén, az 1842^{2/3}-dik tanévtől kezdve a boncztan és élettan tanársegéde lett a budapesti k. tud. egyetemen. Két év mulva az élettan külön tanársegédet kapott (néhai Rhédei János volt az első, a ki 1849-ben Komáromban halt meg mint honvédorvos), s Lenhossék József egészen a boncztan művelésének szentelhette idejét. 1844-ben az innsbrucki orvos-sebészeti intézetnél megüresedett boncztanári állásra pályázott, bár folyamodásában kijelentette, hogy az állást nem fogadja el és egyedül tudományos képzettségét szándékozik ezen alkalommal bebizonyítani. A konkurzus a bécsi egyetemen tartatott meg egy bizottság felügyelete alatt s 3 boncztani kérdésnek írásbeli kidolgozásában állott, a mire 12 órai idő engedtetett;

ezt másnap a hullán gyakorlati előadás követte. Ennek eredménye tanárjelölti szakavatottságáról nyert kitünő bizonyítvány volt, a mi a boncztan mellett való kitartásra buzdította.

Lenhossék József 9 évig volt a budapesti egyetem boncztani tanszékénél tanársegéd (1842²/₃—1851¹/₂-ig), s ezen állással járó terhes teendőket mindig lankadatlan szorgalommal látta el; bár az anyagi javadalom az időben ugyancsak kevés volt (315 frt fizetés és 60 frt lakbér). A forradalom idején Pesten egy katona kórházban foglalatzkodott mint orvos. Tanársegédségének utolsó évében a tájboncztan magántanárává habilitáltatott, s mint ilyen 2 évig működött Budapesten; e szakmát később is, mint tanár, kitünő előszeretettel művelte, s egész életén át sokat tartott arra, hogy ő volt a tájboncztan első képviselője és megalapítója a mi egyetemünkön. Mint docensnek számos hallgatója volt, sőt híres tanárok, mint Balassa, Rupp, Stockinger, stb. privattissimumokat vettek nála ezen új szakmából.

A boncztani intézet gondozása és a gyakorlatok vezetése azon időben jóformán egészen Lenhossék Józsefre volt bízva, mert a boncztan tanára: Csausz Márton kiterjedt orvosi gyakorlattal foglalkozott, s keveset volt az intézetben; tanári működése abban állott, hogy az előadás ideje felé bejött az intézetbe, megnézte a tanársegéd által elkészített praeparátumot s magának megmagyaráztatta, azután Hempel anatómiája nyomán megtartotta az előadást, pálczikával, gyakran kesztyűs kézzel demonstrálva a készítmény egyes részeit. Ily viszonyok között természetes, hogy az intézet összes gondjai és terhei a tanársegéd idejét vették igénybe, a minek szembeszökők a hátrányai, mert a kiképzésre használandó idő elvonásával a bűvárlati hajlamot és képességet a kezdőben elfojtja, kellő vezetés és példa híján az illetőt egészen magára utalja, autodidaktává teszi, hosszú próbálgatás után jön ez csak arra, a mit kellő vezetéssel rövid idő alatt könnyen elsajátíthatott volna. Ezen kedvezőtlen körülményekhez járultak a csekély javadalommal járó szorult viszonyok is, a mi a tanársegédet, úgy mint a tanárt, arra utalta, hogy némi orvosi gyakorlat által könnyítsen kedvezőtlen anyagi helyzetén. Az intézet helyiségei és felszerelése

se voltak buzdítók az önfejlesztésre; a hatvani utcai orvoskari épületben a sötét bűzös bonczterem, a kis tanári dolgozósoba és prosectura, a rosszul szellőzött alacsony tanterem stb. nemhogy foglalkozási és tanítási kedvnek a keltesére voltak alkalmasak, sőt ellenkezőleg annak a leapasztására vezettek, és a tőlük való távoltartózkodásra utalták a tanszemélyzetet. Mindamellett Lenhossék József, a kiben nagy volt a kötelelességérzet, idejének nagy részét az intézetben töltötte, a boncztani gyakorlatokat jóformán maga vezette, az előadásra a friss praeparátumokat nagy gonddal elkészítette, s szabad idejében önképzése céljából finomabb készítmények előállításával is foglalkozott, a miből néhány még most is megvan az I. boncztani intézet gyűjteményében (ganglion ciliare, gl. Bochdalekii, trigeminus 2-ik ága, a hosszú használat közben megfeketedtek s nagyobbára megromlottak).

Mindjárt tanársegédeskedésének első idejében az anatómiának akkor még alig mívelt ágával, a mikroskopiával foglalkozott. A természettudományi társulat emlékkönyvében meg van írva (Budapest, 1892. 24. l.), hogy »a társulat 1843-ban egy górcsővet hozatott Párisból s azt nyugtatvány mellett Lenhosséknak átadta oly feltétellel, hogy annak épségben való fentartásáért kezeskedni és miképeni használásában minden hozzá folyamodónak utasítást adni tartozik«. Lenhossék azután számos mikroszkópi demonstrációt tartott a társulat szakülésein, s 1843-ban minden szombaton a társulat helyiségében majd szövettani készítményeket, majd a vérkeringést, majd élősködő férgek petéit, majd infúzióriákat mutatott be az érdeklődőknek. Az 1851-dik okt. 30-án tartott szakülésen megbízták Lenhosséket, hogy a fogas vakonyról (v. földi kutya, *spalax typhlus*) anatómiai tanulmányokat tegyen. Ő a megbízatásnak megfelelt és a következő év nov. 3-kán tartott kisgyűlésen felolvasta a fogas vakony hallószerve és női nemi részeinek a górcső segítségével végzett vizsgálatait (nem lett kinyomtatva). Más előadásokon Lenhossék a majomról értekezett.

Lenhossék J. szorgalmával és hasznavehetőségével főnökének szeretetét nagy mértékben kiérdemelte, minek következtében Csausz Márton öt 9 évi tanársegédségének

leteltével az intézettől való távozása után is kegyeiben megtartotta, a mi kiderül egyebek között abból is, hogy halálakor boncztni könyveit, egy az akkori időben értékes Plössl-féle mikroszkópiumot s egy igen jó nagy teleszkópot reá hagyott (az utóbbi még mai nap is a család birtokában van). Lenhossék az öröklött idomtalan arányú Plössl-féle mikroskóp használatát akkor annyira megszokta, hogy élte végéig ezeket kedvelte legjobban, és még akkor is kiderítte, midőn azoknak a használatát másutt már rég elhagyták. Az ilyen állványhoz annyira ragaszkodott, hogy midőn később lencséinek hiányosságáról meggyőződött, inkább új lencséket készíttetett a régi Plössl-féle állványhoz, hogysen ezeket is elhagyta volna.

9 éves tanársegédségének leteltével Lenhossék József egyideig működött még Budapesten, mint a tájboncztan magántanára. Akkor ezen tárgyat latinul kellett előadnia, de minthogy itt-ott a magyar nyelvet is használta, e miatt a Bach-kormánytól intést kapott. Ennek következtében elkedvetlenedve, mintán csekély atyai örökségét megkapta, 1852-ben megvált a pesti egyetemtől és Bécsbe ment, hogy a finomabb boncztni dolgozatokban is képezze magát, a minőkre tanársegédi ideje alatt felhalmozott teendői és a vezetés hiánya miatt nem volt alkalma. Bécsben való tartózkodása meg volt könnyítve anyagilag egy ott élő nagybátyja, br. Drozdik által, a ki neki lakást és étkezést ajánlott. Azonnal felkereste Hyrtl József bécsi boncztnanárt, a ki ötet nagy örömmel fogadta és az élettan nagyhírű tanárának, Brücke Ernőnek bemutatta. Ez a gerincz- és nyúltvelő finomabb szerkezetének a megvizsgálását ajánlotta neki. Clarke angol tudós azon időben (1852-ben) fedezte volt fel a gerinczvelő metszeteinek alkohollal és terpentinnel való kezelését és kanada-balzsamban való eltevését. Brücke biztatta Lenhossékot, hogy ezen módszert tovább fejleszse. Leírások nyomán levén az első kísérletekre utalva, Lenhosséknek csak hosszas próbálkozás után sikerült eredményre jutni, de szivós kitartásával és türelmével győzedelmeskedett a nehézségeken, s készítményei a gerincz- és nyúltvelőről annak idején a legsebbeek és legtanulságosabbak közé tartoztak, a miben a

reájuk fordított gond és külső csinynek is megvolt a maguk része. Mai nap persze festetlen központi idegrendszeri praeparátumok nem készíttetnek s a metszés a mikrotómk használatával rendkívül megkönnyítettett. De Lenhossék ily gépek nélkül is tudott egyenletes vastagságu szép metszete-
 ket készíteni, nem csak egyenes síkban, hanem ívek szerint is; fogalma a metszésre fordított fáradságáról csak azoknak volt, a kik a bécsi élettani intézetben dolgozó magyar tudóst a türelmeért megbámulni jöttek, a mit azon időben az ott tartózkodó külföldi doktorok közül csak kevés mulasztott el. Két évig ($185^2\frac{2}{3}$ — $185^3\frac{4}{4}$ -ig) dolgozott Lenhossék József reggeltől estig Brücke intézetében a központi idegrendszeren, s Brücke annyira megbizott benne, hogy két ízben az előadásban általa helyettesíttette magát; azonkívül Lenhossék látogatta Rokitsansky és Hyrtl előadásait, s az utóbbihoz élte végéig benső barátság fűzte, a melyet az utolsó években levelezés útján tartott fenn. Akkori készítményeinek nagy részét a bécsi bonczteni és kórbonczteni intézeteknek ajándékozta, s ezekért váratlanul 500 frt tiszteletdíjat kapott. A központi idegrendszerről megejtett vizsgálatainak eredményét később, már mint kolozsvári tanár közölte 1855-ben, s hozzá Dr. Elfinger jeles rajzoló által készíttetett táblákat (Neue Untersuchungen über den feineren Bau des centralen Nervensystems des Menschen. Wien 1855. mit 4 Tafeln. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Bd. XIII.). A dolgozatot Brücke oly jelesnek találta, hogy ajánlatára Lenhossék a bécsi cs. tud. akadémián 2 előadást tarthatott és ezt a dolgozatot emlékirataiba felvette, a melyhez hasonló megiszteltetésben akkori időben a magyarok közül csupán Dr. Margó T. részesült még. E munka oly keletnek örvendett, hogy már 3 év múlva (1858-ban) a bécsi akadémia 2-dik javított kiadásban nyomatta ki.

Ezen jeles dolgozat volt Lenhossék J. jó hírének a megalapítója, s ennek alapján pályázott az $185^4\frac{4}{5}$ -dik tanévben az olműtzi orvos-sebészeti intézetnél a boncztanári állásra, de attól a döntés előtt visszalépett, mert időközben Kolozsvárt az orvos-sebészeti intézeten megüresedett tanári állásért folyamodott. Ezt el is nyerte, s öt éven át látta el,

1854⁴/₅-től egészen 1858⁸/₉-ig. Minthogy Kolozsvárt azon időben a törvényszéki orvostan tanulását is el kellett látnia, Bécsben már előre az 1853³/₄-dik nyári félévben Rokitansky által a törvényszéki bonczolások végezésével lett megbízva, hogy az ilyenekbe magát begyakorolja. Évi tanári fizetése Kolozsvárt 900 firt volt, ehhez járult 300 firt tiszteletdíj a törvényszéki orvostan előadásáért. Szűk levén a fizetés, orvosi gyakorlat után volt kénytelen látni, s jó szívére mutat, hogy az első keresményét aranyakba beváltva, édes anyjának küldötte el, a kit azontúl is segített.

A helyi viszonyok is szerfelett korlátoztak voltak akkor Kolozsvárt a boncztan tanítására; mindamellett Lenhossék J. tudott lelkesült tanítványokat maga köré gyűjteni, a kik buzgóságáért tisztelettel és szeretettel adóztak. Lenhossék Kolozsvárt is szorgalmasan folytatta kutatásait a központi idegrendszeréről, s ehhez ügyes segítőt kapott dr. Czifra asszisztense személyében, a ki utódja lett. Lenhossék élénk természete következtében, a melyet anyjától örökölt, buzgón részt vett Kolozsvár társadalmi életében is s benső barátság kötötte Szabó tanárhoz, Erdély protomedicusához. Még az utóbbi évtizedben is voltak elegendő Kolozsvárt, a kik örömmel emlékeznek vissza az életvidor, tréfás professzorra.

Lenhossék kolozsvári tanárságának mindjárt az első évében, a legszigorúbb télben, karácsonykor nem riadt vissza kocsin Pestre s innen Bécsbe utazni, hogy az akkori osztrák V. és K. minisztert, Thun Leó grófot azon rendeletének a visszavonására bírja, melylyel a magyar nyelven tartott előadásokat beszüntette. Alapos indokait ebben az irányban siker koronázta, az osztrák miniszter nem zárkózott el a jobb információ elől, a mely felvilágosította, hogy alanti képzettségű sebésznövendékeket valamely tudományban máson, mint anyanyelvükön, tanítani nem lehet.

Lenhossék 1856-ban Bécsben a német természettudósok és orvosok nagygyűlésén köztetszésben részesült előadást tartott. Akkoriban megérlelődött benne az eszme, hogy kutatásainak csak úgy lehet sikeres eredménye, ha külföldön görcsövi készítményeit a tudósoknak maga bemutatja és személyesen közli velök eszméit. Megnyerve a szabadságolásra

a csász. miniszterium beleegyezését, ezekre menő készítményei közül a javát kiválasztotta, s ezekkel 1887-ben 31¹/₂ hónapra terjedő útnak indult; először Németország kiválóbb tudósait kereste fel, részt vett az orvosok és természettudósoknak Bonnban tartott vándorgyűlésén s készítményeinek bemutatásával figyelemmel meghallgatott előadásokat tartott a központi idegrendszeréről. Híre akkor Párisba is eljutott, s ennek köszönhette, hogy odaérkeztek a francia szaktudósok előzékenyen fogadták. Milne-Edwards — Cuvier utódja — bevezette őtet a francia akadémiába (l'Institut), a mely Milne-Edwards, Flourens, Serres és Reyer-ből álló bizottságot küldött ki munkáinak és készítményeinek a megbirálására, minek eredményeül meg lett engedve az akadémián előadásokat tartani.

Párisból Lenhossék, a leghíresebb francia tudósok ajánló-leveleivel ellátva Londonba utazott, a hol Owen R. a Societé Linneanba bevezette s felszólítására Carpenter, Huxley, Bowmann, Clarke és más híres tudósok előtt néhány előadást tartott. Ugyanott készítményei közül 60-at a Hunter-féle muzeum számára 160 fontért megvettek (ezek állítólag még most is megvannak ott). Deczember végén utazásából Kolozsvárra visszaérkezvén, azon örvendetes hírt vette, hogy ezen évben a párisi akadémia a Monthyon-féle díjat neki és Lacaze-Dutiers-nek ítélte oda (egyenként 1500 frank), a mi hogy mily kitüntetés volt, megbirálható abból, hogy ezen díjat oly kitűnő tudósok, mint Hyrtl József és Czermák János, csak a következő évben nyerték el.

1858-ban Csausz Márton, a boncztan tanára, elhalt. Róla 4 évvel később Lenhossék József a központi egyetem aulájában emlékbeszédet tartott (Emlékbeszéd Csausz Márton felett. Pest, 1865.). Lenhossék Józsefnek akkor oly nagy volt a híre, hogy bár oly kitűnő tudós, mint Margó Tivadar, pályázott a tanszékre, azt az előbbi nyerte el, s 1859. szept. 19-én a leíró- és tájboncztan ny. r. tanárává kinevezetett. Működését a budapesti egyetemen az 1859/60-iki tanévvel kezdette meg, s mindjárt kezdetben némely üdvös intézkedést léptetett életbe, pl. a boncztermet, mely azelőtt sötét szoba volt, a hol este olaj-lámpánál dolgoztak, meg-

nagyobbíttatta és gázvilágítást rendeztetett be, azonkívül sikerült intézetéhez még néhány helyiséget kapnia.

Nagy gondot fordított Lenhossék a muzeum gyarapítására is, a hol csak kevés régi készítmény őriztetett, összeaszott mumiaszerű torzpéldányok, hiányos belövellések, kevés silány idegkészítmény; — a mi kevés jó volt, az Kieninger Boldizsár, volt prosectortól származott. Lenhossék tanítványaiban kedvet tudott kelteni a boncztnai készítmények előállítására, s azt az egyetemi Pasquevich-alapból kitüzött pályakérdésekkel fokozta. Különös képessége volt buzdításal az ügyesebb tanulókat munkára serkenteni, megdicsért mindent, még a kevésbbé jót is, csakhogy a kedvet a bonczolásokhoz fokozza. Évek során át sikerült neki Gennersich, Tordai, Verebélyi, Miháلكovics, Grósz, Haas, Réczey, Davida, Baudis, Czukrász s mások segélyével számbavehető muzeumot összeállítani, s ebben ama készítmények még most is a legjobbak közé tartoznak. A készítmények külsejére is nagy gondot fordított, az ideg-praepräparátumokat szép üveg-edényekben előnyös helyzetben állította fel, a belövellt verő- és vivőér-készítményeket utólag nagy türelemmel kijavígtatta és szépen befestette, számukra csinos állványokat vagy szekrényeket készíttetett stb. Ezen szorgalomnak köszönte, hogy készítményei közül néhány az 1873-iki bécsi világkiállításon az érdem-éremmel lett kitüntette.

A muzeum restaurálására szánt órákon kívül Lenhossék minden idejét a tanításnak és a boncztnai gyakorlatok vezetésének szentelte, valódi öröme telt benne, ha egy-egy sikerült készítményt bemutatthatott, vagy előadásai tetszésben részesültek. Azonkívül időt talált vizsgálatok végzésére és értekezletek írására, valamint tudományos társulatokban előadások tartására is. 1865-ben Pesten, 1865-ben Pozsonyban, 1868-ban Rimaszombaton a magyar természetvizsgálók és orvosok nagygyűlésén megjelent és mutatóványokkal egybekötött köztetszésű előadásokat tartott az anatómia köréből, 1875-ben pedig Budapesten a nemzetközi embertani kongresszuson francia nyelven írt anthropologiai témájú felolvasást tartott. — A szünidőket nagyrészt a tanév közben végzett vizsgálatok eredményeinek összeírására használta fel;

ezen odaadó szorgalmának haláláig 49 értekezés volt az eredménye. Ezek közül a nevezetesebbek tárgya szerinti sorrendben összeállítva a következők:

A) *A központi idegrendszer köréből:*

1. Über den feineren Bau der gesammten Medulla spinalis. Aus dem XIII. Bande der Sitzungsberichte der mathem. naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1854.

2. Neue Untersuchungen über den feineren Bau des centralen Nervensystems des Menschen. Erste Auflage. Wien, 1855, mit 4 Tafeln. — Zweite verbesserte Auflage. Wien, 1858, mit 5 Tafeln. Denkschriften der mathem.-naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien (külön kiadásban is).

Ugyanaz megjelent francia nyelven is:

3. Mémoire sur la structure intime de la moëlle épinière, de la moëlle allongée et du pont de Varole. Annales des sciences naturelles. 4-e Série, Tome VII. Paris, 1859.

4. Étude du Système nerveux central. Comptes rendus hebdomadaires de l'Académie des Sciences (L'institut). Paris, 1857. (Ez nyerte meg június 14-én 1857-ben a Monthyon-féle díjat.)

Ezek voltak azok a munkák, a melyekkel Lenhossék hírnevét megalapította, s a melyek alapján a Monthyon-féle díjat elnyerte. Bennök számos értékes adat és az addigiaknál pontosabb leírás foglaltatik a nyúltvelő finomabb tájtani szerkezetéről, pl. a reczés nyujtványokról és a felhágó vagusgyökérről, a melyek leírásánál a szerzők még most is oda-tűzik Lenhossék nevét (processus reticularis, funiculus solitarius, Lenhossék, etc.).

Kolozsvári működésének idejéből származik két más idevágó munka is:

5. Über eine Zwillingsbildung der Medulla spinalis, mit 1 figur. Wochenschrift der k. k. Gesellschaft der Aerzte in Wien. 1857. Nro. 52.

6. Beiträge zur Erörterung der histologischen Verhältnisse des centralen Nervensystems. Mit 1 Tafel. Sitzungs-

berichte der mathem. naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1858.

7. Beiträge zur pathologischen Anatomie des Rückenmarkes. Mit einer Doppeltafel. Beilage zur österreichischen Zeitschrift für praktische Heilkunde. Wien, 1859., a melyben néhány száz megvizsgált gerinczvelőn talált kórtani észleleteit közölte.

Pesti tartózkodásának idejéből is közölt Lenhossék munkákat a központi idegrendszerről, ú. m.:

8. A közép-idegrendszer szürke állományának és az egyes ideg-gyökök eredeteinek tájviszonyai. M. tud. Akadémia természettud. értekezései. I. köt. 2. sz. Pest, 1867.

9. Az emberi gerinczagy, nyúltagy és Varol-hid szerzetének görcsői tájviszonyai. 5 táblával. M. tud. Akadémia évkönyvei, XIII. kötet, I. darab (és külön kiadásban is). Pest, 1869.

B) *Boncztani dolgozatai:*

Nagyobbára pesti tartózkodásának idejére esnek. Megvizsgálta a férfi medenceze vívőereit és a vese érrendszerét korrósió-készítmények alapján, melyek még most is a boncztani muzeum legérdekesebb készítményei közé tartoznak. Eredményeit magyarul és németül közölte.

10. A férfi medenceze visszeres torlata. 2 kettős táblával. A m. tud. Akadémia évkönyvei, XIII. kötet. 4-ik drb. Pest, 1870.

Előzetes közlemény volt ehhez:

11. A Santorini-visszéri fonat a férfúnál. Orvosi hetilap 1869. 7., 8. és 10. sz. és a m. orvosok és természetvizsgálók XII-dik nagygyűlésének évkönyvében. Pest, 1869.

A nagyobbik munka német nyelven is megjelent:

12. Das nervöse Convolut der Beckenhöhle beim Manne. Mit 2 Doppeltafeln. Wien, 1871.

Ezen értekezésekben Lenhossék sikerült belövellések tanulmányozásával a prostata és a húgycső hártvás része körüli vívőeres fonatot pontosabban ismertette, mint azoknak első leírója Santorini. A monytvői mirigy körül vívőeres gyűrűt talált (*circulus venosus prostatico-urethralis*), melynek ágai oldalfelé az oldalsó végbélfonatra folytatódnak,

elülről közlekednek a monyháti vívőérrel. Az erre vonatkozó készítményeket ügyes szerkezetű állványokon, díszes üveg-szekrényekbe helyeztette el és nagy gonddal lerajzoltatta, azután az 1873-diki bécsi világkiállításra felküldte. Ezen kérdéssel való tüzetesebb foglalkozásra Lenhossék az 1866/7-ben kiírt boncztnai pályakérdés nyomán jutott, a melyet akkor Mihalkovics Géza és Haas Tivadar, III. éves orvosnövendékek nyertek meg.

Ezen kérdés kimerítése után Lenhossék egyebeken kívül főleg korrozíós készítmények előállítására adta magát, a mire ötlet Hyrtlnek azon időben megjelent nagy munkája indította. Az afféle törékeny készítmények előállítása valódi türelem-munka, csak is a legnagyobb gonddal lehet oly szép készítményeket előállítani a máj és vese vérereiről, valamint mirigy-úttjairól, továbbá a tüdő ereiről és légútjairól, a minők Lenhossék szorgalmának eredményeképp még most is az I. boncztnai muzeumban őriztetnek. Nagy kár, hogy nem tartósak; idővel az illó gyantás-anyag elpárolgásával törékenyek lesznek, s bár üveg alatt őriztetnek, az el nem kerülhető előadási bemutatások alkalmával kis zökkenésre is egyes részek lassankint letöredeznek. Korrozíós készítmények közül különösen a veséket választotta Lenhossék tanulmánya tárgyául, s eredményeit magyarul és németül is közölte, ú. m.:

13. Az emberi vese visszerrendszere. 1 táblával. A m. tud. Akadémia évkönyvei, XIV. kötet. Budapest, 1875.

Az emberi vese viszszerrei, 4 ábrával. Orvosi Hetilap. 1875.

14. Németül: Das Venensystem der Niere. Virchow's Archiv f. path. Anatomie u. Physiologie u. die Klin. Medicin. Bd LXVIII. Berlin, 1876.

Ujabb kutatások eredménye a vesének szerkezete és visszerrendszere felett. 2 ábrával. Orvosi Hetilap, 1877.

Ezen munkákban egyebeken kívül főleg a veselobrok alapja körül elhajló vívőeres íveket ismerteti.

Az emberi vese Malpighi-féle lobrai, 1 táblával. Magyar tud. Akadémia évkönyvei, 1877.

15 Hyrtl J. tanár Corrosió boncztnának bírálata és saját tapasztalataim. Orvosi Hetilap 1873., 31—39. számokban.

16. Hyrtl J. Corrosió-anatómiája. M. tud. Akadémia értekezései a természettudomány köréből. IV. kötet. 4. szám. Pest, 1873.

Egyéb értekezések:

17. Beitrag zur älteren Literatur der Cholera. Oesterreichische Zeitschrift für praktische Heilkunde. Wien, 1856.

18. A gerincoszlop alkata és mozgásairól. Orvosi Hetilap, 1860.

19. Emlékbeszéd Csausz Márton felett. Buda, 1864.

20. Egy emberi fog rendkívüli túltengése. 2 ábrával. Orvosi Hetilap, 1865. 43. sz.

21. A nemzőrészek rendkívüli kifejlődése egy 4 éves fiúnál, 1 ábrával. Orvosi Hetilap. 1865. 34. sz.

22. Knorpelähnliche und wahre Knochenbildung im männlichen Gliede eines Erwachsenen, mit 1 Tafel. Virchow's Archiv f. path. Anat. u. Physiologie u. für klinische Medicin. Bd. LX. Berlin, 1878.

23. Porcszerű és valódi csontképzés a monyban egy felnőtténél. 9 ábrával. Orvosi Hetilap, 1874. 15. és 17. sz.

24. Egy Polymikroskop. 3 táblával. Magyar tud. Akadémia évkönyvei. Budapest, 1877.

55. Polymikroskop. 8 ábrával. Orvosi Hetilap, 1877.

26. Ein Polymikroskop. Mit 2 Tafeln. Virchow's Archiv für pathol. Anatomie u. Physiologie u. für klinische Medicin. Bd. LXX. Berlin, 1877.

27. Stilling B.: Untersuchungen des kleinen Gehirnes des Menschen. Cassel, 1865. című munkájának bírálata. Orvosi Hetilap, 1870.

28. Emlékbeszéd Broca Pál külső tag felett. Broca Pál arczképével. Magyar tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszéddek. Budapest, 1882.

C) *Anthropologiai értekezések:*

Broca és Virchow kiváló eredményei az anthropologia terén Lenhossék figyelmét is lekötötték és általuk azon időszzerű eszmére jutott, hogy Magyarország a polyglott lakossága miatt kiválóan alkalmas ezen irányban kutatások végzésére. Minden kitérés rokon szakmákra sok kitartást és erőfeszítést kíván az illetőtől, különösen, ha az a férfikor-

nak javarészen már túl van. Mindamellett Lenhossék vaszorgalmával a nehézségeket most is legyőzte és figyelemre méltatott, terjedelmes anthropológiai dolgozatokat közölt, a melyeknek ábrákkal való kiállítására nagy gondot és sok költséget fordított. Ezen irányú dolgozatai:

29. Az emberi koponya-isme (Cranioscopia). 2 táblával. A m. tud. Akadémia évkönyvei, XIV. kötet, 7-ik drb. Budapest 1875.

Ezen munkában a craniológiát tankönyv módjára adja elő. Számos koponyaméreteket eszközölt, a melyek közül említésre érdemesek a m. tud. Akadémiának akkor élő tagjai és a közéletben szereplő más nevezetes egyének, pl. Eötvös Loránd br. (77'02 fejindex), Trefort Ágoston (77'2), Kerkápoli (77'7), Sennyey Pál (77'8) stb., ezek a középszámhoz közeledő dolichocephal fejindexűek, legkisebb Téfi Iváné (76'2). Nagyobb fejindexűek és brachicephálok Balogh K. (87'5), Hegedüs S. (87'7), legnagyobb volt Ipolyi Arnoldé (89'0).

30. Deák Ferencz koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések. A m. tud. Akadémia évkönyvei. XIV. köt., 8-ik drb. Budapest, 1876. Ebben közli, hogy a nagy államférfiúnak kiváló nagy indexű koponyája volt (86'3 szélességi, 67'9 magassági index).

31. Birálat Virchow R. munkájáról: Über einige Merkmale niederer Menschenrassen. Berlin, 1875. Orvosi Hetilap, 1875.

32. A mesterségesen eltorzított koponyákról, 3 táblával. Általában és különösen egy Csongrádon talált mesterséges makrocephál, továbbá egy Alcsuthon talált barbárkorból származó koponyáról. 3 táblával és 16 ábrával. Magyar tud. Akadémia évkönyveiben. Budapest, 1878. Ugyanaz megjelent németül és francziául is.

33. Die künstlichen Schädelverbindungen im Allgemeinen und zwei künstlich verbildete macrocephale Schädel aus Ungarn, sowie ein Schädel aus der Barbarenzeit Ungarns. Mit 3 Tafeln u. 16 Figuren im Texte. Budapest, 1878 und Wien 1881.

34. Description d'un crâne macrocéphale déformé et d'un crâne de l'époque barbare trouvés en Hongrie. Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques, Compte rendu de la huitième session à Budapest 1876. Budapest 1877.

35. Des déformations artificielles du crâne en général et particulièrement des deux crânes macrocéphales artificiellement déformés de la Hongrie, ainsi que du crâne provenant des temps barbares du même pays. 3 tábl. Budapest 1878. és 1880.

Ezen munkában leírta Osongrádon (a Tisza partján) és Székely-Udvarhelyen talált nagyfejű koponyákat, ú. n. makrocephalokat, valamint Ó-Szönyön kiásott dolichocephal őskori koponyát, a melyek most az I. boncztoni intézet múzeumában őriztetnek. Herodot említi, hogy a Fekete-tenger (pontus Euxinus) partjain laktak a makrocephal szittyák (makrocephali scythaei), a kik ellenségeik megfélemlítésére a gyermekek koponyáját elülről hátravezetett kötelékekkel csúcsosfejűvé teszik. Ilyennek állították némelyek a hunnokat is, s egy érmen Atilla is ily torzalakban rajzoltatik, a mely azonban nem helyes alapú s valószínűleg gúnyképe volt Atillának a pápai birodalomba betöréséből kifolyólag. Valószínű, hogy a Magyarországon talált efféle koponyák a tatárokkal jutottak be, a kiket Ázsiának különféle vidékeiről toborzottak össze s egyes rasszoknál efféle eltorzítás divatban volt. Lehet, hogy innen származik a népnél dívó »kutyafejű tatár« név, a mivel kevésbé a kutyához való hasonlatot, mint inkább a vad kifejezést akarták jelezni.

36. Tizenhat illavai koponya. Orvosi Hetilap, 1878.

37. Crani di Delinquenti Rumeni, Ungheresi e Croati. Extrati della Rivista di Disciplina Carceraria. Roma, 1880.

38. A szeged-öthalmi ásatásokról, különösen az ott felfedezett ősmagyar, órómai és kelta-sirokban talált csontvázokról; továbbá egy ugyanott talált sphenoccephal és katarrhin hyperhamaccephal koponyáról; végre egy Ó-Szönyön kiásott mesterségesen eltorzított makrocephal koponyáról. 3 táblával, egy térrajzzal és a szövegben 7 ábrával. Magy.

tud. Akadémia III. osztályának külön kiadványa. Budapest, 1882.

39. Die Ausgrabungen zu Szeged-Öthalom in Ungarn: namentlich die in den dortigen ur-magyarischen, alt-römischen und keltischen Gräbern aufgefundenene Skelete, darunter ein sphenocephaler und katarrhiner hyperhamaecephaler Schädel, ferner ein dritter und vierter künstlich verbildeter makrocephaler Schädel aus Ó-Szöny und Pancsova in Ungarn. Mit 8 Tafeln und einem Situationsplane; ferner 3 Tafeln und 10 Figuren im Texte. Budapest 1882 und Wien 1886.

Ezen díszes kiállítású munkában ismerteti a szeged-öthalmi kiásott ősmagyar, római és kelta csontvázakat, ezek között mesterségesen eltorzított 2 ritka koponyát (az egyik sphenocephal, a másik katarrhin hyperhamaecephal), továbbá egy makrocephalust Ó-Szönyből (a római Brigetiumból), nagy gonddal és alaposzággal, úgy, hogy külföldön is feltűnést keltett e munka.

Úgy az utóbbi munka, a melyet szerző a legjobbjai közé számított, valamint az azelőttiek is egyszerű nyelven ugyan, de gondosan és a kevésbbé járatos olvasó számára szánt ismertető modorban vannak írva; az irodalmat igen szorgalmasan tanulmányozta s felhasználta, néha kelleténél nagyobb bőséggel is. A táblákra és rajzokra nagy gondot fordított, nagyobbára ügyesebb rajzoló képességű tanítványai által készíttette el, folytonos személyes felügyelete alatt, gyakori javításokkal, a mi a rajzolóknak nem kissé vette igénybe a türelmét; de ha heves volt is itt-ott a tanár, néhány nyájas szavával hamar le tudta csillapítani a türelmetlenkedőt.

Lenhossék egész életén át főleg a makroszkopiai anatómiát művelte, kivéve a mikroszkopiából azt, a mit a központi idegrendszerrel közölt, de az is inkább a tájtani viszonyokra, mint a finomabb részletekre vonatkozik. Az újabbkori görcsövezési eljárásokkal ő nem foglalkozott, valószínűleg azért, mert ennek az alapjait elsajátítania nem volt alkalma, de meg nem is volt reá utalva, nálunk a finomabb anatomia tanítása és művelése az élettani tanszékhez levén csatolva. Még kevésbbé, mint a görcsövező boncztanban, volt

ő jártas a fejlődéstanban, az anatómiának ezen legújabb és legérdekesebb ágában. De azért ő mindkét szakma vívmányai elől nem zárkózott el, olvasás nyomán gyakran belefűzött az előadásába mindegyikből valamit, csak hogy gyakorlatilag nem művelvén ezen szakmákat, nem is lehetett bennök otthonos. Ő hű fia maradt a régi anyaboncztattnak, a mely késsel, ollóval és csipetűvel dolgozik az emberi tetemen, ezen eszközökkel fürkész és vizsgál, ellenben a szövettant és fejlődéstant, minthogy erejét mindenre ki nem terjeszthette, átengedte fiatalabb erőknél.

Lenhossék irodalmi tevékenysége és tanári működése meghozták bel- és külföldről a megérdemelt jutalmat. 1871-ben királyi tanácsos lett s erre mindig igen sokat tartott. Különféle tudós társulatok és a M. Tud. Akadémia tagjokká választották, azután rendjelekkel elhalmoztatott úgy a bel-, mint külföldről. 25 éves tanári jubileuma alkalmából 1879. okt. 29-én az egyetemi tanulótság fáklyásmenettel tisztelte meg és a vall. és közoktatási minisztertől levélben üdvözlötetett.

Elősorolva a kitüntetések a következők:

a) *Tudományos társulatok és egyletek részéről:*

1. A párisi »Société anthropologique« külső »membre associé«-je.

2. A párisi »Société anatomique« tiszteletbeli tagja.

3. A párisi német orvostársulat tiszteletbeli tagja.

4. A prágai csehországi »Societas medicorum« tiszteletbeli tagja.

5. A müncheni »Societas anatomica« tiszteletbeli tagja.

6. A florenczi »Società italiana di anthropologia e psychologia comparata« tiszteletbeli tagja.

7. A brüsseli »Société d'anthropologie« tiszteletbeli tagja.

8. A helsingforsi (Finnland) »Societas Medica Fennica« tiszteletbeli tagja.

9. A temesvári dél-magyarországi történelmi és régészeti társulat tiszteletbeli tagja.

10. A tiszafüred-vidéki régészeti-egylet tiszteletbeli tagja.

11. A budapesti m. k. tud. egyetem orvostanhallgatók segélyegyletének dísztagja.

12. A budapesti országos régészeti és embertani társulat rendes tagja (ugyanott az ősrégészeti és embertani szakosztály elnöke).

13. A m. t. Akadémia rend. tagja 1873. (lev. tag. 1864-ben).

14. A kir. m. természettudományi társulat r. tagja.

15. A budapesti kir. orvos-egylet r. tagja.

16. A hallei »Academia Caesarea Leopoldina-Carolina Germanica Naturae curiosorum« r. tagja.

17. A philadelphiai »American Philosophical Society« r. tagja.

18. A német »Anatomische Gesellschaft« r. tagja.

19. A nagyszebeni természettudományi egyesület r. tagja.

20. A m. orvosi könyvkiadótársulat alapító és igazgatósági tanács tagja.

21. A cs. kir. bécsi »Gesellschaft der Aertzte« levelező tagja.

22. A bécsi cs. kir. »Zoologisch-botanischer Verein« levelező tagja.

23. A bécsi »Anthropologische-Gesellschaft« levelező tagja.

24. A párisi »Société des Biologie« levelező tagja.

25. A brüsszeli kir. »Société des sciences medicales et naturelles« levelező tagja.

26. A berlini »Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte« levelező tagja.

27. A göttingeni kir. »Gesellschaft der Wissenschaften« lev. tagja.

28. A philadelphiai »Numismatic and antiquarian Society« lev. tagja.

b) *Kormányok részéről:*

1. Ő felségétől királyunktól a kir. tanácsosi czimet kapta (1871. máj. 12.).

2. Ugyanattól az osztrák vaskoronarend III. osztályának lovagkeresztjét (1878/9. egyetemi rektorsága idején 1878-ban).

3. A portugalli kir. Krisztus-rend csillagkeresztése.

4. A spanyol kir. katolikus Izabella-rend csillagkeresztése.

5. A spanyol III. Károly-rend közép keresztése.

6. A szász kir. II-od osztályú Albrecht-rend középkeresztése.

7. A csász. török III. osztályú Medjidie-rend középkeresztése.

8. Az olasz kir. korona-rend tiszti keresztése.

9. A svéd kir. Wasa-rend lovagkeresztése.

10. A badeni nagyhercegi zähringi oroszlán-rend I. oszt. lovagkeresztése.

11. A hesszeni nagyhercegi nagylelkű Fülöp-rend I. oszt. lovagkeresztése.

12. Az anhalti hercegi Medve Albert érdemrend lovagkeresztése.

A sok előadás, hangos beszéd és boncztermi demonstrálás miatt Lenhosséknél már régebben tüdő-emphysema fejlődött ki. Ez még rosszabbra fordult, midőn 1886-dik év február hó végén tüdőgyuladást kapott, azóta régibb szívós egészsége nem állt helyre; tüdőcsöveiben állandó hurut maradt vissza, a melyhez a fokozódó emphysema miatt szívtárgulat csatlakozott. Orvosának, dr. Kelemen Miksának tanácsára akkor sürített levegőnek művi belélekezése által enyhítette baját. Azon időben családja több alkalommal tanácsolta neki, hogy vonuljon nyugdíjba, de ő arra azt szokta válaszolni: hogy csak addig él, a míg dolgozik, megszokott munkája nélkül nem tud élni. Emphysemája miatt 1887-ik nyarán, dr. Angyán tanácsára Emsbe utazott s ennek híres vize csakugyan jót tett neki, a mennyiben tüdőhurutja csökkent, s javulva jó kedvvel tért vissza a fürdőből, úgy hogy az 1887/8-dik tanév kezdetén régi buzgósággal láthatott a tanításhoz. De az ősz beálltával emphysemája rosszabbra fordult, nehéz lélekzés gyötörte és szemlátomást lefogyott, akkor Korányi tanártársa tanácsához fordult, a ki a téli

hónapokra az Olaszországban való tartózkodást ajánlotta neki, de tekintettel aggasztó állapotára, a rögtön elutazást nem tanácsolta. Mindamellett Lenhossék némi várakozás után, természetében rejlő energia által serkentve, az elutazásra rászánta magát, s 1887-ik. okt. 20-án neje és fiatalabbik leánya kíséretében útnak indult, az intézetet és előadásokat, az orvosi tanártestület beleegyezésével, fiára mint helyettesre bízván. S csakugyan helyesen tette, hogy az elutazásra még kellő időben rászánta magát, mert azon évben a tél nálunk igen szigorú volt, sőt a Rivierán sem volt oly enyhe, mint máskor lenni szokott. Az úton szerencsére nem történt baja, s a Genua mellett fekvő kies Nerviben szerencsésen megérkezett, a hol alig néhány heti tartózkodás után az enyhébb éghajlat és a munkától való teljes tartózkodás meghozta a várva várt jó eredményt. A nehéz lélekzés megszűnt, az érlökés, a mely azelőtt állandóan 110—120 volt, 80-ra alászállott; akkor jókedve, életereje visszatért, s a már-már csüggedő aggastyán újult reményekkel nézett a jövőre. Azt a telet, melyet neje és fiatalabbik leánya társaságában Olaszországban töltött, élte legboldogabb szakai közé számította. Közlékeny, őszinte természeténél és víg modorú társalgásánál fogva, nemsokára a pension anglaise-ban tartózkodó társaságnak egyik közkedvelt tagja lett. Többen annyira megkedvelték, hogy vele Nerviből való távozása után hosszabb ideig levelezésben voltak, s a mikor meghalt, a nervi-i ismerősök mind küldöttek kondoleáló leveleket. Jó kedvét csak az a körülmény hangolta le — s ezt gyakran emlegette szóval, valamint haza írt leveleiben is — hogy intézetétől távol volt és tudományos foglalkozását abba kellett hagynia. Tavaszkor, midőn javulva érezte magát, haza kívánczozott, de előbb neje és leánya kíséretében körutat tett Olaszországban, a nevezetesebb városokat meglátogatván le egész Nápolyig, a hol dr. Apáthy István vezetése mellett, nagy érdekléssel szemlélte meg a Dohrn-féle zoológiai állomást. A hová érkezett, mindenütt felkereste a bonczatani intézeteket és muzeumokat, a melyekről azonban utólag otthon nem nyilatkozott dicsérőleg, nevezetesen a muzeumok ellen volt sok kifogása. Mantegazzáról Turinban igen elismerőleg nyilatkozott,

a kivel hosszabb ideig társalkodott tudományos dolgokról. Hazatértében még Görzben töltött néhány hetet, a hol fia a húsvéti szünidők alkalmával meglátogatta, s onnan azután ápril hóban együtt tértek Budapestre. Itt az előadásokat a félév hátralevő rövid részére azonnal megkezdette, s elegendőleg helyreállt egészsége megengedte azt is, hogy azokat jó kedvvel, tevékenyen elláthassa.

Az 1888-diki nyár folyamán Lenhossék egészsége tűrhető volt, bár a visszamaradt nehéz lélekezés miatt a járás nehezeire esett. Idejét besnyői nyaralójában az újabb boncz-tani irodalom áttanulmányozásával és kivonatok készítésével töltötte, készülve a következő tanévre. De már a szünidők vége felé újra jelentkeztek régi betegségének a tünetei, s pedig most fokozott mértékben. Mindamellett az 1888/9-diki tanév beálltával előadásait és a boncz-tani gyakorlatokat megkezdette, bár azok nehezeire estek s kénytelen volt egészségének fogyatkozását szellemi energiával palástolni, hogy a tanuláságban a kedv és kitartás ne apadjon. Minduntalan nehéz lélekezési rohamok lepték meg, a melyek miatt nemcsak az előadás, de a beszéd is nehezeire esett: gyengeség vett rajta erőt és családja valamint tanítványai aggódva látták az agg tudós erejének napról-napra való fogyását. Mindamellett sem orvosai, Korányi, Kelemen, sem családja sürgetése nem bírhatták reá, hogy hagyja abba a tanítást egészen, most is csak úgy felelt, mint régebben, hogy a munka az ő éltető eleme. Ezen makacsság meghozta azután a gyászos következményt. 1888-ik nov. 28-ikán, egy szerdai napon, előadását a leíró boncz-tanból délelőtt valahogy csak megtartotta, de a délutáni tájboncz-tani előadáson valóság-gal fuldokolva beszélt. Az előadást a szokottnál hamarabb volt kénytelen abba hagyni, s akkor oly rosszul lett, hogy kocsin kellett hazaszállítani. Az nap, 1888 nov. 28-án volt utójára az intézetben, a mely sok éven át volt odaadó működésének és buzgó fáradozásának a székhelye. Hörögve és megtörtén hozták vissza az érette aggódó család körébe, a mely rögtön hozatta rendes kezelőjét, dr. Kelemen Miksát, de ez már akkor a fejlődő tüdővízenyő tüneteit találta nála, s ettől valamint a később hívott Korányi tanártól a család

értésült, hogy Lenhossék állapota reménytelen. Az egész éjjelt fuldokolva író-asztala mellett a széken ülve töltötte; s bár teljes eszméleténél volt, ajkaira nem jött panasz, s félelmet a haláltól sem árult el, sőt virrasztó családját megnyugtatón iparkodott s gyengéden pihenni küldötte. Másnap állapota valamennyire javult, valószínűleg a nagy mennyiségben bevett izgatógyszerek hatása következtében, úgy hogy délelőtt ágyba lehetett fektetni. A következő két napon még eszméleténél volt, bár a nehéz lélekzés folyton gyötörte. Vasárnap délelőtt valamit még evett, azután szivart kért, a mitől azt hitte, hogy könnyebben fog köpni. A szivart az épen jelenlevő Dr. Kelemen adta oda neki, tudva, hogy azzal úgy sem árthat már neki. Akkor még utójára visszatért Lenhossék humora, a szivar a szokottnál mélyebben levén levágva, Kelemen drt »tékozló«-nak mondotta. De a szivarból csak néhány gyenge szippantást tehetett, nem sokára eszméletét elveszítette s déltől kezdve beállott az agónia. Lázás félrebeszélésében, minden gondolata, minden, szava a körül forgott, a mi élete foglalkozása volt. Tanteremben, bonczoló helyiségben, a szigorlaton képzelte magát, oktatott, magyarázott, examinált, téveteg tekintettel lesve ágya mellett ülő fia ajkáról a feleleteket, a melyeket az megadott, hogy megnyugtassa. Délben 1 és 3 óra között beállott a collapsus, 3 óra körül utolsó szavai: ideg, — izom, — gerincz, — nyúltagy, — porcyszerű, — csontképzés, — koponya voltak. $\frac{1}{2}$ 4-kor a szív működése gyengült, s 4 óra felé vánkosára hátradőlván, fia karjai között megszűnt élni, élte 70-dik évében, december 2-án, egy vasárnapon 1888-ban.

Deczember 3-án a hétfői lapok mindannyian szétviték az országban Lenhossék halálának hírért s azon alkalommal életrajzi adatait újra ismertették.¹⁾

Halála köz részvétet keltett, vele a magyar tudományos-ságnak egy régi oszlopa dőlt ki. Az egyetem részéről dr.

¹⁾ Életrajzok és arcképek megjelentek Lenhossékról: Az »Ország Tükre.« 1864. 23. sz.; »Vasárnapi Ujság.« 1878. 43. sz.; »Der Cursalon.« 1881. Nr. 2.; »Magyar Ujság.« 1882. 52. sz.; »Egyetértés.« 1888. 334. sz.; »Pesti Napló.« 1888. 336. sz.; »Politisches Volksblatt.« 1888. Nr. 334.; »Orvosi Hetilap.« 1888.

Klinger az-idei rector, az orvosi kar részéről dr. Fodor az-idei dekán, a M. Tud. Akadémia részéről Fraknói V. alelnök, az orvostanhallgatók részéről egy küldöttség fejezte ki részvétét a családnál. A halottas házat muzeum körút 33. sz. alatt tanítványai, a közönség és más kitünőségek keresték fel. Ott feküdt éles markirozott arcvonalaival, őszbe csavarodó hajával, kissé beesett arczczal, ravatala körül a rendjeleivel, és több diszkötésű munkájával, mellette az orvosi kar alma mater botja — oly változatlanul, mintha aludnék. Hogy halála mily köz részvétet keltett, bizonyítja a temetésén deczemb. 4-kén délután megjelent sokaság, mely a házban nem férvén, az egész Muzeum-körutat elborította. A beszentelést Romeiser belvárosi plébános végezte. 31 koszorú kíséretében indult meg a halottas kocsi; a budapesti és kolozsvári egyetemek orvoskarai, az akadémia, orvostanhallgatók segély-egylete és mások emlékeztek meg róla kegyelettel. Az egyetemi fiatalság és az egy éves önkéntes orvsnövendékek égő fáklyákkal csoportosultak a halottas kocsi körül, melyet a családtagok gyászkocsikban, a többiek pedig gyalog követtek a kerepesi útig. Ott voltak: Ráth K. főpolgármester, Kada M. alpolgármester, Berzeviczy államtitkár, Markusovszky min. tanácsos s a 4 karból számos tanár, — ezzel adván meg a végső tiszteletet kartársuknak. Teteme a kerepesi köztemetőbe helyeztetett örök nyugalomra, a hová a zord idő daczára tanártársai és tanítványai közül sokan kikisérték. A sírgödörnél a tanártestület részéről Mihalkovics Géza, a segély-egylet részéről Weismann, az orvostanhallgatók részéről Kuthy mondtak bucsuzót. Nyugodjanak porai ott, a hova családja, tanártársai és tanítványai végső tiszteletük jeléül kikisérték, békében!

Az engesztelő sz. mise-áldozat decz. 10-én d. e. 10 órakor mutattatott be az egyetemi templomban.

Lenhossék tudományos pályájának előrebocsátása után helyén van magán életéről, családi viszonyairól és egyebekről megemlékezni.

Lenhossék csak 42 éves korában, mint pesti tanár nősült 1861-ben, neje Bossányi Emma, özvegy Wallonné

orvos leánya volt, a kivel a legboldogabb családi egyetértésben élt. Gyermeké maradt 3; egy fiú és 2 leány. Lenhossék Mihály dr., a ki atyja nyomdokait követve, szintén az anatómiára adta magát, Budapesten végezte az orvosi tanfolyamot, itt promoveáltatott, azután atyja mellett gyakornok és tanársegéd volt 1889-ig, atyját nálunk helyettesítette is, azután ennek halála után Baselben tanársegéd, majd prosector és rk. tanár lett; mint ilyen tudományos vizsgálatai által szép reményekre jogosít; az idén Würzburgba nevezték ki prosectornak és rk. tanárnak. A leányok közül az idősebbik Jenny férj. Dr. Axmann Béláné, a fiatalabbik férj. Szent-Györgyi Miklósné. Azonkívül nejének első férjétől maradt egy fia: Dr. Wallon Dezső, jelenleg pénzügyminiszteri fogalmazó.

Lenhossék a legjobb férj és családapa volt, a ki tudományos foglalkozásán kívül más örömet nem ismert és nem kívánt, mint a családja körében való tartózkodást. Azon természetek közül való volt, a kik a magok részére az élet örömeiből keveset kérnek, de családjuknak a körülményekhez képest megadható kényelmet megszerezni iparkodnak. Gyermekével és intézeti szolgálival szemben szigorú és energikus volt; gyakran volt heves odahaza és az intézetben, de haragot tartani nem tudott s meleg kedélyén csakhamar felolvadt a neheztelés jege. Ha gyermekei közül valamelyik megbetegedett, igen aggódott, szerető apai szíve nem bizott saját orvosi ítéletében s mindig más orvost hivatott. Mostoha fiát Dezsőt úgy szerette, mint saját fiát: saját fia élénkebb levén, mint amaz, kis korában többször kapott büntetést, mint a mostoha. Célja elérésében vissza nem riadott a nehézségektől, rendkívüli kitartás és szorgalom voltak a főtulajdonságai; néha, a midőn valamelyik nagyobb művén dolgozott s nappal az intézetben volt elfoglalva, képes volt az éjszakát a hajnal hasadtáig az íróasztala mellett tölteni. Lankadatlan, fáradhatatlan kötelességérzetű volt, ezen tulajdonságok élte utolsó pillanatáig el nem hagyták. A bonczteremben a demonstrálást, az előadást élte utolsó napjaiban époly kedvvel és kötelességérzettel végezte, akár tanárkodása első napjaiban, sohasem merült ki, a tanulástól kedvét soha sem vesztette el.

Lenhossék J. vallásos érzelmű volt, ezt atyja ojtotta belé, a ki mint a jézsuiták neveltje, buzgó híve volt a róm. kath. egyháznak. Ezzel járt a rendkívüli tisztelet és szeretet szülei iránt. Atyja emléke a legszentebb volt előtte, s hogy anyját mily gyengéden szerette, kitünik abból, hogy midőn Bécsben első értekezése fejében a cs. tud. akadémiától 30 db. aranyat kapott tiszteletdíjjul, ezen első honoráriumot meglepetés gyanánt rögtön édes anyjának küldötte Budára, bár akkor ő maga is reászorult volna annak az élvezetére. Érdemes a levélből, a melyben az agg nő fiának az ajándékát megköszönte, a mely még mai nap is a család birtokában van, a következő sorokat kivenni: »Ha igaz, hogy a ki szüleit tiszteli, hosszú életű a földön, úgy neked, fiam, valóban hosszú és boldog életre van kilátásod, mert szüleid mindig szerető, jó fiút birtak benned.« Ezen egyszerű szavak Lenhossék Józsefről szebb tanúságot tesznek, mint hosszú ékesszólású kidicsérés. Jó szívről tanusodik az is, hogy szegény tanítványai közül sokszor ebédelt nála egy-kettő; egy ízben megtörtént, hogy egyik szegény tanítványának az előszobában hagyott szakadt kabátját megvarratta. A tandíjat a szegényebbeknek, a kikről tudta, hogy nélkülöznek és a kik nem részesültek elengedésben, gyakran visszaadta, néha egyeseket anyagilag is támogatott.

Ezen szép tulajdonságok daczára Lenhossékról a közönség, nevezetesen a kik őtet közelebbről nem ismerték, ferde nézeten voltak. Ennek oka a boldogult vérmérsékletében és szokásaiban rejlett, melyeknek egy része következménye volt rossz hallásának. Ha valakivel, pl. tanítványával beszélt, jobb kezét a füléhez tette s közel ment az illetőhöz, de ha az utóbbi azért, mert azt hitte, hogy nagyot hall, hangosan szólt hozzá, akkor azt hevesen rendre utasította s figyelmeztette, ne jöjjön oly közel hozzá. Heves véralkatú, könnyen lobbanékony természetű volt, de a következő perczben heveségét már megbánta, s gyakran megesett, hogy szolgálait vagy cselédjeit, a kiket haragja mulasztásukért a legelsőbbben ért, a leszidas vigaszául borraival megjutalmazta. Nagyon is nyílt szívű, gyermekes őszinteségű volt, s ez néha kedvezőtlen színben tüntette fel az idegen előtt.

A mi más emberben titkos, tervszerű aspiráció, azt Lenhossék jóhiszeműségénél és nagy közlékenységénél fogva mindenkinek elmondotta. Önálló és eredeti volt, egyénisége változatlan, szilárd, mondhatni makacs. Családja se tudta befolyásolni, s kivált élte utolsó éveiben hiába igyekeztek ötlet egyik másik helytelenségtől visszatartani. Tudományos kutatásait laikusokkal is közölte, néha olyanokkal, a kik nem épen arra valók voltak, s ez ötlet különczkedés hírébe hozta, furcsa embernek tartották, gyakran kinevették miatta. Pedig sokkal több ész rejtett az egész szereplésében, mintsem azt azok, a kik ötlet kinevették, gondolták. Kezdetben szokatlan volt hangos beszédét hallani és élénk gesztusait látni, mert a magyar nyelvben hibákat tett, gyakran a németbe átesapott, vagy latin szavakat használt, az sz-et, a magyarban s-nek mondotta, mert műfogai voltak.

Mint minden a nyilvánosságban szereplő kiváló egyénről, ha furcsaságai vannak, egész mondanivaló keletkezett Lenhossékról, de a melyeknek fele se igaz (pl. az, hogy egy alkalommal tüdőt küldött haza, a melyet otthon meg akart vizsgálni: a szakácsné nem tudván az eredését, belőle savanyu tüdőt (pajslit) főzött volna), s a melyek azon közönyben találták okukat, a melylyel a hulla iránt viseltetett, pl. bonczoláskor szórakozottságában a véres asztalra letett szivart szájába vette, vagy előadáskor táblára rajzolás közben kitörlés czéljából véres ujjával az ajkait érintette, vagy a bonczasztalon fekvő véres ruhát a beszéd heve közben zsebkendőnek nézte, s más effélék, melyek foglalkozásának a következményei voltak. A bonczteremben való demonstrálásokra hoszú fekete gummi-esőköpönyegben jelent meg, sajátos alakú fekete bársonysipkával a fején, s ha olyankor valamely érdekesebb tárgy magyarázatába kezdett, amúgy is rosszul hallván, nem vette észre a hallgatóságnak félhangos társalgását, valamint egyes illetlenkedőknek különös öltözkére mutatózó tréfás megjegyzéseit sem. Ha a nyugtalan-ság nagy lett, úgy hogy észrevette, akkor azt hitte, hogy talán nem értik a magyarázatot s új hévvel kezdette elülről, gyakran kérdezvén a körülállóktól: tetszik érteni, mire a hallgatók, ha még úgy se értették, visszafelelték a meg-

szokott: igenis, értjük! Furcsa színben tüntette őtet fel az idegenek előtt vonzalma a rendjelei iránt is, azokat szép tokokban gyakran zsebében hordotta, s igen örült, ha valakinek megmutathatta és elmagyarázhatta a történetüket, kitől és mikor kapta stb. Egy alkalommal egyik tanítványának panaszkodott, hogy helytelen szokás az, hogy az ember nem hordozhatja rendjeleit állandóan, mert e miatt megszólják

Máskor a rendjeleit elvitte egyik állami hivatalnok lakására, megmutatva és megmagyarázva mindegyiknek a történetét, — s miután a bemutatást befejezte, megkérte az illetőt, engedje meg, hogy most a nagyságos asszonyhoz átmenjen s annak is megmutassa. — Gyakran emlegette bensőbb ismerősei előtt, hogy a francia becsület-rendet még nem bírja, s ezt igen sajnálja.

Gyengéje volt a muzeumának a bemutatása is. Boldog volt, ha bárkit kapacitálhatott arra, hogy muzeumát megtekintse, különösen büszke volt a belövelt érkészítményeire és koponyagyűjteményére, a melyben a kivégzett gyilkosokét a laikusoknak különös pontossággal megmagyarázta. Említik, hogy egy alkalommal az udvaron keresztül haladván, megbotlott és elesett; egy arra menő munkásféle ember felsegítette. Lenhossék erre jutalmul megmutatta neki a muzeumát!

Ha ezen furcsaságokhoz hozzávesszük, hogy Lenhossék takarékoságának a közönségben sokkal nagyobb volt a híre, mintsem az alapja, mert öltözkéire nem sokat fordított, olcsó szivarokat szítt, régi czilindert hordott, színházra és egyéb multságokra nem költött: úgy nem lehet csodálkozni azon, hogy tanítványai közül az élénkebbek róla sok furcsaságot terjesztettek a közönségben, a mit az utóbbi szivesen el is hitt, ha valószínűtlennek látszott is. Mindamellett soknak volt legalább valami alapja. Ezekre szolgáljon néhány példa.

Ha Lenhossék társaskocsin vagy lóvasúton ment, szomszédjait rendszerint megszólítgatta, s a kocsivezetőnek gyakran kijárt egy szivar, hogy figyelmeztesse, ha az intézethez vagy a lakásához ért. Egy alkalommal a lóvasúti kocsin egyik tanítványával, a ki egyetemi tanárnak a fia volt, beszédbe elegyedett s mikor az intézete előtt leszállt, csak akkor jutott eszébe, hogy az illető atyját elfelejtette üdvö-

zöltetni; akkor visszafordult és a továbbhaladó lóvasutat nagy kiabálással megállította, a mi megtörténvén, hevesen felrohant s az illető fiatal embernek a jelenlevők mosolygása és a kocsivezető bosszuságára hangosan mondotta, hogy »tisztelteti az atyját«. — Mint sok tudós, ha valami gondolat-
 tal foglakozott, szórakozott volt. Egy mulatságos epizód volt az, a mikor künn lakott a Svábhelyen s kis fiát valami bemondott csinyért büntetni akarta, a réten sebtében egy idegen fiút nézett a magáénak s azt jól megnádpálcázta. Mindamellet ez sem esett kárba, mert az idegen fiú is meg-
 érdemelte épen akkor a büntetést, s atyja megtudván a dolgot, eljött megköszönni a helyettesítést. — Midőn Balaton-
 füreden nyaralása alkalmával zongoráját meg akarta hangol-
 tatni, Zichy Nándor grófot szólította fel a hangolásra, a kit zongoramesternek nézett! — A mikor Szeged felavatásá-
 nak ünnepére, mint az akadémiai küldöttség tagja leutazott, a »díszmagyar« nadrágot Pesten felejtette, alig tudtak rajta segíteni. Egy alkalommal az intézetből a hatvani utcán keresztül gyalog az egyetemi ünnepre indult, karddal a jobb oldalán, valamelyik arra menő ismerőse figyelmeztette arra, hogy tegye át a kardját a baloldalra. Az 1875-ben Budapes-
 ten tartott anthropológiai kongresszus egyik ülése alkalmá-
 val ebédre kívánta hívni Mestorf kisasszonyt, a kielii mu-
 zeum őrét, de a személyt megtevéstve, egy más uri hölgyet szólított meg, a ki az ebédre meg is jelent, férje, két fel-
 nőtt leánya és az egyiknek vőlegénye kíséretében! E család d'Olivecrona svéd legfőbb ítélőszéki bíróé volt, Akadémiánk
 érdemes kültagjáié. Azonban Lenhosséknek nem volt oka e tévedést megbánni, mert egy igazi baráti kötelék megalapítá-
 sára vezetett, s a helyettesítő családdal Lenhossék egész az utolsó időig levelezésben állott. — Egyszer egyik tanítvá-
 nyát másnapra meghívta ebédre, de megfélemedezett azt ott-
 hon megmondani. Midőn az a készületlen asztalhoz megje-
 lent, hamarjában 1 frtot nyomott a kezeibe, hogy menjen vala-
 merre ebédelni. — Egy alkalommal valakinek muzeumában bemutatta Rózsa Sándor koponyáját kétszer; egyiket fiatal,
 másikat az agg korából. — Mikor királyi tanácsos lett, dolga
 levén az intézete szomszédságában lakó sebészi műszerész-

nél, ez a régi szokott módon »tanár úrnak« szólította. Egy ideig elhallgatta, de azután megsokalta s azt mondotta a műszerésznek: »Nem szokott ujságot olvasni?« A műszerész igenlő válaszára azt felelte: »Akkor tudnia kellene, hogy engemet ezután »nagyságos királyi tanácsos úrnak« kell neveznie.« Lumniczerrel, az egészségügyi tanács elnökével találkozáván, elmondotta neki, hogy ki ályi tanácsosi címet kapott, mire az neki gratulált. Arra jóakarólag azt felelte: »Barátom, mi azért a régiek maradunk.« Mikor egyik tanítványa valami ügyben hozzá jött, s röviden tanár úrnak címmezte, azt mondotta neki: »Fejezze ki magát rövidebben, mondja egyszerűen: Kérem alázatos tisztelettel nagyságos királyi tanácsos és tanár úr. — A míg az egyetemen polgári sebészek és sebész mesterek is képezettek, ezeknek német nyelven adott elő, s minthogy azok az előadásokat az orvostan-hallgatókkal együtt hallgatták, az óra fele részét magyar, a másik fele részét német előadással töltötte be. De a sebészhallgatóknak nem volt szabad az orvostan-hallgatókkal vegyest ülni, azoknak külön volt kijelölve a helyük a hatvani utczai alacsony s szűk tanterem egyik felén. Egyébkép sem szerette a sebész-hallgatókat, azoknak alacsony fokú képzettsége miatt, de azért igazságtalan nem volt irányukban, sőt a kötelező colloquiumokon és vizsgákon nagyon is elnéző volt, s lehetőleg gyenge feleletekkel is megelégedett, de minthogy véleménye szerint valamennyit még sem bocsáthatta át, a tanársegéddel tartott megelőző tanácskozmány alapján a leggyengébb colloquiumokból következtetve előre kijelölte azt az egyet, a melyeknek a vizsgán majd meg kell buknia. Bizony pedig a fele is megérdemelte volna, olyan nézettel kellett mindenkinek lennie, a ki a gyenge feleleteket meghallgatta. — Egyszer a karácsonyi szünetekben némely tanítványai, közöttük magam is, a kik akkor valamely tanulságos készítményen dolgoztunk késő éjjelkig a kis bonczteremben, hogy a komoly munkát némi mulatsággal fűszerezzük, a szolgálával hideg vacsorát és több üveg bort hozattunk, magunkat a szünet és a késő idő miatt biztonságban érezvén a tanári látogatástól. 8 óra körül, mikor megkezdettük a munkát a praeparátumon és a boros poharakon is, megnyílik az ajtó s

belép a főnök. Mindnyájan meglapultunk, várva, hogy most jön a dorgatorium; de a főnök körülpillantás után megismervén a helyzetet, egy kis ideig szótlanul állott, azután azt mondá közülünk németül annak, a ki legközelebb ült a boros poharakhoz: »Hát legyen már olyan udvarias, s kínáljon meg engemet is egy pohárral«, s mi megkönnyebbült szívvel éljeneztük meg a poharat kiürítő joviális mestert. — Tanítványai részéről az éljeneket többnyire szívesen vette, s ezek azt tudva, annyira szokásba hozták, hogy minden előadás elején és végén, sőt gyakran közben is, hatalmasan megéljeneztek. — Tanítványai között mindig volt egy-kettő, a kit különös kegyeivel kitüntetett, nevezetesen ha valamely orvos-kollégájának vagy más előkelőbb állású szülő gyermeke volt; az ilyeneket a tanteremben a legjobb helyekre ültette; előadás közben a fonalat gyakran megszakította, körülpillantván, hogy itt van-e a kegyelt, s ha azt meglátta, annak a praeparátumot külön megmutatta és megmagyarázta. A hallgatók névsoráról pontos jegyzéket vezetett, nagy könyvekbe vezette azokat be s a katalógus olvasást mindig némi ünnepélyességgel végezte. A könyvben a hallgatókról egyes külön megjegyzések is voltak, pl. meg voltak jelölve a zavargók (clamantes), vagy más viszonyaik (tellus), (pl. egyiknél: »pater ejus gazdag disznókereskedő«). Szakmájában a kollégái közül azokról, a kik csak a finomabb anatómiával foglalkoztak, nem sokat tartott, az ő szemeiben csak Luschka, Gruber Venczel és különösen Hyrtl voltak a korifeusok. Előadásaiban nem ritkán mondotta: »Erről vagy arról Gruber Venczel és én, — vagy Hyrtl és én egynézetem vagyunk.« Az irányt illetőleg is azon nézetet nyilvánította nem ritkán, hogy boncztanilag helyesen írni kevés anatómus tud, csak Gruber Venczel, Hyrtl József és saját maga. A magyar nyelvet kiejtés tekintetében egészen helyesen bírta, de a mondatfűzésből a német észjárás gyakran kilátszott, s ha nem jutott eszébe a megfelelő magyar szó, belekeverte a németet, sőt a latin kifejezéseket is, a minek nemritkán különös mondások vagy hibás szavak voltak az eredményei, a mit az élénkebb természetű tanítványai túlozva beszél-

tek el (pl. a nemi szerveket egyszer »nemzeti szerveknek« mondotta volna állítólag), vagy elferdítve jött a hírlapok útján a közönség tudomására. Némely élelzap (pl. a »Bolond Miska«) gyakran közölt efféle Lenhossékiadásokat. Fiatalabb tanítványai persze várva várták az előadásokon a nyelvbotlásokat vagy a furcsa mondatokat, hogy rajta mulassanak, s az öreg úrnak nagy engedékenységevel gyakran vissza is éltek. A tréfákon nagyokat nevettek, zajt ütöttek az előadásokon, mindamellett csak ritkán történt meg, hogy Lenhossék a rendetlenséget a rossz hallása miatt észrevette volna, még ritkábban történt, hogy komolyan megharagudott s a rendetlenkedőket megdorgálta volna. Ha akkor a hibásakat kereste, rendesen az volt a válasz, hogy a zajt a jogászok ütötték, s ha idegen arcot megpillantva, kérdezte, hogy kicsoda, a többiek azt felelték, hogy ujságíró, tudván az öreg úrnak azt a gyengéjét, hogy a hírlapírókkal nem szeretett meg hasonlításban lenni. Pedig az állítólagos hírlapíró valamely vendég-jogász volt, a kit a kíváncsiság hozott el az anatómiai előadásra. — Még több efféle furcsaságot lehetne megemlíteni, de megelégszem a felsoroltakkal, ezeket is csak annak a bebizonyítására sorolván fel, hogy Lenhossék jovialis kedélyű, élénkebb tanítványaival szemben túlságosan elnéző tudós volt, s emiatt a közönségnél furcsa ember hírébe jött, a minek azonban a nagy része túlzott költsésen alapult.

Kivéve tudományos külföldi utazását s élte végén Olaszországban való telelését, Lenhossék nem mozdult tanári működésének székhelyéről. A tanév közben a városban tartózkodott (Budapesten először lakott a Gránátos- és a Koronaherczeg-utca között fekvő »óra« című átjáróban, azután a reáltanoda-utcának nagy sarokházában, a magyar utcán, a melyben Mihály fia született; továbbá újvilág-utca 21. sz. saját házában; Muzeum-körút 29. sz., végül Muzeum-körút 33. a hol meghalt); a szünidőket többnyire Budapest környékén töltötte (Krisztinavárosban többször, Zugligetben 5-ször, Rákospalotán 2-szer, Balatonfüreden 2-szer, Svábhegyen 5-ször, végül saját besnyői nyaralójában). Ott tudományos olvasmányokkal foglalkozott s igen örült, ha délutánonkint kártya-társaságot alakíthatott. Balatonfüre-

den nyaralása alkalmával az egész család nagy veszedelemben forgott. Érdemesnek tartom azon epizódot az emlékezetnek e helyen megőrizni (Jókai az »Életképek«-ben leírta).

1876-ban jul. 30-án az egész család csónakázni indult, mérnök testvére, sógorasszonya (özv. Breuer karnagyné), ennek 12 éves leánya s egy férfi cseléd kíséretében, 3 evezős legénnyel, összesen 13-an. Először áthajóztak Tihanyra, s onnan szép derült időben visszaindultak, Tihanyról még egy szegény beteg parasztfiút hozva magokkal 14-iknek ki a fürdő főorvosához, Dr. Hurayhoz szándékozott átmenni. Akkor hirtelen vihar tört ki, a mely a csónakot a füredi partoktól befelé sodorta, s a csónakban ülők oly nagy hullámok közé jutottak, hogy nem látták meg a keresésekre indult gőzhajót. Azonkívül Füredről egy vitorlás és egy csónak indult utánok, de amazt a hullámok csakhamar kidobták a tihanyi partra, a csónakot a somogyi partra sodorták. A gőzhajó 10-kor este azzal a szomorú hírrel érkezett vissza, hogy a keresetteket nem lelte meg. A vihar alkalmával a gyermekek odaborultak szüleik ölébe és imádkoztak, az anyák azzal vigasztalták egymást: mind együtt vagyunk, ha elveszünk, nem marad a ki a másikat siratja, egy árva se marad utánunk. Háromszor temette el az óriási hullám a csónakot, két utazó tengeri betegségben feküdt a csónak fenekén, a beteg pórfiú halotti dalokat énekelt. A derék kormányos, kire egyedül volt bízva Isten kegyelméből az utasok megmentése, a nagy erő-megfeszítésben majd hogy kimerült s ereje már-már kezdette elhagyni, a mikor egyszer az evező feneket ért, a somogyi partokhoz voltak közel. A hajó vasból volt, félig telve vízzel, közel állt az elmerüléshez, akkor egy hullámcsapás a nád közé lóditotta. Itt a hajósok kiugráltak és derékig érő vízben, vállon hordták ki az utasokat. A másik perczben már felfordította egy hullám a csónakot. Az isteni irgalomból megmenekült két család tagjait $\frac{3}{4}$ órai gyaloglás után a zamárdi derék plébános: Novák vette a paplakban magához éjszákára, s másnap hajnalban isteni tiszteletet szolgáltatott a szerencsés megmenekülésért. Aközben este Füreden az izgatottság tetőfokra hágott, a közönség nagy része nyugta-

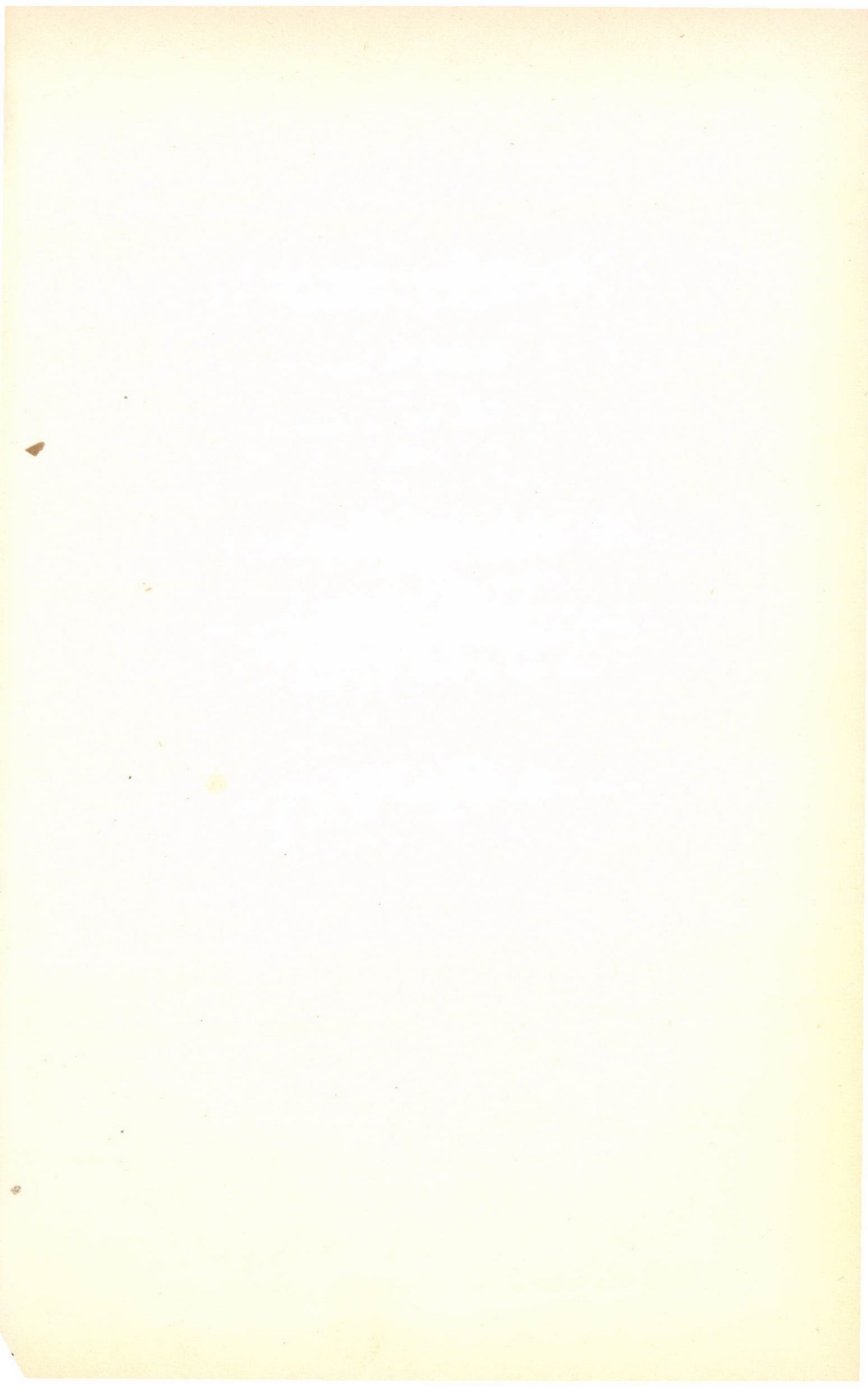
lanul töltötte az éjet, csak akkor nyugodott meg, midőn reggel a Siófokról érkezett sürgöny a Lenhossék család csodás megmenekülését hozta hírül. Az utasok délben érkeztek a gőzhajón Fűredre s a vendégsereg a parton várta őket. Mikor Lenhossék általános öröm között a partra lépett, köny gyűlt a szemébe s kalapvéve mondá: »Most tudom hogy mi az Isten«. A szerencsés megmenekülés emlékére a balatonfüredi és zamárdi szegények között való kiosztásra 100 frtot bocsátott az igazgatóságnak rendelkezésére s a helybeli lapban érzékeny halálját nyilvánította a közönségnek családjá iránt tanúsított részvétéért.

Lenhossék halála után a lapok azt hozták hírül, hogy nagy vagyont hagyott hátra s ezt tanári jövedelméből szerezte, gyarapítva fösvenységével. Helyén van ezen tévedést itt helyreigazítani. A mije maradt, az nem sok, s azt is nagyobbára nem a tanárságából szerezte. Az ujvilág-utczai kisebb 3 ablakos elejű háza eladásánál nyert valamit, azután a muzeum-körúti telek fele részének eladásán is (a hol most a Stefáni-féle ház áll), a telek második fele részén épített házára, mely körülbelül 90,000 frt-ot ért, építésecor 30,000 frt volt betáblázva, azonkívül mostoha fiának 10,000 frtnyi vagyona is. Ezek levonásával a maradék vagyon ugyan csak szerénynek mondható. A besnyői egyszerű villa (parasztházból átalakítva) csak néhány ezer forintot ér. Budapesti tanárságának első éveiben a fizetés csekély volt (1600 frt, később 1900 frt) s a kisebb számú hallgatóság után befolyt tandíj kevés; a 70-es évtizedben voltak ugyan szép tanári bevételei, de családjának fentartása és serdülő gyermekeinek neveltetése, a mitől mitsem vont meg, sokba került. Így hát megmagyarázható, hogy sok vagyon nem maradhatott utána. Ha valaki egy egész emberélet nagy fáradságával szerzett ama visszamaradt vagyont nagynak s az egyetemi tanári működés értékét meghaladónak mondja, az ugyancsak nem mér igazságos mértékkel a tudománynak! Feltűnő egy körülmény az, de csak nálunk feltűnő, hogy a közönség részéről ritkán tétetik megjegyzés tárgyává, ha kereskedő, iparos, ügyvéd, orvos vagy más megfelelő társadalmi állású egyének a szorgalmukkal vagyont keresnek, ellenben a tudósát vagy

tanárét, ha itt-ott ilyen is találkozók, észrevételek kísérik. Ennek az oka bizonyára nem kereshető másban, mint abban, hogy a közönség nálunk a tudós vagy tanári állást nem méltatja kellőleg, távol sem úgy, mint a kulturában előbbre haladott nyugaton. Nálunk a tanári állást a közönség nagy része holmi sine cura-nak tartja, úgy vélekedvén, hogy naponként egy órai előadásnak a megtartása s az erre való előkészület ugyancsak nem valami terhes hivatal. A közönség nem veszi figyelembe azt, hogy micsoda előtanulmányokat kellett annak tennie; a ki egyetemi tanári állásra érdemeket akar szerezni, s meddig kell várnia, míg valamely felsőbb tanintézetben tanári állásra jut, eltekintve attól, hogy bizonytalan jövő számára dolgozik. Az ily helytelen nézetten levőknek azt ajánljuk, tekintsék át Lenhossék József életpályáját, s mondjanak azután ítéletet, könnyen jutott-e ahhoz a szerény vagyonhoz, a mit hátrahagyott. Miután Lenhossék J. az orvosi cursus 5 évi tanulmányait befejezte s szigorzatait kitűnően letette, 9 évig látta el szakadatlan szorgalommal a budapesti kir. egyetemen számba se vehető díjazással a terhes tanársegédi teendőket, azután 2 évig magántanárkodik, majd 2 évig Bécsben erőt kimerítőleg dolgozik, reggeltől késő estig, és él a saját költségén, végül azután elnyeri a kolozsvári sebészeti akadémián a boncztanári állást 900 frt évi fizetéssel és 300 frt pótlékkal! Onnan 5 évi tanárkodás és folytonos buvárlat után áttétezik a budapesti egyetemre, most már jobb javadalmazással ugyan, de még mindig csak annyival, a minél bármelyik középszorgalmú és tehetségű gyakorló orvos is többet keres s ennek megfelelőleg nagyobb jólétet és kényelmet nyújthat magának és a családjának. Lenhossék J. az anatomia tanára reggel 8 és 9 között már az intézetben van, az előadásra készülő praeparátumokat személyes felügyelete alatt készítteti s időközben saját dolgait végzi; 10—11-ig előadást tart; 11 és 12 között a tájboncztanai előadásra való praeparátumokat készítteti, azután haza siet rövid étkezésre, de már $1\frac{1}{2}$ 2-kor újra az intézetben van, tájboncztanai vagy külön thémájú előadást tartva 3-ig. Azután a bonczterembe megy, ott végigjárja a dolgozó csoportokat, itt-ott magyarázva, majd maga köré

gyűjti a hallgatóságot s egyes nevezetesebb részekről hosszabb előadásokat tart. Este 7 óra körül, gyakran még későbbben megy haza, s kis pihenés után saját dolgozatainak az összeírásával vagy az újabb irodalomnak megismerésével foglalkozik késő éjig. S ez így folyik nap nap után, évről-évre, leszámítva a szünidőket, de a melyek nem lehetnek igazán a nyugalom napjai, mert irodalmi foglalkozásra az az igazi alkalmas idő. Ha valaki ilyen erőket megfeszítő és erőket kimerítő munka után, hozzávéve a megfelelő takarékoságot, csak annyit tudott saját magának agg napjaira biztosítani és családjának hátrahagyni, mint Lenhossék József, úgy legyünk igazságosak és ismerjük el, hogy az ugyancsak szerény volt, s valljuk be őszintén, hogy ezen becsületes munkával szerzett vagyonnál az, a mit ő kultúránknak nyújtott, többet is megérdemlett volna!

Lenhossék József minden izében tanár volt, muzeuma volt az ő éltető eleme, csak akkor érezte magát jól, ha tanítványaival érintkezhetett és taníthatott. Ezen érdemmel szemben az ő gyengeségei, különös szokásai, elenyészők voltak. Nem a fogyatkozások, hanem az érdemek szerint kell az embert megbecsülni, s ha így gondolkodunk, akkor azon nézetre jövünk, hogy a magyar kultúra tekintetében Lenhossék J. nagy érdemeket vívott ki. Ő volt az első magyar boncztudós, mert elődei derék tanárok lehettek ugyan, de mint tudósok az irodalom terén ismeretlenek maradtak. Ellenben Lenhossék József hazánkfiát ismerték mint író és tudóst a bel- és külföldön mindenütt, és hosszú időnek kelendő eltelnie, a míg a rohamosan haladó tudomány újabb felfedezései nevét az irodalom teréről le fogják szorítani. A mi számunkra emléke biztosítva van, s én, mint halás tanítványa, a ki tudományomba az első bevezetést és buzdítást Lenhossék Józsefnek köszönöm, szerencsésnek tartom magamat, hogy mesteremnek emlékét, tudományos működését, szokásait és magánéletének kiválóbb mozzanatait a magyar tud. Akadémia számára megőrizhettem. Maradjon meg emléke e falak között hosszú időkre!

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczy Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ignác rendes tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arcképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmicz László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábrián Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.

III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paür Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacs Kovács Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HAÁN LAJOS

LEV. TAGRÓL

ZSILINSZKY MIHÁLY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1893. évi márcz. 27-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. I. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly I. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> I. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

EMLÉKBESZÉD.

HAÁN LAJOS EMLÉKEZETE.

ZSILINSZKY MIHÁLY 1. tagtól.

(Olvastatott az 1893. márcz. 27. tartott összes ülésen.)

Hogy az eszményképeknek mily csodálatos hatásuk van az emberek szellemi fejlődésére, azt a történelemnek számtalan példája tanúsítja.

Gyakran megtörténik ugyan, hogy a választott eszménykép hamis, hogy az ifjúkori lelkesedés csak képzelt és nem valódi erényekkel ruházza fel szeretetének tárgyát; az is megeshetik, hogy a csalódás késedelmes bekövetkezése miatt a jóhiszemű rajongó elbukik vagy eltévelyedik: de az a tény, hogy az eszményképek úgy a társadalomban, mint az irodalomban határozó befolyást gyakorolnak lelkületünkre, nem tagadható.

Boldog, aki élete végén is azt mondhatja, hogy eszményeinek nemességében és valódiságában nem csalódott; hogy életét, ha lehetne, újra úgy töltené, a hogy eltöltötte.

Az a férfiú, a kinek emlékezetét ma felújítani szándékozom, egyike volt azon kevés boldog embereknek, a kiknek ifjúkori eszményképei egész életükben vezérfáklyaként világoltak, s azoktól vezéreltetve életüket áldásos tevékenységben töltötték el.

Haán Lajos egyike volt azon akadémiai tagoknak a kik szeretettel, sőt szenvedélylyel szolgálták a magyar tudom-

mányos irodalom ügyét. Tette ezt a nélkül, hogy ezért valami külön jutalmat vagy elismerést várt volna; tette oly körülmények között, melyek száz közül kilenczvenkilenczet bizonyosan visszariasztottak volna tőle.

Mint evangélikus pap, első sorban hivatalbeli feladatának élt; de napi fárasztó munkáját úgy osztotta be, hogy a mult idők emlékeinek tanulmányozására is maradjon ideje. Gazdag, értékes könyvtárában különösen a mult század nagy történetírói voltak képviselve.

Ezek között csakhamar megtalálta eszményképét két kiváló evang. lelkészben. Elragadtatással olvasta *Wallaszky* Pálnak »Conspectusát«, melyben az a magyar nemzet szellemi fejlődésének képét oly híven és lelkesen vázolta. Büszke volt rá, hogy evang. lelkész volt az első e hazában, a ki Mátyás király kora tudományos érdemeinek méltatása mellett, védelmére kelt a magyar nemzet szellemi életrevalóságának

Nem kevésbbé bámulta azt a rengeteg tevékenységet, melyet a sok nyelven író *Bél Mátyás* fejtett ki hazája jelen és mult viszonyainak felderítése körül.

Nem egészen véletlen dolog, hogy Haán Lajos, mikor őt a tek. Akadémia tagjainak díszes sorába emelte, *Bél Mátyás* életrajzának felolvasásával foglalta el székét. *Wallaszky* után ebben a jeles férfiúban találta fel saját lelkének legrokonabb vonásait: a mély vallásosságot, a rendületlen hazafiságot és a tudományos irodalomban való fáradhatlan tevékenységet.

Mint *Bél Mátyás*, úgy ő is tót nyelven hirdette híveinek a Krisztus igéjét; de azért megtartotta magyar hazája iránti lángoló szeretetét.

Mint *Bél Mátyás*, úgy ő is írt latinúl, tótúl, németül és magyarúl; de azért bármelyik nyelvet használta eszközül, minden művével a magyar irodalomnak tett szolgálatot.

Mint *Bél Mátyás*, úgy ő is sok részletes tanulmányokat tett; de bármennyire belemélyedett a részletekbe, soha nem tévesztette szemei elől a magasabb és általánosabb hazai szempontokat. Ezért, mint példányképe, ő is magára vonta

nem csak a hazai, hanem a külföldi tudományos világnak figyelmét is.

És végre még abban is hasonlított Bélhez, hogy minden sikerei daczára szerényen, visszavonultan élt parochiájában; csak akkor engedett meg magának nagyobb mulatságot, mikor a magyar fő- és székváros valamely tudósa, vagy a külföldnek valamely ismertebb notabilitása tisztelte meg látogatásával. Azt lehet mondani, hogy, ha volt benne valami hiúság, ha volt kitüntetés, a melyre büszke volt: az egyedül a magyar tudományos akadémiai tagsága volt.

Ugy tekintette azt mint irodalmi munkásságának legfőbb diadalát, melynek felemlítése mellett mindig egyedül azt sajnálta, hogy hivatalos nagy elfoglaltsága miatt csak kevés dolgozatával bizonyíthatta be háláját. Hogy mik voltak szándékai és törekvései; minő gondolatok és érzelmek lelkesítették: azt leginkább munkás életének rajzából fogjuk láthatni, melynek néhány hű vonását bátor leszek a tek. Akadémia elé varázsolni.

I.

Haán Lajos egy régi evang. papi családnak volt sarjadéka. Atyja János elébb sámsönházi, majd b.-csabai ev. lelkész; anyja pedig Petényi Judith az abelovai ev. lelkésznek leánya és a híres magyar ornitholognak Petényi Salomonnak nővére volt. Mindketten a vallásosságnak, a műveltségnek és becsületességnek példányképei. Maga Haán Lajos egy megható példát hoz fel »Naplójában,« mely érdekes fényt vet az ifjú korában sokat nélkülözött s a wittenbergi egyetemet látogatott atyjának becsületes gondolkodásmódjára. Ugyanis Haán János 1805. és 1806-ban Wittenbergben lakván, a francia háború miatt oly hamarosan sietett haza, hogy házi gazdájának öt tallérját nem fizethette vissza. Időközben az illető házi gazda elhalt, családja elpusztult. Haán nem tudta visszafizetni adósságát. Ez nagyon bántotta őt és mikor 37 év múlva Lajos fia Németországba utazott, meghagyta neki, keresse fel az illetőnek maradékait és fizesse vissza az öt tallért kamatostul. Lajos ezt meg

is cselekedte. Egy elnyomorodott szerencsétlen nőt tett boldoggá a nem várt összeggel. Mint pap és szónok atyja is a nép kedvence volt; szerette a komoly tudományokat, de a kedvderítő humort sem vetette meg. A sámsönházi parochia kevés jövedelmet hozott arra, hogy gyermekeinek illő nevelést adhasson. Azért hálával fogadta ócsai Balogh Péter ev. egyetemes főfelügyelőnek abbeli gondoskodását, hogy a b.-csabai ev. egyházban választassék meg lelkészül.

Ez 1818-ban történt szept. 12-kén. Más nap, vagyis aug. 13-án született fia Lajos Sámsönházán, honnét egy hónapos korában vitetett át Csabára, a hol gyermekkorának ártatlan örömeit és férfikora tevékenységének legnagyobb részét töltötte.

Mint gyermek, úgy a családi körben, mint az iskolában mindent megfigyelő, eleven eszű, de kevés szorgalmú fiúnak tűnt fel. Első tanítói, kik koruk műveltségi viszonyaihoz képest elég képzettséggel bírtak, de az iskolai fegyelem és rend követelményeivel nem sokat törődtek, nem tettek reá nagy hatást. Pongyola megjelenésük a tanteremben: a hosszú szárú pipa és a »ferula«, a gyermekekkel szemben használt durva modor, a csúfnevek osztogatása és izetlen tréfák alkalmazása nem bírt emelő és fejlesztő hatást gyakorolni oly fiúra, a ki otthon a házi körben önálló gondolkozásra és finomabb modorhoz volt szoktatva.

Ezen korra vonatkozólag ő maga azt jegyezte fel Naplójában, hogy soha sem szeretett könyv nélkül tanulni, hanem inkább az *önképzés* vágya ösztönözte az olvasásra. »Ha csak tehettem — úgymond — elmulasztottam az iskolát s ott állottam az ó templom ajtaja mellett és a templomba járó öregeket faggattam kérdéseimmel a *régi Csabáról* tudakozódván: hogy meddig terjedett az ő gyermekkorukban? kik voltak a papok? tanítók? hogy néztek ki? hol voltak az iskolák, a temetők stb. Emlékszem, hogy különösen egy Szekerka Mátyás nevűvel, ki 1830. év táján 90 éves korában halt el, néha órahosszat elbeszélgettem az ilyesmiről — Később, mikor már egy kissé latinul megtanultam, legnagyobb passióval forgattam a régi anyakönyve-

ket, s a mit azokban meg nem értettem, édes atyám azt megmagyarázta.

Különösen érdekeltek Burián Sámuelnek a legrégibb anyakönyvben tett jegyzetei; nevezetesen azon néhány sor, melyet az 1735-ben Csabán is átvonult Péróféle lázadásról bejegyzett. Atyám megmagyarázta, hogy miféle lázadás volt az; sőt látván, hogy szeretek tanulni, behozta azt a szokást, hogy esténként nekünk gyermekeknek¹⁾ egyet-mást a világtörténelemből elbeszél. Így kaptam az impulsust arra, hogy a történelem mindinkább kedvenz tanulmányom lett . . .»

Gymnasialis tanulmányait a *mezőberényi* iskolában végezte, hol három, akkoriban jeles tanár vezetése mellett tíz osztály volt! Ma 8 osztályú főgymnasiumba tizenkét tanár kell; akkor három is elég volt. Természetesen más volt akkor a tananyag, és más az elérendő mérték. Ma 8 éven át hetenkinti hat órában tanítják a latint, s az ifjak alig tudnak önállóan fordítani; akkor gyakorlatilag tanították néhány órában, s mindenik tudott latinul beszélni. Általában az önképzésre nagyobb gond fordítottatott; minek következtetése lett, hogy csekély tanerők mellett is szép sikert tudtak felmutatni.

Haán Lajosnak tanára Molitorisz Adolf volt. Egy középszerű tehetségű, de rendkívül szorgalmas és lelkes férfiú, a kinek főérdemei közé tartozott, hogy tudott tanítványaira hatni; tudott közöttük oly versenyt előidézni, melynél az ifjak bámulatos haladást mutattak fel. Különösen lelkesen tudta előadni a rómaiak történetét. Tanítványai vele sírtak egy-egy tragikus jelenetnél, — melynek végén soha sem maradt el az erkölcsi tanulság! A stílgyakorlatoknál is versenyre hívta az ifjakat: Quis leget pro honore hungarorum, germanorum vel slavorum? A jelesebb dolgozatokat egy »Érdemkönyvbe« írták. Boldog volt, a kit ez a kitüntetés ért!

Ezen versenyben akkor különösen három fiatal ember tűnt ki u. m.: Haán Lajos, Sárossy Gyula és Major Pál.

¹⁾ Haán Lajosnak nővére Vilma, bátyja Vilmos és két öccse Albert és Antal voltak.

Haánnal történt meg az a diákos eset, hogy otthoni dolgozatát el nem készítvén, üres papirosból olvasott le egy latin chriát. Molitorisznak feltűnt ez olvasás, elkérte a papirost. Akkor sült ki, hogy Haán otthon semmit sem dolgozott. A tanár nem büntette meg, de könnyes szemekkel mondá neki: »tu habes praestantes animi dotes, sed penes tuam supinam negligentiam semper mediocris homo manebis.«

A tanár jóslata nem teljesedett, mert Haán minél inkább fejlődött testileg, annál erősebbé vált lelkileg is. Szorgalma az értelem fejlődésével fokozatosan növekedett.

Mikor a mezőberényi gymnasiumnak Szarvasra való áttétele (1834) után Haán Eperjesre ment, ott egészen új élet nyílt előtte. Magyarország felső vidékének az volt akkor a leghíresebb iskolája, főgymnasiuma mellett volt virágzó jogi és theologiai tanfolyama is. Tanárainak: *Vandrák* Andrásnak, *Csupka* Andrásnak, *Fuchs* Albertnek és *Munyay* Antalnak híre messze vidéken ismeretes volt. Évenként 400-nál több tanuló fordult meg az eperjesi collegiumban!

Haán mindenkor nagy kegyelettel emlékezett vissza Eperjesre, a hol a philosophiát és a theologiát végezte. Ott töltötte életének legszebb, legpoétikusabb részét. Ott kezdte érezni, hogy a fiatal emberekre komoly feladatok várnak, melyeknek csak úgy lehet megfelelni, ha az értelem fejlesztése mellett a szív nemesítésére és az akarat erélyére is kellő gond fordítatik. Ott tanulta meg, hogy az iskolai tanulás voltaképen csak útbaigazítás; a legmagasabb iskola maga az élet, melyben kiki saját tehetsége, saját jelleme és saját munkája szerint boldogulhat.

Az életre pedig csak úgy lehet kellőleg előkészülni ha iskolai feladatokon felül önszorgalom, *önképzés* útján igyekszünk a tudományok templomába jutni.

Eperjesen akkor két *önképző* társaság volt, t. i. *magyar* és *tót*. De ezek a társaságok nem egymás ellen, hanem egymás mellett barátságosan haladtak. A nemzetiségi torzalkodás, mely Pozsonyban dívott, itt ismeretlen volt; mert hiszen rendesen ugyanazon tagjai voltak a tót és a magyar egyesületeknek. Magyar nemzeti szellem hatotta át mind a

kettőnek tagjait; csak az volt a különbség, hogy mindenki jövő pályájához és az élet szükségleteihez képest majd az egyik, majd a másik nyelvben kívánta magát kiképezni.

Ezen társaságok tagjai (negyven-ötven jóra való fiatal ember), minden szerdán és szombaton összejöttek valamely tanárnak elnöklése alatt a collegiumban. Ott az egyik önkészítette stilgyakorlatot olvasott fel; a másik bírálatot hozott rá; a harmadik valamely jeles költeményt szavalt el, míg a többiek észrevételeiket mondották el felette. Ha valamely dolgozatról kedvező bírálat hozatott, beiratott az Érdemkönyvbe. Ha eltérő nézetek merültek fel arra nézve, hogy valamely munka beirassék-e az érdemkönyvbe, az ügy szavazással döntetett el.

»Ezek a társaságok – mondja Haán — az iskolától egészen elkülönítetten működtek. Volt saját könyvtáruk, pecsétjük; voltak szabadon választott tisztviselőik: elnök, alelnök, titkár, könyvtárnok és pénztárnok.

Haán tevékeny részt vett e társaságokban. Eleinte mint könyvtárnok, végül mint alelnök szerepelt bennök. A közéletben későbbben feltűnt számos jelesünk volt ott mellette mint munkálkodó tag. Ilyenek voltak például: Sárossy Gyula, Vahot Imre és Sándor testvérek. Lisznyay Kálmán, Ruttkay Emil, Irányi Dániel, Riskó Ignác, Kerényi Frigyes, Várady Károly, Thern Károly, Máday Károly, Kéler Albert, Duka Tivadar stb. stb., kikhez Haánt a barátság szent érzelmei fűzték.

Sáros vármegye tisztikara büszke örömmel szemlélte a fiatal emberek lelkesedését, s nem egyszer történt, hogy az alispán, főjegyző és mások személyesen is részt vettek a társaság üléseiben.

Kétséget nem szenved, hogy a harminczas évek szabadelvű mozgalma, az országgyűlésen tárgyalt nyelvi és választási viták, a vármegyék választásainál nyilatkozó pezsgő élet kedvező befolyást gyakoroltak az ifjak lelkére, s azoknak munkakedvét lényegesen fokozták. A sajtóviszonyok akkor még igen kezdetlegesek voltak; Kossuth országgyűlési tudósításai nagy feltűnést okoztak. Wesselényi Miklósnak ünnepeltetése, Lovassy Lászlónak elfogatása élénken foglalkoztaták a közvéleményt.

Nem csoda, hogy egyes fiatal emberek el voltak ragadtatva a szabadság eszméje által; s még olyanok is, a kik a csendes papi pályára készültek, hajlandók voltak a zajosabb és dicsőségesebb pályára lépni.

Maga Haán Lajos is gondolkodóba esett, nem jobb volna-e a politikai pályára lépnie? Munyay Antal igazgató tanárnak egész rábeszelő tehetségére volt szükség, hogy őt a theológiának megtartsa. Ha megyei hivatalnok leszel — úgymond — ott a hivatali dicsőség három évig — a restauratióig tart; akkor mellőzhetnek. Ha uradalmi tiszt leszel, ott egyetlen egy embernek önkényétől fogsz függni. Akkor mozdít el állásodból, a mikor akarja. Ha ügyvéd leszel, akkor — ha boldogulni akarsz — nyúzóznak kell lenned. Szóval: bármely világi állásban emberek szolgálja leszel, s egyesek szeszélyének leszel kitéve; ellenben mint pap, Istennek szolgálja lévén, ezerektől fogsz függni. Ha száz ellenséged lesz, ezerek maradnak barátaid . . .

Azután festette előtte a papi hivatal magasztosságát; a szószék hatalmát, az oltár szentségét, az esketés, keresztelezés és temetés alkalmainak fenséges voltát; úgy hogy ezeknek hatása alatt Haán elhatározta véglegesen, hogy theologus, azaz pap marad.

Oly elhatározás volt ez, mely megszabta Haán életfolyamának irányát, s kijelölte leendő munkásságának terét.

II.

Mikor Haán Lajos 1839-ben Eperjesen befejezte theologiai tanulmányait, akkor még csak 21 éves volt.

Édes atyja ezért nem akarta még kibocsátani a külföldre, hanem azt kívánta, hogy egypár évig nevelő legyen valamely előkelő uri családnál. Így került Békésre *Vidovich* Ferencz főszolgabíró házához, a hol három fiút kellett tanítania.

Vidovich főszolgabíró hatalmas ember volt, mint akkoriban minden szolgabíró. Békés vármegyének a felét kormányozta, mondhatni teljhatalommal. Az ügyes-bajos embe-

rek dolgát röviden, szóbelileg intézte el. A vétkesekét minden hosszas processus mellőzésével a börtönbe záratta, vagy az úgynevezett »deresen« megbotoztatta. Ez alól csak a nemes ember volt fölmentve. A közigazgatás és bíraskodás egy személy kezében lévén összpontosítva, el lehet képzelni, minő tág tere nyílt az önkénynek és a személyes bosszúiak Vidovich tudott élni hatalmával. A nép rettegte, mert rendszeren 4—5 pandúr járt vele, ha hivatalos látogatásokat tett a vármegye községeiben. Az iparos és kereskedő nagy félelemmel nyújtotta be évi számláját, hogy a vitélő, nemes és nemzeti főszolgabíró urat meg ne haragítsa.

Haán közvetlen közelből szemlélte ezeket az állapotokat; és mikor bekövetkezett a tisztujítás, az úgynevezett *restauráció*, akkor jutottak eszébe az ő eperjesi tanárjának szavai, és örült, hogy nem lépett a politikai pályára.

Vidovich nyílt házat tartott. Asztalánál mindig volt egynehány jó czimbora, a kik a vármegye dolgát kritizálták. Ezeknek eszébe jutott, hogy Vidovichot, a ki »pecsovic« volt, alispánná teszik. Megkezdődött tehát a korteszkodás: az úgynevezett bocskoros nemeseknek etetése és itatása, a tivornya és az erkölestelenségnek minden üzelve. Természetes hogy Haánnak is, mint házi nevelőnek, be kellett mennie Gyulára, hogy a principálisnak győzelmét előmozdítsa. De ő megbotránkozott a látottak felett, s naplójában is megemlíti, hogy ekkor undorodott meg a megyei élettől.

Nem is maradt sokáig Vidovichéknál. Mihelyt a gyermekekkel letétette a vizsgát, azonnal sietett Selmeczre, hogy ott Szeberényi János püspök előtt a papi vizsgát (candidaticum) letegye, és aztán tanulmányainak befejezése végett Németországba mehessen.

A külföldi egyetemek látogatása nagy jelentőséggel bírt különösen akkor, mikor hazánkban a protestáns theologia tanítása és tanulása nem emelkedhetett még egyetemi színvonalra. Minden magasabbra törő fiatal ember ambícióját helyezte abba, hogy látkörét a német, hollandi vagy angol egyetemeken tágítsa és magasabb ismeretek kincsével térhessen vissza hazájába.

Haán Lajos komoly tanulási szándékkal ment ki Né-

metországba 1841. év őszén. Teljesen tájékozva volt a németországi theológusok között folyt tudományos harcz természetére nézve. Mikor a theológiát tanultam, írja naplójában, akkor Németországban két theologiai irány uralkodott: a *rationalisták* és *supranaturalisták* iránya. Amannak képviselői voltak: *Wegscheider* Halléban, *Paulus* Heidelbergben, *Ammon* Drezdában; emennek pedig *Tholuck* Halléban, *Twisten* Berlinben és *Luthard* Lipszéban.

A jénai egyetemen a *közvetítő* irány volt képviselve a fiatal *Hase* és az öreg *Baumgarten-Crusius* által. Ott volt *Luden*, *Wolf*, *Reinhold*, *Fries* és *Bachman*. Ezeknek híre vonzotta Jénába Haánt; ezeknek vezetése alatt töltött e kis egyetemen egy fél esztendőt, mely idő alatt nem csak a collegiumokat látogatta szorgalmasan, hanem történetész belső ösztönből kiírta az egyetem anyakönyvéből mindazon magyaroknak nevét, a kik majdnem háromezred esztendő óta a jénai egyetemen tanultak. Ez volt alapja azon jeles latin művének, melyet ezen egyetem háromezred esztendősi jubileuma alkalmára írt »Jena Hungarica« czím alatt.

Már Jénába való utazását arra használta fel, hogy a közbeeső országok nevezetességeit megtekintse és tanulmányozza. Bécsben és Prágában a történelmi nevezetességek mellett, megismerkedett azon kor jeles íróival és tudósaival. Ez utóbbi helyen akkor a nemzeti öntudat oly magasra emelkedett, hogy mindazt, a mi német, üldözték és kicsufolták. Ekkor javában működött a csehek historicusa *Palaczky* Ferencz, mellette *Schaffarik* Pál, *Jungmann*, *Hanka* és *Stepánek*, mint a cseh irodalom megteremtői.

Haán különös kedvteléssel beszélgetett azon cseh irodalmi korifeusokkal, mert tudomása volt róla, hogy ezek összeköttetésben állottak a panszláv irányban működő pozsonyi tót diákokkal, és a cseh nyelven író pesti Kollár Jánossal, a ki »Sláwy Dcera« czímű hőskölteményében a panszlávismus eszméjét dicsőítette. Természetes, hogy azok nem voltak meglegedve Haán hazafias nézeteivel; de még azon tót írókkal sem, a kik a cseh nyelvnek Magyarországon hadat ízentek.

Németországban szintén erősen ki volt fejlődve a nem-

zetiségi érzés. A diákság a francia nagy forradalom leveretése után minden alkalmat megragadott arra, hogy a németiség elsőségét kitüntesse. Jénában ez a túlságos önértzet átcsapott a betyárságba. A diákok annyira vitték a szabadságot, hogy az egyetemi előadásokra schlafrokban és pipával jártak. A tanárok nem mertek nekik parancsolni; sőt a kis város politikai hatósága is mindent elnézett az úgynevezett »burschoknak«. Mikor ezek ünnepélyes alkalmakkor díszruhájokban, ismeretes apró sipkáikban, kardosan, kutyáiktól kísérve »hurrá« kiáltásokkal, és a »Gaudeamus igitur« kezdetű énekkel az utczákon végig vonultak, — a lakosság és a hatóság csak néző szerepet vitt.

A burschenschaftok kihágásait a magyar ifjak megbámulták, de nem követték. Egy volt mégis, a mi erősen megragadta őket: a *nemzeti önértzet*, mely cím alatt sok botrány jóakarató elnézésben részesült.

Nem ilyen világ volt *Berlinben*, a hol Haán a második félét töltötte.

Berlin egy erősen fejlődő világváros jellegét mutatta, melyben a diákság egészen jelentéktelen szerepet játszott. A nagyváros úgy szolván elnyelte a diákok csekély csoportját. Nagyszerű tudományos és művészeti intézetei, történeti emlékei, híres tanárai és rendőrei sokkal inkább tudták tekintélyüket éreztetni, semhogy a jénai diákélethez hasonló jelenségek mutatkozhattak volna. Az egyetemi tanárok száma egész sereget képezett. Ott minden nagyban ment. Válogatni lehetett tanárokból és tantárgyakban.

Haán *Marheineckétől* »a hegei philosophiának jelentőségéről«; *Twistentől* a theologiai irányok ellentétéről; *Michelettől* a philosophia encyclopediájáról, *Neandertől* a protestantismus és catholicismus ellentétéről; *Benekétől* a lélek betegségeiről, és *Cybulszkytól* a szláv népköltészetéről szóló előadásokat hallgatta. Ezenkívül szorgalmas látogatója volt a muzeumoknak, az iskoláknak és humanistikus intézeteknek.

Az egyetemen a művelt világ minden nemzete képviselve volt a tanulók között. Csak magyarok többen voltak akkor hűsznál. Ott volt gr. Teleki Sándor, Takács János, Sándor József, Mentovich Ferencz, Gáspár János, Kiss

Ferencz, Csulak Dániel, Sükösd Sámuel, Nagy Aron, Futó Dániel, Terray Károly, Kramarcsik Károly, Irinyi József és többen, kik itthon a hazában utóbb szép nevet vívtak ki magoknak.

Ekkor alapították meg Berlinben a most is fennálló magyar társaságot, és a magyar könyvtárt. Haán telve nagy reményekkel, de fájó szívvel vett búcsut Berlintől 1842-dik év őszén. Fájó szívvel azért, mert az ott töltött napokkal végződött be sok tanúsággal teljes tanuló pályája. Búcsút kellett vennie az egyetemről, hogy annál is nagyobb tanintézetbe, az élet nagy iskolájába lépjen át.

III.

Haán Lajos hazájába tért vissza, hogy gyűjtött szellemi kincsét itthon értékesítse.

De nem jött a legrövidebb úton, hanem a gömöri *Chotvács* András barátjával együtt egy körutat téve, Coburgon, Bambergon, Würzburgon, Frankfurton, Mainzon, Heidelbergon, Karlsruhn, Rastadton, Wormson, Strassburgon, Stuttgardon, Tübingán, Ulmon, Augsburgon, Münchenen, Salzburgon, Linczen és Bécsen át sietett Pestre, — és pedig nem vasúton, hanem *többször gyalog*, csak néha gőzhajón. — Pesten tudta meg, hogy a csabai ev. egyház egy ujonnan szervezett polgári magyar iskolájába tanárul választotta meg. Édes atyja egyúttal káplánjául fogadta. Ezzel életének egy felette fontos új korszakába lépett.

Iskolájának nem csak az volt a feladata, hogy a népiskolából kikerült gyerekek magasabb képzettséget nyerjenek, hanem különösen az, hogy a csabai tót gyerekek otthon megtanuljanak *magyarul beszélni*. Haán mindakét feladatot megoldotta. Tannyelvül egyedül a magyart használta, de ha észrevette, hogy valamely gyermek nem érti, annak külön saját anyanyelvén is megmagyarázta a tárgyat. Ez eleinte sok bajjal ment; de a kitartás meghozta az óhajtott sikert. »Hogy tanítványaim — írja ő maga — megtanúlhassanak magyarul, behoztam azt a szokást, hogy senkinek nem volt szabad másképp mint magyarul beszélnie. A ki rosszul be-

szélt magyarul, azt a világot sem volt szabad kigúnyolni; hanem ki kellett igazítani. Az ilyen jó akaratú kiigazítást az illetőt mindig megdicsértem. A ki pedig tótul beszélt — a mi felette ritkán történt — az egy grádussal lejjebb ment. Ezzel korántsem azt akartam elérni, hogy tanítványaim lenézzék saját anyanyelvüket, hanem akartam elérni azt, hogy az iskola feleljen meg azon feladatának, hogy abban a gyermekek megtanuljanak magyarul beszélni. S ez Isten segédelmével sikerült is. A ki iskolámban két évig tanult, az oly hibátlanul beszélt és írt magyarul, mintha Kecskeméten iskoláztatták volna.»

S ezt nem csak ő maga mondja; elismerte a nagy közönség, méltányolta a vármegye és a fővárosi sajtó is, mely már akkor erősen nemzeti irányban működött.

Haán megérte azt az örömet, hogy mikor 1882-ben mint 40 éves csabai lelkész megülte jubileumát, egykori tanítványai, mint a város ügyeinek élén szereplő férfiak, testületileg jelentek meg nála, hogy hálájukat fejezzék ki azon jótéteményeiért, melyeket, mint egykori tanárjuk, velők gyakorolt.

Nem kell felednünk, hogy Haán hivatalos működésének első éveiben Békésvármegyében és mondhatni az egész országban a *szabadelvűség zászlóját lobogtatták*. Gr. Széchenyi István művei s Kossuth Lajos cikkei és szónoklatai öntudatra ébresztették a nemzetet. A fiatalság lázas lelkesedéssel karolt fel mindent, a mi a magyarság szellemi és anyagi előmenetelére szolgált. »Nagynak, dicsőnek látni e szép hazát, olyannak, mint volt Nagy Lajos és Mátyás királyok korában: ez volt az eszménykép, mely Haán szemei előtt lebegett.« Ennek az eszménynek megvalósítására semmi sem látszott nehéznek; mindenki szabadon szötte ábrándképeit a haza jövőjére nézve. A távolban emelkedő vész felhőit csak kevesen vették észre; a tompa morajt senki sem hallgatta meg.

Békés vármegyében a 40-es években megkötöttetett az uradalmakkal az úgynevezett *urbéri váltság*. Ennek népszerűsítésére Csabán senki sem tett többet, mint Haán Lajos, a ki népdalokat írt és azokat a nép között szétosztotta.

Mint fiatal tanár kezdte meg és mint nagylaki és csabai lelkész folytatta irodalmi működését, melyről ezuttal bővebben kívánok szólni.

IV.

Első kísérletei *alkalmi* dolgozatok voltak. Helyi nevezetesebb eseményeknek emléke önkénytelenül a multnak kutatására, a jelennek szükségei pedig a jövőnek biztosítására utalták lelkét.

1845-ben a b.-csabai ev. egyház presbyteriuma elhatározta, hogy ezen év folyamán nov. 9-kén meg fogja ünnepelni az *ó templom felszenteltetésének százados* ünnepét. Ugyanakkor megbizta Haánt azzal, hogy ez alkalomra írja meg a két ev. templomnak, és ha elég adatot tud összeszegezni, az *egész városnak* monographiáját.

Arra, hogy a kor színvonalán álló tudományos történeti munkát teremthessen, már rövid volt az idő. Mindazáltal Haán oly lelkesedéssel fogott a munkához, hogy néhány hónap alatt egy meglehetősen érdekes dolgozatot adhatott sajtó alá. A népre való tekintetből tót és magyar nyelven adta ki ily cím alatt: »*Békés-Csaba mezővárosa hajdani és mostani állapotjáról*«. Nyomatott Nagy-Váradon Tichy Alajos nyomdájában. A tót kiadás pedig »*Pametnosti B.-Čubánské*« Budán az egyetemi nyomdában jelent meg.

Ez volt első önálló irodalmi munkája.

Nincs okunk e művecske irodalmi becsének vitására, vagy értékének tuzására. Akkoriban helyi monographiák még igen ritkán jelentek meg. Azért ez az alkalmi dolgozat is kedvező birálatban részesült. Legörvendetesebb körülmény volt pedig az, hogy az első kiadás néhány hét alatt egészen elfogyott.

Ez nagyban emelte Haánnak munkakedvét. Folytatta kutatásait: adatai szépen szaporodtak; egyszer csak azon vette magát észre, hogy egész kis gyűjteménye van, melyet értékesíteni lehet. Látni fogjuk, hogy későbbben értékesítette is, de egyelőre tanári és papi hivatásának élt.

Mint papnak, illetőleg mint segédlelkésznek az volt a feladata, hogy a kis templomban évenként négyszer ma-

gyarúl predikáljon. A közönség hangulata és szelleme oly emelkedett volt, hogy a templom rendesen megtelt előkelő nagy közönséggel, a mi ismét lelkesítőleg hatott az egyházi szónokra. Maga az egyház intelligentiája és előjárósága jó példával járt elől, és a magyar isteni tiszteletnek gyakrabbi megtartását elhatározta. Hogy pedig a közönség kezében olcsó és alkalmas énekes könyv legyen, a presbyterium felhívta Haán Lajost, hogy a közhasználatban volt pozsonyi, győri és pesti énekes könyvekből szemeljen ki 20 vagy 30 oly éneket, melyek »a b.-csabai ev. egyház külön használatára« kinyomathatók lennének.

Haán szokott buzgalomával látott a munkához. Áttanulmányozta az összes evang. énekes könyveket, s abban állapodott meg, hogy nem csak kész magyar énekeket fog összeválogatni, hanem azon kívül lefordít néhány kitűnő német és tót éneket, s megpróbálja erejét eredeti új énekek készítésében is. A fordításban munkatársakul hívta fel a lelkesebb csabai tanítókat. — Így jött létre az ő *»énekés könyve«*, mely nem a kívánt 20—30, hanem 82 éneket foglalt magában. A második kiadás már 100, a harmadik 270, az ötödik 290 énekkel jelent meg. Összesen hat kiadást ért, a mi azt mutatja, hogy a könyv közkedveltségűvé lett. A tót és német gyülekezetek egymásután behozták a magyar isteni tiszteleteket, és ott a Haánféle énekes könyvet használták. Csabán 1860. óta minden vasárnap magyar isteni tisztelet tartatik. Kétséget nem szenved, hogy ez a haladás szoros összefüggésben van ez énekes könyv sorsával. A püspökök elismerésükkel koszorúzták meg az érdemes szerző fáradozását.

Látni való, hogy ezen vállalata is reményen felül sikerült. Csak természetesnek kell találnunk, hogy az egyházi irodalom terén is kiválóan oly tárgyakkal szeretett foglalkozni, melyek történelmi vonatkozásuknál fogva a közérdeklődés felkeltésére alkalmasoknak mutatkoztak.

Mikor Haán 1849-ben nagylaki rendes lelkészszé választatott, és ezen új egyházában Zajacz Dániel paptársával együtt rendezni kezdte az ügyeket; mikor a hívek áldozatkészségének igénybevételével a templom oltárát és szó-

székét a finomabb izlés követelményei szerint újra kifestette, díszesen megaranyoztatta és az orgonát egy egészen új és 12 változatú orgonával váltotta fel: az egyházi jegyzőkönyvek alapján kiderítette, hogy 1853-ban lesz a nagylaki egyház alapításának *félszázados emléke*.

Ezt akképen tette nevezetessé, hogy fentemlített pap-társának segítségével megírta az »Ó- és Új-Nagylak történeteit«, magyarul és tótul; és a vidéki nagy közönség részvétele mellett ünnepélyes alkalmi isteni tiszteletet tartott, melynek emléke állandó benyomást tett a jelenlevők lelkére.

De Nagylakon nem sokáig maradt; mert mikor édes atyja 1855-ben meghalt, ennek helyére a csabai ev. egyház egyhangúlag őt választotta meg lelkészéül. Ezt az állomást nem csak azért fogadta nagy örömmel, mert testvérei és nejeinek rokonai ott laktak, hanem különösen azért, mert ez volt Magyarországnak legnagyobb evang. gyülekezete, hol az ő tehetségének és ambíciójának megfelelő munkatér nyílt.

Hogy mit tett ő mint lelkész Békés-Csabán, mennyire ápolta a vallási és hazafias érdekeket, mily lelkesen mozditotta elő a tanügyet és a közerkölcösséget, milyen jó viszonyban élt a más hitfelekezetű lelkészekkel, és tanárokkal, hogyan tudta népét az ő népszerű beszédeivel lelkesíteni, buzdítani, a rosztól visszatartani, mennyire büszke volt arra, hogy őneki rendesen *hétezer* hallgatója volt a templomban stb.: mindezt más helyen volt alkalmam elmondani róla.¹⁾ Azt hiszem a tek. Akadémiát nem az ő papi, hanem inkább csak *írói* munkássága érdekelheti.

Azért mellőzve tevékenységének ama nem kevésbbé áldásos részét, szorítokozom csupán irodalmi műveinek ismeretetésére és jellemzésére. A fentebbiekkel való összefüggés tekintetéből bemutatom előbb egyházi dolgozatait.

Ezek is szoros összefüggésben vannak a magyarhoni evangélikus egyház időszaki fejleményeivel. S ez adja meg nekik a kiválóbb jelentőséget.

Mindenki tudja, hogy a hazai evangélikus két felekezet újabb történelmében legnagyobb jelentőségű esemény

¹⁾ Békésvármegye közművelődési Egyletének közgyűlésén.

volt az 1859-ki *császári pátens* kiadása, — és a protestánsoknak ez elleni küzdelme. Maga a kitűzött cél, hogy t. i. a protestáns egyház-alkotmány javíttassék és a vallásos hitélet előmozdítottassék, nem lett volna rossz. De sérelmes és veszedelmes volt e pátens kiadásának formája és módja, a mennyiben a bécsi kormány a magyar protestánsok százados autonómiájának mellőzésével *rendeleti úton* akarta szervezni a protestáns egyházat.

Ez ellen felzúdult nem csak a protestáns közvélemény, hanem — azt lehet mondani — az ország alkotmányos érzelmű polgársága vallás-különbség nélkül. A küzdelem tehát országos jelleget öltött. Ösztönszerűleg érezte minden hazafi, hogy a protestánsok autonomikus szabadságának védelme — mint annyszor — az ország alkotmányának védelmévé lőn.

Az országszerte tartott gyűléseken tárgyalták a mulatokat. A történelemből vett példákkal bizonyígtatták, hogy a kormánynak soha sem volt joga pátensekkel kormányozni se az országot, se a prot. egyházat. A historia legbecsesebb fegyvertára lett a harczoló bajnokok kezében.

Ekkor előállott Haán, mint historicus; összeállította a magyarhoni protestáns egyház történelmének vázlatát, és azt festőművész testvérének segítségével egy monumentális kép alakjában »*Időszaki Tábla a magyarhoni ev. egyház történelméhez*« cím alatt kiadta. A góth-ivezetű oszlopok felső részén Thurzó György, Bethlen Gábor, Budai Ézsaiás és Szeberényi János arczképei voltak láthatók. A középső ív két oszlópa közt Jézus Krisztus a keresztfán; két oldalt pedig az üldözés és a vallás-szabadság korát jelző két kép, t. i. evangélikus papoknak gályarabságra való hurczoltatását, — és a romokból való új templomok építését ábrázolta. A tartalom és alak ezen szerencsés kifejezése közkeletet biztosított a műnek. A nagy közönség úgy tekintette e képes táblát, mint szellemi demonstratiót a bécsi kormány politikája ellen; tehát a protestáns és katolikus közönség vegyest oly tömegesen vásárolta, hogy két hét múlva új kiadásról kellett gondoskodnia.

Ezen sikertől felbátoríttatva, csakhamar kiadta hasonló alakban a *magyar nemzet történelmének* vázlatát is; a mely már korántsem talált oly kedvező fogadtatásra, mint az első.

Irodalmi tudományos szempontból tekintve, e két dolgozat semmi különös értékkel nem bírt; de mert szerencsés alakban és alkalmas időben jelent meg, több hatást tett, mint sok jeles, a történeti irodalom színvonalán álló nagy dolgozat. És ha igaz, hogy minden irodalmi mű annyit ér, a mennyi hatást bír előidézni az emberek jó indulatára; akkor ezen két kis munka valóban sokat ért.

Azonban kétségtelen, hogy ezeknél mégis többet ér Haánnak azon egyháztörténelmi monografiája, melyet Tranoscus György tót egyházi Énekes könyvéről, a »*Cythara Sanctorum*«-ról írt 1872-ben. Minthogy azonban ez egyedül csak tót nyelven jelent meg, legyen elég itt csak annyit említenem, hogy a tót ev. papság — még Hurbant se véve ki — általános dicsőítéssel fogadta megjelenését. Szerzőjének oly népszerűséget szerzett a felvidéken, hogy mikor 1873-ban az egyetemes ev. egyház az ország összes gyülekezeteinek szavazatával egyházi főjegyzőt választott, nagy többséggel Haán lett megválasztva, mert a felvidéki apró gyülekezetek is, majdnem kivétel nélkül, reá szavaztak.

Magyar nyelven írott egyháztörténelmi dolgozatai között kétségen kívül legbecsesebb és legtudományosabb az, melyet *A magyarhoni ev. egyház egyetemes gyűléseiről és felügyelőiről* írt.

Ugyanis a magyar alkotmány visszaállítása óta hazánkban a szellemi élet, különösen a művészet és tudomány terén, nagy lendületet vett. A magyar tudományos akadémia kiválóan a magyar nyelv és a magyar történelem mezején fejtett ki nagyszerű munkásságot. E mellett összeállottak egyes tudósok és részint régészeti, részint történelmi egyesületeket alakítottak; tudományszakuk részletesebb művelhetése céljából. Emlékezzünk régiekről, — ez volt a jelszó.

Nagyon természetes, hogy ily kedvező tudományos mozgalom mellett a protestáns egyház papsága sem maradhatott tétlenül. Egyes kiválóbb irodalmi férfiak azon törekedtek, hogy a protestáns egyház történelmének művelése cél-

jából egy külön társulat alakíttassék. E mozgalom azonban nem ment tovább az alapszabályok javaslatának elkészítésénél. Fabó András agárdi ev. lelkész, saját erejére támaszkodva, kezdte kiadogatni a hazai prot. egyház »történelmi emlékeit«. Révész Imre debreczeni ev. ref. lelkész a monografiák írásához fogott. Megjelent tőle Erdősy János és Dévai Biró Mátyás részletes életrajza. Akadtak mások is, akik egyes korszakok és egyes egyházmegyék múltjának tanulmányozásához fogtak. De nem lévén munkájoknak biztos kiadója, megalkották az úgynevezett »Protestáns Egyeteket«, mely számos kitűnő munkát adott ki, de a történelmi szakot kevésbé kultiválhatta.

Ily körülmények között Akadémiánknak néhai nagynevű elnöke: Gr. Lónyay Menyhért hitsorsosaitól ösztönözve, 1879-dik november havában egy értekezletre hívta össze a protestáns történetírókat, a végből, hogy azok a hazai protestáns egyház történelmének a kor színvonalán álló tudományos munkában való megirathatása céljából egyes korok és intézmények monografikus megírására vállalkozzanak.

Ez értekezleten Haán Lajos is részt vett. A jelen voltak lelkesedése oly hatással volt reá, hogy azonnal vállalkozott az ev. egyház egyetemes felügyelői intézményének megírására. A munka 1882-ben jelent meg és kedvező fogadtatásban részesült.¹⁾

Haán az ő sajátos egyszerű, de világos irányával feltűnteti ebben az ev. egyház autonomikus szervezetét, s annak egyik legsajátabb történelmi fejleményeként a legfelsőbb központi kormányzatot. A haza viszontagságai, a vallási üldözések hozták azt létre, és az újabb viszonyok alakították át oly intézménynyé, mely sokszor bebizonyította életrevalóságát.

Az egyháznak az üldözések korában védőkre volt szüksége. Hol kereshette volna azokat másutt, mint azon előkelő evang. vallású főurakban, a kik magas állásuknál és hivatalaiknál fogva a bécsi kormánynál befolyással bírtak;

¹⁾ Teljes czíme ez: »A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882.

— vagy a kik a nemesség bizalmából, mint országgyűlési követek, a közügyek vezetésében részt vettek.

Ezek eleinte csak országgyűlések alkalmával jöttek össze; ott a sérelmes eseteket összegyűjtötték, megbeszélték, azoknak orvoslását a kormánynál kérelmezték, sürgették. Később, mikor a vallás ügye az országgyűlésekről leszorított, ügynököket tartottak Budán és Bécsben, hogy ezek a benyújtott folyamodások sikerét előmozdítsák. És, hogy az összejövetelek országgyűlés nemlétében is állandósítva legyenek, 1758-ban szervezték az országos ev. gyűlést, s annak elnökéül »primus et principalis inspector« czímmel megválasztották b. Zay Pétert.

Ime, a kor szüksége által létrehozott kormányzati intézmény keletkezése, mely sok javítással még ma is fennáll, tanúbizonyságául azon igazságnak, hogy csak azon emberi intézmények bírnak tartóssággal, melyek a nép valódi érdekeit szolgálják.

Haán munkájával bevezeti az olvasót ezen intézmény belső lényegébe. Kimutatja: minő viszonyban voltak az egyes egyházkerületek az egyetemes gyűléshez; mik voltak a gyűléseken — gyakran az ev. ref. egyházzal közösen is — megbeszélendő tárgyak; kik voltak a főszereplő egyének, és különösen minő érdemeket szereztek magoknak az intézmény zárkövét képező tényezők, az egyetemes világi felügyelők. A könyv célja felvilágosító és oktató, hatása lelkesítő és felemelő. Szerzőjének hitfelei között kétségen kívül tiszteletet és népszerűséget szerzett.

V.

Az eddigiekből láttuk, hogy Haán az egyházi irodalom terén kétségen kívül tiszteletreméltó nevet vívott ki magának; de mindezen eddig ismertetett dolgozatai nem voltak elegendők arra, hogy a magyar tud. Akadémia figyelmét magokra vonták volna. Az Akadémia nem vallási, nem felekezeti irodalmi érdekek ápolása céljából alakult, hanem általánosabb hazai és nemzeti kulturális cél elérésére. Azoktól, a kiket tagjai közé emel, méltán megkívánja, hogy

ezen cél elérhetése szempontjából oly műveket teremtsek, melyek a magyar tudományosságot előbbre vigyék, új eszméket és irányokat jelöljenek meg. A historikusoktól pedig megkövetelheti azt, hogy önálló kutatás alapján írott műveikkel az ország multjának felderítéséhez újabb meg újabb adalékokkal szolgáljanak.

Még ma is ott állunk, hogy a haza történelmének méltó megírhatása céljából még mindig a részletek, egyes vidékek, egyes korok, egyes férfiak, egyes intézmények és tudományágak monografiájának alapos megírására kell törekednünk. Haán azzal vonta magára a tudós világ figyelmét, hogy néhány jeles monografiát írt.

Első e nemű dolgozatát *latin nyelven* írta azért, hogy a külföldi tudósok által is megértethesse magát. Megírta mindazon férfiaknak — összesen 1249-nek rövid életrajzát, a kik valaha Magyarországból a jénai egyetemen végeztek magasabb fokú tanulmányaikat; megírta pedig azon alkalmából, mikor ezen egyetem 1858-ban aug. 15., 16. és 17-ik napjain fennállásának háromszázados örömnepét ülte. Maga a cím is jelzi e tartalmat: »*Jena hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae jenensi adscriptorum: Auctore Augusto Ludovico Haán, olim academiae ejusdem cive, nunc apud békés-csabenses V. D. Ministro. Gyulae 1858*«

Mikor az író, ki nejjével együtt szintén részt vett az ünnepélyen, saját emlékeinek áldozott, egyúttal szolgálatot tett hazája kulturájának is. Így fogták fel e mű kiadását mindazok, a kik olvasták és a kik különféle folyóiratokban és lapokban megemlékeztek róla. Mert valóban a magyar műveltség a magyar tudmányszeretet hévmérőjét mutatja azon ifjak száma, a kik a haza határain kívül létező magasabb intézetekben, egyetemekben nyerték kiképeztetésüket.

Már fentebb említők, hogy Haán még jénai egyetemi tanuló korában kezdte az adatok gyűjtését, melyek e mű eredeti alapját képezik. Hasonló régi adatgyűjtésből keletkezett egy másik történelmi munkája is, t. i. »*Békésvármegye hajdana*« című monografiája, mely 1870-ben jelent meg. Ugyanis mikor 1845-ben Békés-Csaba város multjára

vonatkozó adatokat keresett, önkénytelenül más békésmegyei községekről is kellett egyetmást olvasnia. Ezt ő pontosan feljegyeztette, és az anyagot mintegy 25 éven át szorgalmasan gyűjtötte az ország különböző vidékein levő levéltárakban. Ez annál nehezebb munka volt, mert tudvalevőleg az alföldre vonatkozó okmányok többnyire a török pusztítás áldozataivá lettek. Egy részük más vidékre, sőt a külföldre is elvitetett.

Haán szerencsésen megküzdött a nehézségekkel, s oly művet teremtett, mely — a mai előrehaladott tudomány követelményeinek talán nem mindenben felel meg — a maga korában kétségen kívül méltó helyet foglalt el a magyar monografiák sorában.

A mű két kötetből áll. Az elsőben elbeszéli a vármegye történetét; a másodikban a diplomatariumot adja. Az elbeszélő részben visszapillant egészen a celták, a rómaiak és a dákok korszakára, hogy némi fényt vessen azon vidék legrégibb állapotára, a hol jelenleg Békésvármegye fekszik. De ez nem igen sikerülhetett, mert ahhoz kevés biztos adat áll a tudomány rendelkezésére.

Sokkal becsesebb, mert biztos adatokon épült, a vármegye tulajdonképeni története, a magyarok honfoglalása óta. Leírja a vármegye határait, fekvését, vidékét és éghajlatát; leírja czímerét és pecsétjét; ismerteti lakosait nemzetiségük és vallásuk szerint, a honvédelmet és az adó ügyét; az egyházi viszonyokat, a közművelődés, ipar, kereskedelem, művészet, iskola és irodalom ügyét; ismerteti a közigazgatás főbb hatóságait, a főispánokat, — és végre a vármegye egyes városainak, helységeinek és pusztáinak multját betűrendes sorozatban.

Ez utóbbi rész kétségtelenül a legbecsesebb; s ámbár e mű bírálója: Pesty Frigyes a Századokban még sok adalékot számlált össze, melyekkel a mű kiegészítendő volna, mégis kénytelen volt elismerni, hogy Haán hangyaszorgalommal, sokak által nem is sejtett fáradhatatlansággal állította össze az illető községek és puszták összes kapható adatait, kritikailag összehasonlította őket és sok hibát helyreigazított.

Haán a lelkiismeretes történetíró szigorával és kritikájával járt el munkájában. Nem akart minden áron nagy dolgokat előadni ott, a hol azok valóban nem történtek. Nem akarta szépíteni az eseményeket még akkor sem, ha azok a vármegye tekintélyének vagy hazafiságának rovására történtek. Nem akart a valóság és alaposság rovására érdekes lenni. Még az irály tekintetében is megtartotta a múlt századbeli magyar történetírók száraz és objectiv előadását, mintha szándékosan kerülni akarta volna az előadás könnyedségében rejlő előnyöket. Megelégedett a jó monografus azon dicsőségével, hogy az alföld egyik szerény vármegyéjének múltjában oly fejlődési momentumokat tüntet fel, melyek az egész nemzet fejlődési folyamatát figyelemmel kísérő hazafi tanulmányára érdemesek.

Pesty Frigyes, Délmagyarország részletes történetének ezen kiváló ismerője, elismerő bírálatot irt e munkáról. Valóban senki sem volt erre hivatottabb nálánál, aki legjobban ismerte azon nehézségeket, melyekkel az alföldi vármegyék monografusainak meg kellett küzdeniök.

Ha a munka első kötete — mondja Pesty — tanúságát adja annak, hogy Haán mindazon forrásokat, melyek hozzáférhetők voltak, legnagyobb lelkiismerettel, hajlammal, kritikai összevetéssel feldolgozta: — a második rész, mely a diplomatariumot foglalja magában, dús tartalmával lep meg; és valóban méltányolnunk kell azt a szorgalmat, melylyel egy oly vármegye okmánytárát tudja összeállítani, mely saját maga tán a legkevesebb adatokat szolgáltatva tulajdon történetének megírására. Ez okmányok nem csak Békésvármegyének hajdanát világosítják meg, hanem hazánk más nagy részének, nevezetesen Bihar, Zaránd, Arad és Csongrád vármegyék multját is. Ezeket összeszedni nem könnyű munka; mert míg például Bihar, Szabolcs, Heves, Pest, Tolna, Fehér stb. vármegyék okmányai mennyiségükkel majdnem önként ajánlkoznak a levéltárakban, Békésvármegye azon mostoha vidékek egyike, melyet a diplomatika fölöttébb elhanyagolt.

Pesty Frigyesnek igaza volt, midőn Haánnak ezen mű-

vét »becses szellemi terménynek« nevezte, melylyel irodalmunkat *gazdagította*.«

Igy fogták azt fel a történelmi társulatnak akkori nagynevű elnökei: Horváth Mihály és Ipolyi Arnold püspökök is, a kik az egyszerű evangélikus lelkész irodalmi munkásságát méltányolván, nagyrabecsülésüknek és felekezeti liberalitásuknak tanúbizonyságát abban mutatták ki, hogy Haánt az Akadémia tagjául való megválasztásra ajánlották.

Semmi sem okozhatott Haánnak nagyobb örömet, mint az, hogy a m. tudományos akadémia 1877-ben csakugyan tagjai közé emelte. Mikor erről barátai értesítették, érzelmeit a következő sorokban fejezte ki: »Elértem azt, a mit ifjú koromban úgy tekintettem mindig, mint a legnagyobb kitüntetést, mely az embert érheti. Hálát adok érte Istennek, s ez ösztönül fog nekem szolgálni arra, hogy annál buzgóbban működjem a magyar irodalom terén.«

És valóban az elismerésnek ezen nyilatkozata új tevékenységre serkentette.

Részt vett a történelmi társulatnak vidéki kirándulásáiban; gyűjtötte a történelmi és régészeti emlékeket. Érdekes előadásokat és felolvasásokat tartott az 1873-ban megalapított »Békésmegyei régészeti és művelődéstörténeti Egyesület« nyilvános ülésein, — és a jelen sorok írójának segítségével kiadta a »Békésmegyei okmánytárnak« II-dik kötetét, melyben valóban becses okmányokat tett közzé.

De legtöbb gondot fordított két új monografiának megírására. Az egyik volt irodalmi eszményképének: *Bél Mátyásnak életrajza*, melylyel az Akadémiában 1878-ban székét elfoglalta; a másik *Dürer Albert családi nevééről és családjának származási helyéről* szóló műve. Mind a kettő új adatainak gazdagságával és érveinek alaposságával tünt fel.

Bél életét valóban előszeretettel és lelkesedéssel írta. Irálya is emelkedettebbé, szebbé és folyékonyabbá lett, mint egyéb műveiben tapasztaljuk. Nagy gonddal és hangyaszorgalommal kereste össze mindazon írott és nyomtatott emlékeket, melyek hősének életére és működésére vonatkoztak. Valódi ambítiót helyezett arra, hogy méltó emlékoszlopot

emeljen azon férfiúnak, a kit ő eszményképe gyanánt tisztelt és szeretett.

Teljes képet nyújt gyermekkoráról és tanulói éveiről; munkásságáról, diadalairól és kitüntetéseiről, egyéni jellemről és családi életéről. Birálatosan ismerteti irodalmi műveit, melyeket négy nyelven irt. Bevezeti az olvasót Bél történelmi és földrajzi nagy műveinek készítemi műhelyébe, a helytartó-tanácsnak érdeklődésétől a vármegyék indolentiájáig és kritikájáig.

Kiemeli Bél *sokoldalúságát*, mely nem csak nyelvismerteteiben, hanem földrajzi, történelmi, nyelvészeti, irodalomtörténeti, orvosi és theologiai tudományos műveiben is nyilvánul. Ezeknek feltüntetése után vonta le ítéletét Bél Mátyásról, melyet akképen fejez ki, hogy az a legnagyobb tudományú ember volt, kit Magyarország a XVIII-ik században felmutatni képes.

Kiemeli *hazafias* gondolkodásmódját, mely azt bizonyítja, hogy Bélnek nem voltak aspiratiói kifelé. Megelégedett a magyar haza szegénységével, mely arra ösztönözte, hogy annak gazdagságát és dicsőségét tőle telhetőleg előmozdíthassa.

Felmutatja számos irigyei mellett tisztelőinek nagy seregét, a kik között kiemeli első helyen a magyar királyt, a római pápát, és a nemesség legkiválóbb embereit; úgy hogy az életrajz elolvasása után valóban eleven és hű képnyerünk Bélnek nem csak életéről, hanem azon korról is, melyben élt és munkálkodott. S ez az, a mi az életírónak feladatát képezi. A művészetnek bizonyos neme kíváztatik ahhoz, hogy a festendő arczkép hűsége mellett meglegyen a kellő háttér, a fénynek és árnyaknak kellő aránya és a keretnek megfelelő nagysága.

Haánnak minden munkái között ez a legsikerültebb, mert van benne öntudatos alkotás, józan felfogás és folyékony világos előadás. A maga elé tűzött czélt elérte, feladatát megoldja; épen úgy, mint azon kis dolgozata is, melyet »*Dürer Albert családi nevérol s családjának származási helyéről*« irt és kiadott 1878-ban B.-Csabán.

Ennek megírására azon nagy irodalmi mozgalom adott

okot, mely Németországban Dürer Albert híres festőművész születésének négyszázados emlékünnepe alkalmából keletkezett 1871-ben.

Ugyanis a Századok 1871. májusi és novemberi füzeiteiben Eötvös Lajos azon óhajnak adott kifejezést, vajha sikerülne kétségtelen bizonyossággal kimutatni nem csak azt, hogy azon *Eytas* nevű falu, mely a családnak származási helye volt, hol feküdt,? és melyik jelenleg is létező helynévvel azonosítható? — de kimutatni azt is, hogy mi volt Düreréknek családi neve hazánkban, mielőtt annak egyik tagja, idős Dürer Albert Németországba szakadt?

E kérdéshez hazánkban többen szólottak. Haán, mint Békésvármegye monografusa, szintén beleszólt a vitába, és kifejtvén azt, hogy Békésvármegyében most is megvan az a puszta, ahol a XIV—XV. és XVI-ik századokban Ajtós nevű falu volt, a honnan, nézete szerint, származott a Dürer család. Ekkor ígéretet tett arra nézve, hogy nézetét bővebben fogja indokolni, hogy a felvetett tárgyról hiteles adatok alapján fog értekezést írni, s egyúttal Ajtósnaak térképét is bemutatni.

Ez ígéretét azonban, nagy elfoglaltsága mellett, csak öt év múlva teljesíthette.

A tudós világ, mikor Haán munkája a fentebbi cím alatt megjelent, nagy meglepetéssel és megelégedéssel fogadta a felhozott bizonyítékokat. Mindenki kénytelen volt beismerni, hogy Haán teljesen és helyesen oldotta meg a kérdést, midőn hiteles okmányokkal és térképpel egyszerűen mindenkorra bebizonyította, hogy az az *Eytas* nevű falu, melyből a Dürer család származott, Békésvármegyében feküdt, nem messze Gyulától, a hol annak helyén most is egy *Ajtós* nevű puszta létezik. Kimutatta, hogy nem a biharmegyei *Atyás*, mint Márky Sándor állította, sem Kétegyháza, amint Ormos Zsigmond sejtette, hanem a békésmegyei *Ajtós* volt Düreréknek származási helye. Okmányokkal bizonyította be, hogy ennek a falunak a birtokosai között ott volt a XV-ik században az *Ajtóssy* család is; és hogy a Dürer név tulajdonképen nem egyéb, mint az Ajtóssy-családi névnek németre való fordítása: *Thürer*. Ezt nem-

csak több oly német szónak felhozásával igazolta, ahol a *t*, *d*-re változik, például *teutsch* = *deutsch*. — Thonau = Donau, hanem magának ifjabb Dürer Albertnek egy 1522-ben a császár részére készített diadalkocsijának oldalán olvasható névalírásával is, a hol világosan Albert *Thürer* olvasható.

Felhozta az Ajtóssy nemesi családnak czímerét is, a három hegy felett álló s kétfelé nyíló ajtót, mely felett egy sipkás fejű biró kar nélküli szerecsen mellkép áll, mint oly bizonyítékot, mely a fentebbiekkel együtt tökéletesen elegendő volt a felvetett kérdés végleges tisztázására.

A német tudósok, és szakférfiak kénytelenek voltak elfogadni az igénytelen magyar tudós adatait, melyekkel ez ügy tisztába hozatott.

VI.

Haánnak további irodalmi munkásságát ezentúl majdnem egészen az ő buzgalomával létrehozott »Békésmegyei régészeti és művelődés-történelmi társulat« foglalta el, a melynek ő keletkezésétől fogva egészen az 1891. aug. 13-án bekövetkezett haláláig népszerű alelnöke volt.

Kevés vidéki közművelődési társulat képes oly szép eredményeket felmutatni, mint a békési és ebben kétségen kívül nagy érdeme van Haán Lajosnak, a ki kellemes vonzó és tanulságos régészeti és történelmi előadásaival népszerűekké tudta tenni a közgyűléseket. Ő birta a tudomány népszerűsítésének és terjesztésének titkát, oly mértékben, mint kevés más tudós e hazában.

Mikor ő az előadói asztalhoz ült, és az értékes békésmegyei muzeumból kiválogatott régiségi tárgyakat egyenkint bemutatta és magyarázgatta az érdeklődő nagy közönségnek, mikor összehasonlításokat tett a múlt és a jelen között; akkor valóban úgy tűnt fel, mint a régi krónikások és hegedősök, a kiknek előadásán lelkesedni tanultak a régi magyarok, s egyúttal szeretni tanulták azt a földet, melyet bölcsőjük és a sírhantjuk, az apák és utódaik cselekedetei-

nek emlékei tettek reájok nézve kedvessé és mindenek fölöött becsessé.

Mikor Haán felolvasta Gyulán »B. Haruckern Ferencz udvartartásáról«, — és »Az 1543-ki gyulai országgyűlésről«, Csabán »Békésvármegyének a III-ik Károly király korában volt állapotáról« — Békésen »Szegedi Kis Istvánról«, — Szarvason és Tót-Komlóson az azon vidéki régészeti lelhelyekről szóló értekezését, — ezekkel oly lelkesedést tudott elérni, mely lelkesedés ha általánossá volna tehető az országban, rendkívüli emeltyűjévé lenne a szellemi művelődésnek. Valóban kiváló figyelemre méltó az az eredmény, melyet a békési egyesület épen Haán Lajosnak működése folytán képes volt elérni. Az évenként megjelenő »Évkönyv«-nek alig van egy évfolyama, melyben Haán Lajostól egy-egy kisebb vagy nagyobb közlemény nem foglaltatnék.

Nagy része volt abban is, hogy Akadémiánknak több kiváló tagja, jelesül Fraknoi Vilmos, Pulszky Ferencz, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Szabó Károly és Hampel József szívesen jelentek meg Békésben, hogy előadásokat tartsanak az ottani lelkes közönségnek, mely abban mutatta meg tiszteletét és nagyrabecsülését irántok, hogy tömegesen jelent meg a felolvasó gyűléseken. Hogy kellő fogalmat nyujtsak az általok előidézett hatásról, csak azt említem meg, hogy az illető városokban — ahol pedig nagy termék állanak rendelkezésre — nem volt elegendő hely a hallgatóság befogadására, úgy hogy több helyen a templomokat kellett használni a felolvasások színhelyéül.

A tudományterjesztésnek illetén sikere felett senkisémmé érezte magát boldogabbnak, mint Haán Lajos egyesületi alelnök.

Ha mint pap sokszor önérzetesen emlegette, hogy *ő hat-hét ezer emberből álló nagy hallgatóságnak hirdeti az isten ígét, úgy szintén büszkén mutathatott azon válogatott nagy közönségre, mely az ő történelmi és régészeti felolvasásait hallgatta.*

Ebben leljük lélektani magyarázatát annak is, hogy inkább szeretett Békésben tartani felolvasásokat nagy kö-

zönség előtt, mint itt az akadémiában csekélyebb bár előkelőbb közönség előtt.

Mint Békésvármegye monografusa, rendkívüli érdeklődéssel kutatott új adatok után, azon szándékkal, hogy művét második kiadásban a haladó tudomány igényeihez méltóan átdolgozza. Szorgalmát és nemes ambícióját fokozta a vármegye közönségének bizalma, mely az ország évezredes ünnepének alkalmából őt bizta meg a vármegye történetének megírásával. Hogy e felhívásnak minél méltóbban megfelelhessen, utazásokat és kutatásokat tett az ország több nevezetes levéltárában, sőt a külföld azon városaiban is, ahol megyéjére vonatkozó adatokat vélt kaphatni. Így 1887-ben Márky Sándor társaságában beutazta Németországnak nagy részét, és Nürnbergben és Münchenben heteken keresztül másolta a Békésmegyére vonatkozó becses adatokat.

De bármily szorgalommal és lelkesedéssel gyűjtötte az adatokat, a művet nem bírta oly tökéletesen elkészíteni, a mint azt ő maga is óhajtotta volna, és a mint azt a tudomány magasabb igényei is követelték.

Nagy elfoglaltsága és hanyatló egészsége nem engedték, hogy egészen új művet adjon a megbízó vármegye közönségének. Kénytelen volt csak az első kiadás kibővítésére szoritkozni, a mit azonban a történelmi társulat részéről felhívott bírálók nem találtak elégségesnek. Ily helyzetben ragadta el a halál, s a vármegyének e munka befejezését más fiatal erőre kellett bíznia.

Nem szenved kétséget, hogy Békésvármegye monografiáját, úgy tartalom, mint kidolgozás tekintetében, újabb meg újabb adatok alapján más fiatalabb erő teljesebben és alaposabban fogja kidolgozhatni; az is valószínű, hogy a történettudomány gyors fejlődésének áramlatában az ily vidéki érdekű dolgozatok felett a kritika és a közvélemény gyorsan tovább fog haladni: de Haánnak azt az érdemét, hogy egy alföldi vármegye múltjának felderítésében ő volt az első úttörő, senki sem fogja elvitathatni.

Ő sokkal szerényebb, de egyúttal sokkal belátóbb férfiú volt, semhogy erejét valaha túlbecsülte volna. Nem tar-

tozott hiúságai közé az első sorban való szereplés. Megelégedett a közlegények azon dicsőségével, hogy becsületes és kitartó munka által kivívja magának az elsőeknek tiszteltét és szeretetét. Mint mezőberényi és eperjesi tanuló, mint jenai és berlini egyetemi hallgató, mint csabai tanár és lelkész, mint ev. egyetemes főjegyző és mint akadémikus ily irányban és ily lelkülettel dolgozott. És mindenütt jó hírnevet tudott magának kiküzdeni.

Mint ember és családtag azok közé tartozott, a kik mindig többet akartak tenni másokért, mint önmagokért. Az élet gondjai és csapásai soha sem törték meg lelkületét; még akkor is feltalálta vigasztalását, mikor első nejét és egyetlen leányát az ifjúság legszebb virágában elvesztette. A keserű bánat sorvasztó hatását igyekezett a munka gyógyító és nemesítő érzelmével ellensúlyozni. Papi jellemének fővonásait: a mély vallásosságot, a humorizálásra hajló vidor kedélyt és nyájasságot a társadalmi élet minden változatai között megtartotta. Kiválóan szerette az ártatlan tréfákat és a kellemes meglepetéseket. Egy-egy családi ünnepély vagy baráti összejövetel alkalmúl szolgált neki találékony és eleven lelkének megnyilatkozására, sokszor tréfás versek alakjában előre elkészített felköszöntők elmondására. Erős memóriája lévén, ügyesen tudta alkalmazni a történelmi adomákat; és az ő társadalmi köréből, különösen pedig a papokról szóló adomákat szenvedélyesen gyűjtötte, és egy egész kötetre valót állított össze.

Fiatalabb korában ő volt a csabai társadalmi életnek főmozgatója. Ő rendezte a műkedvelői előadásokat, a hangversenyeket; ő szerezte meg a fővárosi művészek közreműködését; ő öntött lelket azokba, a kik az 1848. és 49-ki események után kétségbe esve, a közélettől visszavonulni akartak.

Mert Haán Lajos nem csak jó barát, de *jó hazafi* is volt.

Már fentebb láttuk, hogy Haán, mint eperjesi tanuló, az önképzőkörben; mint nevelő, a vármegyei restauratiókban is élénk részt vett. A negyvenes évek haladási eszméi mély hatást gyakoroltak lelkére; és mikor aztán az 1848-ki események, különösen pedig az alsó vidéki ráczmozgalmak szükségessé tették a nemzetőrség felállítását és a szerbek

elleni mozgósítását, Haán, mint tábori lelkész, részt vett a csabai nemzetőrök expedíciójában. Szemtanúja volt azon fanatismusnak, melyet némely nemzetiségi izgatók Becskerek vidékén a magyarság ellen támasztottak; szemtanúja volt a perlaszi tábornak, az aug. 6-ki neuzinai csatának, és mindazon vérengzésnek és rablásnak, mely azt követte. És mikor 1849. ápril 14-kén a debreczeni országgyűlés elrendelte, hogy az osztrákház detronizálását kimondó határozat községenként felolvastassék, Haán Lajos ezt is megtette Csabán, és az ennek örömeire elrendelt kivilágítás alkalmával saját ablakában levő transparentre ezt a verset írta:

Ezen házban pap lakozik,
 A ki gyakran imádkozik:
 Ámde az ő legszentebb imája:
 Legyen áldott a magyar hazája!

Mint tót pap, sokszor került nehéz helyzetekbe, kivált oly helyeken, a hol a nemzetiségi izgatások következtében a magyar hazafiságot a tót papsággal, vagy a tótságot a magyarsággal összeegyeztethetlenné tartották. De Haán Lajos ilyenkor önérzetesen múltjára és tetteire mutatott. A mint nem tartotta szégyennek azt, hogy ő tót nyelven hirdette az ígét, úgy nem tartotta érdemnek azt, ha valaki véletlenül magyarnak született. Ő a magyar hazafiságot oly erénynek tartotta, melyhez minden, bármely hazai nemzetiséghez tartozó embernek egyforma joga van, — de egyúttal megkövetelte mindenkitől, hogy az e joggal járó kötelességeit hazafias tettek által bizonyítsa be.

Az evang. egyház kebelében még a 30-as években s azóta is gyakran felmerült panslavistikus mozgalmakban Haán következetes maradt ezen elveihez; s ennek köszönhetette azt, hogy hazafiságát még akkor sem merte kétségbe vonni senkisémm, mikor a tót irodalomnak egyes kiváló műveit és azoknak szépségeit pártfogásába vette.

Fellette érdekes naplójának az a része, melyben indokolásául annak, miért nem csatlakozott a túrócz-szentmártoni »Matica« vezéreikhez, elmondja nézeteit a nemzetiségi torzalkodásokra nézve.

Nem csatlakozott hozzájuk azért, mert ő, mint pap, a

kereszténységet fölibe helyezte a nemzetiségnek. »A kereszténység — úgymond — a vallás, a keresztény civilizáció a *cél*; — a nyelv és nemzetiség csak e célhoz vezető *eszköz*. Meg vagyok róla győződve, hogy Krisztus urunk anyaszentegyháza örökké fog fennállani. Az ég és föld elmulnak, de az ő szavai semmiképen el nem múlnak. Ellenben a nemzetiségi surlódások, a nemzetiségi aspirációk melyek most Európaszerte divatos eszmék, sőt maguk a nemzetiségek is, mint ilyenek, idővel el fognak múlni, el fognak enyészni. Valamint most már, a vallást illetőleg, sokan »felekezetenküliek«-nek vallják magokat: úgy fognak idővel támadni és szaporodni olyanok, a kik azt vallják, hogy semmiféle nemzetiséghez nem tartoznak. Lehet még az is, hogy egy »világnyelv« fog alakulni hosszú századok múlva, mely az egész emberi nemnek tudományos és közlekedési eszköze leszen; s ez által elmosódnak azon éles ellentétek, melyek napjainkban a nemzetiségek között fennállanak. S mennél inkább fognak szaporodni és tökéletesedni a közlekedési eszközök, — a mi az én nézetem szerint idővel odáig fog jutni, hogy az emberek a levegőben fognak közlekedni, — annál inkább megszűnnek azon határok, melyeket eddig a hegyek és folyók képeztek ország és ország között, nemzet és nemzet között. Nem lesz nationalismus, hanem lesz egy általános humanismus. S valamint mi jelenleg különösnek látjuk, hogy az emberek valaha vallás miatt irtó háborúkat viseltek, úgy a mi késő unokáink csak nevetni fognak felettünk azért, hogy mi a nemzetiségért annyira rajongtunk, egymást gyűlöltük, egymás ellen törtünk . . . Ez az idő, sok század múlva, csak akkor fog bekövetkezni, mikor a szláv elem a maga történelmi missióját lejátszotta . . . ez lesz az általános humanismus korszaka, és pedig a minden nemzeteket magában felolvasztó kereszténység által.«

»Talán ezen időszakot sejtette előre a »Veni sancte spiritus« szerzője, midőn a jós ihletével mondja: »qui per diversitatem linguarum cunctarum, gentes in unitate congregasti.«

Ime a philosoph pap jóslata és felfogása a nemzetiségi kérdésről; de a ki a jelenre nézve teljes őszinteséggel vallotta

és hirdette, hogy e magyar hazában, a sok nemzetiségnek elismerése mellett, csak egy politikai nemzet, csak egy politikai állam van hivatva történelmi szereplésre, és ez a magyar. Erős meggyőződése volt, hogy ezt a sok nemzetiségű hazát, csak fiainak magas eszmények és közös célok felé irányuló, testvéries együtt-működése teheti nagygyá és boldoggá.

Ez az erős meggyőződés lelkesítette őt egész életén keresztül kifejtett közéleti szereplésében. Ez tette őt magyar íróvá és magyar tudóssá; ezt becsülte és jutalmazta meg benne a magyar tudományos Akadémia és a dorpati tudós társaság, mikor tagjai közé választotta; ezt jutalmazta az igazságos fejedelem is, mikor 1881-ben 25 éves áldásos papi működésének elismerésül a »Ferencz József lovagrend« keresztjét tűzte a mellére.

Az ő önzetlen és hasznos működése szerezte meg neki életében az ország jobbainak barátságát, halála után pedig a sírhantjára kiontott könyveknek becsét.

Engedje meg nekem a Tek. Akadémia, hogy *e jogcímen*, bár kissé megkésve, társaságunk nevében, ezennel letehessem sírjára az elismerésnek és hálának szerény de fris koszorúját. Legyen áldott emlékezete!

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczay Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ign. r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Budenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arczképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. <i>Dr. Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmics László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábián Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy</i> <i>Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.

IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> 1. tagtól	Ára 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szülágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczi József</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János 1. tag felett. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péck Antal</i> 1. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacsokovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.

7.10

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VII. KÖTET. — 10. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KELETI KÁROLY

FÖLÖTT.

JEKELFALUSSY JÓZSEF,

L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1893. évi április 24-én tartott összes ülésen.)

Ára 30 kr.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

I. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Korponay János lev. tag fölött. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Dr. Suhayda János lev. tag fölött. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész I. l. tag felett. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly lev. tag felett. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	» 40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	» 20 kr.
X. Emlékbeszéd Mihályi Károly l. tag felett. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	» 10 kr.

II. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Molnár Aladár lev. tag felett. <i>Tanárky Gedeon</i> lev. tagtól	Ára 20 kr.
II. Emlékbeszéd Árkosi Benkő Dániel lev. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr
III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	» 10 kr.
IV. Emlékbeszéd Charles Róbert Darwin k. tag felett. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	» 40 kr.
V. Emlékbeszéd Wöhler Frigyes k. tag felett. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Érkövy Adolf rendes tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Zsivora György felett. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede k. tag felett. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	» 30 kr.
IX. Emlékbeszéd Sainte-Claire Deville Henrik felett. <i>Than Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
X. Emlékbeszéd Mignet Ferencz k. tag felett. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	» 10 kr.

EMLÉKBESZÉDEK
A M. T. AKADÉMIA TAGJAIRÓL.

SZERKESZTI

A FŐTITKÁR.

HETEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

TARTALOM.

- I. Emlékbeszéd *Pesty Frigyes* r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól.
- II. Emlékbeszéd *Gorove István* t. tagról. György Endre l. tagtól.
- III. Emlékbeszéd *Beöthy Leo* l. tagról. György Endre l. tagtól.
- IV. Emlékbeszéd *Jendrássik Jenő* r. tagról. Klug Nándor l. tagtól.
- V. Emlékbeszéd *Rádzsa Rádzsendralála Mitra* k. tagról. Duka T. l. tagtól.
- VI. Emlékbeszéd *Kacskovics Lajos* l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.
- VII. Emlékbeszéd *Ballagi Mór* r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.
- VIII. Emlékbeszéd *Dr. Lenhossék József* r. tagról. Dr. Miháلكovics Géza
r. tagtól.
- IX. Emlékbeszéd *Haan Lajos* l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.
- X. Emlékbeszéd *Keleti Károly* ig. és r. tagról. Jekelfalussy Józ s. l. tagtól.
-

EMLEKBESZÉD KELETI KÁROLY FÖLÖTT.

Jekelfalussy József, I. tagtól.

(Felolvastatott a m. tud. Akadémiának 1893. évi április hó 24-dikén tartott összes ülésén.)

Még nincs egy éve, hogy a Magyar Tud. Akadémia, elismerésének legszebb koszorújával, a nagy jutalom odaítélésével tüntette ki Keleti Károly egyik nagyszabású munkáját. Akadémiánk a munkát úttörőnek ismerte el; de tétletében nem csak ez vezette. Egy hosszú, munkás, érdekekben és sikerekben egyaránt gazdag írói pályát akart megkoszorúzni vele.

E pálya, bár delelő pontján túl, még magasan látszott a láthatár fölött, ki hitte volna, hogy oly hirtelen lehanyatlík!? Ki gondolta volna, hogy Akadémiánk koszorúja a fényes írói pályának nem egyik kimagasló pontját, hanem végét fogja megjelölni, és a kinek homlokát volt ékesítendő, jóformán csak ravatalára érkezik. Keleti Károly nagyon korán ment el közülünk; 59 év, oly szívós, aczélos test, oly erős, törhetlen lélek mellett, a milyen az övé volt, nem a hanyatlás, hanem a teremtő munka kora. Tudásának kimeríthetlen kincsei, melyeket hosszú évtizedeken át folytatott szakadatlan tanulmányaiból merített; a gazdag tapasztalatok, melyeket éles megfigyelő tehetséggel vont ki a körülötte hullámzó eseményekből és a közgazdasági életnek általa mindig éber szemmel kísért fejlődéséből, nem arra jeltették-e ki őt, hogy férfikorának az aggkorig terjedő s még számosnak ígérkező éveit maradandó művek alkotására fordítsa?

Életének utolsó hónapjaiban csakugyan komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy hazánk közgazdaságát, melynek megírására a m. tud. Akadémia, tisztelt társunk, Semsey Andor fejedelmi bőkezűségéből, nagyszerű jutalmat tűzött ki, egy maradandó munkában meg fogja írni.

Nem ismerek senkit, a ki e munkára alkalmasabb volna, mint ő. Tehetsége, tanulmányai, lelkiismeretes buzgalma egyaránt kezeskednek, hogy e mű minden tekintetben jeles, a hazai szakirodalomnak határozott nyeresége s a nagylelkű alapító nemes intenczióinak teljesen megfelelő leendett. És mily harmonikussá, a széparányúság szempontjából is mily egységes egészsze tette volna Keleti Károly irodalmi pályáját. Írói nagyságának, országos hírének kezdetét, a »Hazánk és Népe« című nagyszabású műve jelöli, mily szép lett volna. ha írói munkásságának alkonyát ugyanily nagy arányú és hatásában épp oly termékenyítő munka jelölhette volna meg.

A sors azonban máskép akarta. Ki kellett közülünk dőlnie, szellemi tehetségének teljességében, munkabíró erejének javában; sírba kellett szállni vele sok szép reményünknek, sok boldog várakozásunknak. És mégis, ki merné állítani, hogy pályája csonka? Ha végig tekintek munkásságán, életén, ha nézem működésének hatását, mely átment a nemzet életébe: egy teljes földi pálya. egy egész emberélet áll előttem, nemes törekvései- és bátor küzdelmeivel. fényes sikereivel és mély tragikumával.

Nagyon érzem, tisztelt Akadémia, hogy ennek a gazdag életnek méltatását az enyémnél avatottabb, művészbib tollnak kellett volna megírnia, és hogy nekem erre alig van egyéb jogczímem, mint az, hogy a boldogult szívéhez közel álltam, benne mesteremet tiszteltem, szerettem és hivatalos állásomnál fogva is eszméinek mintegy letéteményese vagyok. De a tekintetes Akadémia nagybecsű bizalma engem jelölt ki erre a megtisztelő feladatra; engedelmeskednem kellett, annál inkább, mert egyúttal szívem ösztönének is teszek eleget, midőn a szeretet és hála adójának egy kis részét leróni próbálom a boldogult iránt, és mint hű tanítvány, tanúságot teszek mesterem mellett.

Keleti Károly neve hazánkban összeforrvá él a statisztika nevével. A hetvenes évek előtt mind a kettő elég ismeretlen volt, azóta lett mindkettő ismert és népszerű. A közvélemény ezúttal nem tévedt, mert hazánkban a statisztikai érzék kifejlődését valóban Keleti Károly e téren korszakalkotó tevékenységének köszönhetjük.

Távrolról sem állítom, hogy előtte is ne lettek volna hazánkban a statisztika terén igen becses, sőt úttörő kísérletek; de akkor még a statisztika külföldön sem nőtt ki gyermekpólyaiból, annál kevésbbé nálunk. A társadalmi, a modern statisztikának megteremtője hazánkban Keleti Károly volt, és hogy mily szolgálatot tett ezzel az új Magyarország megalkotása körül, azt alig lehet megbecsülni.

Mert Keleti nagy érdemei nem csupán irodalmi működésében rejlenek, sőt még műveit sem lehet tisztán irodalmi mértékkel mérni. A statisztikus író alig van előnyösebb helyzetben, mint a színművész, kinek alkotásai a pillanatnak szólnak és a teremtés perczét túl nem élék. A legjelesebb statisztikai munka is csak a jelennek szól, adatai néhány év alatt elavulnak s az eleinte annyira forgatott mű a nagy közönség szemében értéktelenné válik, csak a kutató, ki épen ama kor gazdasági vagy művelődéstörténetét tanulmányozza, fordul hozzá, mint becses kútforráshoz. A statisztikai munkák eme köz sorsát Keleti Károly művei sem kerülhetik ki, bár belső és külső jelességüknél fogva sokkal tovább képesek dacolni a kérlelhetlen elfeledtetéssel, mint a kisebb tehetségek ephemer becsű munkái; de mennyit tanult belőlük az egész ország, és mennyi okulást merítettek belőlük maguk államférfiaink is.

Nem csak 1848 előtt, hanem még az új alkotmányos korszakban is nagy szerencsétlenség volt, hogy nem ismertük eléggé önmagunkat s nem birtunk alapos tájékozottsággal hazai viszonyaink felől. A tények beható ismerete, a kellő statisztikai alap nélkül, nagyon sokszor építettünk homokra, a mi évtizedek múlva is folyvást keservesen megbosszulja magát. Nagy baj volt, hogy államférfiaink túlnyomó része azt hitte, hogy tisztán politikai érzékkel meg lehet

oldani minden kérdést. Még a közgazdasági kérdéseket is politikai érzékkel igyekeztek megoldani, holott merőben erre támaszkodva még tisztán politikai és társadalmi kérdésekhez is veszedelmes nyúlni.

Hátrányos helyzetünk, mely statisztikai képzettségünk hiányosságából folyt, kitűnt mindjárt az Ausztriával folytatott első tárgyalások alkalmával. Mekkora haladás egy pár évtized alatt! Ma már kinőttünk ebből a gazdasági kiskorúságból és e tekintetben is mint egyenjogú fél állunk Ausztriával szemben. Ki tagadhatná, hogy Keletinek és az ő vezetése alatt az orsz. statisztikai hivatal működésének nem csekély része volt ebben a nagykorúság kiküzdésében?!

Ily szerepet, oly fényesen, csak akkora tehetségű férfi tölthetett be, mint a minőnek Keletit ismertük, ki autodidakt létére európai műveltségű s a legelső külföldi tekintélyekkel egy színvonalon álló szakember volt. Keleti Károlyt széles látköre s nagy fogékonysága az európai eszmék iránt, egészen modern tudóssá avatják, de semmi sincs tőle távolabb mint a kozmopolititás. Magyar volt minden ízében, egész rajongással csüngött nemzetén, erős fajszeretetet vezetett minden tettében, minden gondolatában. Pedig eredetre nem volt magyar, ő is azok közé tartozott, a kiket a honi föld csudálatos ereje, a nemzeti hagyományok átalakító hatása tett szívvel-lélekkel magyarrá.

Keleti egy ízben hozzáfogott önéletírásának kidolgozásához. Sajnos, a munkában csak néhány lapig haladva, mindössze első gyermekéveinek rendkívül eleven benyomásait beszéli el. Mily érdekes volna, ha saját őszinte vallomásainak világánál ismernők meg a lelki átalakulást, mely a német család gyermekéből a legjobb, a legbuzgóbb, leglelkesebb magyar hazafiak egyikét formálta. Önéletírásának hiányát azonban pótolja a boldogult testvérének, Keleti Gusztávnak élő tanuságtétele, ki forrón szeretett bátyjának, Károlynak lelkében folyvást mint nyitott könyvben olvasott és a ki azonkívül saját lelkéből merítheti a példát e fontos átalakulás feltűntetésére. E helyen is meleg köszönetet mondok a jeles férfiúnak azért a szíves készségért, melyel ez igen érdekes, igen becses adatokat rendelkezésemre

bocsátotta. Az általunk ünnepelt tudósra annyira jellemzők ezek, hogy Keleti Károly önéletirási pár adatával kiegészítve, csaknem egész terjedelmükben felhasználom.

Keleti édes atyja, Klette Károly, mint fiatal festőművész Drezdából szakadt hazánkba. A Drezdában ma is elterjedt von Klette család főleg államhivatalnokokat és katonatiszteket szolgáltatott a kis Szászországnak. Keletink édes atyja a drezdai csata után kivándorolt és előbb a bécsi akadémián folytatta tanulmányait, majd pár év múlva Magyarországra költözött és Pozsonyban az 1830-iki országgyűlés alkalmával az ott tartózkodó József nádor udvaránál, mint festő és az idősebb gyermekek, Hermina és István, rajztanára nyert állandó alkalmazást. Az országgyűlés berekesztése után a főhercegi családdal Budára jött az itteni nátori udvarba, de még Pozsonyban vette nőül egy polgárcsalád leányát Bayer Johannát és e házasság révén sógorsági rokonságba jutott a Santhó családdal. Az első magyar érintkezés a telivér német művész életében. Keleti Károly Pozsonyban született 1833. július 18-án; gyermekéveit azonban már Budán élte le. Ezeknek az éveknek jellemzetes képe elevenedik meg azon a néhány lapon, melyet emlékirata kezdete gyanánt hátrahagyott.

A piaristák budai gimnáziumában, hol iskolai tanulmányait kezdte, szorgalmával és tehetségével kitűnván, abban a megtiszteltetésben részesült, hogy meghivatott József nádor udvarába, hol az általánosan tisztelt főherceg hasonló korú fiával, a mostani József főherczeggel huzamosabb ideig együtt lakott s kedvélesztés céljából annak tanuló munkaságában s kedvteléseiben hűségesen osztozott.

Holtig kedves emléke maradt ez Keletinek, de büszke lelke s férfias önérzete soha sem engedte meg, hogy ebből a specziális viszonyból bármily előnyt próbáljon meríteni. Legnagyobb szorongattatása idején sem fordult József főherczeghez, bár koronkint ez, a maga bizalomkeltő természetes módja szerint, nem egy jelét adta, hogy róla még mindig a régi barátsággal emlékezik, s láttuk mi is Keleti halálakor, a főherceg megható részvétsoraiból, hogy mily benső,

mily erős volt a kötelék, mely e két nemes lélek között a gyermekbarátság selyemszálaiból fűződött.

A gyermekkor egyszerű, de a lélek képzésére oly nagy hatású eseményeihez kell fordulnunk, hogy megfelelhessünk arra a fontos kérdésre, mint lett Keleti Károly, a német művész és a magyar származású, de németajkú és műveltségű polgárleány gyermeke testestül lelkestül magyarrá. »A harminczas és negyvenes évek nagy politikai küzdelmeiről és társadalmi vajadásairól — úgy mond maga Keleti Károly — mi, az ország szívében s a mozgalmak centrumából kimagasló nádori udvarban, semmit se tudtunk. Itt-ott hallottunk egy-egy szót a magyarokról, de az inkább úgy hangzott, mintha egy idegen, jogosulatlan népfaj grasszálna az ország fővárosában, mely német volt szívben, nyelvben, legalább a meddig a mi udvari látkörünk terjedt.« Ez a megjegyzés azonban inkább a többi külföldi származású udvari emberekre, de nem illik magukra a szülőkre. Az öreg Klette, mikor még Pozsonyban mint fiatal festőművész magyar állampolgárrá lett, e lépésének levonta minden konzekvenciáit s gyermekeit kifogástalan magyar szellemben nevelte, habár a családban német volt a társalgási nyelv. E hézagot is azonban csakhamar pótolta az iskola. A budai gimnázium akkor a hazafiságáról méltán híres magyar piarista-rend kezében volt. Lelkes emberek, lelkes tanárok, de különösen lelkes hazafiak voltak ezek; közülök a szabadságharcz alatt, szakált eresztve, három állt be honvédek. Az iskolában is buzgón ápolták a magyar szellemet. Szokásban volt, hogy a jobb módú fiúk, az alsóbb osztályokban is, magyar ruhában hazafias verseket szavaltak a zárvizsgálat iskolai ünnepén. A »Harmincz nemes Budára tart«, a »Hős vértől pirosult gyásztér sóhajta köszöntlek« hazafias zengzete a gyermeki szívekbe hatolt, így lett az a fiatal nemzedék — s köztük Keleti Károly is — magyarrá.

A márczius 15-diki parupli-forradalom Budavár lucskos utcáin találta Keletit és gyermekifjú társait. Remegő szívükre tűzték a háromszínű kokárdát s a nagyobbak — már csak a 6-ik osztálytól kezdve — diák-gyűlést tartottak

a pesti gimnazistákkal, a melyen megvitatták és elfogadták a maguk diákköveteléseinek 12 pontját.

Keleti Károly, mint alig 16 éves ifjú, a negyedik osztályból egyenesen honvédtűzérnek állt be s helyettes tűzmesterségig vitte föl. Miután a hadjáratot végig nyomorogta s Világos után egyik Erdélybe szakadt kis dandárral a megmaradt ágyúlérszert a dobrai rengetegben légberöpítette, a mőczok fogságába esett, honnan azonban megszökött s ezer veszély között gyalog csatangolva, de ép-egészségesen tért meg a szülői házhoz, a hol hónapokig hirt sem hallottak felőle s már halott gyanánt siratták.

Gyermekarcza egyelőre megmentette a besoroztatástól, s hogy azt lehetőleg továbbra is elkerülje, a család jóakarói révén József nádor örököseinek alocsuti uradalmában gazdasági gyakornokul vétetett fel, hol több évig a gyakorlat mellett a mezőgazdaság elméletével és irodalmával is foglalkozott. De itt sem érezvén magát biztonságban, hogy a gyűlölt császári hadseregbe való besoroztatást kikerülje, más menedéke nem lévén, cs. k. polgári hivatalban keresett alkalmazást s előbb Budán, utóbb, több éven át, Szolnokon mint alsóbb fokú pénzügyi tisztviselő szolgált. Időközben mint magántanuló végezte el a szabadságharcz által félbeszakított tanulmányait, valamint a jogot is, mely utóbbiból Pozsonyban tett vizsgákat.

Keleti az ötvenes évek végeig szolgált kis hivatalában. Állásától hazafiságból vált meg. Az ötvenes évek vége felé ugyanis országszerte megindultak az erőszakos adó-exekucziók, ő ilyennek eszközéül szolgálni nem akart s ezt nyíltan kijelentve, hivataláról lemondott. Kevés példa volt arra akkoriban, hogy egy vagyontalan kis tisztviselő, politikai meggyőződésből, hivatalos állásáról s ezzel nyugdíjigényeiről önként lemondjon.

Budapestre visszatérve, itt lényegesen megváltozott, de nem kevésbé magyar társaságba került. Ifjabb és idősebb tudósok, tanárok, journalisták, elismert nevű férfiak, notabilitások körébe s nem egynek megnyerte élethossziglan tartó barátságát. Magasztosabbat alig képzelhetni a két

idősebb Greguss testvér barátságánál, a mely később, nővé-
rüket Greguss Lillát vevén nőül, rokonsági kötelékké vált.

Mindennapi és hosszantartó bizalmas érintkezésében ez a két férfiú erősen hatott Keleti gondolkodásmódjára, érzületére, egyúttal írói képességének fejlesztésére. A tudományok más terén működve mint ők, mégis sokat nyert az ő rendszeresebben iskolázott professzori dialektikájuk gyakorlati tanulmányozása és alkalmazása által. Ez időben Keleti sokat és rendszeresen olvasott, tanult, szóval műveltségének hézagait szakírói és általános irodalmi szempontból szorgalmasan pótolgatta. Stilusa sokat tisztult, szathatossá, tömörré és — a mire mindig törekedett — magyarossá vált.

Greguss Ágost becsvágygyal dirigálta és mindig büszke volt arra, hogy tulajdonképen ő vezette be az irodalomba. De ezen szellemi gyarapodás folyamában az igazi szent lélek szerepe mégis az Eötvös báró megváltó nagy szellemét illeti meg, ki korábbi politikai szereplése, költői népszerűsége és magas látkörű, állambölcészeti nagyságának nimbuszával, egyúttal lebilincselő igaz emberi, szeretetreméltó lelkével bűvös hatással volt Keletire.

A bárói család a nyarakat akkoriban svábhegyi villájában töltötte, melyet a báró 1847-ben sógorával, Treforttal közösen, a két család számára egyenlő két lakosztállyal, építtetett. Eötvös politikai szerepe megszűnván, az uralkodó rendszer nyomása folytán (policziális felügyelet alatt), a legszorosabb visszavonultságban élt, egyedül tudományos, néha napján, de már gyéren, szépirodalmi munkálkodással és főleg külföldi szaktudósokkal folytatott nagymérvű levelezéssel foglalkozván. Óvatosnak kellett lenni, kevesen jártak a házhoz a régi barátok közül is. A báró öcsésén, Eötvös Dénesen és a család közelebbi rokonain kívül, néha-néha Kemény Zsigmond, Csengeri, Toldi Ferencz, Gyulai Pál, Szalay László s ha Pestre kerültek, Trefort Ágoston, Falk Miksa, gr. Dessewffy Emil, Lónyay Menyhért.

A család élete tehát úgy a Svábhegyen, mint a városban igen csendes és patriarchalis jellegű volt és a családfő aránylag sok időt szentelhetett családjának.

A báró fiának nevelője Keleti Gusztáv volt, kihez

bátyja, Károly, Szolnokról valahányszor feljött, a nemes indulatú család őt is szívesen vonta szűkebb körébe, ki így a háznak gyakoribb vendége s csakhamar legrajongóbb híve és tisztelője lett.

Ez a viszony az évek folyamán szorosabbá vált. Eötvös megismerte és hovatovább mindjobban megbecsülte Keleti törekvéseit, céljait, természetét és munkaképességét, kitartó szorgalmát, komoly ambícióját. Sokszor hosszabb, egyes politikai és tudományos kérdésekben beható társalgásra, fejtegetésekre, eszmecserére méltatta, utóbb belevonta munkakörébe, előbb az iparegyesület keretében, majd meg rendkívüli bizodalmának jeléül a saját lapjának, a »Politikai Hetilap«-nak szerkesztését is reá bízva. Rendszeres munkaközösség fejlődött így közöttük. Eötvös, lapja számára sűrűn megújuló alkalommal eszméket fejtegetvén előtte, egyes cikkeek számára irányt jelölve, utasításokat adva, egyes kérdéseket tanulmányozásra kitűzve, szóval a lap szellemi tartalmát kijelölve, sok esetben, mint szerkesztőre, Keletire hagyta a formulázás és kialakítás gondját. El lehet gondolni, hogy az egyesült munkának ez egy éve — mert a lap megjelenésének a megváltozott körülmények és Eötvös elkedvetlenedése hosszabb életet nem engedtek — milyen rendkívül mívelő és fejlesztő befolyással voltak Keleti szellemi munkaképességére, tehetségének érlelésére, tudományos nézeteinek tisztulására, lelki látkörének emelésére és kitágítására.

Az Eötvös humanistikus, költői, bölcs és hazafias lelkületének magaslatából csöppenként átszivárgott valami a Keleti fogékony és tanulékony lelkébe is. Több vagy kevesebb, ki tudná megmondani, de minden esetre elegendő arra, hogy nemes erjedésbe ejtse egész valóját s irányt adjon további erőfeszítéseinek.

Keleti Szolnokról feljövén, Budapesten előbb a különböző hirlapoknál keresett alkalmazást és tollával tartotta fenn magát, majd a magyar földhitelintézet megalakulásakor ennek tisztviseelőjévé lett és pár év alatt, mint e tekintélyes hazai intézet tanácsjegyzője, szép állást, mint publiczista és közgazdasági író pedig szép nevet vívott ki magának.

A hivatásának és tehetségének megfelelő tért azonban akkor találta fel, midőn Gorove miniszter őt a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztériumba osztálytanácsossá hívta meg és az ott szervezett statisztikai osztály vezetésével bízta meg.

Ez állás elfoglalása, melyet oly fényes sikerrel volt betöltendő, nem járt rá nézve kellemetlenség s az önérzetes férfiú lelkét érzékenyen érintő megpróbáltatás nélkül. E megpróbáltatás azonban csak annál szebb világításba helyezte lovagias jellemét, nemes gondolkodását.

1848-ban az első magyar felelős minisztérium által felállított statisztikai hivatal vezetőjévé ugyanis Fényes Elek, a fáradhatatlan szorgalmú statisztikus neveztetett ki. »Keserű és szomorító lehetett — úgymond Keleti a Fényes felett tartott emlékbeszédében — a koros ugyan, de erőteljes és még munkabíró férfiúra, hogy az ország mintegy elfeledni látszott korábbi érdemeit és — visszaállíttatván a jogfolytonosság — csak ő rá nézve maradt az megszakadva, s a mely helyet ő két évtizeddel előbb híven betöltött, arra egyelőtte ismeretlen, irodalmi működése szerint is vele arányba sem hozható fiatalabb férfi állíttatik.

Bátran mondhatom, hogy életem egyik igen keserves percze volt, midőn az ősz férfiú, először ellátogatva hivatalomba, leplezetlenül kifejté velem szemben abbeli igényét, hogy az én hivatalos állásom voltaképen őt illeti, s az én helyemen tulajdonképen neki kellene ülni. Meg valék lepve, de néhány másodpercnyi kínos szünet után megnyugtatót őt azon őszinte nyilatkozatom, hogy kész vagyok bármely perczben lemondani az ő javára hivatalomról, melyet nem én kerestem, hanem a melyre Gorove akkori közgazdasági miniszter hívott volt meg, ha a kormány bizalmát e kinevezésre ő kinyeri.«

Tudjuk, hogy Fényesnek ez nem sikerült. Keleti Károly kezébe maradt letéve az országos statisztika ügye, melyet ő erős szervező tehetséggel juttatott diadalra.

Az első szervezés annak az emlékiratnak az alapján történt, melyet Keleti, Gorove miniszter megbízásából, még kineveztetése előtt, az 1867. év tavaszán készített. A minisz-

terium kebelében, mint annak egyik osztálya felállított a statisztikai hivatal, részint rendes tisztviselőkkel, részint a szakirodalom férfaiából választott és mérsékelt tiszteletdíjjal javadalmazott kül- és beltágokkal; a statisztikai osztály mellett azonkívül megalkottatott a statisztikai tanács. A statisztikai osztály első berendezése az akkori szerény anyagi eszközök miatt nagyon szegényes volt; a vezető osztálytanácsoson kívül csak két, csekély fizetéssel ellátott iktatója volt, azonkívül négy beltág működött évi 600 frt fizetéssel. Terveztetett még 12 kültagi állás is, kik évi 400 frt tiszteletdíj mellett 3—500 □-mértföldnyi területről tartoztak volna a statisztikai osztály számára összegyűjteni a szükséges adatokat.

A hazai statisztika ügyét Keleti azonkívül a statisztikai tanfolyamok által igyekezett előmozdítani. Tudta, mily erős az idegenkedés hazánkban a statisztika, az abszolút kormány pedáns beamterei által kezelt rubrikák iránt és hogy mennyire nem bírják felfogni, megérteni annak fontosságát. Érezte azt is, hogy a központi statisztikai osztály minden törekvése hiábavaló lesz, ha az adatszolgáltató külső hatóságokban hiányzik a statisztikai érzék, hiányzanak a szükséges ismeretek; ezért igyekezett egy fiatal gárdát képezni, hogy úgy a minisztériumokban, mint a törvényhatóságoknál, legyenek rendelkezésre szakképzett erők a statisztikai ügyek vitelére.

Két tanfolyam tartatott: az első 1868. október 13-án, a második a következő év október 26-án nyílt meg s a kettőre közel 500 hallgató jelentkezett, kiknek zömét hivatalnokok képezték, de volt köztük sok joghallgató és végzett jogász is. Az előadásokat a budapesti tudományos egyetemen, a legkitünőbb szakemberek: Keletin kívül Hieronymi Károly, Hunfalvy János, Konek, Matlekovics, Beöthy, stb. tartották s kétségkívül igen jó szolgálatot tettek ezzel a statisztikai ismeretek terjesztése és népszerűsítése körül.

Kevésbé felelt meg a statisztikai osztály szervezete. Csakhamar kitűnt, hogy a hivatalos statisztika sikeres művelését csak rendes kinevezett hivatalnoki kartól lehet várni. A más téren elfoglalt szakerők buzgalma egyes esetek-

ben jó szolgálatot tehet, de a hivatalos statisztikai adat-tömeg rendszeres feldolgozására nem alkalmas, s mint a hogy a hadászatban a banderialis rendszert a rendes katonaságnak kellett felváltania, úgy kell a hivatalos statisztikát is egy rendes hivatalnoki karból organisált statisztikai hivatalra ruházni.

Keleti szívós erélyének sikerült kieszközölni, hogy ő Felségének 1871. ápril 18-án kelt legfelső elhatározásával felállított az önálló statisztikai hivatal, mely külön hivatalnoki létszámmal ellátva, jóformán csak a személyi ügyekben tartozott a minisztérium alá, de megszűnt annak alárendelt osztálya lenni.

Sokan Keleti személyes becsvágyának s függetlenségi törekvésének tulajdonították ezt s még saját hivatalnokai is, kik egy külön statust képező csekély létszámú hivatal kedvezőtlen előléptetési viszonyait nyögték, gyakran tettek neki szemrehányást, hogy mire való volt a kiszakadás a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium kebeléből, hol sokkal kedvezőbb tér nyílt volna nem csak a tehetségek érvényesülésére, hanem a hivatalos fokoknak arra a lassú, de biztos megmászására is, melyet a hivatalnoki humor számarlétrának nevez.

Keleti törekvését azonban nem a kicsinyes hiúság, hanem egy sokkal magasabb eszményi cél vezette, melyet hivatalnokai, kik az ő fenkölt lelkének magas röpülését követni nem tudták, megérteni nem voltak képesek. Keleti szemei előtt mindjárt kezdetben egészen világos körvonalakban állt a hivatalos statisztika feladata. Tudta, hogy nem egy miniszteri tárcza szűkebb körü érdekeit van az hivatal szolgálni, hanem a nemzet egyetemes érdekeit. Egész állami és társadalmi tevékenységünknek ellenőrző organumául tekintette a statisztikát s mint ilyent, tudományos működésben függetlennek, véleménynyilvánításában szabadnak óhajtotta.

Keletit mint író és mint embert egyaránt jellemzi az erkölcsi bátorság, melylyel meggyőződésből folyó véleményét minden irányban tartózkodás nélkül kimondta. Mint államhivatalnok, ismerte és méltányolta ugyan azokat a korlátokat, melyeken túllépni hivatalos állásával nem lett

volna megegyeztethető, de azért a közdolgozokról sohasem habozott leplezetlen véleményt mondani, mert a tudományt, melynek igéit hirdette, a napi érdekeken felülemelkedett areopagnak tekintette.

Az országos statisztikai hivatal első szervezésével esik össze a hivatal szak-könyvtárának alapítása. Keleti a statisztikai hivatalt nem mint bürokratikus intézményt, hanem mint tudományos intézetet fogván fel, gondoskodni igyekezett a tudományos forrásokról, a tudományos segédeszközökről is, s a hivatal rendes dotációjából, de még inkább a külföldi statisztikai hivatalokkal fentartott csereviszony alapján pár évtized alatt oly kiváló szak-könyvtárt sikerült szerveznie, a mely számtalan becses s máshol fel nem található forrásműveivel nem csak a hivatalnak, hanem a hazai tudományos világnak is megbecsülhetetlen szolgálatot tesz. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Keleti e könyvtár által a szellemi nyereségen kívül 64 ezer forinttal gyarapította a nemzeti vagyont.

Keleti erős szervező és administratív tehetségét még fényesebb világításba helyezi az 1870. évi népszámlálás végrehajtása. Ily nagy művelet még egy régi, jól szervezett statisztikai hivatal munkaképességét is próbára teszi. Keleti gyakorlatlan ujoncz sereget volt kénytelen tűzbe vinni, s a nagy feladatot mégis oly sikerrel oldotta meg, hogy az akkori viszonyokhoz képest az 1870-ki népszámlálási nagy munkában mondhatni mintaszerűt nyújtott, s épen nem hagyta magát túlszárnyaltatni az egyidejűleg végrehajtott osztrák népszámlálás által. Nagy dolog ez, ha figyelembe vesszük, hogy az adminisztráció minden ágában mennyire hátra voltunk maradva a Lajthán túli szomszéd állam mögött.

A fiatal statisztikai hivatal mindjárt első éveiben sokoldalú munkásságot fejtett ki főnökének erélyes és czélutatos vezetése alatt. A feldolgozás nem járt nehézséggel, de annál nagyobb akadályokba ütközött az adatok beszerzése. Sem közönségünk, sem hatóságaink nem bírták fel fogni még akkor a statisztikai adatok nélkülözhetetlenségét, nem képzelték, hogy ezek nélkül egy modern állam helyes igazgatása, s a gazdasági, kulturális és társadalmi életben

felmerülő szükségletek gondos ápolása és megfelelő kielégítése lehetetlen. A vármegyék is, egykor az alkotmány bástyái, most igen gyakran a haladás gátjai valának, mint a hogy a régi várfalak akadályozni szokták az újabb gazdasági haladástól felpeszsdülő városok fejlődését. Heves- és Külső-Szolnok vármegye például egyenesen megtagadta az 1869: III. törvénycikk által elrendelt népszámlálás fogatatosítását, s Keleti, hivatali kiküldöttjei által volt kénytelen az összeírást végrehajtani.

Ily körülmények közt Keleti minden törekvése oda irányult, hogy törvényes kényszer, törvényes sanctiót eszközöljön ki a hivatalos statisztikai adatgyűjtések számára. Az 1874. évi XXV. törvénycikk hozta meg az annyira szükséges megoldást, mely nem csak az egész statisztikai ügynek erős központosítást mondta ki, hanem egyúttal a hatóságok, intézetek és társulatokkal szemben az adatszolgáltatás kötelezettségét is, feljogosíttatván a statisztikai hivatal, hogy a kívánt adatok be nem küldése, vagy hiányos, hibás közlése esetén a mulasztást okozott közeg rovására és költségére a helyszinén gyűjtheti vagy javíttathatja ki amaz adatokat. Ez képezi mai napig is szilárd törvényes alapját a hazai hivatalos statisztikának.

A rendelkezésekre álló rövid idő nem engedi, hogy a statisztikai hivatal fejlődését és munkásságát, bár Keleti működésével elválaszthatatlanul össze van forrva, csak vázlatosan is előadjam. Elég, ha két nevezetes momentumot emelek ki, a külön magyar áruforgalmi statisztika megteremtését, mely egyúttal a hivatalnak tetemes kibővülését is vonta maga után és az 1880. évi népszámlálásnak már az egyéni laprendszerre fektetett végrehajtását. Keleti Magyarországnak külkereskedelmi forgalmát a régi töredékes adatok alapján már a statisztikai hivatal létesítése előtt tanulmányozta. S mihelyt a hivatal vezetését átvette, egyik legfontosabb feladatának tekinté, hogy külforgalmunk alakulását némileg megvilágító adatokat szerezzen be. A közös vámterület mellett ez igen nehéz volt, mert hiányzottak a vámközegek, a kik az Ausztriával érintkező határainkon kimenő és bejövő árúkat ellenőrizhették volna. Pedig Ausztriával

való forgalmunkat ismerni elsőrendű közgazdasági feladat volt, mert csak így alapon lehetett megítélni a közös vámterület gazdasági hatását.

Keleti, Ausztria felé, az országunk határán keresztülmenő nagy közlekedési eszközök kimutatásaiból, a vámkül-földdel érintkező határainkon pedig a vámhivatalok összeállításából próbálta konstruálni a külön magyar árúforgalmi statisztikát. Az adatgyűjtés 1868-tól 1875-ig tartott, de mindjobban kitünvén a közlekedési vállalatok sommás összeállításának megbízhatatlansága, az utóbb nevezett évvel abban maradt s csak az 1881: XIII. törv.-czikkben lerakott új alapokon indult meg újra. Minden nehézséget ugyan ekkor sem sikerült legyőzni, de az alap fejlődésképes s valószínűleg rövid idő alatt sikerülni fog árúforgalmi statisztikánkat annyira reformálni, hogy ezután szilárd bázisul fog szolgálni a magyar vámpolitikának.

Az országos statisztikai hivatal történetének szintén egyik kimagasló pontját képezi Keleti Károlynak az a merész, de a következmények által teljesen igazolt vállalkozása, hogy az 1880. évi népszámlálást az egyéni számláló laprendszer alapján hajtotta végre. Merész volt ez a vállalkozás, úgy a központi feldolgozás alá kerülő őszanyag roppant mennyiségét tekintve, valamint azért is, mert népünk túlnyomó tömege nem áll azon a műveltségi fokon, mely őt a laprendszerrel rendesen összekötött önszámlálásra képesítené. Ez utóbbi nehézség azonban az ügynökök helyes alkalmazása által legyőzetett, a körülbelül 1000 métermázsza adattömegnek központi feldolgozását pedig Keleti valóságos huszár-bravurral hajtotta végre. Tudja minden szakember, hogy az egyéni laprendszer alkalmazása mily végzetetlen haladást jelez a statisztikában, mert lehetségessé teszi a különböző népességi viszonyok kombinatív feldolgozását s az addig rejtve volt tanulságoknak egész kincses bányáját nyitja meg.

Az országos statisztikai hivatal egész működésén vörös fonál gyanánt húzódik keresztül a törekvés, hogy a magyar statisztikai adatgyűjtés minél inkább simúljon a nemzetközi statisztikai kongresszusnak megállapodásaihoz. Keleti, mint

széles látkörű szakember, mindjárt felfogta, mily termékenyítőleg hat a statisztikára a nemzetközi egyöntetű művelés, s hogy a statisztikai adatok tulajdonképen csak az összehasonlítás által válnak igazán tanulságosakká. Innen az a buzgalom, melylyel a nemzetközi összeköttetéseket ápolta s a nemzetközi statisztikai kongresszusok tárgyalásain részt vett. Az 1869. évi hágai kongresszuson ő képviselte Magyarországot Hunfalvy Jánossal s úgy szakértelmével, mint egyéniségének imponáló súlyával becsületet szerzett a magyar névnek s a legjobb véleményt keltette a fiatal magyar statisztikai hivatal iránt; a mi abból is kitűnt, hogy a nemzetközi szőlészeti statisztika kidolgozásával a magyar statisztikai hivatal bizatott meg, melynek az később fényes sikerrel meg is felelt. A kongresszus legközelebbi helyéül már Hágában Budapestet jelölték volna, ha Oroszország képviselője kormányának előleges felhatalmazása alapján fel nem ajánlja a nagy czári birodalom vendégszeretetét a nemzetközi statisztikai kongresszusnak.

Az 1872. évi szentpétervári kongresszuson hazánkat ismét Keleti képviselte Hunfalvyval s itt a kongresszus egyik alelnökévé választatott, s a tudomány első rendű jelesei: egy Quetelet, egy Engel méltatták őt barátságukra. Szent-Pétervárott a legközelebbi kongresszus helyéül, daczára hogy az Északamerikai Egyesült-Államok is versenyeztek a kitiüntetésért, csaknem egyhangulag Budapest választatott. Az 1876. évben Budapesten tényleg megtartott kongresszus nem csak azért fontos, mert a statisztikai tudománynak több függő kérdését tárgyalta és tisztázta, hanem azért is, mert a művelt világ minden részéből ide sereglett tudósoknak alkalmuk nyílt hazánkat megismerni, kik a legkellemesebb benyomásokkal s az előretörő Magyarországról a legkedvezőbb véleménynyel térve vissza hazájukba, nem csekély mértékben járultak hozzá a rólunk külföldön divatos balvélemények eloszlatásához. Keleti e kongresszuson mondhatni emberfölötti munkát végezett s bámulatos munkaképességét, melyet nekünk, kik közelről szemléltük működését, oly gyakran volt alkalmunk megcsodálni, ez alkalommal szinte a végletekig feszítette.

A budapesti volt az utolsó nemzetközi statisztikai kongresszus, mert az akkor hatalmának tetőpontján állott mindenható vaskanczellár, ki nem jó szemmel nézte az ily nemzetközi összejöveleteket, megakadályozta újabb kongresszusok tartását. A kongresszusokat egy ideig az állandó bizottság próbálta helyettesíteni, melynek elnökévé Keleti választatott.

E bizottság munkálkodását ismertetni azonban feladatunk körén kívül esik. Ideje, magának Keleti Károlynak irodalmi működését mutatnom be néhány vonással. De előzőleg meg kell említenem, hogy Keleti hivatalos működésének külső elismerése sem hiányzott. Csakhamar miniszteri tanácsossá léptettetett elő s több bel- és külföldi rendjellel dekoráltatott.

Irodalmi működése, a mint fentebb említém, Budapestre költözésével kezdődik. Mint a fővárosi napi és heti lapok munkatársa, nem csak a szakirodalommal foglalkozott, hanem írt könnyebb tárczaszerű dolgozatokat, vadászkalandókat, írt műkritikákat is. Hogy mint műkritikus mily helyes érzékkel és alapos készültséggel bírt, fényesen igazolja a »Pesti Napló« 1862. évfolyamában a pesti műtárlatról megjelent czikksorozata. A festményeken biztos szemmel látja meg nem csak a rajz és színezés hibáit, hanem a kompozicionális vagy eszmei tévedéseket is.

Ebben a szakban azonban mégis inkább csak műkedvelő volt, nagyobb és maradandóbb tevékenységet a közgazdasági szakirodalom terén fejtett ki. Első nagyobb munkája Baudrillart jeles közgazdasági kézikönyvének átdolgozása volt, de már előzőleg kisebb-nagyobb közgazdasági tanulmányai sűrű egymásutánban jelentek meg nem csak a napilapok hasábjain, hanem a »Budapesti Szemlé«-ben s a Hunfalvy János által szerkesztett »Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények«-ben, melyeknek szerkesztését a magyar tudományos Akadémia megbízásából 1869-ben ő vette át. Itt kezdődik tulajdonképen az a szoros benső kapocs, mely őt Akadémiánkhoz fűzte, mely egész haláláig soha meg nem lazult, sőt folyvást szorosabbá fűződött. Irodalmi érdemeinek

elismeréseül a magyar tudományos Akadémia már 1868. márczius 18-án levelező, 1875. május 26-án rendes, 1890. május 8-án pedig igazgató tagjává választotta, s ő a jól kiérdemelt kitüntetést még fokozottabb tevékenységgel igyekezett mindig meghálálni. Akadémiai székét mint levelező tag 1868. október 19-én »A statisztika hivatalos és tudományos művelése« című értekezésével foglalta el s több kisebb tanulmányán kívül csakhamar egy nagyobb önálló munkát is adott ki: »A telekadó és kataszter« címűt.

Említett művei azonban, bármennyire elárulták is tehetőségét s gazdag szakismereteit, írói pályáján csak az előkészület stádiumát jelzik; teljesen kiforrott tehetségének első maradandó alkotása a »Hazánk és Népe« című nagyszabású mű volt. A legelső magyar munka, mely hazánknak gazdasági és közművelődési állapotait a társadalmi tudományok újabb fejlettségének megfelelőleg tárgyalja. E könyv a hazai állapotok ismeretének mondhatni új világát nyitotta meg. Tárgyalja a földet és annak népét, valamennyi physikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásában, a gazdasági termelés minden ágát, a nemzet műveltségi állapotát és annak összes tényezőit, sőt még politikai viszonyainkat is.

Az olvasót mindig a helyes nézőpontra állítja, honnan a kérdést világosan, a maga mivoltában áttekintheti. Okoskodása mindig logikus s szinte meglepő, hogy tekintete mily élesen pillant a dolgok mélyére, mily gyorsan megleli még a bonyolultabb esetekben is az ok és okozat közötti összefüggést. Ítéletében higgadt és mérsékelt, a meddő politikai és közjogi harcok helyett a gazdasági és kulturális haladásról várja a magyar állam megszilárdulását. Még ma is megcsízelésre érdemesek azok a szavak, melyekkel a »Hazánk és Népe«-t bezárja: »Belső viszonyaink rendezése nem a politikai, hanem a művelődési és anyagi kérdések minél megfelelőbb elintézésétől függ. A tanulás az, mely művel, a munka az, mely gazdagít. Ezért kell összes törekvéseinket művelődésünkre, összes munkásságunkat anyagi jólétünk fokozására fordítanunk. Feladataink legnagyobb része társadalmi téren várja üdvös megoldását; csak ha politikai küzdelmeink céljául társadalmi fejlődésünket tűzzük, és e

czél felé törekszünk minden kifejthető erőnkkel és soha nem lankadó erélylyel, csak akkor remélhetjük, hogy boldogulni fog és megelégedett lesz hazánk és népe.»

Ebből azonban nem lehet következtetni, hogy Keleti nem birt érzékkel a politikai és alkotmányjogi kérdések iránt. Legjobb czáfolata e föltevésnek az a röpirata, melyet 1866-ban »Mi mentheti meg Ausztriát?« cím alatt akart közrebocsátani. Ugyanazon az alapon követeli ebben Magyarország alkotmányának helyreállítását s Ausztriával való viszonyunk szabályozását, a melyen később Deák a kiegyezést tényleg megalkotta. E röpiratot azonban a rendőrség elkobozta s csak alig egy pár példányt lehetett belőle megmenteni.

Keleti mint statisztikus a népességi statisztikát művelte nagy előszeretettel. A Hazánk és Népé-nek jó része is ebben a körben mozog, s azonkívül számos tanulmánya, melyekben részint a népszámlálások eredményét s azok alapján népünk különböző viszonyait, részint a népmozgalmai adatokat dolgozta fel. Sok tanulságot nyújtott ezekben a dolgozatokban s igen sok téves felfogást oszlatott el.

A megboldogult ravatala fölött Akadémiánk megbízottja ékes szavakkal tolmácsolta Keletinek azt az igen nagy érdemét, hogy megdönthetetlen adatokkal bebizonyította annak az általánosan elterjedt nézetnek téves voltát, hogy a magyar terméketlen faj s a lassú kihalás kérlelhetlen végzetére van kárhóztatva. Keleti megczáfolhatatlanul kimutatta, hogy a magyar még termékenyebb a többi hazai népfajoknál, sőt a legtöbb európai nemzetnél, s ha közegészségi viszonyaink rendezésével a nagy halálozást, különösen gyermekhalálozást mérsékelni tudjuk, teljes bizalommal tekinthetünk fajunk és nemzetünk jövője felé. Keleti hazafias működését a magyar nemzet külföldi ellenségei természetesen folyvást rossz szemmel nézték s nem szüntek őt silány rágalmakkal illetni, és azt a férfit, a ki mindig csak az igazságot kutatta, a ki az igazságot, bármily fájdalomosan esett, mindig bátran kimondta, nem egyszer a statisztikai adatok meghamisításával vádolták, renegátnak és sovínisztának gyúnyolták.

Való igaz, hogy Keleti szenvedélyes lelkének egész hevével magyar volt. Nevének választásával is erős magyar érzését dokumentálta, mintegy azt akarva kifejezni vele, hogy szívvel-lélekkel csatlakozik Kelet népéhez. Az erős magyarsággal azonban mindig a nyugoti eszmék embere párosult benne s a magyar nemzet boldogulását a nyugoti civilizáció minél teljesebb átvételében kereste. Semmi sem volt tőle távolabb, mint a vadmagyarság. Tudjuk, mily erős küzdelmet folytatott a képzőművészeti társulatban, melynek az első nehéz évek alatt állandóan választmányi tagja, sőt támasza volt, azok ellen, kik rosszul értelmezett hazafiságból minden áron elleneztek a külföldi festményeknek és szobroknak a társulat tárlataiban való kiállítását.

Európai műveltsége s a nyugoti polgárosultság és gazdasági fejlődés iránti kiváló érkeke magyarázzák azt az előszeretétét is, melylyel a hazai ipar kérdéseivel foglalkozott. Társadalmi tevékenységének súlypontja a hazai ipar érdekében egy negyedszázadon keresztül lankadatlanul folytatott működésében fekszik. Mint báró Eötvös lelkes tanítványa, a hatvanas években tevékeny részt vett az országos ipar-egyesület új életre ébresztésében. Az egyesületnek, 1867-ben történt megalakulásakor, egyik igazgatója, később több ízben alelnöke lett, s mindvégig munkás tagja maradt. Az 1873-ki bécsi világkiállítás alkalmával a magyar kormány őt tisztelte meg azzal a kitüntető megbizással, hogy ott a magyar iparmúzeum számára a szükséges ipari tárgyakat beszerezze, mely küldetésnek kiváló szakavatottsággal és műérzékkel meg is felelt.

De irodalmilag is sokat foglalkozott a hazai ipar kérdéseivel, részint a különféle kiállításokról készült jelentéseiben, részint kisebb-nagyobb értekezéseiben. E tanulmányai tele vannak gondolattal s a tényleges viszonyok erős kritikája mellett gyakorlati jó tanácsokkal. A legnehezebb kérdésekben is mindig fején találja a szöveget. Hogy csak egyet említsünk, a gyáripar és a kis kézműipar közt ritka tapintattal ismerte föl a kiegyenlítés lehetőségét. Küzdött a kisipar szószólóinak szűkkörű felfogása ellen. Figyelmeztetett, hogy kisiparunkat nem óvja meg a hanyatlástól a

hazai nagy ipar hiánya, mert ott van az osztrák és külföldi
 gyáripár még veszedelmesebb versenye. A hazai kisipar
 érdeke is azt kívánja, hogy gyáripárunk minél erősebb
 gyökeret verjen s emelkedjék vele az általános jólét és
 vagyonosság. Marad elég tere úgy is a kisiparnak, mert a
 hol az egyéni munka mintegy művészi elemet önt az ipari
 készítménybe, azt a tért a gyáriparral szemben is mindig
 diadalmasan meg fogja tartani. Kisiparosainknak tehát arra
 kell törekedniök, hogy magukat szakmájukban minél inkább
 kiképezzék, ízlésüket minél jobban kiműveljék. Ezért fektet
 Keleti oly különös súlyt az ipari oktatásra s az ipar-
 oktatás egyik szemléleti eszközére, az iparmúzeumok intéz-
 ményére. Ebből a szempontból még a kiállításokat is sokkal
 inkább a kisipar, mint a nagyipar érdekében levőnek
 tekintette.

Bármily meleg szószólója és bátor harczosa volt azonban
 a hazai iparügynök, egyoldalúvá sohasem vált. Közgazdasági
 állapotainkat mindig magasabb, egyetemesebb álláspontról
 tekintette s a gazdasági erők harmonikus érvényesülését
 vallotta főcéljának. Különben is a földművelés érdekei iránt
 épp oly melegen érzett, mint az iparérdekek iránt. Az alsótlai
 gazdaságban töltött néhány év, úgy látszik, kitörülhetetlen
 nyomokat hagyott hajlamain. Sokat foglalkozott tehát a
 mezőgazdasági statisztika kérdésével. »A gyakorlati statisztika
 kézikönyve« című munkájának talán legjobb fejezete
 szintén ezt a kérdést tárgyalja. Terünk nem engedi, hogy
 Keleti roppant terjedelmű irodalmi működésének termékeit
 egyenkint is felsoroljuk, de az épen most említett munka
 oly jeles s irodalmunkban annyira egyetlen a maga nemében,
 hogy hallgatással nem mellőzhetjük. A statisztika technikáját
 ismerteti benne s a tudománysszak célját és eszközeit senki
 behatóbban és világosabban nem fejtegette.

Irodalmi munkásságának legérettebb, legmagvasabb ter-
 méke gyanánt maga Keleti azt a művét tekintette, mely az
 1878. évi párisi világkiállítás alkalmából »Magyarország
 közgazdasági és művelődési állapotai« cím alatt jelent meg.
 A szerző véleményéhez mi is csatlakozunk. Szerencsés inspi-
 ráció szülte az egész kötet. A széles látkör, melylyel

közállapotainkat tárgyalva látjuk benne, az eszmék bősége, az államférfiúi felfogás mélysége, melyet a művészi forma, mondhatnám költői szárnyalású előadás még inkább érvényre juttat: a hazai szakirodalom egyik legkiválóbb munkájává teszik. Sajnos, hogy épp e műve csaknem egészen hatástalanul hangzott el s tudomást is alig véve róla tértek fölötté napirendre. E feltűnő körülmény okát abban kereshetjük, hogy a nagy közönség csak egyszerű kiállítási jelentést látott benne, s mint ilyent, elolvasásra sem igen méltatta. Pedig határozottan tévedés e jeles munkát kiállítási jelentésnek tekinteni. A párisi kiállítás, melyben hazánk is részt vett, csak alkalmat adott megírására, de tulajdonképen egy egészen önálló, mélyre ható közgazdasági tanulmány a hazai állapotokról. A mű bevezetésében maga Keleti is hangsúlyozza, hogy a kiállítást csak sugárvető tükörnek használta, annak világításában mutatta be országunkat honfitársainknak, s a külföld gazdasági és kulturális haladását csak mértékül alkalmazta saját viszonyaink helyes megítélése és méltatása végett.

Soha meggyőzőbben nem bizonyították be, hogy mily veszélyt rejt közgazdaságunk egyoldalúsága, mint Keleti, épp e munkájának a mezőgazdaságról szóló fejezetében. A kulturállam szerepe — úgymond — nem vállalható el földművelő ország által. Amannak viseljük költségeit, amannak drága módjára termelünk, hogyan érhetnők be emennek szerény jövedelmével, mely a gabona nyers exportjából kerül? Meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy kétes dicsőségű szerepünk, mint gabona-exportáló ország Európa egyik élelmezője lenni, a közel jövőben megszűnik, s hogy oly keresetek meghonosításáról kell gondoskodnunk, melyek jobban fizetett munka által a kulturállam igényeinek költségeit fedeznünk engedik. És ezt Keleti akkor mondá, midőn a gabonaárak négy-öt év múlva bekövetkező hanyatlásáról a világnak még sejtelve sem volt. Kimutatta, hogy tulajdonképen nem fölöslegünket szoktuk exportálni, hanem eladunk annyit, a mennyit birunk, népünk élelmezésének és mezőgazdasági fejlődésének rovására. Népünket jobb keresethez kell juttatni, hogy jobban élelmezhesse

magát s jobb fogyasztója legyen mezőgazdaságunknak; de ily keresetet csak az ipar biztosít s szükségkép ez van hivatva, hogy sarkpontját képezze gazdasági politikánknak. Élesen bonczolja iparunk helyzetét a multban és jelenben, kimutatja a fejlődés akadályait, de egyúttal rámutat az eszközökre, melyek alkalmazásával, közös vámterület mellett is, hazánkat iparilag függetleníteni lehet. Épp oly behatóan elemzi közgazdaságunk egyéb ágait, a hitelt, a kereskedést és forgalmat, a közlekedést stb. s nem csak a létező viszonyokat ismerteti és bírálja, hanem egyúttal javaslatokat tesz, megjelöli a bajok orvoslásának módját s a haladás föltételeit és eszközeit. Szóval az egész munka azt a hatást teszi ránk, hogy abban egy saját erejét érző s magával és a viszonyokkal komolyan számot vetett államférfi nagyszabású közgazdasági programját olvassuk. És valóban a gyakorlati eszmék, melyek oly sűrűn vannak elhintve ebben a munkában, egy oly férfiú lelkében fogamzottak meg, ki nagy tudását s a társadalmi tevékenység közepett szerzett tapasztalatait mint gyakorlati politikus szándékozott gyümölcösöztetni a haza javára. Érezte, hogy szűk neki az eddigi munkakör s hogy a benne duzzadó tettvágyat és alkotó erőt tágabb hatáskörben kell érvényre juttatnia. Eddig csak tollal és tanácscsal szolgálta hazáját, ezentúl tettel kívánta szolgálni.

Keleti kiváló tehetsége nem maradhatott rejtve az akkori irányadó államférfiak előtt, s midőn Trefort Agoston után, ki ideiglenesen vezette a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteriumot, e fontos tárczát gróf Szapáry Gyula volt átveendő: államtitkárrul maga mellé Keleti Károlyt választotta. Az események azonban váratlanul nagyot fordultak, Széll Kálmán megvált a pénzügyi tárczától s azt a földművelési miniszterré éppen kinevezett gróf Szapáry Gyula vette át. Keletinek már kezében volt az államtitkári kinevezés, de a miniszterválság az ő egy napos államtitkárságának is véget vetett.

A csalódás, nemes becsvágygyal telt lelkének nagyon keserűen esett; nem személyes hiúságból, hanem mert érezte, hogy mily jó szolgáltatokat tudna tenni a hazának. Lehan-

golva folytatta hivatalos működését az országos statisztikai hivatal szűkebb s inkább akademikus jellegű munkakörében. Eddig a hivatal teendőinek szellemi részét mondhatni osztatlanul ő vezette, csak a korán elhunyt, szép tehetségű és alapos készültségű Beöthy Leónak jutattva abból némi részt, de az említett elkedvetlenedés óta mindinkább kezdte szükségét érezni, hogy a fiatal kiválóbb tehetségek is méltó munkakörhöz jussanak s vállalkra vegyék annak a tehernek egy részét, melyet ő több mint egy évtizeden keresztül egy-maga hordozott.

Lassankint bele is nyugodott a változhatatlanba, hisz egyénileg nem érte veszteség. Nagy felelősséggel s lázas munkával járó állás helyett, mely életet és egészséget föl-emészt, egy sokkal kisebb felelősséggel és gonddal járó, de azért szép állása volt, hol háborítlanul élhetett a tudománynak s szeretett szakmájának, környezve alárendeltjei őszinte ragaszkodásától, tisztelve és megbecsülve minisztereitől, tisztelettel emlegettetve úgy a hazában, mint az egész művelt külföldön.

De a nyugodt évek a munkás férfiúnak nem voltak a munkátlan pihenés évei. Ez időszakra esik — a mint már fentebb említettük — az új árúforgalmi statisztika szervezése, valamint az 1880. népszámlálás végrehajtása s óriás mennyiségű ősanyagának központi feldolgozása. Ebben az időszakban készítette el, egészen új alapokon, Magyarország élelmezési statisztikáját. Közgazdasági és statisztikai tanulmányai Akadémiánkban s a különféle folyóiratokban sűrű egymásutánban láttak napvilágot. Foglalkozott igen fontos közgazdasági kérdésekkel, minő például az általános terméketlenség elleni biztosítás, a telepítések kérdése, s egy nagy biztosító intézetnek és egy telepítési banknak egészen részletes tervezetét dolgozta ki. Agitált Fiume kereskedelmének fejlesztése, különösen az Adria hajózási társaság hajórajának szaporítása mellett, s mint a nevezett társaság igazgatóságának tagja, tevékeny részt vett külkereskedelmünk ezen fontos eszközének szervezetében és fejlesztésében. Sokat buzgókodott a Balkán-félszigettel való kereskedelmi összeköttetéseink létesítése tárgyában s ismét ő volt, a kire az 1885.

évi budapesti országos kiállítás nagy jelentésének szerkesztése bízott. Ez alkalommal is bevezetés gyanánt szintén egy kiváló — egész nagy kötetet tevő — tanulmányt ajándékozta meg közgazdasági irodalmunkat, mely művében a nála megszokott szakavatottsággal vonta le a kiállítás fontos tanulságait.

A hivatalos és irodalmi munkásságon kívül volt még egy szenvedélye: a vadászat. Kora fiatalságában, még szolnoki hivatalnokoskodása alatt, támadt lelkében legyőzhetetlen hajlam e férfias szórakozás iránt. Ott a Tisza kiöntéseiben, különösen vízivadakra járt örömet lesbe és gyakran övig gázolt a vízbe a suhogó nád között, a vadruca és mórszempyek után; de gyakran vett részt a speczialis alföldi vadász-sportban, az agarászatban is, és mint jó pajtás, víg czimbora, kedvesen látott vendég volt az úri házaknál. Egyéniségének rendkívüli varázsáról tesz tanubizonyosságot, hogy közvetlenül a szabadságharcz utáni sötét napokban, midőn a magyar nemzetben oly erős volt a gyűlölet az egész absolut kormányrendszer ellen, az egyszerű német Beamtert, a kis adótisztcskét, a magyar urak örömmel fogadták társaságukba, szívesen méltatták barátságukra. Igaz, hogy a kis adótiszt még félig gyermekül, pelyhetlen állal, bátor honvéd tüzér volt és szabadságharczunk hőseinek sorában vette föl a vérkeresztiséget.

Vadászszenvedélye épp oly erős volt a nyolczvanas években mint 30 évvel korábban, midőn mint könnyűvérű ifjú a tiszaparti nádasokat bujta. Hosszabb, hetekig tartó szabadságra sohasem ment, de a vadászidény alatt gyakran kirándult egy-két napra. Nagy úri házak vendége is gyakran volt egy-egy nagy vadászat alkalmával; de többnyire az Üllőn társaságban bérelt vadászterületet kereste fel. A vadász-saison egy-egy érdekesebb szakában, néha minden vasárnap kirándult oda, többnyire jó barátokból álló társaival. De e kirándulásokra nem csupán a vadász-szenvedély csábította őt, hanem a szabad természetnek mély, ellenállhatatlan szeretete is. Művészi hajlama, melyet apjától örökölt, folyvást erősen működött benne. Elragadtatva szemlélte a természet változatos tüneményeit és mohón élvezte a

nap- és évszakok szerint különböző hangulatot, mely a szabad természet nyújtotta tájképeken előmlött. Egy-egy szép napfölkelte vagy lenyugvása, egy-egy váratlan világítási effectus a tájképen, a szabadban rögtönzött vadász-ebédeken alakuló festői csoportozatok szemlélete lázba ejtették művészi érzékét, mely egy időben, midőn nagyon csüggesztő körülmények között a hivatalnoki pályára lépni kényszerült, inkább a művészi pályára vonzotta volna, ha a kísértésnek és ily irányú komolyabb kísérletezéseinek véget nem vet a saját alakító tehetségében való bizalom hiánya, bár a lemondás nem csekély küzdelmébe került.

Művészi hajlamai azonban azon a pályán sem voltak gyümölcstelenek, a melyet számára a gondviselés kijelölt. Innen magyarázható az a lelkiismeretes műgond, melyet mint író a nyelvre és kifejezésre fordított. A magyar tudományos nyelv, tisztelet a kivételeknek, tudjuk mily nehézkes és magyartalan volt. Keleti igyekezett szépen, világosan és magyarosan írni és az neki, daczára hogy anyanyelve nem a magyar volt, meglepőleg sikerült is. Előadásának könnyedsége, lendületes, néhol költői emelkedettségű folyamata, nagy mértékben hozzájárultak, hogy műveit, és bennük és általuk a statisztikát, a hazai nagy közönség megkedvelje.

De művészi érzéke más tekintetben is jó szolgálatot tett a hazai statisztikai tudománynak. Csakhamar belátta, hogy a grafikai és kartografiai módszer alkalmazása, mily hatalmas segédeszköze a statisztikának és mennyit tehet annak népszerűsítésére. »Hazánk és Népe« című nagy munkáját 1871-ben 12 grafikai térképpel díszítve adta ki, és hazai közönségünk meglepetéssel látta, hogy gyakran egy-egy grafikai térkép, melyet néhány percz alatt áttekinthetünk, többet magyaráz, több tanulssággal szolgál, mintha hosszú lapokra terjedő magyarázatot olvasunk át, vagy roppant számoszlopok rengeteg erdejében igyekszünk tájékozni magunkat.

A művészi lélek Keleti Károlyban mélyen érző, gyöngéd szívvel párosult. Tartásában, magaviseletében volt valami kemény, katonás, arczán valami merev, szigorú vonás, mely

csak családjában, vagy bizalmas baráti körben lágyult meg. De a kemény burok alatt a jóság, szeretet szelid melege élt; nem csak hozzátartozói, hanem mindenki iránt. Lágyabb, könnyörületesebb szívet alig ismerek az övénél. Mélyen meghatotta minden szenvedés, segíteni igyekezett mindenkin és hatáskörében segített is tömérdek emberen. Bár hirtelen fellobbant, haragot sohasem tartott; örömet felejtett, szívesen megbocsátott. Nemes lelkének egyik szép jellemvonása a kegyelet. Midőn a hivatal egyik osztályvezetője egy díjnak elbocsátását szorgalmazta, kit állásában korábbi miniszterének, — ki nem csak miniszter nem volt már, hanem az élők sorából is elköltözött, — pártfogása tartott; Keleti tagadólag rázta fejét: »ha tartottam eddig — úgymond — miniszterem kedvéért, most, mikor a szószóló ajk néma, hogy bocsátanám őt el.« E lovagias felfogás nyilatkozott minden tettében, ez tette egyéniségét oly ellenállhatatlanná, ezért ragaszkodtak hozzá alárendeltjei, azért szerették mindazok, kik vele közelebből érintkeztek és bepillanthattak nem csak a gazdag szellem, hanem a talán még gazdagabb szív kincstárába. Így élt ő boldogan, elégyűlten, örömet találva szépen fejlődő, sok reményre jogosító gyermekeiben, zavartalanul munkálkodva hivatalában, nagy buzgósággal véve részt tudományos életünk, különösen Akadémiánk működésében.

Életének csendes, boldog korszaka 1890-ig tartott. Ekkor két nagy miniszteri tárcza ügykörének új beosztásával, az új földművelés- és a kereskedelemügyi miniszterium szervezésével az országos statisztikai hivatal az utóbbi alá osztatott be. A kereskedelmi miniszteri tárczát egy nagy akaraterővel megáldott és ellenmondást nem tűrő kiváló államférfiú tartotta kezében; két heves természet, két erős akaratú lélek, két hajthatatlan jellem jött érintkezésbe egymással. Kölcsönös bizalmatlansággal, sőt ellenszenvvel tekintve egymást, az összeütközés szükségzerű és a katasztrófa kikerülhetetlen volt. Sértette Keleti önérzetét, hogy a mi eddig udvarias kérés volt, most rideg parancs; addigi jogkörének megszorításában az általa megteremtett hivatal tönkretételét látta. Személyes élt és célzatot keresett abban is, a mi csak szokott chablon volt és hivatalát, melybe

korábban boldogan, elégtelenen lépett, kezdte iszonyú börtönné tekinteni és két rövid év alatt átélte a lelki szenvedések minden gyötrelmét.

Szeretett volna szabadulni. De hogyan? Ha nyugdíjba megy, előtte mindeneknél drágább családját fosztja meg a megszokott jólléttól, kényelemtől. Gyöngéd apai szíve arra nem volt képes. Valami más, megfelelő állás után nézett; de a sors, mely oly soká mosolygott rá barátságosan kérlelhetetlen volt, s sokoldalú tehetsége, országos hire daczára, sajgó szívvel kellett tapasztalnia, hogy minden kilátása megghiúsul. Negyedszázados hivataloskodása alatt először érezte szükségét a pihenésnek, 1890. év őszén, testileg, lelkileg egyaránt kimerülve, hat heti szabadságra ment. De épp oly fáradtan tért vissza, mint a hogy elment, hivatala most is csak oly börtön volt reá nézve, mint mikor eltávozott. Lelki fájdalmát csak budai tuskulánumának árnyékos fái alatt feledte olykor, bálványozásig szeretett s őt bálványozásig szerető családja körében. De föl-földerült itt is a tudomány csarnokában, mely neki mindvégig édes otthona volt. Ideális lelke egész melegével csüggött a magyar tudományosságon és ennek legfőbb képviselőjén, a magyar tud. Akadémián. Pedig itt is már többnyire fiatalabb nemzedék és új emberek környezték, nem ültek többé ott, a kikre mindig őszinte tisztelettel tekintett: Eötvös, Lónyay, Trefort. Nem vették körül ifjú korának barátai: Greguss és a két Hunfalvy.

Az 1892. év január havára kitűzött országos képviselőválasztások új kilátást nyitottak számára, vágyát új irányba ragadták. Tehetségének érzetében mindig fájlalta, hogy részt nem vehet az activ politika terén és közgazdasági eszméit nem nyilik alkalom megvalósítania. Nem a meddő pártharcok vonzották őt, hanem az alkotás vágya, a magyar nemzet anyagi és kulturális haladásának fontos feladata. Most ismét ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy, ha nem is mint kormányférfi, hanem mint a parlament egyszerű tagja, gazdag tapasztalatait felajánlja a magyar törvényhozásnak. Parlamentáris viszonyaink javulásának s a mi azzal oly szorosan összefügg, a magyar állam con-

solidációjának sine qua nonját abban látta, ha minél több tudást, minél több mérsékletet, de minél kevesebb szenvedélyt viszünk be a magyar parlamentbe.

Hiába volt azonban minden törekvése, Magyarország 453 választókerülete közt nem akadt egy sem, mely Keletinek mandátumot adott volna. Ez a csalódás erős csapásként sújtott le rá, mert nem csak saját megaláztatását látta benne, hanem komoly aggodalom fogta el a nemzet jövője iránt. Hát olyan gazdag ez ország parlamenti erőiben, — fakadt ki többször bizalmas körben — hogy magamféle ember, ki egy életen keresztül tollal és szóval, becsülettel s talán nem épen sikertelenül küzdött nemzetünk haladásáért s a modern Magyarország megteremtéseért, számba sem jöhet? — Feltette a közjogi alapot, melyhez erős meggyőződésének egész teljességével ragaszkodott, feltette a parlamentarismust és önhibánk miatt veszélyeztetve látta a nemzeti consolidáció szépen indúlt nagy munkáját.

Ettől kezdve sötétnek látott maga körül mindent. Külsője alig árult el valami változást, csak sovány arca lett valamivel még keskenyebb, csak tekintete látszott még szomorúbbnak; de élete gyökerén láthatatlanul már ott őrlött a halál s az erős lélek kínosan vergődött a roskadozó testben, melyet csak a férfias sportok által megedzett aczélimok tartottak még fenn.

Egy erős meghülés, még 1888. őszén veszélyes tüdőgyulladásba döntötte őt, mely, úgy látszik, maradandó nyomokat hagyott a szervezetben. Most ismét meghült, maga sem tudta hol, a tüdőgyulladás jelei mutatkoztak, de eleinte sem ő, sem környezete távolról sem sejtette a közelgő katasztrófát; pedig napjai már meg voltak számolva és egy rövid hét végtelen szenvedései sírba döntötték őt a mult év május hó 30-kán.

Akadémiánk koszorút helyezett el ravatalán s egyik jeles társunk ékes beszédben búcsúzott el társaságunk nevében a megboldogulttól.

Felejthetetlen mesterem! bocsáss meg, ha e teremben, hol annyiszor hallottuk ajkadról a tudomány komoly ígét, e díszes gyülekezet előtt, melynek Te egyik ékessége valál,

tanítványod szava gyöngé és gyarló tolmácsa érdemeidnek, nem tudja előállítani alakodat, a milyen valóban voltál s a hogy lelkemben folyvást élsz. De mit tesz az? A levél, melyet én fonok koszorúdba, hamar el fog hervadni, de azok a levelek, melyeket irodalmi és társadalmi működéseddel Te magad fűztél koszorúba: hervadhatatlanok.

FÜGGELÉK.

Keleti Károly irodalmi munkássága.

I. Önálló tudományos kiadványok.

1. Baudrillart Henrik: A politikai gazdaság kézikönyve. Francia mű nyomán kidolgozta — » —. Pest, 1863. Sr. VI + 419 lp.
2. Mi mentheti meg Ausztriát? (Név nélkül). Pest, 1866. Sr. 15 lp.
3. A magyar mezőgazdaság. Pest, 1867. Sr. 19 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, I. köt. 2. szám.)
4. Telekadó és kataszter, közgazdasági és statisztikai szempontból. Pest, 1868. Sr. 221 lp.
5. A statisztika hivatalos és tudományos művelése. Pest, 1868. Sr. 41 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, I. kötet 6. szám.)
6. B. Eötvös József, mint az országos iparegyesület elnöke. Pest, 1871. 4r. 11 lp.
7. Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. n. Sr. VI + 471 lp. (graphikai rajzokkal.) — II. kiadás. Pest, 1873. k. Sr. VIII + 510 lp. (graphikai rajzok nélkül.) Magyar nemzet családi könyvtára.
8. Az új kormány kezdetén. Pest, 1873. (Név nélkül). Sr. 60 lp.
9. Palugyay Imre emlékezete. Budapest, 1874. Sr. 10 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, III. köt. 9. szám.)
10. Mezőgazdasági statisztika a nemzetközi statisztikai kongresszusokon. Budapest, 1874. Sr. 32 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, II. köt. 10. szám.)
11. Quetelet emlékezete. Budapest, 1875. Sr. 24 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, III. köt. 2. szám.)
12. A gyakorlati statisztika kézikönyve. Budapest, 1875. Sr. 219 lp.
13. Magyarország népesedési mozgalma 1864—1873. és a cholera. Budapest, 1875. Sr. 56 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, III. köt. 3. szám.)

14. Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. (Székfoglaló). Budapest, 1876. 8r. 29 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, IV. köt. 1. szám.)

15. Fényes Elek emlékezete. Budapest, 1878. 8r. 37 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, V. köt. 2. szám.)

16. Magyarország népesedési mozgalma. 1878. 8r. 68 lp.

17. Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai. Budapest, 1879. 8r. 299 lp.

18. Zu- und Abnahme der Bevölkerung Ungarns, nach Nationalitäten. Budapest, 1879. 8r. 16 lp.

19. Magyarország népességének szaporodása és fogyása országszerzte és nemzetiség szerint. Budapest, 1879. 8r. 30 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, V. köt. 5. szám.)

20. Magyarország népesedési mozgalma 1878-ban. Előadatott a természettudományi estélyen 1878. deczember 20-án. Budapest, 1879. k. 8r. 36 lp és térkép.

21. A nemzetiségi viszonyok Magyarországon. Budapest, 1881. 8r. 52 lp. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, VII. köt. 2. szám.)

22. Ungarns Nationalitäten auf Grund der Volkszählung 1880. Budapest, 1882. 8r. 27 lp.

23. Tengerészetiünk és Fiume jövője. Budapest, 1883. 8r. 24 lp. (Értekezések a nemzetgazdaság és statisztika köréből, II. köt. 1883. 2. szám.)

24. A Balkán félsziget. Budapest, 1885. 8r. V + 452 lp.

25. Ungarn im Weltverkehr. Budapest, 1885. 8r. 55 lp.

26. Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai 1885-ben. Budapest, 1886. 8r. 258 lp.

27. A budavári Casino-egylet félszázados története, 1841—1891. Budapest, 1891. 8r. 80 lp.

II. Önálló hivatalos kiadványok.

1. Statistique officielle de la Hongrie. Rapport présenté au VII. Congrès international de statistique à la Haye en 1869. Pesth, 1869. 8r. 82 lp.

2. A népszámlálás. Pest, 1869. 8r. 51 lp.

3. A mezőgazdasági termelés. Pest, 1869. 8r. 70 lp.

4. Uebersicht der Bevölkerung des Staatsgebietes, der Wohnverhältnisse und Haushliere sämtlicher Länder der ungarischen Krone. Pest, 1871. k. 8r. 40 lp.

5. A Szent István korona országainak népessége, a területek, a lakviszonyok és háziállatok kimutatásával. Pest, 1871. k. 8r. 39 lp.

6. Magyarország hivatalos statisztikája és továbbfejlesztésének szüksége. Budapest, 1873. 8r. 44 lp.

7. Actenstücke zur Organisation der Landesstatistik in Ungarn. Budapest, 1874. 8r. 29 lp.
8. Honismertető, a bécsi 1873-iki közkiállítás magyar katalógusának bevezető része. Budapest, 1873. 8r. 357 lp.
9. Skizze der Landeskunde Ungarns. Budapest, 1873. 8r. 343 lp.
10. Hongrie. Exposé géographique et statistique à l'occasion de l'exposition universelle de Vienne de 1873. Traduit par Frédéric Schwiedland. Budapest, 1873. 8r. VI + 407 + IV lp.
11. Idées sur la statistique agricole. Mémoire rédigé en vue du IX-ème Congrès international de statistique. Budapest, 1873. 8r. 29 lp.
12. Qu'est-ce que la nationalité? Memoire rédigé en vue du IX-ème Congrès international de statistique. Budapest, 1874. 8r. 12 lp.
13. Magyarország statisztikája. Zsebkönyv. (Keleti Károly és Beöthy Leo.) Budapest, 1876. 8r. 161 lp, magyar-francia kiadásban.
14. Magyarország szőlészeti statisztikája 1860—1873. Budapest, 1875. 4r. 402 lp.
15. Viticulture de la Hongrie. Budapest, 1876. 4r. 247 lp.
16. Congrès international de statistique à Budapest. Neuvième Session du 29 août au 11 septembre 1876. Programme. Avant-Propos, I—V Sections et Annexes. Budapest, 1876. n. 4r. 22, 361; 166 + 28; 222; 225; 478; 35 + 124; 120 lp.
- Compte rendu. Budapest, 1876. n. 4r. XII + 16 + 715 lp.
17. Rapports et résolutions. Neuvième Session du Congrès international de statistique à Budapest, 1876. 4r. 187 + 22 lp.
18. Commission permanente du Congrès international de statistique. Exposé d'un plan de bibliographie statistique internationale. Budapest, 1878. 4r. 32 lp.
19. Vorlage über den Plan zur Verfassung einer internationalen statistischen Bibliographie (lithografizott példány). 4r. y lp.
20. Rapport sur l'état de l'agriculture en Hongrie. Budapest, 1878. 8r. 240 lp.
21. Jelentés a Székes-Fejérvártt 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállításról. Budapest, 1879. 8r. 181 lp.
22. A Szent István korona országainak népessége. (Dr. Jekelfalussy Józseffel.) Budapest, 1882. 16r. 32 lp.
23. Emlékirat az 1884-ben megindított iparstatisztikai adatgyűjtés ügyében. Budapest, 1883. 4r. y lp.
24. Magyarország népességének élelmezési statisztikája. Budapest, 1887. VIII + 165 + 363 lp. I—XVII. graf. térképpel.
25. Die Ernährungsstatistik der Bevölkerung Ungarns. Budapest, 1887. V + 185 + 363 lp. és I—XVII. graf. térkép.

III. Szerkesztés.

1. Politikai Hetilap. Megjelent minden hétfőn reggel. I. évfolyam 1865. Pesten július 3. Laptulajdonos b. Eötvös József. Megszűnt 1866. június 25-én.

2. Statisztikai és Nemzetg. Közlem. Pest, MDCCCLX.—LXXI. (a VI., VII. és VIII. köt.)

3. Statisztikai előadások, melyek a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter által szervezett stat. tanfolyamban tartattak. Pest, 1869.

4. Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871. (Magyar és magyar-német példányban.)

5. Hivatalos statisztikai Közlemények. Kiadja a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium. Pest, 1868—1875. (1871 óta az országos m. kir. statisztikai hivatal.) Összesen I—VII. évfolyam és egyes monographiák. 1878—1891.

6. Magyar statisztikai Évkönyv. Szerkeszti és kiadja az országos m. kir. statisztikai hivatal. Budapest, 1872—1889.

7. Hivatalos jelentés a Párisban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról. Budapest, 1879.

8. Magyarország áruforgalma Ausztriával és más országokkal. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr rendeletéből szerkeszti és kiadja az országos m. kir. statisztikai hivatal. (Egész évi, félévi és havi kimutatásokban.)

9. A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznot hajtó háziállatok kimutatásával együtt. I. II. Budapest, 1882. I. II. köt. (Magyar és magyar-német példányban. Hont, Sopron és Szepes vármegyék monographiája külön is.)

10. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-diki országos általános kiállításról. Budapest, 1886. I—IV.

IV. Czikkek.

1862.

A magyar kereskedelem és Fiume. Ország. I. évf. 54—58. szám, decz. 3—7. — Magyar földhitelintézet, ugyanott 2—4. szám, okt. 2—4. — A pesti műtárlat. Pesti Napló 124., 151., 187., 208. számai, május 29., jul. 3., aug. 14. és szept. 11. — A pesti műtárlat. Ország 6., 9., 37., 38., 40., 60., 62. számai, okt. 7. és 10., nov. 13., 14. és 16., decz. 11. és 13.

1863.

Az angol bank. Budapesti Szemle. XVII. köt. 474—490. lp. — Külön vélemény az alföldi nyomor enyhítésére nézve. Pesti Napló,

máj. 14—16. XIV. évf. 134—135. szám. — Nemzetgazdasági decen-
tralizáció. Ország, jan. 15—22. ¹¹/₈₆—¹⁷/₉₂. szám. — Fiume viszonya
a magyar vasúthálózathoz. Ország, márcz. 17. kedd. ⁶²/₁₃₇. szám. —
A pesti műtárlat kiállítása. Ország, jan. 6-án, 4—79. szám.

1864.

Az 1864-iki osztrák költségvetés, különös tekintettel Magyar-
országra. Statisztikai Közlemények. VI. kötet. Pest, MDCCCLXIV.
3—55. és 206—249. lp. — Az országos Iparegyesület alakító köz-
gyűlése. 1864. kedd, márcz. 15-én. Pesti Napló XV. évf. 61—4224. sz.

1865.

Nemzetgazdaság és társadalmi tudomány. Akadémiai Értesítő.
1865. — A nemzetgazdaság helyzete a mai társadalomban. Politikai
Hetilap 1. szám, 10-dik lp. — Ausztria kereskedelmi politikája (K.),
ugyanott 2. szám, 24—25. lp. — Iparszabadság és védvám, ugyanott
5. szám, 63—64. lp. — A délmagyarországi vasút, ugyanott 14. szám,
174—175. lp. — (A kereskedelemről, vezércikk), ugyanott 20. szám,
249—251. lp. — Politikai vezércikk (K.), ugyanott 23. szám, 289—290.
lp. — A bankmonopolium vagy bankszabadság kérdése. Budapesti
Szemle. Új folyam. II. köt. 217—239. lp. — Az osztrák nemzetgaz-
dasági fejlődés I. Lipót alatt. Statisztikai és nemzetgazdasági Köz-
lemények. I. kötet 110—122. lp. — Szétttekintés a nemzetgazdaság
terén. Magyarország anyagi érdekei. Pest, 1865. 1—22 lp. — A nem-
zetek közgazdasági fejlődése. Ugyanott 287—312. lp.

1866.

Ipar és vám. Politikai Hetilap 1. szám, 4—6. lp. — A mező-
gazdasági statisztika érdekében, ugyanott 5. szám, 53—54. lp. —
Magyar tengeremlék (K.), ugyanott 6. szám. — Nemzetgazdaság és
társadalmi tudomány. Pesti Napló, ápr. 28. szombat. XVII. évfolyam.
97—4807. szám. — Szemleirodalmunk és a közönség (tárcza). (Sarló
álnév alatt), ugyanott 20. szám, 233—234. lp. — A gabonakiviteli
tilalom (—i.), ugyanott 21. szám, 255. lp. — Statisztikai és nemzet-
gazdasági közlemények (Sarló álnév alatt), ugyanott 26. szám, 306—
307. lp. — Magyar földhitelintézet (K.), ugyanott 26. szám, 308. lp.
— Szerkesztői végszó, ugyanott 26. szám, 314. lp.

1867.

Az iparos-nevelés. Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények.
III. kötet. Pesten, MDCCCLXVII. 90—124. lp. — Magyarország kül-
forgalmáról, ugyanott IV. köt., 166—185. lp. — Az országos magyar
iparegyesület felhívása a nagyközönséghez. Pesti Napló 1867. jan. 10.
csütörtök. XVIII. évf. 8—5016. szám. — Az országos magyar ipar-
egyesület pártolóihoz, ugyanott 1867. márcz. 2. szombat. XVIII. évf.
51—5059. szám. — Magyar statisztika, ugyanott 1867. máj. 12. vasár-

nap, 110—5118. szám. — Az országos magyar statisztika szervezése (—e—), ugyanott 1867. máj. 26. vasárnap. XVIII. évf. 122—5130. szám. — Fejedelmi rendjel és nemzeti jutalom »1848« című lapban. 1877. kedd jun. 25. I. évf. 93. szám.

1868.

Összehasonlító statisztika. Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények. Pesten, MDCCCLXVIII. 161—195. lp. — Friss havon. Vadász- és Versenylap, 1868. XII. évf. 35—36. szám, 568—571. és 580—583. lp.

1869.

A statisztikai tények alkalmazásáról. Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények. VI. kötet. Pesten, MDCCCLXIX. 75—89. lp. — A hivatalos statisztika Magyarországon, u. ott, VI. köt. 161—236. lp.

1870.

Nézetek a statisztika tudományos állásáról. Statisztikai és nemzetgazdasági Közl. VII. köt. Pesten, MDCCCLXX. 132—147. lp. — Az 1869—1870-dik évi népszámlálás előleges eredményéről. Hivatalos statisztikai Közlemények. III. évf. III. füz. Pest, 1870. 8—13. lp. — Felterjesztés a miniszterhez egy alkotandó törvény ügyében statisztikai célokra, törvényjavaslattal, ugyanott III. köt. III. füz. 43—49. lp. — Jelentés Magyarország hivatalos statisztikájáról, ugyanott, III. köt. III. füz. 50—61. lp.

1872.

Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények. VIII. köt. Pesten, MDCCCLXXI. 3—34. lp. — Bevezetés Magyarország 1869-diki népiskoláihoz. Hivatalos stat. Közl. III. évf. V. füz. Pesten, 1871. I—XXIV. lp. — A szőlőszeti és borászati statisztika érdekében. Gazdasági Lapok, 1872. 50. szám, 750—751. lp.

1873.

Pénzügyi program I—V. Reform, decz. 12—18-án. IV. évf. 340—346. szám. — Az ipar és az ipartársulás hazánkban. Heti Posta, ápr. 27. VII. évf. 17. szám.

1874.

Jelentés az 1872. augusztus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. nemzetközi statisztikai kongresszus tanácskozmányai- és határozatairól. Hiv. statisztikai Közlemények, V. évf. IV. füz. Budapest, 1874. 1—40. lp. — Magyarország hivatalos statisztikája és továbbfejlesztésének szüksége, ugyanott VI. évfolyam IV. füz. 3—44. lp. — Néhány adat Magyarország szőlőszeti statisztikájából. Nemzetgazdasági Szemle, I. köt. Budapest, 1874. 102—120. lp.

1875.

A nemzetközi statisztikai kongresszusokról. Budapesti Szemle, VII. köt. 13—14. szám. Budapest, 1875. 306—326. lp.

1876.

Az állambirtokok eladásáról. Nemzetgazdasági Közlöny, I. évf. Budapest, 1876. 4—22. lp. — Gumplovitz: Das Recht der Nationalitäten in Ungarn című könyv bírálata. Literarische Berichte, 1876. évf. (Név nélkül.)

1877.

A telepítés ügye Magyarországon. Nemzetgazdasági Szemle, I. évf. Budapest, 1877. 41—62. lp. — Hitel és uzsora, ugyanott I. évf. 56—72. lp.

1878.

Magyarország népesedési mozgalma 1866-ban. Hivatalos statisztikai Közlemények. Budapest, 1878. 1—68. lp. — Az általános védkötelezettségről. Nemzetgazdasági Szemle, II. évf. 4. füz. Budapest, 1878. 1—19. lp.

1879.

A népszámlálásokról. Nemzetgazdasági Szemle, III. évf. 3. füz. Budapest, 1879. 401—430. lp. — Zu- und Abnahme der Bevölkerung Ungarns nach Nationalitäten. Literarische Berichte aus Ungarn, III. Jahrg. Budapest, 1879. 38—48. lp.

1880.

A földadókataszter. (Irta Dobner Rudolf.) Könyvismertetés. Nemzetgazdasági Szemle, IV. évf. Budapest, 1880. 137—145. lp.

1881.

Die Volkszählung vom Jahre 1880. Ung. Revue. Budapest, 1881. 385—405. lp.

1882.

Pekár Imre: Földünk buzája és lisztje (könyvismertetés). Budapesti Szemle, XXX. köt. (64—66. szám.) Budapest, 1882. 326—329. lp. — Az áruforgalmi statisztika. Nemzetgazdasági Szemle, VI. évf. Budapest, 1882. 56—67. lp. — Ungarns Nationalitäten aus der Volkszählung von 1880. Ung. Revue, 1882. 113—139. lp. — Erklárung. (Felvilágosítás, Dr. Rudolf Heinze ellen írt czikke.) Pester Lloyd, 36. szám, Dienstag 14. Feber, Abendblatt. — Magyarische Nationalitäten-Statistik. (Heinze, illetőleg az Augsburger Allgemeine Zeitung ellen írt czikk.) Pester Lloyd, 1882. márcz. 29. szám mellékletén. — Tengerpartunk és az Ádria. Nemzet, I. évf. 1. szám. Budapest, 1882. péntek szept. 1. reggeli szám. — A sportról. Csevegés. Nemzet, I. évf. 52. szám, 1882. okt. 22. vasárnap reggeli szám.

1884.

Ungarn im Weltverkehr. Ung. Revue, IV. Jahrg. Budapest, 1884. 449—478. lp. — Zur Statistik der Hypothekar-Schulden in Ungarn. Ung. Revue, IV. Jahrgang. 577—599. lp. — Magyarország viláfgorgalma. A m. t. Akadémia Évkönyvei XVII. köt. 2. darab. Budapest, 1884. 4r. 32—51. lp.

1885.

A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai. Budapesti Szemle, XLII. köt. (100—102. szám). Budapest, 1885. 234—247. lp.

1886.

Die wirthschaftlichen Verhältnisse der Balkanhalbinsel. Oesterr.-Ung. Revue, Jahrg. 1886. Wien, —. I: 40—44. & III: 18—25. lp.

1887.

Die Ernährung Ungarns. Ung. Revue, VII. Jahrg. Budapest, 1887. 626—645. lp. — Magyarország élelmezése. Nemzetg. Szemle, XI. évf. 321—342. lp.

1888.

Irányeszmék iparunk érdekében. Budapesti Szemle, LV. köt. (139—141. szám.) Budapest, 1888. 1—26. lp.

1889.

Programm-vázlatok. Nemzetgazdasági Szemle, XIII. évf. Budapest, 1889. 3—17. lp. — Valutatanulmányok a m. t. Akadémia pályázatán, ugyanott XIII. évf. 405—407. lp. — Birálatos jelentések Pólya Jakabnak: »A gazdasági válság« című művéről, ugyanott, XIII. évf. 972—973. lp. — Idei aratásunk és a statisztika, ugyanott, XIII. évf. 656—661. lp. — Volkswirthschaftliche Rück- und Ausblicke. Ung. Revue, IX. Jahrg. Budapest, 1889. 122—136. lp.

1890.

Elmélkedés. Nemzetgazdasági Szemle, XIV. évfolyam. Budapest, 1890. 3—8. lp. — A magyar és osztrák népszámlálás, ugyanott, XIV. évf. 487—498. lp. — Statisztikai arabeszkek a népesedési mozgalom köréből. Budapesti Szemle, LXI. köt. (157—159. szám). Budapest, 1890. 65—78. lp. — Hunfalvy János emlékezete, ugyanott, LXI. köt. (157—159. szám). 192—208. lp. — Denkrede auf Johann Hunfalvy. Mit Porträt. Ung. Revue, X. Jahrgang. Budapest, 1890. 273—289. lp.

1891.

Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung 1890. Ung. Revue, XI. Jahrgang. Budapest, 1891. 282—291. lp. — Magyarország vizeinek statisztikája. Válasz Timon Béla birálatára. Vízügyi és hajózási Közlöny. 1891. júl. 23. I. évf. 30. szám.

III. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Tarczay Lajos rendes tag felett. <i>Török József</i> r. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Thiers Lajos Adolf k. tag felett. <i>Trefort</i> <i>Ágoston</i> igazg. s tisz. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Lönnrot I. k. t. felett. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Baintner János l. t. felett. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	» 10 kr.
V. Emlékbeszéd Guizot Ferencz k. t. felett. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Horváth Cyrill tisz. tag felett. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Davis József Bernát k. t. felett. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Vandrák A. l. t. felett. <i>Vécsey Tamás</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Konek Sándor r. tag felett. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Kruesz Krizosztom rendes tag felett. <i>Hollósy</i> <i>Jusztinián</i> l. tagtól	» 20 kr.

IV. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Zsoldos Ign. r. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	Ára 30 kr.
II. Emlékbeszéd Benfey Tivadar k. t. felett. <i>Bulenz József</i> r. tagtól	» 10 kr.
III. Emlékbeszéd Frankenburg Adolf l. t. felett. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Tárkányi Béla József t. t. felett. <i>Szvorényi</i> <i>József</i> t. tagtól. (Tárkányi B. J. arcképével)	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Dr. Henle Jakab k. tag felett. Dr. <i>Mihalkovics</i> <i>Géza</i> r. tagtól	» 10 kr.
VI. Emlékbeszéd Pompéry János l. tag felett. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Gyárfás István l. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Kovács Pál lev. tag felett. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
IX. Emlékbeszéd Ladányi Gedeon l. tag felett. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Korizmic László t. tag felett. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	» 10 kr.

V. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Fábian Gábor rendes tag felett. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Tanárky Gedeon lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 40 kr.
III. Emlékbeszéd Dr. Zlamál Vilmos lev. tag felett. <i>Galgóczy</i> <i>Károly</i> l. tagtól	» 10 kr.

IV. Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik külső tag felett. <i>Goldzieher Ignác</i> l. tagtól	Ára 30 kr.
V. Emlékbeszéd Hornyik János lev. tag felett. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	» 20 kr.
VI. Emlékbeszéd Reichard Henrik Vilmos felett. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	» 20 kr.
VII. Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund k. tag felett. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	» 20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Greguss Ágost rendes tag felett. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	» 20 kr.
IX. Emlékbeszéd Grote Artur külső tag felett. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 10 kr.
X. Emlékbeszéd Dr. Muraközi Rózsay József külső tag felett. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	» 20 kr.

VI. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Petzval Ottó r. tag felett. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd Ökröss Bálint lev. tag felett. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Hunfalvy János r. tag felett. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	» 30 kr.
IV. Emlékbeszéd Tóth Ágoston rendes tag felett. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	» 20 kr.
V. Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar külső tag felett. <i>Konkoly Mihlós</i> tiszt. tagtól	» 15 kr.
VI. Emlékbeszéd Paúr Iván lev. tag felett. <i>Hampel József</i> l. tagtól	» 25 kr.
VII. Emlékbeszéd Pauer János l. tag felett. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	» 60 kr.
VIII. Emlékbeszéd Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	» 40 kr.
IX. Emlékbeszéd Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	» 60 kr.
X. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	» 20 kr.
XI. Emlékbeszéd Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	» 30 kr.
XII. Emlékbeszéd Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
XIII. Emlékbeszéd Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	» 60 kr.
XIV. Emlékbeszéd Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	» 25 kr.
XV. Emlékbeszéd Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	» 30 kr.

VII. KÖTET.

I. Emlékbeszéd Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	Ára 40 kr.
II. Emlékbeszéd Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
III. Emlékbeszéd Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	» 20 kr.
IV. Emlékbeszéd Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	» 30 kr.
V. Emlékbeszéd Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	» 40 kr.
VI. Emlékbeszéd Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	» 10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	» 50 kr.
VIII. Emlékbeszéd Dr. Lenhossék József felett. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	» 45 kr.
IX. Emlékbeszéd Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	» 30 kr.